

THE LIBRARY OF CONGRESS
PHOTODUPLICATION SERVICE
5101 MARSHFIELD DRIVE
WASHINGTON, DC 20540

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI

1849—57. ÉVEKBEN.

A MAGY. TUDOM. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SAJTÓ ALÁ EGYENGETTE ÉS JEGYZETEKKEL.

ELLÁTTA

HUNFALVY JÁNOS.

M. T. AK. I. TAG.

ELSŐ KÖTET.

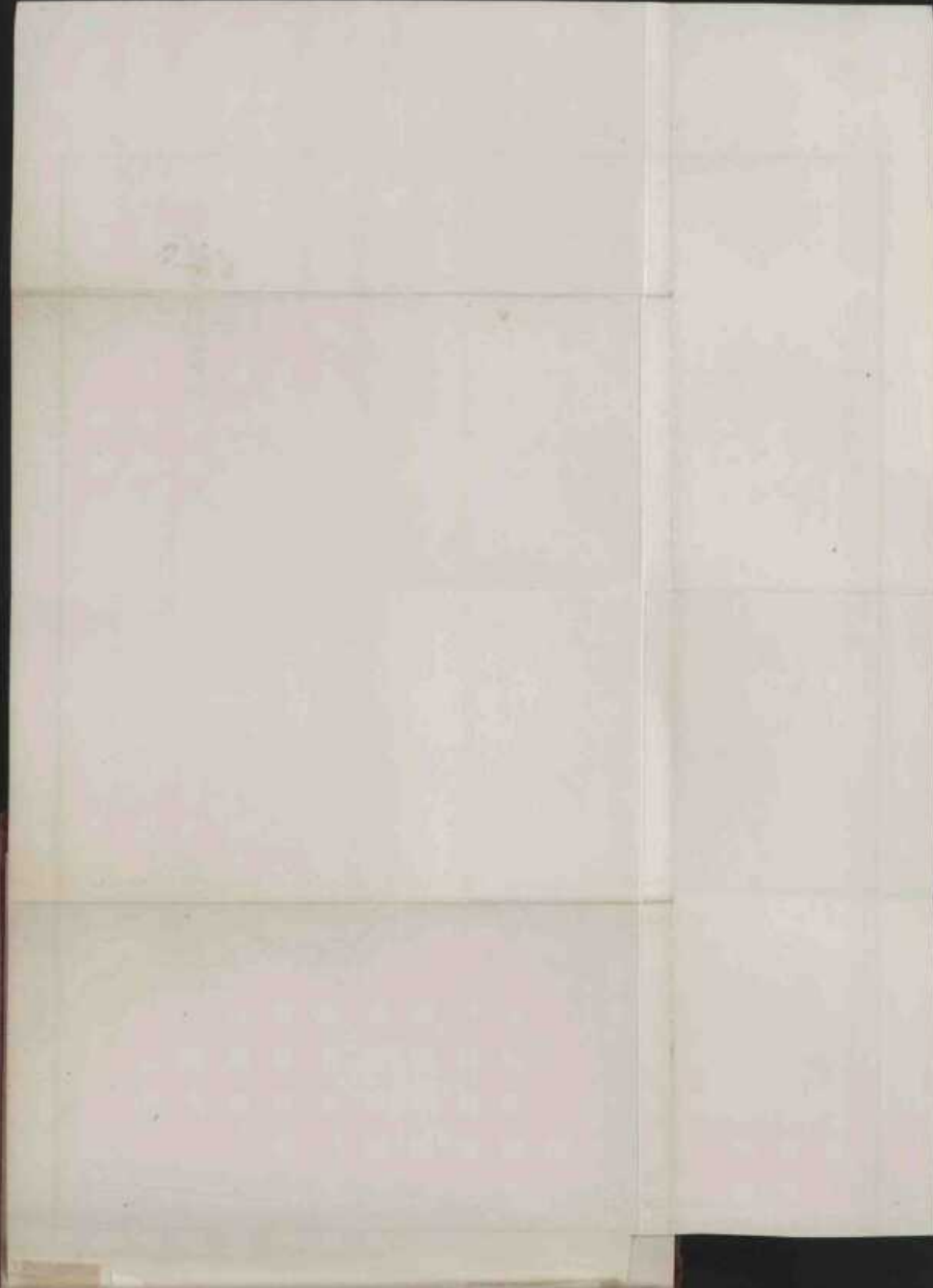
Egy földképpel s 8 kőirató táblával.

PEST, 1859.

HOENNERER FERDINÁND AKADEMIAI, ÖGY GEIBEL, HARTLEBEN, RILÁN
GYETEMI, LAMPEL, LAUFFER ÉS STOLP, PFEIFER, RÁTH PESTI, HAAS DÉCSI
KÖNYVÁRUSOKNÁL.

LET THE LIBRARY OF CONGRESS SERVE THE PEOPLE

DÉL-AFRIKA

FÖLDKÉPE

a déli szél 8-és 15-dik
s a keleti hossz. 11-és
19-dik fokai között.

Készítette

MAGYAR LÁSZLÓ.

1857.

Greenwich-től keletre.

Byami Kuhn Á. Test. 1857

✓
MAGYAR, LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI

1849—57. ÉVEKBEN.

✓
A MAGY. TUDOM. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SAJTÓ ALÁ EGYENGETTE ÉS JEGYZÉSEKKEL

ELLÁTTA

HUNFALVY JÁNOS,

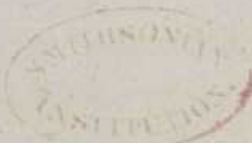
M. T. AK. L. TAG.

Magyar nyelv

ELSŐ KÖTET.

Egy földképpel s 8 köriratú táblával.

PEST, 1859.

EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMAI, ÚGY GEIBEL, HARTLEBEN, KILIÁN
EGYETEMI, LAMPEL, LAUFFER ÉS STOLP, PFEIFER, RÁTH PESTI, HAAS BÉCSI
KÖNYVÁRUSOKNÁL.

ÓJÁR LÁSZLÓ

DI 731
M22

DR. AFRIKAI UTASÁGI

1918-17. ÉVFOLYAM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELŐZMÉNYSZÁMÁRÓL

ÉS AZ ELŐZMÉNYSZÁMÁRÓK TARTALMÁRÓL

ELŐSZÓ

ELŐZMÉNYSZÁMOK

ELŐZMÉNYSZÁMOK

ELŐZMÉNYSZÁMOK

ELŐZMÉNYSZÁMOK

1918. ÉVFOLYAM

EMICH GUSZTÁV NYOMTATÁSA.

ELŐSZÓ.

Miután Európa nemzetei a XV. és XVI. században, a portugalok nyomán, Afrika körvonalalaival és partjaival megismerkedtek vala, csakhamar találkoztak utazók, kik a partszéleken itt ott rakott európai telepekből kiindulva a beljebb eső vidékekre kikirándultak. Déli Afrikát illetőleg legrégibb tudósításaink, az első felfedezőktől vett híreken kívül Alsó-Guinea vagyis Angola, Kongo, Loango, a Kuanza és Zaire folyók egyes vidékeiről s benszüllött népeiről Lopez Eduardtól, 1578, s Battel Andrástól, 1590, azután Cavazzi, 1654, Guattini, Carli, 1666, Merolla, 1682, Zucchelli, 1697, s más kath. hithirdetőktől s végre a rabszolga-kereskedőktől származnak. A keleti partvidékekről, a Zambezi folyó vagyis Szena és Tete vidékeiről Thomann Móric hithirdetőtől, 1757—1759, s HSalt enriktől, 1809—1810, vettük az első hitelesebb tudósításokat; Pereira 1796-ban, Lacerda pedig 1798-ban Tetéből Lucendáig, Kazembe fővárosáig nyomultak elő.

A nyugati partokról da Silva Texeira Sándor 1795-ben Lobale országig utazott. A Fokföldet az Orániai folyóig, azután a kaffirok, hottentottok, damarák, namakuák és becsuanák földjeit s a Ngámi tó vidékeit, lassankint beljebb és beljebbnyomúlva, kikutatták: Kolbe Péter, 1705 — 1712, de la Caille Miklós, 1760, Sparrman András, 1772 — 1776, Thunberg Péter, 1772 — 1775, Patterson Vilmos, 1777 — 1778, Vaillant Ferenc, 1781 — 1781, Barrow János, 1797, Lichtenstein Henrik, 1803 — 1806, Burchell, 1812, Campbell, 1813 — 1820, Pringle, 1820 — 1822, Thompson, 1823, Alexander, 1836 — 1837, Meyer, 1839, Cumming, 1843 — 1848, Oswell és Murray, 1849 — 1851, Gassiot, 1851, Galton, 1851, Andersson, 1851 — 1852. Graga Joakim Rodrik 1843-ban s a következő években Angolából kiindulván, Bihéig s odább éjszakkeletre a Muáta ja Nvó fővárosáig utazott.

Végre Livingstone Dávid, miután Oswell és Murray társaságában a Ngámi tó vidékét bejárta volt, tömérdek vesződéssel az egész afrikai szárazon utazott keresztül, egyik partjától a másikáig, mit ő előtte soha európai ember nem tett vala. Ekképmind utazásai terjedelménél, mind sokoldalú vizsgálatainál fogva az összes eddigi afrikai utazókat felülmúlta, s munkája (Missionary Travels and Researches in

South Africa, etc. London, 1857), mely tizenhat évi utazás és kutatás eredményeit foglalja magában, kétségkívül a legalaposabb, melyet Déli Afrikáról bírunk.

Portugálok, hollandiak, angolok, németek, franciák, svédek, olaszok és spanyolok iparkodtak azon, hogy Afrikát, ama rejtélyes földrészt, kikutassák s fölleplezzék. Most hozzájuk egyik hazánkfia, Magyar László is csatlakozott. Első közleményei 1852-ben a Magyar Hirlapban jelentek meg, újabb leveleit s hosszabb utazási naplótöredékeit azután 1854-ben a Pesti Napló közölte. Azon közleményeket s a Kongo folyamon tett felhajózását tárgyazó tudósítását 1857-ben a Magyar Akadémia megbízásából külön röpiratban adtam ki, melyben az olvasó némely adatokat Magyar László előbbi életéről is talál. Hazánkfia azalatt utazásainak rendszeres kidolgozásához fogott, s beküldött első kötetét a Magyar Akadémia érdemesnek ítélte, hogy saját költségén kiadja. De midőn Déli Afrikáról, mint az alább közölt jegyzék mutatja, már annyi munka jelent meg, nem felesleges dolog-e számukat még Magyar László munkájával szaporítani, s vajjon fog-e általa az európai tudomány s különösen Afrikáról való ismeretünk valamit nyerni?

Igaz, sok munka jelent meg Afrikáról,

mindazáltal ismereteink e földrésről még nagyon hiányosak, sőt vannak még most is igen terjedelmes vidékek, melyekről épen semmitsem tudunk. Külb pl. 1852-ben megjelent munkája (Länder und Völkerkunde in Biographien) negyedik kötetének 195-dik lapján így szól: „A Fokgyarmat éjszaki határától fel a Feketefokig még a partnak körvonalai sincsenek szabatosan meghatározva, az éjszakibb vidékekről pedig az első felfedezők, a rosziul értesült hithirdetők s a nyomorult rabszolgakereskedők sovány tudósításaival kell beérnünk.“

— A Zairétől délre való partvidékről, melyet szerinte már jobban ismerünk, azt írja, hogy az „a Feketefokig buja növényzettel borított síkság, mely befelé lassanként fölemelkedik s éjszokról délre csapó, magas hegységek által határoltatik, melyek nagyon hidegek s ittott hóval borítvák.“ Azután Zavilanda tóról beszél, mely a hegység tetején terülne el, s több mint száz óra járásnyi hosszúságu volna, s melyen hat napig lehetne egy irányban hajózni, annélkül hogy az ember partot látna. — Mennyi hiba van már ebben is! Ekkora tó sehol sincs azon vidéken, annál kevesbbé van ott havas-hegy. Oly kevéssé ismertetnek még az ismereteseknek vélt partvidékek is, a belföldi tartományokról pedig legfelebb egyes zavart ada-

taink vannak. Hogy mily ismeretlen még a dél-afrikai belföld, arról a Kiepert által készített s a weimari földirati intézetben 1857-ben megjelent földképre vetett egy pillantás győzhet meg bennünket. Az északi szél. 10-dik fokától a déli szélesség 20-dik fokáig a belföldi terület csaknem egészen üres, kivevén Livingstone utját. Ezekből tehát kitetszik, hogy Magyar László munkája korántsem felesleges, föltéve, hogy a bírálatot megállja s hiteles tudósításokat nyújt.

Miután a Magyar Akadémia engemet tisztelt meg azon megbizással, hogy Magyar László kéziratát sajtó alá elkészítsem, kötelességemnek tartám, a kéziratot lelkiismeretes megvizsgálni s azt, valamint a hozzácsatolt földképet is, más idevágó munkákkal egybevetni. Így tehát meggyőződtem affelől, hogy Magyar László, általában véve, hitelt érdemel, noha egyes dolgokban hibázhatott, sőt egyben másban, mint jegyzeteimben kimutatom, valósággal hibázott. — Hogy minden tudományos igényt kielégítő munkát írni nem volt képes, ezt maga is érezte, s bevezetésében meg is vallja. Azért elég szerényen nyilatkozik s csak azon reményét fejezi ki, „hogy fáradsága és munkája teljesen hiábavaló még se lesz, s az ország- és néprajzot némileg mégis gyarapítani

fogja.“ Ebbeli reménye, úgy hiszem, teljesülni fog; a tudomány az ő közléseinek Afrika ország- és néprajzában bizonyosan nagy hasznát fogja venni, jóllehet a helyek földirati fekvésének általa történt meghatározását föltétlen bizodalommal nem fogadhatja el. Mert Magyar a földirati fekvések meghatározásában nem eléggé szabatos, s noha azt állítja, hogy asztronómiai figyelések útján állapította meg, mindazáltal részletesebben nem mondja, micsoda eszközökkel rendelkezhetett s miféle figyeléseket tett. Mindaddig tehát, míg ezt meg nem mondja s az általa tett figyelések eredményét részletesen nem közli, s mindaddig, míg egész munkája, az ígért összes földképekkel, nem lesz kezünkben, csak föltételesen bizhatunk földirati positióiban. Ebből ugyan, hogy Magyar földképe más földképektől eltér, még nem következik, hogy az övé egészen hibás; szorosabb vizsgálat folytán meggyőződhetünk, hogy Afrikára nézve a legelső tekintélyek is nagyon eltérnek egymástól, pl. Livingstone, ki tizenhat évet töltött Afrikában s számos asztronómiai figyelmet tett, s Cooley, ki mint Pétermann mondja, tudásunkat Afrikáról ugyyszólván monopolizálja. Ez onnan van, minthogy általában véve Afrikában még igen kevés pont van szabatos csillagászati figyelések által meghatározva.

Cooley Livingstone-ra nézve, kinek érdemét senkisésem fogja elvitatni, ezt mondja: „Földképeim nem nehéz a tévedések gazdag forrását felfedezni.“ Más helyütt pedig ekkép nyilatkozik: „A tudományos nyomozó azon előnnyel bir vizsgálataiban, hogysem idősem tér által nincs korlátolva. Egészen különböző korokból való tanúkhöz folyamodhatik, egymásnak el-
 lentmondó forrásokból való tudósításokat vehet egybe s minden közléseiket egész nyugalommal vizsgálgathatja a természet törvénye-
 ihez s a józan ész követeléseihöz való viszonyukban. . . Az utazó ösvénye okvetlenül keskeny. Ösvénye mentében ugyan azon bizonyossággal bir, melyet a személyes látás nyújt, de mindarra nézve, mi ösvényén kívül esik, meglehet, teljes sötétségben marad, s mindenkor ki van téve azon veszélynek, hogy mind tudósítói tudatlansága és szántszándéka, mind a szertelen bizalom által, melyet helyzetének előnyeibe vet, eltévesztetik.“ — Főlemlíthetjük azon nehézségeket is, melyekkel Burton kapitány szerint különösen az afrikai utazónak küzdeni kell. Burton 1857-ben Zanzibar felől akart a belföldre előnyomulni, de törekvése nem sikerült. Előszámlálja tehát a nehézségeket, melyek szándékát megghiúsították, s többi közt ekkép szól: „Az afrikai utazások valósá-

gos hadjáratok kicsinyben, az utas körül van szállva a barbár háborúnak minden bajai, fáradalmi és veszélyei által, annélkül, hogy a fenyték segedelmére számolhatna. A helyett hogy az ázalagokat és légsúlymérőt tanulmányozhatná, embereit kell etetnie, idomítania s arra oktatnia, hogyan kezeljék fegyvereiket s mikép vezessék a karavánt. Természettani eszköz láttára a vad ember azt hiszi, hogy a jövevény a napot letépi az égről, az esőt elüzi, halált és betegséget szerez s az országot sok évre megbabonázza. . . . Az éghajlat erélyétől s egészségétől fosztja meg az utast.“

Tehát a legszemesebb, legbuzgóbb s legalaposabb készültségű utas sem képes a tudomány minden követeléseit kielégíteni s igen gyakran tévedhet. Sőt legnagyobb csoda az volna, ha soha botlást nem követne el. De ép úgy tévedhet a tudós is, ki a különböző tanúk és adatok egybevetése által igyekszik az igazságot kisütni, s valamint Livingstone és Magyar egyben másban tévedtek, úgy bizonyosan a tudomány összes készletével rendelkező Cooley is ittott megbotlott.

Magyar nemcsak a földirati fekvések meghatározásában nem eléggé szabatos, s alkalmassint gyakrabban tévedett, de a természeti tárgyakat, a föld geologiai szerkezetét, a növé-

nyeket és állatokat sem tudja tudományosan leírni, s különösen az ismeretlen nemeket és fajokat nem képes meghatározni. Azonban ha közléseiben valamely növényről vagy állatról emlékezik, melyről más afrikai utazók nem szólnak, abból nem következik, hogy nem létező dologról beszél s tehát hitelt sem érdemel. Mert Afrika faunáját, különösen pedig floráját bizony még nagyon hiányosan ismerjük. Magyar László tudósításai s bár hiányos leírásai tehát e tekintetben is becses adalékokat nyújtanak.

Végre még azt is meg kell jegyezni, hogy Magyar a tulajdonnevek s általában az idegen szók irásában sem eléggé következetes és szabatos, s gyakran nem tudjuk, melyik a helyesebb írás. Ilyenek pl. Kiákka és Kiáka, mabála és mabálla, mukuengye és mukuengyse, gángya és gángysa, kibanda és kibánda, Dámbo-olo-mone és Dámbo-jal'-omone, Gyimbondo és Kimbondo stb. Azonban helyesen teszi, hogy a tulajdonneveket és idegen szókat magyarosan írja s nem utánozza a portugalokat vagy angolokat, kik sok hangot ki sem tudnak fejezni.

Jóllehet tehát Magyar László munkája a tudomány minden igényeinek nem felel meg, mindazáltal megvagyok győződve, hogy általa nemcsak földirati munkákban hallatlanul sze-

gény irodalmunk, de az európai tudomány is nyerni fog; s azért óhajtom, bárcsak a hátralevő két kötetet is minél előbb megküldené, vagy, mi még jobb volna, személyesen elhozná, mint levelében ígerte. Nemcsak én óhajtom azt, de a külföldi tudósok is nagy érdeklődéssel viseltetnek utazó hazánkfiáért. Még Cooley és Murchison is méltányosan ítélnék róla. A londoni társulat évkönyveiben ismételve említetnek meg utazásai. Különösen Macqueen (The Journal of the Royal Geogr. Society 1856-ki vagyis XXVI. kötetében, 109—130 l.) nagyon dicsérőleg beszél róla. Macqueennek már tudomása volt Magyar Lászlónak a „Boletim e Annaes do Conselho Ultramarino“ című portugál folyóirat 1856-ki folyamában megjelent részletesebb tudósításairól. — A német tudósok közül főleg Petermann, a Földirati közlemények jeles szerkesztője, a legmelegebb rokonszenvvel viseltetik utazó hazánkfiáért s várva várja munkájának megjelentését.

Magyar tíz fejezetre osztotta munkája első kötetét; az elbeszélés folyamát megakasztó jegyzeteket az illető számok alatt a fejezetek végére tette. Én meghagytam e beosztást, s általában az előadáson semmi lényeges változtatást nem tettem, sőt, a mennyiben lehetett, a

nyelvezetet is változatlanul hagytam. Jegyzeteimet, melyeket szükségeseknek vagy legalább nem feleslegeseknek véltem, †) alatt szintén a fejezetek végén ígtattam be az illető helyen, vagy pedig, a rövidebbeket, *) alatt a lap aljára tettem. A mellékelt földképet az eredetienél kisebb méretben, de mind az általános körvonalokra, mind a részletekre nézve teljes hűséggel másoltattam le.

Itt közlöm a Déli Afrikáról megjelent nevezetesebb munkákat és értekezéseket:

Lopez tudósítása a Zaire vidékéről már nem igen kapható, de Brys 1624-ben Frankfurtban megjelent *India Orientalis*-ában kivonatot közöl belőle.

Dapper, *Neukeurige Beschrijvinge der African'sche Gewesten*, Amsterdam, 1668.

P. Joanne Antonio Cavazzi de Montecucculo, *Istorica Descrittione de Tre Regni, etc.* Erről Cooley azt mondja: „Előtte volt felhalmozva a hithirdetőknek több mint egy századbeli tudósítása. De mind azon kötetek együtt véve alig nyujtanak húsz lapra való józan földirati tudósítást, mely valóságos vizsgálaton alapszik s ment a tulzástól.“ Cavazzi munkáját Labat franciára fordította, de nem hiven. Németre is fordították e cím alatt: *Historische Beschreibung der in dem untern occidentalischen Mohrenland liegenden drei Königreiche, Congo, Matamba und Angola und derjenigen Apostolischen Missionen, so von den P. P. Capucinern dasselbst errichtet worden.* München, 1694.

Leighton Wilson, *Western Africa, etc.* London, 1856. E munka csak annyiban tartozik ide, mennyiben Alsó-Guineát is tárgyalja, 293—401 l.

Rowdich, *An account of the discoveries of the interior of Angola and Mozambique*, London, 1824.

Cardozo, *Memoria contendo a biographia do Vice Almirante Luiz da Motta Feo o Torres, o descripção geographico et politico dos Reinos de Angola e de Benguela*, Paris, 1826.

Douville, *Voyage à Congo*, 3 k. Paris, 1832.

Douville, *Esquisse des peuples nègres au sud de l'équateur*. *Bulletin de la Soc. de Géogr.* XVI. 1831. p. 197.

Christian Frederic Damberger, *Travels in the interior parts of Africa, from the Cape of Good Hope to Marocco, through Caffraria, the Kingdom of Mataman, Angola, Bahahara, etc.* Translated from the German. London, 1801.

Lopes de Lima, *Ensaio sobre a statistica dos possessoes portuguezas na Africa occidental e oriental*, Lisboa, 1844—1846.

Omboni, *Viaggi nell' Afrika occidentale (Angola)*, Milano, 1844.

Tams, *Die portugiesischen Besitzungen in Südwest-Afrika. Ein Reisebericht*, Hamburg, Kittler, 1845.

Narrative of an expedition to explore the river Zaire (Journal of science, V. 1818. p. 154.) Tuckey 1816-ban tett utazását tárgyalja.

Descripção da Capitania de Benguelha, suas provincias, povos. (*Annaes marit.* IV. 1844. p. 147.).

W. Desborough Cooley, Inner Africa laid open, etc. London, 1852.

W. Desborough Cooley, The geography of Nyassi (Journ. of the R. Geogr. Society, XV. 1845. p. 185. XVI. p. 138.).

Macqueen, Notes on the present state of the geography of some parts of Africa. (Ugyanott, 1850, p. 235.).

Macqueen, Notes on the geography of Central Africa. (Ugyanott, 1856.).

Kunstmann, Africa vor den Entdeckungen der Portugiesen, München, 1853.

Explorações dos Portuguezes no sertão d'África meridional (Annaes marit. IV. 1844. p. 286; 303, 334, 377, 425).

Peters, Nachrichten aus Angola (Verhandl. der Ges. für Erdkunde in Berlin. Neue Folge, I. 1844. p. 97.).

Peters, Briefliche Nachrichten aus Tete (Ugyanott, III, 1846, p. 97, 234.).

Peters, Naturwissenschaftliche Reisen nach Mosambique, 1842 — 1848. I. B. Säugethiere, Berlin, 1852.

Külb, Länder- und Völkerkunde in Biographien, IV. B. Berlin, 1852.

Harnisch-Heinzelmänn, Die Weltkunde, etc. X. B. Leipzig, 1852.

Krapf, Les langues et les peuples de la région maritime de l'Afrique australe (Annales des Voyages, 1849, IV. p. 285.)

Krapf értekezései a Szuaheli partról (Annales

des Voyages 1852, 1853, 1854, s Bulletin de la Soc. de Géogr. 1852, 1854.)

Cruttenden, On Eastern Afrika (Sofala), (Journal of the R. Geogr. Soc. XVIII. 1848. p. 136.).

Gamitto, O Muata Cazembe e os povos Maraves, etc. Ebből Peters a Zeitschrift für allgem. Erdkunde-ben, 1856, kivonatot közlött.

Moffat, Visit to Moselekatse (Journal of the R. G. S. XXVI. 1856.)

Moffat, Missionary Labours and Scenes in Southern Africa.

Galton, Narrativ of an Explorer in Tropical South Africa, London, 1853. Ugyanaz németül: Bericht über das tropische Südafrika (Neueste Mittheilungen über Afrika, I. B. Leipzig).

Andersson, Reisen in Südafrika, Lotzétól németre fordítva, 1858.

Livingstone, Travels and Researches, etc.

Ezeken kívül még kisebb nagyobb tudósítások a feljebb előszámlált utazóktól; azután több igen jeles értekezés és rövidebb közlés Petermann földirati közleményeiben s Gumprecht „Zeitschrift für vergleichende Erdkunde“ című lapjában, stb.

Végre több nyelvészeti munka is megjelent, pl. Canneattim, Dictionario da lingua Bunda ou Angolese, Lisboa, 1804; Wallmann, Die Formenlehre der Namaquasprache, Berlin, 1857; Hahn, Grundzüge einer Grammatik des Hereró, etc. Berlin, 1857; Krapf, Outline of the Elements of the Kisuaheli language; Appleyard Kaffir nyelvtana, stb.

TARTALOM.

	<i>Lap.</i>
BEVEZETÉS	1
I. Fejezet. Mulatásom Benguelában.	
A város és környéke. A mundombék. A karaván. Készütle- leteim az elutazásra	6
II. Fejezet. Elutazásom Afrika belsejébe.	
A Katumbéla. Makángo. A kippambálák. Upa-an-Katumbé- bela. Musito. A kopálmézagaszedők. A márimba. A kibánda. Kiszángysi tartomány	43
III. Fejezet. Utazásom Kiákka országba.	
Binga-jam-bámbi. Az oszöle Kálmánda. A pakasza-vadá- szat. Dámba-jal-Omone. A sáskák. Káhlale. Gyin- dumbu Módok a karaván megtámadására. Gyim- bondo. Az isteníélet. Kiákka tartomány	82
IV. Fejezet. Utazásom Hámbországbán.	
A Lingi-Lingi. Kiabéra. A kiszondi. Kandála. Sakambéra. Az éjjeli tolvajok. Kolongo. Hámbó tartomány.	136
V. Fejezet. Megérkezésem Bihébe.	
A Dsámba. Az aranybányák. Dimba. A hadi tábor. Ku- tátu-an-Mungoja. Donde. Kimbolenge. Bulum-bulu. Tumba Bihé	162
VI. Fejezet. Letelepedésem Bihében.	
A mulámbo. Házam és tagjai szerzése. Látogatásom a tartomány fejedelménél. Megnősülésem. Bihéország leírása	204
VII. Fejezet. A kimbunda nemzet és szokásai- nak leírása.	
A nemzet eredete. A pakaszérók. A szómák vagy szóbák s választásuk és fölkenetésük. A kokáimba gyi- pundá. Az ouri-kongo. Politikai s egyéb intézmé- nyek. A pénz pótléka. A kereskedés. A földműve- lés. A baromtenyésztés. A nép életmódja	261
VIII. Fejezet. Folytatása az előbbi szakasznak.	
Az adó. A büntettek és büntetések. A bírák és törvényke- zés. A végrehajtás. A vallás. A közoktatás. A lako- sok anyagi és szellemi termete és öltözete. Az idő- számítás. Az uralkodó betegségek és gyógyításuk. A halotti szertartások.	324

IX. Fejezet. A kimbunda tartományok részletes leírása	358
Kiszáma	359
Mupinda	361
Szumbe	364
Gánda	370
Szelles	372
Ambuim vagy Ombe	374
Libollo	376
Háko vagy Oáko	377
Kibála	378
Bailundo	379
Kakonda	385
Galángue	390
Számbo	393
Kakingi vagy Kikába	395
Kiszendi vagy Maszongo	398
Andulo	400
A kimbunda országok rovatos áttekin tete	404
Észrevételek a kimbunda országok folyóinak hajózhatásáról s népei lehető civilizálásáról	410
X. Fejezet. Jegyzetek a kimbunda népek nyelvéről	435
F ü g g e l é k. Készületeim a belföldi utazásra	454
A mellékelt földképet illető jegyzet	461

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI.

I.

REVISED EDITION

THE JAPANESE LANGUAGE

Bevezetés.

Miután az Argentini szövetségnek hajóhada, melyben mint tengeri hadnagy szolgáltam, a Banda oriental d'Uruguay köztársaság ellen folytatott háboruban, idegen hatalmasságok beavatkozása következtén, a La-platai vizeken megsemmisített vala, s a dühös politikai felekezeteiktől alapjaiban megrendített és szüntelen forradalmaktól hányatott ország ügyei mind rosszabbra fordultak: további ottmúlásomnak semmi jót, jövődömnek semmi diesőséget vagy hasznot többé nem ígérheték, azért szolgálatomról lemondva, véget veték tengeri hadi pályámnak s Braziliába költözködém. Itt csaknem esztendeig tartózkodám kitüzött cél nélkül: végre az ismét fölébredt tett- és újságvágytól ösztönözötve, Afrika nyugati partjaira hajózek. Két évig azok hosszában a parti hajózással foglalatoskodám, s ezalatt némely ismereteket szerzék magamnak a partvidékek fekvéséről, természeti viszonyairól, s az azokat lakó népekről. De a mostoha éghajlat egészségemet annyira megrongálá, hogy csak más égalj alatt remélhetém helyreállíthatni, miért is 15 fokot délre hajózáván, 1848 dec. 9-dikén a Benguelai öbölben veték horgonyt.

A nagy vendégszeretetnél fogva, mellyel itt általában az idegenek fogadtatnak, csakhamar megis-

merkedém a város előkelő lakosaival, és pedig annál hamarabb és könnyebben, mivel a portugál nyelvet és szokásokat tudván és ismervén, könnyen szerezhették magamnak elegendő tudomást az ügyek körülállásairól. A nyílt szellemű társalkodási körökben elég alkalmam volt arról értesülni, hogy az Afrika belsejében levő Bihéország népei, noha független pogányok, a többi belnépekkel való nagyon kiterjedt közlekedésök folytán némileg kosmopoliták lettek, s az idegen jövevényt könnyen kebelökbe fogadják.

Természeti hajlandóságból eredt vágytól készítve, már régóta nagy ohajtásom volt: Afrika belsejét kikutatni; de a gondolat, hogy e cél kivitelére vagyonomat sokkal meghaladó, tetemes költségek és áldozatok kívántatnak, lekötötte vala ebbéli vágyamat. Most azonban tapasztalt egyénektől hallám, hogy Bihébe az onnan rendes időközökben ide érkező karavánok társaságában nemcsak meglehetősen bátorsággal, de vagyonomhoz könnyen mérsékelhető költséggel is eljuthatnék, s hogy azután ott a magammal vitt európai árukkal cserekereskedést üzve szert tehetnék tetemes nyereségre, s ekkép az odább járó karavánok kíséretében a beljebb levő tartományokat is bejárhatnám. Mindez nagyon inyemre volt, s meggyőződém, hogy anyagi akadály meg nem akaszthatja szándékom végrehajtását; de most másféle nehézségek gördültek utamba s késleltették eltökélésemet.

Mit használhatok ez áldozatommal a mivelte világnak? Nem bírok a kellő ismeretekkel és tudományos készséggel, hogy a tapasztalt dolgokat,

kivált pedig a természettudományi tárgyakat tudományosan, alaposan leírhatnám, s így könnyen megeshetik, hogy fáradságaimnak semmi gyümölcsét se fogom látni! Azonban másfelől ismét azt gondolám magamban, jó szándékom: valami hasznos munkát tenni, olvasóimat majd részvétre és méltánylásra bírja, s az említett hiányt földirati tapasztalásaimnak hű följegyzései némileg ki fogják pótolni; s végre készitendő munkám bármily hiányos és csekély értékű lesz is, mindazáltal közérdekű tárgyánál fogva teljesen hiábavaló mégse lesz, s az ország- és néprajzot némileg mégis gyarapítani fogja. A veszélyek, melyeknek utazásom alatt személyemet majd kitestem, elhatározásomra döntő befolyást nem gyakorolhattak; sokszor és huzamosan veszélyeztettem volt már életemet csekély haszon, vagy mulandó dicsvágy miatt, mennyivel inkább tehetem azt ily nemes célért. Eltökéltem tehát magamban, hogy az első előfordulandó alkalommal Afrika belsejébe, Bihéországba fölmegyek, ott azután letelepedem s előbb a feketék között leginkább uralkodó nyelveket tanulom és szokásaikkal ismerkedöm meg, azután pedig további terveim végrehajtásához fogok. — Régi vágyamat ekkép sokkal nagyobb mértékben teljesítettem, mint magam is reméltem vala.

Kilenc esztendei ittlétem alatt csaknem folytonosan utazgattam, részint rendes karavánok, részint ide-oda költöző elefánt-vadászok és számos cselédem kíséretében, s így Dél-Afrikát több irányban bejártam, különbféle belvidékein húzamosabban mulatva. A bejártam és kikutattam tartományok a déli szélesség 3-dik és 20-dik s a keleti hosszúság

12-dik és 27-dik (Greenwichtől) fokjai között területnek el. Igaz, utazásaimat több anyagi, mint szellemi haszonnal tettem meg, mert csekély ismereteim miatt nem vagyok képes a tapasztalt dolgoknak alapos tudományos leírását adhatni. Nagyobb gyűjteményt sem szerezhettem a látott természeti tárgyakkól, de az e miatt érhető vád súlya alul elegendőleg föl fog menteni azon körülmény, hogy költségem sem vala a gyűjtemény elszállítására a nagy kiterjedésű sivatagokon keresztül.

Nem lévén nálam utazási munka, mely Dél-Afrikát tárgyalja, csak tulajdon tapasztalásaimat igyekeztem mentül hivebben előadni, úgy a mint tudtam; utazásaimon különös gonddal a különbféle tartományok igazi neveit, s azoknak földirati fekvését kutattam ki s jegyezgetém föl, továbbá a különböző népek politikai és statistikai viszonyait, azoknak néprajzi felosztását, erkölceiket és szokásaikat igyekvém megismerni, s ezt annál könnyebben tehetém, mivel nyelvöket tudom. Nagy gondot fordíték a vizirati (hydrographiai) viszonyokra is, s tölem kitelhető módon igyekeztem a folyók forrásait, futásuk irányát s torkolatukat földiratilag meghatározni, s mindezeket, a folyóknak említést érdemlő más tulajdonságai-val együtt, följegyezni. Ittott légtünnettani figyeléseket is tettem. Végre a különbféle népek nyelveinek ismertetésére szolgáló mutatóványokat is közlök. Minden adataimat részint saját tapasztalásaimból, részint a benszülöttek tudósításaiból meritem.

Munkám három részre van felosztva: az első a déli szélesség 8—15, s a keleti hosszúság (Greenwichtől) 11—19-dik fokjai között elterülő különb-

féle Kimbunda tartományok természeti, állami és társadalmi leírását foglalja magában, utazásom naplójával együtt; a második rész a szélesség 3—11 s a keleti hosszúság 19—27 fokjai között elterülő sokféle Mun-ganguella tartományokat; a harmadik végre az említett hosszúsági fokok között egész a 20-dik szélességi fokon túl kidülő sokféle nevezetű Mombuella sivatagokat tárgyalja.

Gyakran tapasztaltam, hogy a Dél-Afrikát tárgyazó földképek nagyon hiányosak, a tartományok nevei, földirati helyzetései vagy teljesen hibáznak, vagy rosszul vannak följegyezve; így a folyóvizek is vagy még egészen ismeretlenek, vagy legalább futásuk nagyobb részét nem tudják megjelölni. Mindezen sokféle hiányok kipótlása, a hibák kiigazítása, s egyszersmind az olvasónak kellő tájékozhatása végett minden kötethez az abban leirt tartományokat tárgyazó teljesebb, s reméllem, helyesebb térképét készítettem.

Toldalékul a Zaire vagy Kongo folyamon tett felhajózásom leírását fogom közleni. Ezen felhajózást belföldi utazásaim előtt tettem meg. Végre még részletes utazási tervet fogok közleni, mely szerint az Afrika belsejébe intézendő utazás legcélszerűbben eszközölhető. Ez jó útmutatásul szolgálhat oly expéditionnak, mely netán a jövőben Afrika belsejének bővebb kikutatására készül.

A s z e r z ő.

I. FEJEZET.

Mulatásom Benguelában.

A város és környéke. A mundombék. A karaván.
Készületeim az elutazásra.

Benguela városa; régenten Bahia das vacas (Tehénöböl) és Bahia de Santo Antonio (Sz. Antal-öböl) nevezettel, 1617-ben a bator da Cerveira Perreira Emanuel portugál hadi főnök által alapított. A déli szélesség $12^{\circ} 36' 0''$ s a keleti hosszúság $13^{\circ} 22' 0''$ *) alatt épült, az Atlanti tenger partján levő öbölnél, nagy sík teren. Fővárosa a hasonló nevű kerületnek s székhelye a portugál kormányzónak, ki a Loandában székelő főkormányzónak van alávetve. Benguelának csinos, bár többnyire egyemeletű, tseréppel fedett házai vannak, melyek nemes külsőjök, s több emeletöknél fogva is kitűnnek. Ilyenek: a kéttornyu templom (igreja), a kormányzó palotája (palacio), a vámház (alfandega), városháza (camera

---

*) W a p p a e u s szerint (Handbuch der Geographie und Statistik etc. II. köt. Lipse, 1853) Benguela a déli szél. $12^{\circ} 17' 30''$ s a keleti hossz. $13^{\circ} 40'$, T a m s szerint pedig (Die portugiesischen Besitzungen in Süd-West-Afrika, Hamburg, 1845) a déli szél. $12^{\circ} 34'$ alatt fekszik. P e t e r m a n n legújabb földképe szerint (Karte von Süd-Afrika zur Uebersicht der neuesten Entdeckungen von Livingstone, Moffat, Galton, Andersson etc. Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt etc. 1858. V. füzet) Benguela a déli szélesség $12^{\circ} 36'$ s a keleti hossz. $13^{\circ} 20'$, C o o l e y szerint (Inner-Africa etc.) a d. sz. $12^{\circ} 40'$ s a k. h. $13^{\circ} 30'$ alatt fekszik. H. J.

municipale) s némely magánházak. Utcáji nagyobb-részt rendes sarokban metszvek, egyenesek és szélesek, nincsenek kikövezve, mindazáltal tisztán tartatnak ¹⁾, s akét oldalon ültetett incendéra és akazsufák (anacardium) nemcsak hűs árnyat terjesztenek, de valóban vidám és kellemes tekintetet is kölcsönöznek a városnak. A kilátást keletre és délre egymásra halmozott, magas és kopár hegyek határolják, ezek a több földnyi síkot, melyen a város épült, egészen befogják, s meredek oldalaikkal nemcsak a láthatárt rekesztik be, de, úgy látszik, az ismeretlen sivatagokba való feljárást is egészen megtiltani akarják.

A város népességét, mely néhány év óta a rabszolga-kereskedés eltörlése miatt tetemesen csökkent, 3000-re teszem, kiknek nagyobb része benszületett mundombe, kevés bennök a mulát (fehér apa és fekete anya ivadéka) s még kevesebb a fehér ember. A fehérek, néhány spanyolt és braziliait kivéve, mind Európából ide szakadt portugalok. Mindezekon kívül még vagy 1200 mindkét nembeli rabszolga van. *)

A művelt és csinosult életnek itt kevés nyomát látjuk, az európai művelt társasági körök ékességei, anők, itt egészen hibáznak, mert az itt megtelepült európaiak között a házasság nincs divatban, csak igen kevesen élnek törvényes házasságban (², tehát a családot többnyire csak a fekete rabnők egészítik ki, ezek pedig szorgosan elzárt háremekben tartat-

* W a p p a e u s szerint Benguela lakossága 2438 lélekre rúg, kik között csak 11 fehér van, T a m s szerint körülbelül 3000-re, kik között 300 fehér s mintegy 600 mulát van. H. J.

nak, s egészen miveletlen állapotban maradnak, legfeljebb némely belső házi foglalatosságokra alkalmasok. †) A tudomány- és művészettel itt senkisémm gondol, a két nembeli ifjuság oktatása két közönséges elemi tanodában eszközöltetik. Az itt divatban levő némely kézmivességeket pl. az asztalos, kádár, ács, kőmives, szabó és esizmadia mivességeket egyedül a rabszolgák gyakorolják igen hanyagul. Azért a városban közönségesen pusztá csend uralkodik, s ezt csak időről időre a belföldről érkező kisebb nagyobb karavánok szakasztják meg, melyek az eladásra magokkal hozott árucikkkel, milyenek az elefántcsont (marfim), viasz (cera), kopálmézga (kokoto) és festőmoh (urzella), a benguelai külkereskedést még némileg fölélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen ³⁾.

Ha a napközben uralkodó síri csenden a jövevény, ki a vidám külsejű várost először látja, erősen megdöbben, tehát estve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városban el fog szörnyükdödni: sehol emberi lényt nem lát, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiénák és sakálok fülhasító ordításai s a tenger felől fuvó szél üvöltései hangzanak el; azt gondolná: valami egyiptomi nekropolisba (holtak városa), nem pedig élő emberektől lakott városba érkezett.

Az itt lakozó portugálok általában igen vendégszeretők, s az idegent bármikor, minden meghívás nélkül, a legnagyobb szivességgel fogadják, s nyílt készséggel ültetik az étkekkel bőven megrakott

asztalhoz. Igaz a vendégszeretet gyakorlását az élelmi szerek bősége nem kevésbé könnyíti.

Az európai mivelt életmód nem egészen általános a városban lakó emberek között. Azok, kik a mundombe népségtől származnak, noha külsőleg civilizált embereknek látszanak, az európaiaktól kölcsönzött szokásaik közé sok feltűnőleg barbár, még őseiktől öröklött, szertartásokat kevernek. Tulajdonképen csak névvel keresztyének, családjaik körében pedig egészen pogány módra élnek. Sok barbár és erkölcstelen szokásaik közül csak egyet említek, mely elégséges világot fog vetni e tudatlan és fajtalan nép jellemére.

Gyakran láthatni az utcákon úgynevezett vákunga csoportot, azaz egy csapat fiatal és öreg némbert, kik lobogó zászlókkal s csengők zajával egy fiatal, innepileg felcicomázott s arcán befátyolozott szűz leánykát, kit vongolónak neveznek, házrul házra kísérve szűzességét a legtöbbet ígérőnek eladják. Ezt, mint értesültem, akkor teszik, mikor a leány szülői szegények s a lakodalmára szükséges költséget nem tudják előteremteni. De a leány szűzességének, nyilvános árubabocsátása még nem elég, mert másnap reggel a részeg vákunga csoport visszatér a házhoz, hol azelőtt estve a vongolót hagyta. Most a megbecstelenített leányt kihozzák a házból s a vér-foltokkal mocskolt lepedőt hosszú póznára tűzvé, ocsmány kurjongatások között a város utcáin végig hordozzák, megnevezve a szerencsétlen áldozat nevét s dicsérve annak jó magaviseletét minden velök találkozó ismerős előtt. Ily menettel kísérik a megbecstelenített menyasszonyt a völegényhez, ki a vá-

kanga közbenjárását s az ily módon szerzett hozományt egy ökörrel és jókora mennyiségű égettborral viszonozza.

Benguelában az éghajlat felette egészségtelen. A beljebb való tartományokban rendes váltakozással beállani szokott száraz és esős évszakok itt nem igen tapasztalhatók, mert a szárazság mindig uralkodó s csak néhanéha vannak esőzések. Azonban itt is két különböző évszak van, melyekben nagyobb vagy kisebb forróság uralkodik s melyek bizonyos okoknál fogva jobb vagy rosszabb befolyást gyakorolnak az ember egészségére. Május, június, július, augusztus és szeptember havakban, midőn a nap az éjszaki félgömbön mulat, a levegő a tengerpartok közelében, bizonyos szélességre kelet felé, nappal ködös, s ekkor a hőmérő ritkán mutat 20 R. foknál többet. Ellenben a többi hónapok alatt, midőn a nap a déli félgömbön mulat, s ide oda jártában kétszer függőlegesen lövelli sugárait a benguelai sík vidékre, oly roppant forróság uralkodik, hogy az csaknem kiállhatatlan volna, ha a tenger felől rendesen déltájban fuvó paszátészél (viração) annak erejét nem mérsékelné; a hőmérő akkor 28, sőt 34 R. fokot is mutat az árnyékban.

Csak ekkor, kivált marcius és aprilis havakban tapasztalják az európaiak az itteni éghajlat öldöklő befolyását, azért azon évszakot közönségesen „carneiradó“-nak azaz húsnyzónak nevezik. Ez évszak alatt minden testi mozgás és munka, az égető napsugároknak kitett helyeken, az európai emberre nézve nagyon veszélyes, azért az itt lakozó európaiak akkor ki sem járnak a házból, vagy könnyű szövét-

tel fedett macsillában (gyaloghintó) ülve hordoztatják magokat az utcán. Jaj annak, ki azon évszak alatt érkezik ide először! A csakhamar beköszöntő forróláz (febre maligna), ha jó ápolás, vagy inkább a betegnek szerencsés testalkotása azonnal erőt nem vesz a betegségen, három vagy négy nap múlva örökre megszabadítja az élet szenvedéseitől. *)

Bámulatra méltó a gyorsaság, mellyel e forró és ernyesztő éghajlat a mérsékelt égöv alatt született egyének életerejét fölemészti s az életkor különböző szakait megrövidíti. Egy 25 éves fiatal férfi, ki két évig itt mulatván, rendesen sok szenvedés után, végre az éghajlatot megszokta, 10 esztendőt emésztett föl életéből és 35 éves férfi alakját ölti magára; ha pedig nyolc vagy tíz esztendeig folyvást itt mulatott, többnyire mint testi és lelki erejét vesztette, egészen elaggott öszhajú, s fogai kihullta miatt, beesett arcu aggastyán tengődik. Saját tapasztalásomból tudom, hogy itt az európai nemzetség 10—12 év alatt rendesen elenyészik; 1848-ban több mint 60 európai ismerősöm volt Benguelában s most, nyolc év múlva, alig egy hatodrésze van még életben, s helyökbe újonnan érkezettek léptek, úgy hogy kilenc évi távollét

*) Livingstone munkája 417 l. azt írja: „Olykor a légkörny nedvessége minden látható ok nélkül nagyon növekedik: ekkor tetemes hideget érez az ember, jóllehet a hőmérő higánya nem száll alább. A légnak nagyobb nedvessége, jobb melegvezetőt nyújtván a test melegének kisugárzására, oly veszélyes, mint a hőmérő hirteleni alászállása; tetemes betegséget okoz a benszülöttek közt, s azért „carneiradó„-nak nevezik, mintha a betegség által mint juhok öletnének le. E változások évszaka, mely az európaiakra nézve legkedvezőbb, a benszülöttekre nézve legegészségtelenebb; s ez teljességgel nem oly éghajlat, mely alatt akár a benszülöttek, akár az európaiak büntetlenül kicsaponghatnának.“

után alig remélhetek még egy két ismerősre akadhatni az egész városban. Nagyon hihető, hogy az elhúnytak számát én is növeltem volna, ha különös isteni gondviselés mellett az egészségesebb éghajlatu belsivatagokba nem kerültem volna.

Uralkodó nyavalyák: az említett forróláz, vérhas, süly és hydropesia (?). De a forróláz a legközségesebb, ugy szólván, napi renden való betegség, melyet az orvosok a különböző kórjelek, és körülményekhez képest különbözőleg gyógyítanak. Én a betegség valódi okát s mivoltát nem ismerem, azért csak röviden említem meg, hogy mikép gyógyítám azt saját magamon. ⁴⁾

Mihelyt a láznak első kórjelét és nyilatkozását éreztem, azonnal a szobában nyugodtan maradva egy adag himbojolajt (ricinolajt) szedtem, melynek hatását a reá ismételve vett gyenge húslével mozdítám elő; másnap korán reggel egyszerre 12 – 16 szemer kinaszulfátot szedtem, négy óra mulva ismét nyole, s végre négy szemert. Soha többet, vagy más orvosi szert nem használtam, kivéven holmi frisitő italt, de a szükséges diétát mindig szorosán követtem. Ez egyszerű móddal sikerült nekem eddigelé a nálam is sokszor beállott afrikai lázon erőt venni.

El lehet képzelni, hogy a függőlegesen eső napsugároktól pörkölt, többnyire homokos és száraz földön a szemet gyönyörködtető virány csak nagyon szegény állapotban sínylik. Mindazonáltal a várostól kisebb nagyobb távolságra levő némely helyeken a két folyó által öntözött s munkás kéztől gyámolított föld kellemes zöld szőnyeggel van borítva. A városi lakosok veteményes kertjei a várost éjszak-

ra határoló, keletről nyugotra folyó, de az évnék legnagyobb része alatt vastag homokkal borított, *Marimbombo*, vagy, mint rendszeren hívják, *Kavako*⁵⁾ éjszaki partjain vannak. E kertekben az akazsu, *) narancs, citrom, gojába (*Psidium pyrifera*) **) fák árnyéka alatt az ananász, banána (*musa*), mamáo (*Carica*, dinnyefa) s egyéb forróövi gyümölcsök mellett az európai kerti zöldségek is jól teremnek, különösen a káposzta oly jól díszlik, hogy feje 25—30 fontot is nyom. Az ezen fáktól árnyékozott, zöldellő térség a városbeliek kedvenc sétahelye, de az európaiak, kik oda kijárnak, hogy roskadozó egészségöket helyreállítsák, gyakran még jobban megrongálják, mert ily alkalommal régi szokás szerint gyakran a mindig készen álló, étkekkel és italokkal bőven megrakott asztalokhoz ülnek s dobzódnak s így a mértékletlenség áldozatjaivá lesznek. ††)

A veteményes kertektől feljebb keletre, két óra járásnyira, a *Bimba* nevű tócsák terülnek el, szintén a *Kavako* közelében. E tócsák termékeny vidékén az említett gyümölcsökön kívül még maniokot (*Jatropha manihot*) is természetesen terjedelmes föl-

*) Az akazsufa (vesegyümölcsfa, cashew) mindig zöld, közép nagyságú fa, melynek kérge kívül szürkés, belül bíborszínű. Gyümölcszára körtealaku, 3—10-szer nagyobb mint maga a gyümölcs, mely dióalaku s melyben fehér, vesealakú magvak vannak. A gyümölcszár savanyús ízű s szintén eledelül szolgál, a magvak édes-ízűek s mind nyersen mind főzve eszik. A régiebb fák kérgéből borostyánféle mézga (*gomme d'acajou*) szivárog ki. H. J.

**) A gojábafa (közönségesen guajava-nak írják) 12—25 láb magas fa, melynek bogyói akkorák, mint középszerű körte. E bogyók ize majd nem olyan mint a málnáé, mind nyersen, mind sokféleképen készítve eszik. H. J.

deken. De ott csak benszülött mundombék laknak, kik természetnyelveiket naponkint a városba hordják s így népe eltartására nem csekély szolgálatot tesznek.

Sokkal nagyobb távolságra, s már egészen a város környékén túl, mintegy 10 mfdre, a népes és nagy kiterjedésű D o m b e - a n - K i n z á m b a kerület van, hová felette száraz és kopár vidéken keresztül kell menni. Azon termékeny kerület pusztá vulkáni hegyektől környeztetik s a sárgán fehérlő, leperzselt környezetből mint zöldellő oázis tűnik ki. Nemesak a városnak, de az ettől délre elnyuló egész vidéknek élelemtára, s azért megérdemli, hogy róla bővebben emlékezzünk. A rajta keresztül keletről nyugotra folyó K u p a r o l vagy K u b a n g u l u l a (Rio-San Francisco) termékenyíti. E kristálytisza vizű folyó a Kitáitai hegyekről lezuhanván, a köves és forró Hányai pusztaságokon kigyószik el, s a délkeletről jövő K á l u n g a , H e t á l a , K o n g y s o és több más folyóval egyesülvén, a Dombe lapályokat öntözi s azután egy szoros hegynyíláson általtörvén, a Luaso foknál a tengerbe ömlik.

Dombe-an Kinzámbe több mint 10,000 mundombe lakói jól használják termékeny földjüket, szorgalmasan mivelik, s nagy mennyiségű maniok gyökeret termesztenek, melyből az úgynevezett farinha (liszt) készül, melyet a tengerpartok hosszában elterülő terméketlen vidékeken levő kereskedői szállásokra szállítanak mint jó értékű kereskedési cikket. Az említett folyók partjain legelésző számos marhaesordák kiegészítik a mundombék gazdagságát.

A körülfekvő hegyekben bőven előfordul a réz, salétrom és kénkö, de e kincsek még mindeddig haszontalan hevernek és az uralkodó hanyagság mellett senkiséem gondol kiaknázásukra. A termékeny vidéket a várostól elválasztó száraz és kopár felsík közepén, egy gulaalakú gránithegy aljában az úgynevezett Kipupa meleg kénköves forrás van s ez a több mfdnyi forró térségen az egyetlen forrás. Ettől három mfdre, a tengerparton, a természetes sóstavak (salinas) vannak, melyek minden mesterseges kezelés nélkül kimeríthetlen mennyiségű tiszta konyhasót szolgáltatnak. E tavak a kormány birtokában vannak, s ez a többet ígérőnek rendszeren három évre szokta bérbe adni.

A kerület közbátorságát egy várda biztosítja, melyben néhány álgus 20 katona van, egy hadnagy parancsa alatt, de megtámadás esetében nagy harsággal 1500 benszüllött polgári katonaságot lehet kiállítani. E termékeny kerületnek éghajlata szintén nagyon egészségtelen; az ezt egészen körülvevő magas hegyek a tenger felől jövő rendes passzátszelet felfogják s ekkép türhetlen forróságot okoznak, mely a nedvességgel bőven ellátott völgyben különbözőféle veszedelmes járványokat támaszt, melyenek a vérhas és süly, s ezekből eredő több más életrontó nyavalyák.

A m u n d o m b e népség a Katumbéla folyótól kezdve délre le egész a Fekete fokig (Cabo Negro), majdnem négy szélességi fok között elszórtan lakozik a tengerpartok közelében. E néptörzshöz a m u k o b á l ó k, m u - k u a n d ó k, m u - k u i s z e k és m u k o r o k k ó k is tartoznak ⁶⁾. Mint a Benguela tar-

tomány birtokosai sokáig véres csatákat vívtak a földjeiket megszálló portugallokkal, s tökéletesen csak 1847-ben hódoltattak meg, de a hegyekben tartózkodó nomád pásztorhordák még most is egészen függetlenek. A portugalok nem türhetvén tovább a makacs és álnok népségek szüntelen alkalmatlankodó megtámadásait, jól intézett hadviselés folytán néhány hónapi esatározásban több hadi főnökeiket (hámba) leöldösték, s ekkép végre sikerült nekik e népségeket meghódoltatni. Most a közöttük különbféle távolságokra felállított katonai telepek és várdák tökéletes esendben tartják őket.

Ezen népek egy része pásztorkodó, s a számos marhacsordákkal egyik helyről a másikra költöző életet folytat, minden földmívelés nélkül. Mások mint földmívelők állandólag egy helyen maradnak s különösen maniokot, s kevés kukoricát és babot termesztenek. A maniok termesztése s annak lisztté készítése nálók következőleg történik.

A földet kapával felforgatván, három arasznyi átmérőjű, gyenge hajlású kerek gödröt ásnek, a földet a kör közepéről gyöngéden annak szélére huzván. Az így készített fészekbe azután két három maniokdugványt szúrnek. E dugvány körülbelöl oly vastag mint a mutatóújj s két három arasz hosszú maniokágból töretik. Az ily ültetvényt, mert itt gyéren esik az eső, darab ideig öntözni kell, mígnem fősarjadzó széles és sűrű levelü ágai a már elegendő mélységre hatott gyökeret beárnyékozzák. Ezután az így meggyökerezett és meglomposodott növény minden ápolás nélkül a legszárazabb évszakban is folyvást tenyészik, mígnem 13—14 hónap mulva teljes ki-

fejlését eléri, mikoris törzsei részint karnyi vastagságuk és sok kis ágakkal és levelekkel sűrűn meg-
 rakva terebélyesen fölnyúlnak. A növénynek öt hat
 gyökere csaknem arasznyi átmérőjű s néha egy rőf-
 nyi hosszúságra nyúlik a földbe. E gyökérnek héja
 színre és alkatra a kolompér hajához hasonlít, a héj
 alatt, melyet le kell hámozni, hófehér s édes ízű
 anyag van. A kiásott s meghámozott gyökeret meg-
 aprítják s nagy fa mozsárban (kimu) összetörik.
 Azután még kézzel gyöngéden összemorzsolják,
 végre nagy réz, vas, vagy cserép serpenyőben gyen-
 ge tűzön, de szüntelen keverve, tökéletesen megszá-
 rítják.

Ezen leírt mód, mellyel a feketék a maniok-
 lisztet készítik, nem egészen célszerű, azért a liszt-
 nek színe némileg barnás, szeme pedig egyenetlen
 és öreg s korántsem oly finom és fehér, mint az, me-
 lyet Braziliában a nagy ültetményeken készítenek.
 Éldelete azonban egészséges. †††)

A mundombe népségek a portugál kormány-
 nak adóznak, különben magok által választott, ki-
 sebb nagyobb rangú hámbák (fönökök) patriarchá-
 lis igazgatása alatt élnek. De bár mely nagy gondot
 fordít is a portugál kormány az ő kimivelésökre,
 mindeddig nem sokra mentek, s az európai civilizá-
 tionak csak vétkeit fogadták el, de még egyetlen-
 egy erényét sem. A külföldről behozott égettbornak
 mértékletlen élvezete általános levén közöttük, csak
 azért szánják magokat valamely dologra, hogy azon
 kedvenc italukat megszerezhessék, s midőn szert-
 tettek reá, semmisen képes őket henye dobzódása-

iktól eltávoztatni. Oly restek és buták, hogy rajtok semmisenem fog. Már egy pár század óta naponkint a fehérek között fordulnak meg Benguelában, mindazáltal a szembeötlő miveltségnek legközségesebb tárgyait sem méltatják legkisebb figyelmökre sem; ott látják a kényelmesebb lakó házakat, a ruhák használatát, de hiába koptatják a csinosan épült városi házak küszöbét, közel fekvő saját helységeiket most is csak úgy építik mint hajdan. Lakjaik földbe ásott karókból csinált és sárral betapasztott kerek gunyhók, melyek magassága és átmérője alig halad meg egy ölet; egy négy négyzet arasznyi lyuk ajtóul is kéményül is szolgál. S e szük és alacsony gunyhóban folyvást tüzelnek; képzelhetjük tehát magunknak, mily iszonyú melegséget képesek e pogányok kiállani, midön még a forró égöv nagy hő-sége is hozzájárul.

Ruházatul a mundombék különbféle színű, európai szöveteket használnak; de az új szövetet soha fel nem öltik, hanemha elébb tehén vajjal, melybe veres takula festéket kevernek, jól bekenték. Testöket is mindig azzal szokták bemázolni. Hajokat a férfiak a takula festékekkel kevert vajjal oly erősen bekenik s a fejhez tapasztják, hogy ez sárral betapasztott méhkaptárhoz hasonlít. A nők ellenben hajukat számtalan fürttekercsbe fonják, melyeket apró fehér kauri kagylókkal megraknak; azután a fürtöket különös gonddal a fej tetején karikákba tekerik. Végre kendőt is viselnek, melyet turbán alakjára kötnek fel. Nyakukat és derékukat nagy mennyiségű veres és fehér színű, üveg és porcellán gyön-

gyökkel, különösen pedig sok dongo füzérekkel
 7) ékesítik.

Mind a férfiak mind a nők erős és szép testalkotásuak. Nyelvök az ábundának egy dialectusa.

A portugál kormánytól vett erős megfenyítetés folytán kénytelenek voltak elébbeni rabló életmódjokkal felhagyni, mindazáltal még most is a lakatlan pusztaságok által tőlük elválasztott szomszéd népek birtokaiba rontva gyakran nagy számu szarvas marhát rablanak el. Csaknem hihetlen gyorsasággal teszik meg a 30—40 mfdnyi utat a köves és vitztelen vidéken keresztül, löfegyverrel, zagájjal (ölnyi hosszú vas dárda) és fa buzogánnyal fegyverkezve. Mikor a kijelölt vidéken megérkeztek, közönségesen hajnal hasadta előtt különös ügyességgel és gyorsasággal egy csapat szarvas marhát magok elé vesznek, s nagy sebességgel hegyen völgyön keresztül odább hajtják, szarvból készült tülkökkel késztetve azt az ügetésre. Ha út közben utolérteve megtámadtatnak, elszántan csatáznak a rablott zsákmányért, s csak a nagyobb erőnek engedve hagyják hátra, gyorsan eltűnván a pusztákba. Nagyon ügyes és vakmerő vadászok is; nem ritkán csak zagájjal kezökben a dühös orosz lányra támadnak, s többnyire elejtik, noha ritkán minden baj nélkül.

Vallásuk számtalan babonás véleményből áll. Haláluk után, azt hiszik, ismét föltámadnak s a más világon (kálunga) nemcsak itteni életmódjokat folytatják, de a földön még életben maradt atyjokfiai sorsában is részt vesznek; hiszik továbbá, hogy az életben maradt atyafiak az elhaltakat a másik világon oly mértékben boldogítják, a mint nekik kisebb

vagy nagyobb áldozatokat bemutatnak; ellenben ha róluk háladatlaniságból megfélekedeznek, azoknak időről időre mitsem áldoznak: akkor az elhaltak boszúját vonják magokra, s ezek mindenféle rosszát okozhatnak nekik, sőt halál által el is vihetik innen. Azért a mundombe népek vallási szertartásai csaknem egyedül az időnkint előforduló halotti áldozatokból (intámbe) állanak.

A kimbandák (jóslók) ügyesen tudják a nép babonáját kizsákmányolni, s az áldozó személy vagyonához képest nagyobb vagy kisebb értékű jószágoknak, mely mindig szarvas marhából áll, jutnak birtokába.

A mundombék között általánosan uralkodik a soknejűség és környülmetelés. A házasság csaknem minden szertartás nélkül történik. Kiskorukban a leányok szülőik házában maradnak, s „kandona“ (azaz: szűz leány) néven neveztetnek mindaddig, mignem férjhez mehetnek. Öltözetük csak egy arasz hosszú s vagy három hüvelyk széles börszeletből áll, melly szemérmöket takarja; különben meztelenek s testüket, még arcukat sem kivéve, fehér és yeres csíkokkal mázolják be, nyakukon, karjukon és láb-szárúkon pedig lehéjazott, vékony fa vesszőkből font karikákat hordanak. A kiadó leányokat meg sem kérdezik s azon kérőnek adják oda, ki a kikötött bért megfizeti. A menyasszonyt kereső férfi csak az illető leány atyjafiaihoz fordul, s ha ezeknek az egy vagy több szarvas marhából álló testi bért (a féta timba), melyet a leányért követelnek, megadja, ez utóbbinak pedig egy fazék tehén vaját, néhány porcellán és üveg gyöngy- és dongo (csiga) füzért ad s

egyszersmind europai szövetekkel felruházza : akkor akadály nélkül a leányt mint menyasszonyát (fekáná) haza viheti, hol számára külön lakást rendel. Mindjárt kapát is ad neki, mert a nők nemcsak minden házi foglalatosságot végeznek, de a földmivelés is az ő dolguk.

Az elválás igen ritkán szokott előfordulni; az afrikai nő megszokta a durva bánásmódot, könnyen eltüri és teljesíti otromba férje parancsait. Csak azon esetben válnak el a házások, ha lakodalmok után két esztendő lefolyta alatt a nő nem lesz anyává; de ha nincs bebizonyítva, hogy a nő meddő, akkor a férj tartozik neki, vagyonához képest, bizonyos számu szarvas marhát adni, kárpótlásúl a tett szolgálatért. A férj a nő halálakor is tartozik az ő atyjafianak bizonyos díjat adni, bármi okból halt legyen meg; ez a vérdíj (ta feta mangysetu).

A házasságtörés a megbántott férj tekintetéhez képest kisebb vagy nagyobb birsággal váltatik meg, de csak a vétkes férfi részéről, a nő ily vétségeért nem lakol.

A körülmetélés (fanál) rendszeren következőleg történik: A környéken találkozó nyolc és tíz éves fiúk a száraz és hűvös évszak elején, leginkább június havában, az ezen műtétben jártas kilombola nevű mesterekhez vitetnek; a körülmetélendő gyermekek száma sokszor 40-re s többre is rúg. A kilombolák azután magános, lakatlan vidékre viszik, megszire az erdőbe, hol valamely tó vagy patak mellett kerek tanyát (kilombo) vernek. Itt az operatio élesre köszörült késsel hajtatik végre, csak a kilombola és segédjei jelenlétében. A vérző sebet elébb parázson

égetett száraz marha ganéj gőzével füstölgetik meg, azután fa levélre kent balzsamféle orvosságot raknak rá, minek folytán a seb béheged. De a tulajdonképi orvoslás lassanként eszközöltetik, és pedig rendszeres vízgyógyítással; kétszer napjában vízbe ültetik a beteget s ekkép húzamos ideig folytatják az orvoslást, többnyire jó sikerrel.

A körülmetélt gyermekek 90 napig vannak a kilombola mesterek gondviselése alatt, szorosán elrekesztve még tulajdon szüléik látogatásától is, kik a szükséges élelmi szereket is nekik csak a kilombola segédek közbenjártával küldhetik meg. Különösen leány vagy asszony nem közeledhetik hozzájuk, különben halállal lakol. Ugyancsak ezen alkalommal a táncban és dallásban is nyernek oktatást a fiúk, azért is, mihelyt a veszedelmen kívül vagynak, egész éjjel, nap nyugtától kezdve hajnal hasadtáig, együtt kötelesek danolni.

Végre a tökéletesen meggyógyúlt gyermekek, a mestertől kitüzött napon, visszavitetnek helységökbe, hol az üdvözlésökre összesereglett néptől nagy örvendő ujjongatással fogadtatnak; a gyermekek a kiállott műtetre vonatkozólag diadalmasan kiáltozzák: „ami jopo“ (itt vagyok), mire a sokaság helybenhagyólag válaszolja: „lume moine“ (bizony férfi vagy).

A táncvigalmak (dondolo) igen gyakran fordulnak elő, s mindég éjjel, tűz világánál, szabad ég alatt tartják; leányok és fiúk, asszonyok és férfiak minden rend nélkül összekeveredve hangos énekléssel, szüntelen tapsolva járják a fajtalan mozdulatokból álló táncot (pirouka), nagy fa dob szava mellett.

Egyszerű eleségöket a növény- és állatország nyújtja; legkedvesebb eledelök a marha és vad-hús melyet parázson sülve esznek, de soha sem főzik. A kenyér helyét a maniok lisztből készült tésztás pótolja, a tarhó is általános szokásban van. Italjok a „kapáta“, melyet a kukorica és maniok liszt keverékéből főznek. E serféle ital kellemes ízű s hűsítő; de csak akkor élnek vele, mikor égettboruk nincs, melyet a fehérek közelében megszokván, jobban szeretnek. Az égettortól okozott részegséget úgy tekintik, mint valami diszes tüneményt.

Az éhséget, szomjúságot, a testi fájdalmat s az élet minden bajait, zsenge koruktól fogva hozzátörődven, könnyen eltűrik, azért a hosszú élet példái náluk épen nem ritkák. A súly, szembetegségek, vérhas legközönségesebb nyavalyáik; a himlő ritkán fordul elő, de ha köztük kitör, rettenetes pusztítást okoz, mert a beoltást nem ismerik. Midőn valaki magát rosszul érzi, atyjafiai azonnal a kimbandához folyamodnak, ki künn az erdőn jelenlétökben végezi a nyavalya okát és gyógyítása módját kutató szertartásait. Maga elé a földre tágas nyilású tök kabakot tesz, melyben különbféle vad állatokat ábrázoló, durván faragott fa vagy csont képek vannak; azután kavicscsal megtöltött más kabakot rázva ének szóval ama képekhez kérdéseit intézi a betegség okát és lehető gyógyítását tudakolván; kérdéseire a közelben elrejtett segédje válaszol, tettetett gyenge hangon, mintha az említett képektől eredne a válasz. A betegség orvoslására rendszeren marhaáldozat kívántatik, a beteg vagyonához képest több vagy kevesebb darab marha, melyek természetesen a kim-

banda birtokába jutnak. A marha áldozathoz még némely más ajándékok is járulnak.

De ha a kimbanda kuruzsolásai ellenére a beteg mégis meghalálozik, ő azért közel sem veszi el hitelét vagy kenyérét, sőt ellenkezőleg újra kér és kap marhaáldozatot. Midőn t. i. az elhunynak atyjafiai ismét hozzájárulnak a halálozás okát megtudandók, a kimbanda kénye szerint egy vagy más élő személyre fogja, rendesen azonban az elhunynak a más világon létező kiluluját (megholtak lelkei) mondja annak, ki halálát okozta, s hogy boszúja a még élőkre is ki ne terjedjen, szükségesnek állítja, haragját új marhaáldozattal megkérlelni, mit az elhunynak atyjafiai csakugyan teljesítenek is.

A holttestet a közel rokonok az elhunynak legjobb szöveteibe burkolják, s három egész nap és éjszaka a házban tartják, hol több siránkozó vén aszszony környezi és siratja. Azután künn a szabad ég alatt dözsoléssel és dobzódással a halotti tort (intámbe) üllik, melynek végével a rokonok ismételve felhívják a halottat, hogy tudassa velök halálozása okát, miután ők magok semmi rosszat sem tettek vele, több szép felesége is híven szolgálta stb. Végre gyékénybe takarják s kiviszik az erdőre, hol a sírba teszik. A sirhalomra az elhunynak némely házi edényeit s több ökör szarvakat raknak.

A kisebb nagyobb karavánok közül (ambákká), melyek Afrika belsejéből, különböző tájakról és utakon, a tengerpartokra érkeznek, kitünik a bihéi karaván, nemcsak nagysága- és fegyveres ere-

jénél fogva, de a magával hozott árucikkek (elefántcsont, orrszarvú szarvai, viaszok) értéke miatt is. Azon bihéi karaván rendszeren minden esztendőben kétszer érkezik meg Benguelában, hol a magával hozott árukért európai portékákat cserél be. Ily karaván gyakran 3000 személyből áll, kiknek legalább fele jól van fölfegyverezve; teherhordó állatokkal nem bírván, minden árut, még a legtávolabb vidékekre is, emberek szállítanak. Délafrikában csak ily karaván társaságában lehet utazni, azért azt e helyen bővebben írom le.

Az előcsapat (engysálo) rendszeren két három nappal megelőzi a karavánt, hogy hírt adjon közeledéséről a városban lakó kereskedőknek. Ezek az alatt a várt vendégek elfogadására készülnek, beszerzik a szükséges élelmi szereket és csere-árúkat. Azután a több, kisebb nagyobb csapatokra oszlott karaván érkezik meg; az egyes csapatok a magokkal hozott árukkal mindjárt ismerőseik házánál szállnak meg. Kik valamely árucikkeket hoztak eladásra, azok megérkeztök utáni első három nap alatt, lehetőségök szerint, új ruhába öltözködnek s egyedül evéssel ivással töltik az időt. Azután következő hat napig a csere-vásár (gyipindi) tartatik, végre a becserélt árúkat bepakolják s felosztják a teherhordók közt.

Sok mindenféle árucikket szállítanak Afrika belsejébe, azért azoknak alkalmas elpakolása, hogy a hosszas utazás alatt, az esők és más viszontagságok miatt, meg ne rongáltassanak, s helyes felosztásuk az egyes teherhordók közt, nagy gyakorlatot és ügyességet kíván. Mert ha a teherhordókra a kellőnél nagyobb terhet raknak, könnyen megeshetik,

hogy a nagy teher alatt összeroskadnak s ott hagyják a pusztában. A bihéi teherhordó rendszeren 64 fontnyi teherrel rakatik meg, saját élelmi s egyéb szerein kívül, milyenek: löfegyvere, főző edénye, alvó gyékénye; összes terhe tehát 90—95 fontra rúg.

Minden teherhordónak (gámbá) az imbundero fa síkhéjából készült vékony kötele (mukolö) s félkarnyi vastagságu, egy és fél öl hosszú, erős fából való, de könnyü és sima két póznája (mángo) van. A hordásra átadott, bármily portékából álló csomag a két pózna közé szoríttatik úgy, hogy a teher a póznák egy harmadrészén nyugszik, két harmadrészek pedig üres marad. A póznák két ága elöl szorosán össze van kötve, hátul pedig a tehercsomagra szorítva. E hordókészület olyan, hogy a teherhordó megpihenhet, annélkül hogy a terhet a földre kelene lerakni, mert a póznák ágai valamely fához, vagy más magasabb tárgyhoz támaszthatja, s minden nagyobb eröködés nélkül ismét vállaira veheti.

Ha pedig oly portékát kell szállítani, mely az említett sulyt meghaladja, de szétosztani nem lehet, akkor hosszabb póznára kötik, s két egyén hordja, kik fél fizetéssel többet kapnak, minthogy a sűrűn benőtt erdők közt s a keskeny utakon az együtt-hordás nagyon bajos és fárasztó.

Mikor az árúkat elpakolják s felosztják, mindenek előtt a szöveteket rakják össze. Az itteni belkereskedésben ismeretes különbféle színü és minőségü, többnyire pamut szövetekből 25 véget számítanak egyegy teherhordóra; ez azokat egy csomóba összerakja, hosszában három helyen kötélevel jól összeszorítja, azután elsőben viaszkos takaróba bur-

kolja s végre még más durva szövetü takaróba varrja. Az ily csomag hosszúkás köbalakú s kupának neveztetik. Azok, kik a szövet-csomagokat vagyis köbalaku kupákat hordják, nagyobb díjat kapnak. Ez rendesen Benguelától Bihéországig, 30—42 napi járó föld távolságra, a következő értékekből áll:

- 10 rőf zuarte (setétkék pamut szövet);
- 10 „ pintado (fehér virágos szövet);
- 10 lenços (azaz veres és fehér sávolyu keszkenő);
- 10 rőf fazenda da ley (kockás pamut szövet);
- 4 „ garraz (keményített fehér pamut szövet);
- 2 üveg égettbor s rendesen még 6 rőf szövet az élelmi szerek vásárlására.

A különféle porcellán és üveg edényeket vivők fizetésre nézve egy rangban állanak a kupahordókkal.

A második osztályba tartoznak azok, kik az égettort, löport és fegyvereket szállítják. Az égettort hosszúkás gömbölyü, 50 itcét tartalmazó kis hordókban viszik; a löport is hordókba teszik, melyekbe mintegy 20 font fér. Három ily hordó egy terhet képez. Lőfegyvert nyolcat kötnek össze egy teherül. A gyöngyöket, réz karikákat, csengőket, stb. megmázsálják s az említett súly szerint osztják föl terhekre. A harmadik és utolsó osztályba azok tartoznak, kik sőt szállítanak, mert ez kevés értékű portéka s kevés gondot kíván. A sószállítók rendesen csak fél annyi fizetést kapnak, mint a szövetszállítók. Némely terhek, mint a töltésekre felosztott löpor, a házi poggyász és élelmi szer, mindig az illetőnek saját rabszolgái által vitetnek, s csak akkor

adatnak által a közönséges teherhordóknak, ha nincs rabszolgája.

Használni akarván a jó alkalmat, a bihéi karaván megérkezte után azonnal főnökét (szóm' ambák-ká) kerestem föl, ki szándékomat megtudván, nagy örömmel úti társaul fogadott, mert, mint később tapasztalám, a karavánt, melynek kíséretében egy vagy több europai utazik, a beljebb lakó népek nagyobb tiszteletben és félelemben tartják. Mindjárt megadá a szükséges utasításokat a magammal viendő portékák elpakolása és felosztása iránt, egyszersmind megígéré, hogy biztos és általa jól ismert teherhordókat fog számomra szerezni.

Az idegennek, ki a karavánok társaságában utazni akar, kell, hogy több kevesebb saját cselédje legyen, mert a felfogadott idegen teherhordók némely szolgálatot semmi fizetésért se teljesítenek^s). A cselédség (kikumba) nagyobb részt vásárlott rabszolgákból áll, de ezeken kívül elkerülhetlenül szükséges legalább két szabad, és a benszülötteknél tekintetben álló egyént, bizonyos meghatározott nevezet alatt, szolgálatba venni, vagyis jobban mondva, mintegy gyermekül fogadni (adoptálni). Ezek a hivataljokkal járó nagy haszon következtében az őket felfogadó jövevény sorsát magokévé tévén, annak mindenkor s minden ügyében bajában kész és hű segédei lesznek. Ezen különösen felfogadott egyének között fontos szerepénél fogva első a „kiszongo“ (udvarmester, test- és vagyonőr), második a „kálei“ (tolmács).

A kiszongo hűségétől és ügyességétől az idegennek egész bátorsága, élete és vagyona függ, mi-

dön ezen vadak között utazik, azért felfogadása ünnepeles szertartásokkal történik. A felfogadó azon egyéntől, kit értelmes és jó magaviselete miatt neki kiszongóul ajánlanak, az ez alkalommal összehívott számos rokonai jelenlétében hangosan háromszor kérdezi: Akar-e a fehérnek (kindele) kiszongója lenni, őt híven szolgálni s ha kell, éltét is érette kockáztatni? Erre ő szintén háromszor igennel válaszol. Azután jelenlevő atyjafiai kezénél fogva a fehér emberhez vezetik s a következő szavakkal adják át neki: „Itt van fiunk, vagy testvériünk, mostantól fogva ő a tied, s te az övé vagy, hol véred ömlendik, ott neki is meg kell halnia; ha pedig téged a veszélyben gyáván elhagyna, ezzel fogjuk vétkét elmosni!” (Ez utóbbi szavaknál a lábaihoz vetett töltényre mutatnak) Erre a kiszongo újra hűséget fogad esküvel s egy vérrel vagy veres takulával festett töltényt ad a felfogadó kezébe mondván: „Ha a veszélyben gyáván elhagylak s abban emberül veled együtt nem osztozom, itt van a véremmel már megfestett töltény, lödd azonnal keblemen keresztül.” Végre felfogadó és felfogadott megölelik egymást, s fél kerek kabakból (gángya) égett bort, vagy ennek nemlétében, kukorica lisztből készített sert (kimbombo) isznak egymásnak egészségére.

Ezek megtörténvén, a kiszongo új öltözetet, löfegyvert és töltényekkel teli tokmányt kap, atyjafiai pedig holmi kelmékkal és három tölténnyel ajándékoztatnak meg, mind meg annyi jeléül a tett kötésnek. A kiszongo azontul már kizárólag a felfogadó szolgálatában marad, az elválás ritkán fordul elő; de ha bármely halállal a szolgálatban ki-

múlik, a felfogadó köteles atyjafiainak tetemes vérdíjat adni, mely legalább két szarvas marhából, egy hordó lőporból, egy hordó égettborból, s hat - nyolc, mindkét nemű rabszolgákból, vagy azokat megérő árúkból áll. ⁹⁾ Ezenkívül a felfogadó köteles a né tán fogságba esett kiszongót kiváltani, ugyszinte a neki beszámított vétségekért járó birságot megfizetni, időről időre pedig bizonyos mennyiségű szövetet tartozik neki adni. De jó és ügyes kiszongo meg is érdemli ez áldozatokat.

A kálei csak esküvel kötelezi magát a szolgálatra; hivatala nem oly fontos, azért sokkal kisebb tekintetben áll, mint a kiszongo.

A kiszongón és kálein kívül még három rabszolgát vettem, kiket Afrikában nem igen nélkülözhetni. — Célom volt, Bihéországban letelepedni s ott addig maradni, mignem az Afrika belsejében leginkább uralkodó nyelveket megtanulhatom s népeinek szokásaival megismerkedhetem, hogy tervezett utazásaimat annál nagyobb sikerrel tehessem. Azért tetemes mennyiség árut és élelmi szert vásároltam össze, részint a cserekereskedésre, részint saját magam használatára. ¹⁰⁾ Az árúkat és szereket kötegekre és csomagokra osztám, s ezeket kellőleg megbélyegzém s megszámozám. Az így elkészített csomagok a tanyafőknek (szekulu) adatnak által, a tűzhelyeknél találkozó teherhordók számához képest; a szekuluk neveit, tartózkodásuk helyét s a nekik általadott terhek számát és minőségét fel kell jegyezni, azután biztos lehet az utazó, hogy portékája el nem vész, mert gondját a kiszongo fő felügyelete mellett a szekulu viseli.

A déli Afrika belsejébe vezető utak, az egyenlítőtől kezdve a déli szélesség 20. fokáig nagyobb-részt alkalmatlanok a lovaglásra. Az ösvények keskenyek, kanyargók, csak a gyaloglók lábnyomátul gyéren töröttek, s gyakran igen meredek és köves felhágásokon hirtelen visznek föl és le. A folyókon, híd nem levén, csak veszedelmes gázolással lehet átmenni, majd iszapos, majd felette meredek partjaikon föl kell mászni. Gyakran sűrű erdőségekkel borított vidékekre érünk, hol gyalog is alig vergődhetünk keresztül a tüskés bozóton és sűrű gazon; másutt meg feneketlen ingoványok terülnek. Azért az európai ember csak gyalog, vagy az ugynevezett rede- vagy tipójában (a benszülöttek „oandának“ nevezik) utazhatik.

A rede erős vitorla vászonból készült, egy ölnél hosszabb s mintegy fél öl széles lepedő, melynek két végén széltében vékony, de erős zsinórok vannak lyukakon áthuzva. E zsinórok két öl hosszú, elegendő erős, de könnyű fa rudra erősítvék, úgy hogy a rúdnak két végén elegendő hely marad, melylyel azt a teherhordók vállaikra vehetik. Ezek közül az egyik elől, a másik hátul megyen; énekszóval egyenlő lépésben tartják magokat s apró, de szapora léptekkel járnak hordva a lepedőben ülöt. Természetes, hogy e hordás nagyon fárasztó, azért ha valaki nagyobb távolságra akar utazni, hat—nyole teherhordót kell fogadnia, kik kettesével egymást felváltják. E gyaloghintóban ülve vagy elnyújtózva elég kényelmesen lehet utazni, de az utak nélküli sivatagokban, a meredek fel- és lehágásokon, a sűrűn benőtt erdőkben vagy ingoványos földön

gyalog kell menni. Saját tapasztalásombul mondhatom, hogy a belföldi nagy utazásokon, kivált a nehéz testű egyének ki nem kerülhetik a gyaloglást. Én több évig folytatott afrikai utazásaimnak három negyedrészt bizonyosan gyalog tettem meg.

- 1) A rabszolgakereskedés eltörlése jótékony befolyásának kell tulajdonítani a Benguela lakosai közt naponként gyarapodó mivelődést, s több hasznos intézvénynek kifejlődését. A jobb rendőrségi intézkedések folytán jelenleg még a halandóság is napról napra kevesedik. Azelőtt több ezer megvásárlott rabszolgát szoktak volt itt felhalmozva a Braziliából érkezendő hajók számára készen tartani; e szerencsétlenek közül számosan naponként elhaltak s az utálatos, nyereségvágyó tulajdonosok a megholt testek eltakarítását sem tartották kötelességöknek, hanem csak a városon kívüli gyepre hordatták ki, zsákmányul a ragadozó állatoknak. Már pedig az éjjelenként rejtekeikből kibuvó hiénák és sakálók a széttépett holttestek darabjait a város utcáin keresztül hureolták s azokat félig megrágván, szétszórták s ott hagyták, hol azután elrohadtak s a levegőt megrontották. Jelenleg a város délkeleti részén, emelkedett szellős helyen, magas falakkal kerített két temető van (kalundo); egyik kápolnával ékeskedik s a fehérek vagyis keresztyének, a másik pedig a rabszolgák és pogányok eltakarítására szolgál. Most már köz kórház is van (hospital de misericordia), melyben a szegény betegek ingyen vétetnek föl. (T a m s is megemlíti a két temetőt s megjegyzi, hogy az európaiak a holttestre oltatlan meszet hintenek s néhány üveg ecetet öntenek, hogy gyorsabban elrohadjon. A feketékről azt mondja, hogy halottjaikat nap nyugtakor takarítják el, s hogy a holttestet megégetik).

- 2) A tapasztalás tanusítja, hogy az itteni éghajlat különösen az európai nőkre nézve általában igen öldöklő; sokan, kik Európából ide szakadtak, kevés idő múlva meghaltak, mások legfőlebb egy évig folytathaták nyalvalyás életüket. De még az európai férj- és benszülött nő-től nemzett gyermekek is csak nagy nehezen maradnak életben, többnyire már esecsemő korukban elhalnak, s legjobb esetben csak huzamos nyavalyáskodás után izmosodnak meg. (T a m s szerint az európaiak kised gyermekeiket a szomszéd Katumbelába viszik, s ott hagyják, mignem hét éves korukat elérték, mert ezután már a benguelai éghajlatot is eltűrrik.)
- †) Livingstone (Missionary Travels and Researches in South Africa etc. London 1857.) munkája 371. l. a Kaszandse helységben lakozó portugalo-król azt mondja: „Egynek sincs portugál felesége. Rendesen csak a végett jönnek Afrikába, hogy kis pénzre tegyenek szert, s azután visszatérnek Lisszabonba. Azért ritkán hozzák magokkal feleségeiket, miért is soha sikeres gyarmatosítók nem lehetnek. De közönségesen benszülött nőktől vannak gyermekeik. Különösen jól esett nekem, ki a színes emberek elleni ostoba előítéletet jól ismertem volt, melyet kivált azok ápolnak, kik magok lúgszínűekké lettek, a nagylelkűséget látnom, mellyel a portugalok a színes nép iránt vannak. A déli tartományban (a Fokföldön) oly gyakori esetek, melyekben a vegyes házasságból született gyermekek elhagyatnak, itt nagyon ritkák. Itt az efféle gyermekeket az asztalhoz ültetik, s apáik úgy gondoskodnak róluk, mintha európai nőktől születtek volna. A kereskedők színes segédei minden tartózkodás nélkül főnökeikkel ugyanazon asztalnál esznek . . . . Sehol másutt Afrikában nincs annyi jó akarat az európaiak és benszülöttek közt, mint itt. Ha a gyarmatuk határszélén lakozó telepítvényesek bizonyosan tudnák, hogy őket kormányunk elbizott hatalmaszkodásukban nem fogja gyámolítani, alkalmasint kevesebbet hallanánk a kafferek erőszakoskodásairól.“ H. J.

- 3) Egyremásra évenként legalább 12,000 rabszolgát szállítottak innen Braziliába és az Antillákra, mindegyiknek árát legalább 120 pftra kell becsülni, miből látjuk, hogy a rabszolgakereskedés legalább 1,400,000 pfnyi pénz forgalmat eszközölt, miből két harmadrész a benguelai kereskedők tiszta nyeresége volt.
- 4) Minthogy Afrikába érkeztem előtt huzamosb ideig keleti és nyugoti Indiában tartózkodtam, azért könnyebben megszoktam az afrikai éghajlatot.
- 5) A Márimbombo vagyis Kava k o folyó a keletre emelkedő Gándai hegyeken veszi eredetét, a homnét lezuhanva s a forró Makángó vidéken keresztültörve a síkságot éri, hol több apró, B i m b a nevű tavakat képez, azután pedig a homokban elvész, úgyhogy csak a belföldön beálló időszakos esőzések alkalmával dagad meg annyira, hogy homoktól zavaros vize a tengert eléri. Különbösen csak a medrét borító homok alatt szivárog el, mintegy bevájva magát, miért is a portugálok által Cavaco-nak (vájásnak) neveztetik. E forró égöv alatt minden folyó, mely kis távolságról a tenger felé folyik, a homok alatt tűnik el, mint a Cavaco, de noha medrökben ásva kisebb nagyobb mélységben szintén kristály tiszta vizet találunk mint a Cavaco medrében, mindazáltal azon víz többnyire sós vagy más ásványos izü.
- ††) Azt hisszük, mind érdekes, mind tanulságos, utazó hazánkfia közléseit más utazók elbeszélésével összevetnünk. Azért e helyen röviden előadjuk azt, mit Benguelára nézve T a m s tudósításában találunk. „Először is a kormányzóhoz menénk, kinek palotája előtt egy mulát őrít állt. Ez fehér vászon ujjasban s ugyan afféle nadrágban, fején kopott ellenzötlen katonasapkával, bal karjában ügyetlenül otromba puskát tartva, járt fel s alá az égető homokban; néhány szerecseny, kik tán messzeföldről jöttek vala, alázatos helyzetben a földön hevert, várva a pillanatot, hol ő kegyelmességének tetszeni fog csekély ügyük előterjesztését meghallgatni. A palló nélküli palota, vastag falaival, s min-

dentűt iszonyúan piszkos voltával nálunk kocsiszínek illenek be, de a kormányzó, ki azelőtt Portugalliában katonatiszt volt, s valami büntett miatt e partra küldett, s ki most feleségét és gyermekeit Loandában hagyta, hogy Benguelában a rabszolgakereskedés alattomos előmozdítása által annál gyorsabban meggazdagodjék, irántunk oly nyájas és előző volt, hogy nekem s a két természetvizsgálónak azonnal előre is megengedé, hogy, a hol csak tetszik, vadászhasunk. Azután megnézém a várost, mely sokkal terjedelmesebb, mint gondoltam volna; de a széles, egyenes és szabályosan rendezett utcákon majdnem több omladvány van mint ház, mert 5—6 év előtt szerecseny csorda meglepte s rommá változtatta a várost. De különben mindennek többé kevésbé europai színe van, jöllehet a szerecsenyek lakai csak sárbul és pálmaágbul építvék. Tulajdonképi szerecseny gunyhók, pálmalevélből vagy nádból, csak a város végén vannak. Felette szomorú látványt nyujtanak magában a városban azon utcák, melyeket mindkét oldalt a csak 10 láb magas köfalak szegnek be, főleg ha tudjuk, hogy micsoda rendeltetésök van e falaknak. Ezek t. i. a rabszolgaszínek, azaz mintegy 60 láb hosszú s majdnem ugyanoly széles udvarok kerítőfalai. Ily udvar mindig kettő vagy három van az europaiak lakásai mellett és mögött. Mindegyik udvar 150—200 szerecsenyt foglal magában, kik itt minden hajlék és földél nélkül a nap forró hevének, a harmat- és esőnek kitétetvék mindaddig mignem a hajóba szállítatnak, holott a sertések, kecskék s mindannak számára, mi azonkívül még az udvarokban tartózkodik, ernyőt építenek. Ez udvarok urai, egykét olaszt kivéve, portugalok, kik csak a pénzt áhítják, s kik a rabszolgát csak árúnak, de nem embernek tekintik. Soha fehér nő nem került ide, hogy a kemény férfi szívében emberségesb érzelmet költene. Ezen urak inasai mulátok, szolgálói feketék. Mit másutt napszámósok szoktak tenni, pl. a zöldségkertet gyomlálni, az ivóvizet a két három mfdre (legoa, 18=15 földirati mfd)

levő Katumbella folyóból elhozni, azt itt láncravert rabszolgák teszik a nap legnagyobb forrósága idején, mikor urok ki sem mehet a házból. Mert magok azon fehér emberek mintha nappal Isten rabjai volnának; büntetlenül ki nem mehetnek a verőfényre. Csak korán reggel, félhattól körülbelül nyolcig, mikoris a nap az ezen növényes posvány fölött naponkint borongó ködön jobban keresztül szokott törni, láthatni az utcán szomorú alakjaikat, de mintha a sírből kerültek volna — szavok elgyöngült, lélekzetök elfojtott, hasuk erősen felpuffadt az ismételve kiállott partiláztól. Mindnyájan lépdagadásban szenvednek folyvást s csak az úgynevezett „kis esőzés“-kor vannak úgy a hogy, de a „nagy esőzés“től s a nap hevétől úgy rettegnék mint a döghaláltól. Ha tehát a fehér ember egyszer világos nappal kénytelen kijárni, széles karimájú szalmakalapot vesz, mely még a vállat is beárnyékozza, vagy a városban teendő kisebb járások alkalmával az úgy nevezett tipoiában hordoztatja magát, a selyem vagy vászon födél alatt egész hosszában elnyújtózkodva. E tipoiában nagyobb kirándulásait is teszi s gyakran napjában öt s több mfidet halad a szerecsenyek vállán hordatva.

A légmérseklet ezen a tenger színénél alacsonyabb völgyüstben, melyben Benguela épült, rendszeren 27—28° R. az árnyékban, de gyakran 32°-ig is emelkedik. E mellett a nap sohasem egészen tiszta, hanem mindig ködös; de a levegő oly pillogó mozgásban van, hogy a szem nem igen türi a világosság fényét. Maga a ragadozóállat e forróság alatt rejtekében marad, a kis csacska s az afrikai kolibri a legsűrűbb lomb közé rejtőzik, a növények levelei bágyadtan csüggnék alá s a síri csendbe egy szellőcske is alig fuval némi életet. Ekkor künn csak a rabszolgák lépteit hallani, kik vizet hoznak a Katumbellából, vagy árut hordanak a tenger partjára nyolccasan tizesen vagy tizenötösen egy lánchoz kapcsolva, benn pedig a rabszolgálók mozognak az asztal körül, nagy legyezővel a légy- vagy szúnyogsereget

üzve s hűsséget lengetve uroknak, ki ilyenkor a messzün-
 nen hozott vizet is alig élvezheti büntetlenül. Rabszol-
 gái ugyan s a nem épen szép 4—5 lábnyi szarvú tehe-
 nek, melyek a város közelében legelnek, ártalmas kö-
 vetkezés nélkül isszák a vizet, mely a minden udvaron
 levő, csak néhány láb mély gödörben van; de a fehér
 ember a megsziirt vizet is kénytelen égettborral vegyi-
 teni és a szép gyümölcsessel is csak nagyon óvakodva él-
 het. Végre estve felé, midőn a nap heve már megenyhült,
 kijárhat, de a sebesen beköszöntő sötétséggel ismét haza
 kell sietnie, mert ekkor néha igen érezhető hideg támad.
 A fehér emberek e szomorú életével sajátságos ellentét-
 ben van a benszülöttek élete. Már részint igen csinos
 házikóik, melyek noha csak sárból és pálmaágbul, de
 mindazáltal europai módra épültek, tanúsítják, hogy a
 nyers természeti állapottal felhagytak. Miveltségök
 azonban mégis csak külső máz, belső alap nélkül. Mert
 a mily karban van a templom belséje, mely külsőleg az
 idegennek faragványai- és szentjeinél fogva felöltik, míg
 benne már évek óta semmi istentiszteletet nem tartottak,
 miután Loandából küldött három pap egy évben egy-
 másután az éghajlat áldozata lett, ily karban van e fe-
 keték vallása, kik keresztyének nevét viselik. Hitők
 csak az ősi babonájok, mely a keresztnben csak a fetisi-
 mádnak más alakját látja. Oktatásról szó sincs, ugy
 is az csak a kathol. egyház szertartásainak tanításából
 állott, az egyház hanyatlása óta pedig teljesen meg-
 szünt. Portugalul csaknem mindnyájan tudnak, kik a
 városban laknak, s ebből, néhány orvosi kuruzsolásból
 s az europaiaktól kölcsönzött néhány szokásból áll az
 ő egész tudásuk. Természetnél fogva vidámak, a zene
 tánc és ének kedvelői; de búsméla dalaik tartalma,
 melyekkel a legerkölestelenebb táncokat órákig kísérik,
 örökké csak ebből áll: „Benguela szép város s igen szép
 asszonyok laknak benne.“

A délután mind a fehér mind a fekete embernek
 tulajdonképi örömszaka. De éjjel senkisémet hagyhatja el

házát fáklya vagy tűz nélkül, mert ekkor a ragadozó állatok rejtekeikből kibúván, a várost is ellepik.

Nagyobb élénkség uralkodik a városban, midőn a belföldi nagy karavánok megérkeznek, melyek különösen rabszolgákat hoznak. 1838-ban egyedül Benguelából 20,000 rabszolga szállítottatott el, s e szám bizonyosan mostanig sem csökkent. (A portugál kormány 1843-ban Angliával tett kötése nyomán keményebben megtiltá a rabszolgakereskedést, s azóta ez csakugyan csökkent, jöllehet egészen még koránsem szűnt meg). H. J.

- 6) A m u - k o b á l ó k sok, kisebb nagyobb törzsre szakadnak, s a tenger-partoktól beljebb terülő, termékenyebb vidékeken laknak a déli szél. 14 és 17 fokjai között, csaknem a K u n é n e folyóig. Számos marhacsordáikkal egy helyről a másikra költözködnek s egészen nomád életet élnek. Minden törzsnek saját hadi főnöke (hámba) van. Mindnyájan szálas, szép termetű emberek, de irgalmatlan tolvajok az elsőtől kezdve az utolsóig. — A m u - k u a n d ó k és m u - k u i s z e k a tengerpart hosszában délre huzódó kopár sziklahegyek türegeiben és barlangjaiban tanyáznak, s mint saját szememmel láttam, semmiféle kormánnyal nem bírnak, minden család csak tulajdon főnökétől függ s ezzel együtt hegyről hegyre, s barlangról barlangra bujdosik. Nyomorult életüket csakis a tenger hullámai által kivetett halak, kagylók, rákok stb. által tengetik. Kivált a m u - k u i s z e k oly buták, hogy még a legegyszerűbb fegyvereket, dárdát és nyilat, sem tudják készíteni, melyek által vadászhatnának. Nagyonis alázas és félnék emberek, az európaiakat mint természetfeletti lényeket rettegek és tisztelik. A m u - k o r o k k ó k száma nagyon megfogyott, a közel múlt években jókora részök az Ohila, Dsau és Gamba népei által elpusztított. A megmaradtak Mossamedes körül s délre elszórva lakoznak, ide oda költözve marháikkal. Nehány év óta azok is részben a portugál kormánynak hódoltak meg s a fehérek között letelepedve földmiveléssel foglalkoznak.

††) Livingstone munkája 425. lapján ezt mondja: „Meglepő dolog, hogy a földművelésre nézve Angolában (e tartomány éjszakra esik Benguelától) oly kevés történt. Sohasem kísérelték meg buzát termesztetni vizesítés segítségével; soha ekét nem használnak; s az egyetlen gazdasági szerszám a honi kapa, melyet rabzolgák forgatnak. A termesztés főtárgya a maniok, mely nem tartalmaz elegendő tápanyagot. A portugál vegyenceknek nincs annyi erélyök mint apáiknak. Főleg a maniokból élnek, s minthogy ezt meg lehet enni nyersen, pörkölve vagy forralva a mint a földből kikerül; vagy vízben erjesztve s azután az erjedés után pörkölve vagy szárítva, s sültve vagy finom lisztté törve; vagy reszelve lisztté s főzve; vagy vajjal és cukorral becsinálva: azért meg nem unják oly hamar, mint gondolnók, midőn halljuk, hogy fő élelmők. Felforralt levelei jeles főzeléket szolgáltatnak az asztalra; s ha a kecskék eszik, tejök nagyon szaporodik. Fája jó tüzelőszer, és sok hamuzsirt ad. Ha száraz földbe ültetetik, két évre van szüksége, hogy teljesen megérjen, s ezen idő alatt csak egyszer kell megtisztíttatnia a gyomtól. Jól kiállja a nedvességet, de soha össze nem zsugorodik, mint a többi növények, ha esőt nem kap. Ha alacsony áradmányi földbe ültetetik, mely vagy elegendő esőt kap, vagy évenként elöntetik, akkor egy év, de sőt 10 hónap is elég neki, hogy megérjen. Ha a nyers gyökeret összereszeli s ruhadarabra teszi s kézzel dörzsölik míg vizet öntnek reá, akkor keményítő s sikeres anyaga lefoly, melyet azután, mihelyt az edény fenekén leülepedett s a vizet leöntötték, a napon megszáritanak. Ez a tapioka. Hogy tökéletesen kiszáradjon, vas lemezre rakják s gyenge tűz felett tartják, miközben bottal folyvást keverik. Mikor teljesen száraz, apró golyócskákká van összeforradva, azaz olyan milyen a kereskedésben előforduló tapioka. —

A 397-dik lapon azt mondja: „A manioklisztet (mandioka, farinha vagy farina) úgy készítik: előbb jól

megmossák a gyökeret s összereszelik, azután fém lemezen lassan pörkölik tűz felett. Az ily lisztet hússal együtt eszik meg mint növényi eledelt. Nagyon hasonlít a fa forgácshoz, miért is „fa-lisztnak“ nevezik. Izetlen, de a ki megszokta, annak még akkor is jól esik, mikor Európába visszatért. (A maniok déli Amerikában is terem, s ott a lisztéből sült kenyeret, „cassave“-nak nevezik.)

H J.

- 7) A mundombék felette nagy becsben tartják a dongót. A velők éjszakra határos s z e l l e s népek készítik az országukban bőven találtató gyepi csigák héjából. A félhüvelyknyi átmérőjű karikák a közepén átfuratnak s zsinórra fűzetnek; hat ily fűzér egy ékességet képez, melyet „k i r a n d á“-nak neveznek. E durva ékességet minden, innét délre eső népek, egész a szélesség 23. fokáig, nagyon szeretik, s a nők nyakukon és derékukon hordják egymásra halmozva. A k á n y a m á k országában két ily kiranda dongón egy nagy ökröt vásároltam. Vannak nők, kik ez ékességben több mint 12 darab szarvas marha értékét hordják testökön.
- 8) A szabad kimbundák véteknek tartják pl. mint szegődtek idegen személy számára főzni, mert mint mondják, a felfogadó megbetegedhetik, s ekkor a kimbanda, azt állíthatná, hogy betegsége az éték közé kevert méregtől ered. Továbbá semmi kincsesel se lehetne őket rábírní, hogy valamely idegen beteghez közeledjenek, annak orvosságot, vagy csak egy ital vizet is nyujtsanak, mert attól félnek, hogy ha a beteg meg találna halni, a kimbanda őket mint a halált okozó bűbajosokat (gángá) jelölhetné ki. Ha mivel és europai módra élő ember valamely szegődött kimbundának megparancsolná, hogy a mosdó- vagy éjjeli edényt ürítse ki, már a pusztá parancs következtében, a nélkül hogy az teljesítették, tetemes birságot (a feta milonga) tartoznék fizetni, mivel „érde metlen, tisztátalan és rabszolgát illető dologra“ szólította fel a szabad embert.
- 9) Ha az elhúnyt kiszongo több évig hűségesen szolgált s jó

magaviseletének több példáját adta, urának vagyonát vagy életét is bizonyos veszélytől megmentette, akkor az említettnél sokkal nagyobb díjat kell érte atyjafiai-
nak fizetni, s ezenkívül megvárják, hogy az elhunytnak közel rokonát fogadja fel kiszongóul; mert e népek csaknem úgy tekintik a kiszongót, mintha az urával oly viszonyban volna mint feleség férjével.

- 10) A tehetségemhez képest összevásárolt s magammal vitt árucikkek a következők: 4 vég baeta, durva gyapju posztó, fele veres fele kék, mindenik vég 70 rőfnyi.

10 vég panno da costa, fehér veres és kék színű, széles sávolyokkal csikozott, fényesre mángorolt pamut szövet, mindenike 50 rőfnyi.

6 vég verbut, manseszter, veres kék és zöld színű, mindenike 30 rőfnyi.

20 darab lenços finos, élénk színű, nagy virágokkal nyomott finom pamut keszkenő.

40 vég pintado, kék alapon fehér virágu, mindenike 20 rőfnyi.

120 darab lenços chador nagor, veres és fehér csikú keszkenő.

300 vég fazenda da ley, fehér veres és kék kockás ritka pamutszövet, mindenike 20 rőfnyi hosszú.

20 vég algodao, fehér sűrű pamut szövet, mindenike 45 rőfnyi.

10 vég chita, élénk színű finom pamut szövet, mindenike 35 rőfnyi.

20 vég garraz, fehér keményített pamut szövet mindenike 18 rőfnyi.

20 darab cobertor, fehér színű nagy gyapju pokrócok.

10 vég riscado americano, vékony kék csikú erős pamut szövet, mindenike 40 rőfnyi.

20 tucat carapuça, veres gyapju sapkák.

20 köteg korál, gömbölyű, hosszukás, öreg szemű gyöngy veres tüvegéből, minden köteg 4000 szemmel.

10 köteg almindilha, fehér, finom, veres virágok-

kal festett, az üvegyöngyhöz hasonló porcellán gyöngy, minden köteg 4000 szemmel.

100 maços missanga, különféle színű és szemű üveg és porcellán gyöngykötegek.

10 maços cassungo, több színű igen apró porcellán gyöngy, minden köteg 25 füzérből áll.

64 font burio, vagyis kaurinak nevezett apró kagyló.

300 font facas cabo de pezo — fa nyeltű kések.

100 font facas de cabo branco — fehér csont nyeltű kések.

1000 guizos — sárga réz csörgők.

100 campaignhas — réz esengetyűk.

50 darab armas lazarinas — löfegyverek.

20 hordó lőpor.

3000 darab pederneiras — tűzkövek.

10 rizma papel — töltényre való papiros.

20 hordó agoardente de canna, cukornádból égetett bor, hordója 50 itcével.

50 darab copos doirados, aranyos virágu üveg poharak.

200 darab espelhos, veres tokba foglalt kis tükrök.

50 nyaláb papel d'agulhas, varrótű.

4 ládácska közönséges porcellán edény.

640 font só.

Végre saját magam számára kávé, téa, cukor, kétszerstült, bor, olaj, orvosiszerek, stb.

II. FEJEZET.

Elutazásom Afrika belsejébe.

Katumbéla. Makángó. Kippambálák. Upá-án-Katumbéla. Musito. A kopálmézagzedők. A marimba. Kibánda. Kiszángysi.

1849. Jan. 15-dikén bucsut vevén ösmerőseimtől könnyű szívvvel, mitsem gondolva a veszélyekkel és vesződésegekkel, melyek a vadonokban érhetnek, kiszongóm, tolmácsom, három rabszolgám s hat tipoja-hordóm kíséretében odahagyám Benguelát, s éjszakkéleti irányban haladva a Katumbéla folyónak tarték, hova a karaván már egy nappal elébb elutazott vala. A homokkal borított Kavako folyón átkelve, az éjszaki partjain terülő zöldellő vidéken folytatám utamat, azon keresztül menvén, már fél óra mulva a tengerpart hosszában terülő homokos térségen haladék előre. Lehetetlen a szomorú benyomást leírni, melyet a vándor azon öt itt környező pusztaság láttára érez. Bal felől a nagy tenger hullámai zúgnak, nagy erővel a kopár homokos partokon megtörödve, jobbra meztelen pusztaság, melyen a szem hiában keres valamely tárgyat, melynek láttára kissé felvidámulhatna. Mindenütt kisebb na-

gyobb, egymásra halmozott, mozgékony homokbuckák és torlatok, melyeknek sárgás felületén az égető napsugarak visszaverődtek s a parázsködök füstként lebegtek!

A tenyészetnek az itt ott elszórt satnya alacsony túskebokrokra s a körülöké sinylődő gyér fűszálakon kívül más nyoma nem volt látható. Ugy látszik, még madár se téved e tájra, mert ott jártomban egyetlen egyet se láttam.

Mintegy két óráig haladtam volt az említett irányban, midőn messziről a fehérleő sík földön nagyobb bokrokat pillanték meg. Azon reményben, hogy alattuk árnyékot találok, hol kissé megpihenhetek, a bokrok telé irányzám lépteimet, de reményemben megcsalatkozám. A bokrok lombtalan száraz ágai semmi árnyékot se nyujtottak, s köröskörül csupa túske hevert a földön: mindazáltal kénytelen valék leheveredni s megpihenni. A nap épen legforróbb sugarait lövellte a térségre, s a hévmérő 42 R. fokot mutatott. Az enyhítő tengeri szél, mely déltájban rendszeren beállni szokott, most egészen elmaradt, legkisebb szellőcske se lengedezett, s azért az itt különben is uralkodó forróság még tikkasztóbb, kiállhatlanabb volt. Némán tekinték kíséremre, kik gelenge (*equus quagga*) farkával legyezgették magukat felfelkiáltva: „Utányá jáluá moine!“ (bizony meleg nap van). Mosolyogva gondolám, ha már ezen feketék, kiket gyakran 30 R. foknyi melegben nyugódtan a tűz mellett kuporodva pipázni láttam vala, a napot melegnek találják, mit mondjak hát én, a mérsékelt égöv szülötte? Ivó vizem, melyet egyik rabszolgám cserép korsóban hordozott, a melegség-

től egészen langy volt, s szomjamat nem igen enyhítette. Azonban béketürésemtől inkább mintsem a nyugvástól megújulva talpra kelék s folytatám utamat gyalog, mert a forró naptól melegített tipójában az elrekedt levegő még kiállhatatlanabb volt.

Inkább keletnek tartván, a balra maradó tengerpartot mind meszebbre hagyám, lassankint egészen szem elül vesztém s csak morajlását hallám. Ez irányban haladva a föld színe észrevehetően alacsonyodni kezdett s a rajta már némileg zöldellő tüskés bokrok s itt ott látható bujább káli növények nagyobb nedvességre és termékenységre mutattak. A föld itt sárga agyagos homokból áll, sok salétromos részekkel. A jobb felül mindeddig emelkedő homokzátonyok és buckák itt eltűntek s helyettök nagyobb távolságban keletre az éjszakeről délre elnyúló Bimba hegylánc kopár gerincei voltak láthatók.

Egy és fél órai tovább utazás után a már tetemesen alacsony föld és zöldelő növényzet a folyó közellétét tanúsította, s már a partjait szegő, s kanyargós sort alkotó, setéten zöldelő magas fák is szemembe ötlöttek. Elátvány új erőt öntött a forróságtól és szomjtól eltikkadt testembe, s lépteimet gyorsítván, nemsokára akazsu (anacardium) erdőcskét érék el, melyen keresztül menvén, délután 4 óra tájban a meredek partok alatt kigyózdzó Katumbéla folyó terült el szemem előtt.

J a n. 16. A folyó partjain a karavánt találám sok rendetlen csoportban, mely még az áruk átszállításával foglalatосkodott. Ezt több bimbán tették elég bajjal, a folyó nagy sebessége miatt. A bimba igen könnyű bambusz fákból összekötött talp, me-

lyen egyszerre három négy személy poggyászával együtt kelhet át. Jóllehet több ily bimbán történt a karaván átszállítása, mégis számos egyénei a merdek és keskeny parti lejárásnál nagy tolongást okoztak, mert lehetetlen a buta és makacs feketék között bizonyos rendet fentartani; a tolongás az átkelést természetesen még inkább hátráltatta. Ezt látva s tudva, hogy jelenlétemmel jobb rendet nem eszközölhetek, fölvevém puskámat s a környéken kis vadászati kirándulást tevék.

A folyó torkolatjához közel, alacsony s a kiáradásoknak kitett déli partjai hosszában, tüskés bokrokkal kerített művelt földekre akadék, melyek sűrűn árnyékozva voltak mango (*Mangifera indica* *), akazsu (*Anacardium*), narancs, citrom, és gongo faktól. A folyó partjait pedig sűrű gojába erdő (*Psidium pyrifera*) fedé, melynek ágain különféle madaraknak fület vidámitó zengicsélése volt hallható. Különösen kitűntek a kanári (*Fringilla angolensis*) és viuva (*Fringilla paradensis*) madarak változatos szép énekök által, melyet olykor olykor a sűrűben tanyázó gyöngytyúk (*Numida meleagris*) rekedt és kellemetlen kiabálása szakasztott meg; néhanéha pedig a csapatokban felrepülő perikitek (*Psittacus passerinus*) tűntek el élesen füttyentve a távolban.

A lapályon elszórt és élénk zöld rhexia náddal benőtt tócsák körül nyugodtan állottak a veres orrú kalános gémek (*Platalea ajaja*), a vadász közelgésé-

---

*) A m a n g o fa mindig zöld, nagy fa, melynek törzse néha 18 lábnyi kerületű. Kérge vastag, érdes, repedezett, feketés; csontárgyűmölése akkora mint a lúdtojás, hosszúkás vesealakú, s rendszeren sárga vagy vörhenyes színű, igen jó ízű. H. J.

től ovakodó veres flamingók (*Phoenicopterus ruber*) szüntelen ide s tova sétálgattak, s mint látszott, minden mozdulatomra figyelve, mihelyt csak kissé közelebb mentem, legott fölkerelkedve elszállottak. Azért felhagyék törekvéssel azon szép, de gyanus madarakból egyet elejteni, s a közel tóban tanyázó vad kacsákhoz (*Anas viduta*) iparkodám közeledni. De a kacsák a bíbicek (*Vanellus caiennensis*) szünteleni kiáltozásától felrettenve a távolabb tócsákba vonultak, hová az ingoványos földeken keresztül csak nagy bajjal követhetém. A kacsák közül sem szerezhethvén magamnak pecsenyét, a réteken legelésző marha csordák között számosan fel s alá sétáló viola színű pirólókon (*Oriolus violaceus* *) s az ártatlan, veres orru veremevőkön (*Crotophaga ani*) töltém ki vadászboszúmat, s miután azokból többeket elejtettem vala, végre a közelemben falkáson elrepülő pézsmakacsákból (*Anas moschata*) is sikerült egyet lelőnöm. E már nem várt szerencsén örvendve megfordulék s visszatérék annál is inkább, mivel a folyó torkolatához, melyet elérni akartam vala, az ingoványos mocsárok miatt nem juthaték. Könnyű tterherrel, de jól elfáradva érek tanyámra öt órai vadászat után.

A folyó két partján elterülve Katumbéla helység van, melynek körülbelöl 100 alacsony s többnyire náddal fedett házai közül kitűnnek az igazgató (regencia) s még egy két magános birto-
kos lakjai, melyek csinos külsőjük s cserép zsin-
dellyel fedvék. A lakosok nagyobb része benszülött,

*) Rigóféle madár.

mundombe és mulát; europai csak kevés van közöttük, ezek leginkább az Afrika belsejéből lejáró s e révén átkelő kisebb nagyobb karavánokkal üzött kereskedésből élnek, de természetessel is foglalkoznak s a folyó áradásai által termékenyített földeken különféle kerti veteményeken kívül maniokot, kukoricát, közönséges burgonyát, édes burgonyát (kará), sok és jó izü banánát, s ananászt természetnek.

A folyó déli partján a révnél kúpdad dombon épült s hat álgyuval fölszerelt várda van, mely a helységet s kelőt a rablást kedvellő szomszéd népek megtámadásai ellen védi. ¹⁾ Jóllehet e népek valami 90 mfdnyi távolságra vannak, mégis gyakran alkalmatlankodnak. Az éjszaki parton levő révház a kormány tulajdona, melyet rendszeren a többet ígérőnek haszonbérbe adnak, a haszonbérleő köteles, az általjárásra szükséges bimbákat elegendő számmal készen tartani, s az utazókat és podgyászaikat bizonyos fizetésért átszállítani.

A Katumbéla folyó meglehetősen széles és mély, innét délkeletre az úgynevezett Kitáta hegyes vidéken veszi eredetét, mintegy 60 földirati mfdnyi távolságra, a honnét lezuhanva, s nagyobb részt hegyes és köves, lakatlan tartományokon keresztül folyva több hegyi patakkal egyesül s közép rendű folyóvá alakul, mely azonban az időszakos esözések-kor tetemesen megdagad, s kiárad. Éjszaknyugoti futásában több vizezést képez, s keletről nyugotra a gánda és kiszángysi független népek tartományát a portugál birtokoktól választja el. Itt meredek és köves medrén elfolyván, szoros hegynyiláson tör át s a szép U pa vizezést képezi, azután 12 órai futással

a tengert éri, hol az esős időszakban sok ágaival kis deltát képez. Hajózásra az évnek egy szakában sem alkalmas, torkolatját homokzátory rekeszti el, odább pedig köves medrében nagy robajjal zuhog el.

J a n. 17. Sok zürzavarral, de minden egyéb baj nélkül végre déltájban az egész karaván át volt szállítva. Tehát én is átkelék s a tulsó parton levő révházban a bélyegemmel megjegyzett portékáimért és hordóimért járó bért megfizetvén, a karaván után menék, melyet csekély távolságra vad figefáktól jól árnyékozott térségen rendetlen csoportokban letelepedve találtam.

Lehetetlen képzelni s igazán leírni a benyomást, melyet ily nagy számú fekete ember csapatláltára a hozzá még nem szokott európai ember érez. Nagy területen a legváltozatosabb csoportokat látjuk; itt a legszembeötlőbb, veres, zöld, sárga vagy más élénk színű új kelmébe öltözött, fekete s a zsirtól csillogó, gyapjas hajú egyének, kiknek vékony hajfonadékai sok fehér és veres színű üveg gyönggyel ékesítvék, sétálnak nagy kevélyen föl s alá; amott csaknem egészen meztelen, vagy holmi vad állat kopott bőrével felruházott csapatok kukorodnak terheik mellett, némán rágódva valami félig sült, szárított halfalaton. Ezek nem voltak képesek a városban ruhára szert tenni, azért teherhordásra szegődtek, s csak ha majd honukba visszatérnek, remélhetik, hogy a teherhordási béren ruhát szerezhetnek. Odább mások erősen civakodnak a földön elszórt szövetek körül, mert a közösen eladott árucikkekért kapott portékán osztoznak; mindegyik számtalanszor megvizsgálja s megtapogatja a kapott szövetet, mignem

belenyugszik. Sokszor az osztozás jó móddal meg sem történhetik s a heves szóváltás után derekas verekedésre kerül a dolog, annál is inkább, mert égettboruk még el nem fogyott. Ilyenkor aztán az övükben levő rövid fa buzogányhoz (hunya) kapnak, s ezzel csakhamar egymásnak fején a gyapjas fürtökbe font üveg gyöngyöket tapogatják meg. De az ily összekocódások ritkán kerülnek egynek vagy másnak életébe, mert a környezők közbenjárása csakhamar véget vet a verekedésnek. Mig ezek civődés- vagy ütlegekkel osztzkodnak, addig mások a városból magokkal hozott, parázson félig sült szárított halat költik el egész kényelemmel, gyakran csókolgatva a pálinkával telt kabak száját, mignem neki hevülnek s minden zene kíséret nélkül erősen tapsolva s hangosan dalolva fajtalan táncukat járják.

Ott megint teherhordókat látunk, kik málháikat szétbontották, hogy másképp összerakják s az által magoknak könnyebbséget szerezzenek. S mind ezen sokféle, rendetlen, tolongó csoportok között itt ott föltűnnek büszkélkedve a sokszinű gyöngyökkel felpiperézett, bő lobogó, kirívó színű ruhába öltözött s derékukon hosszú, fehér övvel feszesen szorított kéjleányok (káféku), kik a karavánt kísérve az áru-terhek tulajdonosait mosolygó arccal köszöntgetik s előforduló alkalommal jó szolgálatra ajánlkoznak. Az emberek zsibongása közé az állatok zajgása, a sertvések rőfögése, a kecskék bégetése, a tyúkok kodácsolása vegyül, melyeket mindenfelé leöldsnek s husukat a számtalan tüzek mellett sütik. Valóban az ily letelepedett karavánt semmi máshoz, hanemha cigánytáborhoz lehet hasonlítani.

Innét keletre sziklás és kopár hegyvidék terül, melyen forrást nem találni, s az iható víz ide valami 12 földirati mfdre van. A karaván azért e helyről délutáni 3 és 4 óra között szokott fölkerekedni s utját egész éjjel folytatni, hogy másnap déltájban a kopár magaslaton túl a vízzel ellátott helyet elérhesse. E száraz és kopár vidéket, mely a tengerpartoktól keletre bizonyos szélességben terül, Makán-gó-nak nevezik a benszülöttek. Nemesak itt, de odább is éjszokról délre egész a Jóreménység foka közeléig huzódik el a kopár hegyöv, egyenközüleg a tengerpartokkal s nyugatról keletre változó szélességben; hegygerincei hol meredekebbek, hol lankásabbak, de mindenütt nagyon sziklások. Rajtok keresztül menve elérjük az első felsíkot, melyet a délnyugotról jövő tengeri szél már el nem ér, s tehát a belföldről jövő felhőket sem oszlatja el, miért is ott az illető évszakokban az esözések nem hibáznak. Azon felsíkon tehát a föld zöldellő növényzettel van borítva, az éghajlat is sokkal mérsékeltebb és egészségesebb mint a tenger partján.

Magamat a szükséges ivóvízzel ellátván, a fölkerekedett karavánt követém s könnyű léptekkel felkapaszkodám az első magasodásra, ösztönöztetve a vágtyól, mentől elébb a hegygerineről láthatáromat kitágíthatni s a beltartományokba pillanthatni. De midőn az első hegyfokozatra felérék, csakis a messzire elnyúló s mély völgyekkel hasított kopár hegygerinceket láthatám, s csak az itt ott különbféle alakokban feltornyosuló hegyesucok kölesönöztek némi változatosságot a terméketlen vad tájéknak. A meredek hegyeken és mély völgyeken fel és levivő

keskeny ösvény rakva van apró gömbölyű s az ember lába alatt megmegmozduló kövekkel, miért is az utazás nagyon bajos és fárasztó, gyakran pedig, kivált a lehágásokon, veszedelmes is. Azért a karaván sereg csak lassan, egyenkint s egymás után lépdelve s több mint két mfdnyi hosszú vonalban elnyulva haladhatott előre, s minden lépten új meg új akadály hátráltatá előremenetelét. Ha valaki elől megbotlott vagy elesett, az utána következők mindjárt kénytelenek voltak megállapodni, mert a mindkét oldalról tátongó feneketlenségek lehetetlenné tettek minden kikerülést, annál is inkább, mivel a teherhordók hosszú mangójok száraival összebonyolódtak s csak előre mehettek, de sem oldalra sem hátra ki nem térhettek.

E lassu, ácsorgással teljes utazás nekem kiállhatlan volt, s nyíltabb tért keresve az ösvényt környező magasságok meredekjein át nagy ügyvel bajjal a karaván eleibe kerülni igyekvém. Haszontalan törekedés volt, célomat el nem érhetém, sőt még nagyobb alkalmatlanságoknak tevém ki magamat. Szikláról sziklára mászva hátra hagytam a keskeny úton ballagókat, nem ügyelve arra, vajjon rabszolgáim az élelmi szerekkel és ivó vízzel követnek-e. Több mint egy órai utat tettem ily módon, a nélkül hogy alattam a tolongást a keskeny ösvényen kisebbnek találtam volna, s látván, hogy nem bírok a karaván elejébe kerülni, ismét leszállék s az úton lassan gyalogló sokaság közé elegyedém. De az ivó vízzel telt edényemet vivő rabszolgám hátra maradt, s a tikkasztó szomjuság nagyon kinoza. Hiába kértem azoktól, kik közelemben voltak, fizetésért egy

ital vizet, csak azon feleletet kaptam, hogy nincs; a nagyon hátra maradt rabszolgát bevárni nem vala béketűrősem, tehát szomjan előre ballagék. A vulkanikus kőzetekből álló hegyeket elválasztó keskeny, de mély völgyekben az esős évszak alatt rohanó hegyi patakok támadnak, de a száraz évszak alatt sehol vizet nem találni. Hiába keresünk némi kis árnyékot is, csak egyes félig elszáradt túskebokrokot s kaszonéra tökéket (áloeféle növény) találunk itt ott, az ösvény szélén pedig elszórt embercsontok fehérlenek, melyek borzasztólag mutatják, mi sors várja a szerencsétlent, ki a szomjtól és fáradságtól eltikkadva hátra marad.

Végre a forró nap lehanyatlék s a hives estve álla be, az utazás most tűrhetőbb lett volna, ha a csakhamar bekövetkező sötétség a keskeny és egyenetlen úton való előrehaladást még lassubbá és bajosabbá nem teszi vala. Az előbbi békételen, erőteljes tettvágyam a melegségtől megnyitott pórusaimon lassankint elpárologván, most már némán és egész csendességgel követém az előttem lépdelő teherhordókat, kik vigyázva és zajtalanul mászának előre; az általános csendet csak olykor szakítá meg egyegy helyéből kimozdult s a mély völgybe hőmpölygő kőnek döbörgése, vagy megbotlott s elesett teherhordónak káromkodása.

Több mély és keskeny s a sötétség miatt borzasztónak látszó völgyen keresztülhaladván, éjféltájban magaslatra érék, melyről az alattam szélesen elterülő Dám b a j a l v i s z o n g i völgyben pihe-
nésre letelepedett karavánnak elszórt tüzeit pillanám meg. Azon völgy tuskés bokrokkal van benöve,

s az arra járó utazóknak egy két órai pihenésre szolgál, noha ivó vize nincsen.

Éhségtől s még inkább szomjúságtól gyötretvén, a málháimmal előre ment kiszongóm után tudakozódám, mert nem remélhetém, hogy az élelmi szereket vivő rabszolgáimat, kik hátra maradtak vala, megtalálom. De kiki csak magával s tulajdon bajával volt elfoglalva, kérdezősködésekre senki sem válaszolt; s jó móddal egy ital vizet sem kaphaték. Azért széttekinték s közelemben a tűz körül alvó emberek mellett viz kabakot pillantván meg, azonnal mint tigris prédáját, megragadám a kabakot s enyhítém szomjamat, kevés vizet hagyva a tulajdonosnak, azután odább állék s a most már kevés gyaloglótól járt úton tovább haladék.

Az út mellett találkozó tüzek körül leheveredett emberektől kiszongóm holléte felül kérdezősködém, de még nem jól tudván nyelvöket, hosszú válaszukat nem igen érthetém meg. Azért már szokásból is nagyon gyakran ismételtém a portugál kérdő szót „C o m o“, azaz „micsoda“, s végre a feketék a tölem oly sokszor hallott szót hangos kacagással szájról szájra ismételék, s csak hamar az egész táborban általános lön a felkiáltás: „Enganna Komo va pita“ azaz „A Komo úr itt megy“. Igazi nevemet még nem tudták, azért a véletlen eset által rám fogott nevet²⁾ csakhamar általánosan elfogadák, s azután bármennyire igyekvém is igazi nevemet nekik megmagyarázni s keletbe hozni, mint hasztalan volt, Afrika belsejében most is csak Enganna Komo néven ismernek.

Még jó darab ideig botorkálék a sötétben, míg

végre több tűz körül letelepedett csoporthoz érkezve, kiszongómat teherhordóimmal együtt megtalálám, kik nem kis bámulatomra szintén az „Enganna Komo“ névvel üdvözlének.

A karaván főnöke M u r s z a, ki szintén e helyen tanyázott, azonnal több falatot raka elémbé, s étvágyomat kielégítvén, csakhamar elnyújtózkodám a földön s mély álomba merülék, melyből csak kiszongóm durva kiáltása: „Kuvátya pita!“ (hajnallik) vere föl. Álom és fáradságtól tántorogva folytatám utamat; az utánam jövő teherhordók mentől elébb az ivó vízhez iparkodtak jutni, s hátamba ütődő mán-gójok által szüntelen zaklattak s gyakran majdnem fölfordítottak. Végre a meghasadt hajnal eloszlata a sötétséget, s az út is lapályosabb lett, azért tipojámba ülék s így nyugodtan nézdelhetém az előttem terülő kopár vidéket.

Most az út mellett löfegyverrel s zagájjal (öl hosszú vas dárda) fegyverzett emberek voltak észrevehetők, kik minden más poggyász nélkül, csak bőr zsákot s kabakot hordva oldalukon, a közelökben elhaladó karavánt bámulák. Azok, mint értesültem, k i p p a m b á l á k, félelmes útonálló zshiványok, kik a Makángókkal határos Gánda, Kiszángysi és Szelles tartományokból a karavánoktól járt utak közelébe huzódnak s zsákmány után ólálkodnak. Ha nincs módjuk, a karavánt, látván annak fegyveres erejét, nyíltan megtámadni, bizonyos távolságról követik, s a gondatlanságból vagy fáradságból elmaradozókat összefogdossák s mint rabszolgákat elhurcolják. Ha pedig jó sikert várhatnak, az egész karavánt is megtámadják, minden oldalról kö-

rülfogják, ki ellentáll, levagdadják, s ki gyors futással meg nem menekülhet, elfogják s összekötözve mint rabszolgát elhajtják.

Később volt alkalmam tapasztalni, hogy talán egy nap se mult el, a nélkül hogy utamba a népe-sebb vidékeken zshivány csoportra ne akadtam volna; azért az árucikkek Afrika belsejébe csak elegendő fegyveres erő kíséretében szállíthatatnak.

Utamat folytatva most már a délkeletre elnyúló Gándai hegyláncoknak a távolban kékellő tömegeit láthatám, melyek mint hatalmas erősségek határolják keletről a sivatag Makángókat, s melyeknek fel-síkján már emberektől lakott vidékek vannak.

Öt órai utazás után végre kiértem a köves terméketlen vidékből s rövid, de meredek lejtőn lemenve, hosszú de keskeny völgybe juték, melyet éjszokról délkeletre magas gránit hegyek határolnak, déli oldalán pedig a Katumbéla folydogál, alacsony, de sűrű cseplesz között, sziklás medrében nagy robajjal elzuhogva. Dél felé az Upa zuhataghoz jutánk, hol az incendera (plátánféle) fák árnyékában a karaván letelepedék. Kíváncsilag azonnal a keskeny erdön át a folyóhoz sieték. Ez gyönyörű látványt szolgáltat e helyen. Mindkét partját magas incendera fák árnyékozzák s az 50 öl széles folyó az egymással szembe álló két szikla által egyszerre négy ölnyi keskenyre szorittatik össze, három ölnyi magasságról félkerek alakban zuhan alá, s azután az eséstől tajtékzó hullámai nagy sebességgel tovább rohannak a meredek sziklás mederben, számos kis vizeséseket képezve. A folyó zugása kellemesen szakasztja meg az itt uralkodó puszta csendességet s

komoly érzelmeket költ a lélekben. A partjain elnyúló, szépen zöldellő erdők eleven zöldjét a környező kopár vidék meztelensége még inkább növeli, s az Upa zuhatag környéke a Makángók közepette paradicsomnak tetszik.

Azalatt hogy a zuhatagot szemlélgetém, lassanként teherhordóim is beérkezének s az árnyékon vert tanyám közepén összehalmozák málháimat, melyeket a városból történt kiindulásom óta most először veheték számba; mindent rendén és hiba nélkül találtam.

Csakhamar a lakatlan pusztaságot a sürgő forgó emberek zsibongása éleszté föl. Köröskörül tüzek lobogának fel s nemsokára az orrot mindenfelől a pörkölődő hús és hal szagja ütö meg. Én is kielégítém étvágyamat a Benguelából magammal hozott eleséggel s hozzá néhány pohár portói bort hajték fel, mely az éjjeli utazás fáradalmait hamar elfeledteté velem.

A vidék, hol most letelepedénk, mint már említettem, hosszú, de csak valami $\frac{1}{4}$ mfd széles völgy volt, melyet éjszokról keletre magas hegylánc környez, délre pedig a Katumbéla folyó a Makángóktól választ el. Homok és veres agyag keveretű földjét macska körméhez hasonlító tüskékkel megrakott bokrok és fák fedik. A völgyet körülvevő magaslatok kopár lejtőin csak fehérlő gnájsz sziklatömegek látszottak, melyeknek meredekjein keresztül kellett utunknak vinni. Azért már előre tapogatám lábszáramat, mintegy kételkedve, vajjon képes leszek-e majd a meredek lejtőkön felkapaszkodni. De azou gondolat, hogy a hova a 90 fonttal terhelt ember fel tud

mászni, oda csak én is feljutok, midőn könnyen vagyok öltözve, s mindössze csak két pisztolylyal s egy vadászkéssel megterhelve, — kiveré fejemből az aggodalmat, s ismét a kies zuhataghoz vevém magamat, hol örömtelve legeltetem szememet a felszálló vízködökben megtört napsugarok sokszínű szivárványain, melyeknek színeivel csak az ide oda repkedő gyönyörű pillangók vetekednek vala.

A hévmérő itt az árnyékban 26 R. fokot mutatott, az árnyéktalan sziklás Makángókban pedig 35 R. fokra is felszállt.

Jan. 19. Már korán reggel fölkerelkedék a karaván előcsapata, s utána ballagának a teherhordók, minden rend nélkül, egymást taszigálva s megkecélve, hol előre sietve, hol hátra maradvá. Hogy a keskeny felhágásokon egyenkint történő felkapaszkodással járó sok ácsorgást kikerüljem, kiszongóm tanácsára tanyámon hátra maradék, s csak dél felé indulék el a karaván utóhadát követve, számos munkuengye³⁾ fegyveres kíséretében, kik csekély adományokért egész Bihé országig testöreimmé szegődtek vala.

Egy órai utazás után, jobbra hagyva a Katumbélát, egy e folyót egészen megközelítő hegyoldalon mászám fel, s azután az éjszokról délre, egymással egyenközüleg elnyúló két hegy által képezett Musito hegyszorosba juték, melyet eleddig észre sem vettem vala. Itt az ösvény éjszakra fordul a hegyek oldalán keresztül majd fel majd le menve. Miután e bajos, szikláról sziklára föl és levivő úton valami 3 óráig haladtam vala, az addiglan keskeny hegytorok mindinkább szélesedni kezdett s itt ott az egyik hegytől

a másikig elnyúló magasb sziklanyúlványok által volt elrekesztve, melyeken mint lépcsőkön kellett fölászni. Itt már az alacsony cseplez mind dusabb és változatosabb volt, s a tüskés bokrok közül kaktus, agave s másféle növények is feltűntek. A völgy nemsokára még inkább kitágult s mind dusabb növényzettel volt borítva. Utam most az ember magasságát meghaladó szabálea fü között vitt előre, melynek kétélű, finom, hosszú és hajlékony levelei az archoz ütődve ezt könnyen megsebesítik, miért is bottal könnyeden félre kell fordítani. E füves vidékből kiérvén, a napsugarakat egészen elfogó sűrű szüz ős erdőbe (musito) juték, melyről alkalmasint az említett hegytorok is elneveztetett.

A nap már hanyatlott, s a völgyet nyugotról kerítő magas hegy egészen elállta sugarait, miért is a völgy sűrű erdejében már esti homály sötétlett s a tárgyakat sötétzöld fátyol burkolta be. A levegőt az éjjeli szállásra elülő, különbféle éneklő madarak zenéje töltötte el, időről időre különösen a lappantyú (caprimulgus) egyszerű felkiáltásai voltak hallhatók. Egy mély, árokforma mederben lassan elfolyó patak hosszában, ősi tölgyek körül telepedék le a karaván, s a fellobogó tüzek mellől nemsokára a viszángyszi hangszer vastollainak pengetése halatszék, mely sajtáságos zene késő éjjelig tartott.

Jan. 20. A karaván korán reggel talpon volt s a sík földön futó keskeny úton halada előre. Vidáman követém utócsapatát az éjjeli bőv harmattól csepegő faágak alatt menve s élvezve a sokféle virágokból áradozó balzsamos illatot. A sokféle lombozattal fedett, roppant, ősi fákon számtalan kúszó növények futottak fel egészen felső ágaikig, azokat mintegy

megkötözve; itt a széles ágakról a szakállalakú, szöke tillandsia füvek csüngtek alá nagy csomókban; ott a ledölt, örök árnyékban levő, nedves s már félig elrothadt fatuskók repedéseiben mindenféle cryptogámiák tenyésztek; az ágak és tuskók körül arum, calalídum, dracontium, epidendrum, passiflora, agave s más növények voltak, míg az árnyékban mint égő fáklyák a harangforma, veres lantána, heliconia és bromelia virágok virítottak.

Europai ember, ki nem látta, képzelni sem tudja magának a forró égöv alatt nedves földön tenyésző erdei növényzet erőteljes gazdagságát. De Afrikában igen hamar változnak a jelenetek, a legdusabb növényzet szomszédjában gyakran a legkopárabb vidék terül, a szerint a mint a föld nedves vagy száraz. Ez volt itt is az eset. A legdusabb növényzetű völgyet környező hegyeken már csak alacsony és silány külsejű csepsz terem.

A verőfényes ágak tetején a nagyorrú tukánok (*Ramphastos dicolorus* *) enyelegtek ágról ágra repkedve; gyönyörű, narancsszinű, fényes feketével szegett nyaktollaik a verőfényben pompásan tündököltek. De rájok lönöm nem volt szabad, mert a karavánok törvénye szerint senki fontos ok nélkül útközben nem lehet, minden lövés veszély jelének vétetvén ⁴⁾, azért a szép madaraknak látásával kelle beérem.

Déltájban kiérénk a sűrű Musito erdéből, sík térre jutánk, melyet itt ott egyes roppant imbondero fák ⁵⁾ árnyékoztak be. E helyen a karaván kis pihe-

*) E madárról azt hitték, hogy csak déli Braziliában fordul elő. H. J.

nés (uhima) végett letelepedék. E síkságot keletről határoló hegy alatt elfolyó patak mellett fa gallyakból épült és száraz fűvel fedett több gunyhót (singe) vevék észre, melyek előtt emberek ácsorogtak. Ezek kopálmézig (kokoto) szedők voltak.

A hegyeken elterült erdőségek bővölködnek a kopálmézigát izzadó fákkal, s minthogy azon mézig most fontos kereskedelmi cikk, azért számos benszülöttek foglalkoznak szedésével. Kisebb nagyobb csoportokban érkeznek ide a szomszéd népes vidékekről, kapával s az itt mulatásuk alatt szükséges élelmi szerekkel. Éjszakára az említett singébe vonulnak meg, nappal pedig künn az erdőn vannak s mézigát szednek. Ez rendszeren következőleg történik:

A mézigafa (*Acacia nilotica*) derékán és gallyain találkozó kisebb nagyobb domborodások repedésein szivárog ki a mézganedv, mely cseppekben a földre hullván, lassankint két három ölnyi (tán lábnyi?) mélységre behat, hol azután tökéletesen megsűrűsödik s színe pár év múlva egészen sárgává lesz. Ily állapotban ásatik ki a földből, néha több font nehéz darabokban; de nem mindig oly tiszta, mert gyakran igen földes s átlátszatlan szürke, söt fekete színű, kivált akkor, mikor lecsepegése után hamar ásatik ki, s tehát elég ideje nem volt a szükséges mélységre hatni s ott a földes részekről megtisztulni. Azért a kopálmézigának a vásárpiacon különböző minőségéhez képest nagyon különböző ára van. Minthogy pedig már húzamos idő óta nagyszámu szedők foglalkoznak szedésével, a magától lehullott nedv már nem elégséges, miért is a fa tőkén baltával sok vágást tesznek, melyeken a nedv csakhamar bőven

kiszivárog, folytonosan mintegy 3 hónapig, azután berekednek a nyilások s a fa egészen elszárad. De mindeddig hiányt nem tapasztalnak, oly bőven terem e vidéken az említett akácfa. Ez közép nagyságu, kérge szürkés színű, széles ágainak levelei kerek alakúak, sima tapintatúak, háragos zöld színűek.

A mindinkább szélesedő völgyben minden hátráltatás nélkül folytatá utját a karaván, s tipojámból kiszállva én is gyaloglék. A völgyet kanyarogva hasító, az esőzési áradásoktól mélyen kivájt több patakon átkelve délutáni 5 és 6 óra között több mély vizmosások által barázdált síkságon éjjeli szállásra települénk, de sokan, kivált a teherhordók, előre sietének s éjjel is folytaták utazásukat, hogy mentől előbb a lakott vidéket elérjék, hol eleséget szerezhetnek, melynek már fogyatékán voltak ⁶⁾.

J a n. 21. Már hajnal hasadta előtt talpra kele a karaván, s szapora léptekkel siete előre a népes helyek felé. Csaknem hihetetlen a gyorsaság, mellyel a 90 fontnyi teherrel megrakott azon emberek huzamosan gyalogolni képesek, kivált midőn félelem vagy újságvágy sietésre sarkalja. Tudják, hogy a már közel levő lakott vidékeken a karaván jöttének híre bizonyosan elterjedt, s hogy ott az ételmi és frítítő szerekkel, (hús, bab, kukorica, maniokliszt, s mi a kimbunda nemzetre legingerlőbben s legkedvesebben hat, — az ugynevezett kimbombo ⁷⁾), már készen várják, ez s másfelől a félelem, nehogy az előrehaladtak a készletet megérkeztök előtt fölémészszék sietteté lépteiket oly annyira, hogy én csak tipojámban elnyujtózkodva követhetém őket.

A völgyeszorost képező, egyenközüleg huzódó

magas hegygerincek hátra felé lassankint eltűntek, de szemközt egyik nyugoti, másik keleti irányban kinyulván, ott éjszokról jövő több hegyágakkal egyesültek, melyek között szélesen kiterjedt magas síkság terült. Most már mindenütt gazdag növényzet ékesítette a földet, mellyel a magas hegyek gerincein látható, rendetlen tömegekben egymásra halmozott gránit és gnájsz sziklák szembetűnő ellentétet képeztek.

Heliconia- és bignoniákkal sűrűn benőtt erdőcskéken s ezekkel váltakozó, szabáale füvel borított, térségeken keresztül haladván, némi távolságra élénk színű kelmével ruházott emberek nagy csoportját pillantám meg, kik közül némelyek hosszú és vékony póznára tűzött zászlót lobogtattak magasan. Azonnal észrevehem, hogy azon emberek nem tartoznak a karaván személyzetéhez, mert ünnepiestén voltak öltözve; de kik legyenek, azt meg nem tudhatám. Látám, hogy a karavánhoz tartozó emberek is feles számmal körültek foglalnak helyet. Mídon feléjük közeledém, egyszerre erős zene szólal meg, melynek bögő hangjai nem épen kellemetlenül hatottak reám. Csak most tudám meg, hogy ez több marimbaművésznek rögtönzött hangversenye. Megéreztek t. i. az európai vendég pálinkás hordóinak szagját, s jónak vélték kedélyét már az úton is zenéjükkel földeríteni, mert ekkép könnyebben számot tarthatnak bőkezűségére. A zenészek kísérői azonnal körbe állának s táncra kerekedének, egyszersmind erős hangon a hevenyében készített következő üdvözlő dalt énekelék.

Enganna Komo je já	Komo ur megérkezett most
Vá pita olo feka	Közzénk és földünkre
Vá tunda Kombákká ⁶⁾	Elhagya a várost
Vá pita lumbiri	Könnyen léptetve előre
Olo kuszenge olo manda	Hegyen erdőn keresztül
Ámbátá v'álení,	Hozva nekünk égett bort,
Nánga olo fundanga.	Szöveteket és lőport.
Tutyiszole inéne néne	Nagyon jól jött (üdvöz) legyenő
Sonange takula tyivua vua.	Isten ótalmában élendő.

Tipojamból kiszállva a tetszés jelével, legalább színleg, hallgatám a dicséretemre költött afrikai dalt, s némi aggodalommal olvasám meg a zenész- és énekeskar tagjainak számát, mert ehhez kell majd ezen különös megtiszteltetésem díjaul az égettbor üvegek számát mérném. Jó alkalmam volt ismét tapasztalni Virgilius e versének: „Fama malum quo non aliud velocius ullum“, stb, igazságát mert én még azt sem tudtam, hova érkezem majd, midőn éjjeli botorkálásom alkalmával rám ragadt új nevem a sivatag Makángókat s a hosszú Musito hegyszorost megfutván, s engemet megelőzván, már a népes vidékeken is elterjedett.

A m a r i m b a általában minden délafrikai népénél nagyon divatozó hangszer, s minden egyéb hangszernél jobban kedveltetik. A főnökök és vagyonosabb emberek udvaruknál néha több marimbaverőt vagyis „em bend ut“ tartanak. A marimba félkerek, egymástól arasznyira szétálló két fa aroncsból áll, melyekre vad állat nyers bőréből hasított két keskeny szíj van feszítve. Erre aztán valami 30, csak arasznyi hosszú, vékony fa táblácska

van erősítve, minden táblácska közt egyegy hüvelyknyi köz maradván. A fa táblácskák alatt s az említett két abroncs között valami 30, fokonkint kisebb meg kisebb, igen rendes hosszukás gömbölyű, felül nyitott kabakok vannak kötve, ezek oldalán fél hüvelyknyi lyuk van, mely erős szövettű, fehér színű selyem hálóval van befedve. A kabakok legnagyobbika mintegy 5 hüvelyknyi átmérőjű s másfél arasznyi hosszú, legkisebbike pedig 2 hüvelyknyi átmérőjű s alig fél arasznyi hosszú.

Azon különös szerkezetű hangszer félőlnyi s kerek alakú, inkább alkalmatlan mint nehéz a hordásra; borszija függ a vállról s elöl a hasra nehezedik, ekkor a fa táblácskák vízszintes irányban vannak s ezeket verik dobütökhöz hasonló botocskákkal, olyformán mint a cimbalom hurjait. A táblácskák hangja a kabakoktól visszaveretve hat fel, s bátor némileg tompa, mindazáltal a nagy fokozat miatt, melyet annak adhatni, nem épen kellemetlen, kivált ha ügyes kéz pengeti. A ganguellák között igen ügyes marimbaverőkre találtam. †)

Jó darabig hallgatám az ügyességöket mindenkép mutatni akaró művészeket, végre hátat fordíték nekik s utamat folytattam. De az embenduk sarkon követének, mert az égettbort csak akkor remélhetik vala, ha majd a tanyára érkeünk.

Egy órai gyaloglás után meredek lejtőn leszállva egészen kiértünk a hegyszorosból s tiszta vizű patakon átkelve rengeteg erdővel környezett sík térre jutánk, melyet szép zöld növényzet ékesített. A síkságot környező hegyek oldalain mint sas fészkek voltak láthatók az ott épült kisebb na-

gyobb helységek házai, melyek a síkságból szelíden emelkedő hegyeknek regényes színt kölcsönöztek. A sűrű bambuszligeten túl már a letelepedett karaván zajgása volt hallható, s délután 3 és 4 óra közt én is megérkezém az új tanyán. Meg voltam lepve a jó rendnek s az eddigelé utamon nem tapasztalt módnak⁹⁾ látásán, mellyel itt a karaván letelepült s elhelyezkedett. Az egész tábor két felekezetre volt osztva, s köztük elfolyó patak választotta el egymástól.

Kiszongóm már teherhordóim segítségével gunyhót készített volt számomra. Mihelyt észrevön, azonnal felém jöve s elvezete házamhoz. Ez 3 öl magas s ugyancsak 3 ölnyi átmérőjű volt, s annyival inkább meg voltam vele elégedve, mivel beléptemmel már ott találám ágyamat, melyet földbe vert alacsony ágásokra keresztbe rakott megsimított gallyakból, s az ezekre bőven halmozott szénából készitettek volt számomra. Mindjárt le is heveredém s így könnyen elfelejtém a 8 órai gyaloglás fáradalmait, mert tipójamba ritkán ültem vala.

Innen tova befelé már egészen más rendtartást követnek az utazásban, mint idáig. A kimbunda nemzet ezen utazási módja igen célszerű, s csaknem mindig és mindenütt azt követik. Azért e helyen bővebben írom le.

Estve felé Mursza, a karaván főnöke, kiszongóm s néhány más előkelő személy kíséretében gunyhóba lépén, tudtomra adá, hogy ő az europai fehér ember (kindele tyá potu) társaságában többé nem jelenhet meg mint főnök a különbféle, utunkba eső tartományok fejedelmei, vagy küldöttjeik előtt, azért a többi

vének (szekulu) köz megegyezésével rám ruházza az ő rangját; hozzátevé, hogy szükség esetében tanácsával majd segítségemre lesz. E föltétellel elfogadám a rám ruházott méltóságot.

Másnap a karaván élelmi szerek beszerzésével s másféle készülétekkel volt elfoglalva. Reggeli 8 óra tájban az előbbkelő utazók ünnepies ruhában s fegyverrel¹⁰⁾ megjelenének a kilombo közepén elterült téren, s körben leülének a földre, rám várakozandók. Azután én is megjelenék köztük s a rabzolga által mindig utánam hordott, négylábu alacsony széken (tyialo) foglalék helyet; mellém üle egy felül a kiszongóm, másfelül a káleim (tolmács). Erre egyik a vének közül kétszer tapsolván, kiszongómhoz fordulva háromszor ismételve mondá: „Bokuetu!“ (békesség veled). Azután erős tagjáratással mondott beszédben előadá, hogy mi módon kelljen a nagyobb bátorság okáért a rabló népek földjén keresztül utazni, s különösen kiemelé, hogy az utunkban találkozó sokféle főnököknek járó s rangjokhoz mért kibándát¹¹⁾ helyesen kell elintézni, hogy azok panaszra ne találjanak okot, s népeik a szűkéséges élelmi szert a karavántól meg ne tagadják; végre megemlíté, hogy az utazók birtokában levő kimbangókat¹²⁾ helyesen kell felosztani a karaván hosszában, s a karaván fegyveres előcsapatát (engysálo) is felfogadni.

Minden utazó karaván a rendtartás és bátorság végett több kevesebb fegyveres embert tart, kik az előhadat képezik s minden estve az éjjeli szálláson (kilombo) megjelennek, hogy ott az estvénkint tartott gyűlésen (kuszikáma) közösen elhatározott uta-

sításokat vegyék : mily léptekkel, szaporábban vagy lassabban kelljen a karavánt vezetniök, hol s mikép üssenek éjjeli tanyát (kilombo), s ha netán valami megtámadási veszélyt gyanítanak, micsoda jelekkel tudassák a karavánnal, stb. Azon fegyveres erő mindig elől jár s a karaván tagjainak nem szabad őket megelőzni; hol ők megállanak, azonnal mindenkinek helyben kell maradni, ellenkező esetben tüstént megbüntettetik, vagyonához képest kisebb nagyobb bírsággal. Minden ily fegyveres (engysálo) innét Bihé orszáig 8 rőfnyi pamut szövetet s 20 töltést kap, s ha húsznál többen vannak, még egy ökröt is kapnak közösen, ha pedig kevesebben vannak, egy vagy több sertvést.

A feljebb leírt beiktatásom s a fegyveres erő fölfogadása után, már mint a karaván főnöke, a különbféle tulajdonosok málháit iparkodám számba venni, hogy a közösen fizetendő kibándát meghatározhassam. Szokás minden szövetmálhától (kupa) innét Bihéig 3 rőfnyi szövetet, minden hordócska (akó, ancoretá) égettbotól két üveg pálinkát s minden hordócska löportól 2 font löport a közös kibánda fizetésére kiszolgáltatni. Másféle portékától nem jár kibánda. De ha az így összetett összeg valami váratlan esemény miatt nem volna elegendő, akkor új kivetés történik.

Csak nagy bajjal sikerült az egyes tulajdonosok portékáit annyira mennyire számba vennem, mert a fősvényebbek minden módon igyekeztek azoknak részét eltitkolni, hogy kevesebb adóval rovassanak meg; mit látván, végre is irgalom nélkül felbontattam málháikat, hogy a portékák mennyiségét számba

vehessem. E kellemetlen foglalkozás elég sokáig tartott, de el nem mulaszthattam, különben majd magamnak kellett volna tulajdon portékáimból a hiányzó kibandát kipótolni. Ennek elvégezte után az engysálókat fogadtam föl, kiknek bére szintén azon csekély adóztatásból kerül ki. Csak az ökröt, mely nekik kijár, (mert húszan voltak), s melyet a feleúton szoktak kapni, rendszeren a karaván főnöke szokta nekik ajándékozni, mert kötelességök szerint az úton a kijelölt kilombo helyén ők szokták gúnyhóját (singéjét) felállítani.

Jan. 23. Még mindig a szükséges élelmi szerek összeszerzésével foglalatoskodánk s helyben maradáink. Reggel 9 és 10 óra között a Kiszángysi tartomány főnökének (szóba *) küldöttjei érkezének meg az öt illető kibanda beszédésére. Számra négyen voltak, jól termett, izmos testalkotású emberek, puskákkal fegyverezve. A karavánhoz a szóba nevében hosszú üdvözlő beszédet intéztek, nekem pedig mint új vendégnek ökröt hozának ajándékol, hozzátevén, hogy urok használni akarja a jó alkalmat velem ismeretséget és barátságot vetni, miért is ezennel meghivat, látogassam meg libátájában.¹³⁾ (Alkalmasint tudta, hogy 20 hordócska pálinkám van). Megköszönvén a kitünő ajándékot¹⁴⁾, megígérém nekik, hogy majd velük együtt elmegyek főnökükhöz s személyesen megviszem neki a kibandát. E látogatásom, tekintve személyem állását, mint a karaván fejeét s európai emberét, merőben ellenkezett az utazó karavánok törvényeivel, mert az álnokság és tettetés

*j Mások szóvá-nak írják.

kitünő jellemvonásai a feketéknek, s ily alkalomra a közéjük érkezett jövevényt bármi csekély okból fogollyá szokták tenni, s szabadságaért sok időhatalassal tetemes váltságdíjt követelni. Azért több mint 100 önkénytes fegyveres ember s az általuk jól ösmert Mursza kíséretében kelék útra.

Utunk felváltva sűrű cseplyeseken s nyílt síkságokon vitt keresztül. Több mint órai járás után a L u - s z o l patakhoz érkezünk, mely ide nem messze a K u b á l e folyóba ömlik; a pataknak félig már beszakadt hídján átkelvén, a parton elterült keskegy erdőbe jutánk, mely bromeliákkal s mindenféle kúszó növényekkel sűrűn volt beszönyegezve; az erdőből kiérvén, meredek hegyen kapaszkodánk fel. A gnájsz sziklával megrakott lejtőn felmászván, felsíkra jutánk, honnan a fejdelem székhelyét láthatók. Nagyobb házát sok kerék, náddal fedett sárgunyhó környezte, melyek messziről alig ütöttek el az itt ott elszórt sziklaszálaktól. De a kilátás felséges volt.⁹

Lábunk alatt valami 3 mfdnyi átmérőjű síkság terült el, melyen keresztül a Kubále és Luszol folyóvizek kigyódtak, ezek kanyargós partjait sűrű setéztöld növényzet ékesítette, melyből itt ott a folyók ezüst szalagjai csillogtak fel. Odább a karaván számos tüzeinek füstoszlopai gomolyogtak magasra. A majdnem kerek síkságot a Musito hegytorkot képező hegyágak környezik, melyek egyike nyugotról éjszakkeletre, másika pedig keletre kanyarodik. A hegységek kopár gerinceiből itt ott gulaalakú csúcsok nyulnak föl, melyek szürkés színe meglepő ellentétet képez a völgyben s a hegyek oldalain tenyésző buja növényzettel. Végre a meredek lejtőn még

kis vizezést is lehetett kivenni. Miután a festésre érdemes tájéket megnéztem vala, a főnök székhelyének tartánk. Oda érkeztünkkor a kíváncsi sokaság már a gunyhók előtt ácsorga, hogy különösen engemet megbámuljon, a fiúk és leányok pedig közelemből elfutva kiáltozák: „Kindele, kindele moine!“ (Bizony fehér ember). Tágas udvarba menénk, hol a fejedelem több feleségével együtt már rám várakozott; a fejedelem kis négy lábú széken ült, a környező népsokaság pedig a földön guggola rakásra.

A kiszángysibeliek jó testalkotású emberek, hajukat számos vékony fürtbe fonják, melyek alálógnak, öltözetül holmi európai pamutzöveteket használnak, melyekbe mint lepedőbe burkolódnak, azonkívül mind a két nembeliek sok fehér meg veres gyöngygyel ékesítik magokat, s kivált a némberek derékukat vastag dongofüzérekkel övezik.

Ná n g o l o, ez a főnök neve, valami 45 éves, szállas, izmos ember, durva arcvonásainak kellemetlen benyomását nyiltan fénylő szeme némileg enyhíti. Hosszú, veres, ezüst paszomántokkal megrakott kabátba volt öltözve, fején kopott tábornoki süveg ült, s ekkép nagyon hasonlított parádéba öltözött svájci kapushoz, annál is inkább minthogy kezében hosszú fehér érc gombos bot is volt.

Azonnal a főnök közelében foglalék helyet; keveset vártatva a szokásos „bokuetu“-val (békesség veled) üdvözle háromszor egymás után, erre magam és kísérem számára kimbombo itallal töltöt sok korszót hozata. Kiszérem legott hozzálátának az iváshoz s nemsokára kiüríték a korszókat. Azután a főnök ünnepélyes szertartással hosszú beszédet intéze hoz-

zám, melyben előadá: hogy közte s a tartományán keresztül utazó karavánok közt régóta barátságos viszony áll fenn, mely soha meg nem háborított, s hogy annak folytán velem is barátságot akar vetni, miért is jónak vélte, azt személyesen tudtomra adni. Beszédjét végezve kétszer tapsola, mit az egész gyülekezet utána ismétle egyegy fejhajtással, s mondókáját azzal rekeszté be: „Kámuri jo tu bángysa“ (nincs több mondani valóm).

Megköszönvén a szives fogadtatást, kölesönös barátságot ígérék neki jövőre, s azután engedelmet kérék a kibanda és részemről neki különösen szánt ajándék átadására. Rangjához képest régi szokásból a következő kibanda járt neki:

10 rőf sötétkék pamutszövet, ugyanannyi kék alapon fehér virágu kelme, ugyanannyi élénk színű virágos szövet, 30 rőf fehér és kék kockás szövet, 6 font löpor, 40 levél papiros töltvényekre, 10 üveg égettbor. Saját ajándékom, melyet neki adtam, legalább két árát érte meg a tőle kapott ökörnek.

Mindezen tárgyakat kitarák a főnök előtt a földön, azután egyik tisztviselője egyenkint megvizsgálá és megméré. Az égettbor palaackokból elébb kiszongóm hörpente egyet s csak azután adá át a főnöknek, ki szónélkül maga elé a földre raká; kis vártatva a főnök a kibandán és ajándékon való megelégedését nyilatkoztatá ki, mit az egybegyültek hangosan tapsolva ismételének. Azután ismét több edény kimbombo osztaték ki, s az ivás elsőségeért civakodók zaja közé csakhamar az erősen vert marimbák hangjai is vegyülének. Erre az eddigi komoly jelenet rögtön kicsapongó vigadalom által vál-

taték föl, mert a természetöknél fogva táncrea nagyon hajlandó feketék kedvelt muzsikájok hallatára felszökének ülőhelyeikből s hangos dalolásra és táncrea kerekedének. Ezt látván, minden bucsuzás nélkül¹⁵⁾ ott hagytam őket s kísérőimmal együtt visszamentek a kilombóra, hova későn dél után megérkezém, s hol nagy megelégedésemre mindent készen találék a holnapi elutazásra.

Kiszángysyi tartomány az éjszokról déli irányban elnyúló hegylánc hátán, a tengerpartoktól keletre mintegy 20 mfdnyi távolságra terül el s egymástól részint igen messzire elszórt helységekből áll. Lakosságának összes számát 125,000-re becsülöm ide értve az éjszakra tanyázó mu-szelle és a délre lakozó gánda népeket is, kik, ámbátor tulajdon független főnökeik alatt élnek, nyelvök- és szokásaiknál fogva méltán a kiszángysibeli népekhez számíttathatnak. A mundombe és kimbunda néptörzsek közt lakoznak, miért is azoknak kevert nyelvvel és szokásaival élnek. Igen kegyetlen indulatuk rablók, gyakran becsapnak a szomszéd tartományokba, melyeket az ő tartományuktól több napi járó lakatlan vidék választ el, sőt több ízben már a tengerpartokon alapított portugál helységeket is megtámadták s mindent elpusztítottak tüzzel és vassal. A portugál kormány nagy áldozatokkal mindent elkövetett,¹⁶⁾ hogy azon félelmes zsványokat megzabolázza, vagy legalább békeségesebb viszonyba hozza, de még eddig minden törekvése hasztalan volt, mert a természettől jól erősített, hegyes sziklás tartományokban a legjobban vezetett hadi erővel is sike-

resen dacolhatnak. Kivált a férfiak igen izmos és magas testalkotásuak; fegyvereik: hosszucsövű puska zagája és fa buzogány.

A magas hegyektől minden irányban borított tartomány éghajlata egészséges, a hegyek közt elnyúló és számos patakkaal öntözött völgyek igen termékenyek s alkalmasak a földmivelésre. Termesztenek különösen maniokot, kukoricát, édes kolompért, mandubit (olajtadó növény), dohányt, dinnyét, babot, tököt. A földmivelés itt is, mint a többi délafrikai népeknél, kizárólag a némberek dolga, a férfiak csak vadászattal és rablással foglalkoznak.

A házi állatokból meglehetősen sok szarvas marhát, juhot, sertvést és tyúkot bírnak; a rengeteg erdőkben sok vadállat tanyáz: orosz lány leofárd, többféle onka (*felis pardalis* *), hiéna, sakál, elefánt pakasza (*bos cafer*), gelenge (*equus quagga*), zebra s többféle antilop. A ragadozó madarakaól háromféle keselyű (*vultur urubu*, *vultur aura*, *vultur papa*), több tündöklő szinekkal felruházott csacska, a zsaroly (*musciapa*), s több kolibri **) faj fordul elő a Kiszángysi tartományban; továbbá a csuszómászók közül a nagy gyík (*lacerta teguixin*), a roppant boa *constrictor*, s a rettenetes csörgő kigyó (*erotalus horridus*), melyet a benszülöttek „andále“-nak neveznek. ***

*) A „*felis pardalis*“ t o c e l o t-nak hívják, az onka pedig *felis onza* = jaguar. H. J.

**) Vannak, kik kétségbevonják, hogy Afrikában kolibrik volnának, de nem csak Magyar említi, hanem Tamsis, midőn azt mondja: „A tamarindfák ágainak hegyein a szövözenér fészkeinek hihetlen sokasága függött s nagy fálkái az afrikai kolibriknak föltretenve kirepültek árnyékos lakjaikból.“ H. J.

***) A csörgőkigyót, tudtomra, más afrikai utazó nem említi meg. H. J.

A magas hegyek s az alacsony nedves völgyek különböző viránya bő aratást nyujthatna a fürkésző fűvészeknek; az erdei fák között előfordul a szapukája (*Lecythis Ollaria*, fazékfa) melynek kellemes gyümölcse van, többféle zsakaranda (*mimosa*), a vinhatiko (*cedrus*), a hasznos kopál mézgafa (*acacia nilotica*), mely felette nagy mennyiségben terem.

Az ásványországot illetőleg hihető, hogy a Kiszángysi tartomány hegyeinek gyomrában többféle érc van, de még eddig senkisésem kutatta ki, a tudatlan benszülöttek csak a vasat keresik, melyet gazdasági eszközeik s fegyvereik készítésére szükségelnek, s melyet nagy könnyeden nyernek, midőn, úgy szólván a földszinén szedik föl. ¹⁷⁾

-
- 1) Nagyon tévednek, kik azt vélik, hogy a folyó egyetlen kelője mellett, valami 4 év előtt épített várda Benguelát is megóalmazhatja a vad népek megrohanásai ellen, kiknek földjét a Katumbéla választja el a portugál birtokoktól. Mert a várdától keletre mintegy 8 mfdre az Upa zuhatagot képező sziklás hegyeknek szemben álló két nyulványa a folyó szélességét négy ölnyire szorítja össze, úgyhogy ott könnyen lehet hidat verni, mit a kiszángysi és gánda népek valósággal már régóta tettek is, mert az által útjokat a városba nagyon megrövidítik s egyszersmind a vámtól is megszabadulnak, melyet személyeik- és máhákiktól fizetniök kell, ha a kelőn költöznek át. Ebből kitetszik, hogy a rabló népeknek, ha Benguelát meg akarják támadni, nem kell a várda mellett átkelni a folyón, mert az Upán könnyen átkelhetnek; a száraz hónapokban pedig bárhol gázolhatnak át a megapadt folyón s a lakatlan Makángo vidéken át észrevétlenül száll-

- hatnak a város alá, mely keleti oldalán egészen pusz-
tán áll, s így könnyen meglephetik s feldulhatják.
- 2) A délafrikai népek minden idegennek, ki először érke-
zik közéjük, magok által kigondolt nevet szoktak adni,
mely rendszeren a jövevény külső tulajdosságaitól köl-
csönöztetik; pl. a szakállas arcú európaiat „Enganna Ká-
rungysel“-nek (Szakállas úrnak), az alacsony vaskos
testalkotásut „Enganna Kábombulu“-nak (Kurta úrnak)
nevezik; hasonló nevek: „Enganna Kándimba“ (nyúl
úr), „Enganna Gyikokoméla (gagyogó úr), stb. Living-
stone Dávidot a messze belföldön csak „Enganna
Munári“ (misszionárius úr) neve alatt ismerik.
  - 3) Mukuengyéeknek a karavánokkal utazó azon egyé-
nek neveztetnek, kik több kevesebb portéka tulajdono-
sai levén, málháikat vagy tulajdon rabszolgáik vagy
szegődött teherhordók által vitetik, magok pedig csak
fegyvert viselnek s rendszeren a karaván utócsapatát
képezik.
  - 4) Csak a több napi járó földre kiterjedő lakatlan pusztá-
ságokon szoktak vadászatot tartani, a közösen megállá-
pitott időszakban, egyszersmind a vadászandó vadnak
nemét is előre meghatározzák. Ilyenkor az utazó kara-
ván helyben marad tanyáján, vagy csak lassan halad
előre s bizonyos távolságban megvárja a vadászokat.
Ezenkívül a lakatlan vidékeken az úgynevezett gyi-
pindák (vadász mesterek) naponkint szoktak vadászni,
kik a karaván ösvényétől bizonyos távolságig félre vo-
nulnak, s több csapatra feloszolva vadásznak s egyúttal
előre is mennek lépést tartva a karavánnal. Másnak az
úton nem szabad lődöznie, mivel a lövés hallatára a
több mint mifldnyi vonalon elnyuló karavánban nagy
zűrzavar támadna.
  - 5) Az imbondero (*Adansonia digitata*, baobab vagy má-
jomkenyérfa), igen hasznos fa. Általánosan van elter-
jedve Délafrikában s bizonyos földmagasodáson, a ten-
gerpartoktól befelé, mindenütt előfordul mint jelleme-
zetes növény, de csak bizonyos szélességig. Mert ha fel-

jobb megyünk s a magasabb földfokozaton átkelve a magas felsikokra jutunk, hol a téli hónapok alatt igen hűvös idő jár, ott már nem találjuk. A déli szélesség 17 és 23 fokjai között az afrikai szárazföld legmagasabb síkjain is terem az imbondero, de sokkal gyéribben, mint az alacsonyabb és melegebb helyeken; különösen előfordul Okanyáma és Okongári országok belsejében is, mint magam tapasztaltam. (Más utazók szerint a babab legdélibb képviselői nem messze a Znga folyó és Ngámi-tó összefolyásától s éjszakra a Ntvetve sósvidéktől a déli szél. 20° 22' alatt már 70—85 lábnyi kerületűek. A n d e r s s o n a Ngámi tó délnyugati végén látta az első majomkenyérfát, M o f f a t egyet a déli szél. 22° 20' alatt délre a Lobalavölgytől talált. Damara- és Ovampo-országban, úgy látszik, nem fordul elő, úgy a keleti partokon sem. Éjszaki Afrikában szintén terem, pl. Bornuban, lásd Barth utazásait a Budapesti Szemlében. H. J.) E fa valódi áldás az afrikai népekre; gyümölcse másfél arasz hosszú s aránylag vastag, érett korában sárga zöld, tapintásra bársony szövethöz hasonló, finom boritékkal fedett kemény héjtokba van zárva, fehér színű, mogyorónyi szemekből áll, melyek egymástól finom hártyával vannak elválasztva, kissé savanyús íze van, s e forró éghajlat alatt egészséges és kellemes eledelt szolgáltat. A magvakból készült ital a stülly ellen is hatalmas szer. A fa derekának kerülete gyakran a 10 ölet is meghaladja, kérge alatt finom rostu héj van, melyből a ruhára alkalmas kinyánga szövetet készítenek; a gyökerek héjából pedig erős és tartós kötelet vernek. Gyümölcsének külső kemény héja házi edényül szolgál. A levelek élénk zöldek, gyöngéd tapintásuak, s három nagy csipkékjök van.

- 6) A feketék nem igen előrelátók s hamar elköltik, mit több napra kellene felosztaniok, mert közmondásuk azt tartja: „Du vaiszukáina gyiri momela hátyova, szándo pándolo kuffa! (Adj a szájnak enni eleget, mert holnap azt tenni a halál megtilthatja). Igaz, ha nincs mit en-

niök, könnyen beérik egy két kanál kukoricával vagy maniokliszttel több napra is s folytatják utjokat, de ha sokáig koplalnak, természetesen elernyednek s ellankadva hátra maradoznak, s ott halnak meg, vagy pedig a zsákmányt leső s a karavánt nyomban követő kippambálák kezébe esnek terheikkel együtt. Mert az ily kiéhezett s elcsigázott teherhordót többnyire még saját atyjafiai is elhagyják, attól tartva, hogy magok is kifognak az élelemből.

- 7) A „k i m b o m b o“ kukorica és maniok darából főzött ser, mely 48 óráig erjedvén, igen kellemes, enyhítő szeszes italt szolgáltat. Gyakran a dara közé i n g o n d i t, azaz édes gyökeret kevernek, mi az italnak édes izt ad. Azon italt a kimbundák annyira szeretik, hogy megszerzésére minden áldozatot képesek megtenni; nagy mértékben élnek vele, gyakran több nap és éjszaka egymásután iddogálják csaknem minden eledel nélkül.
- 8) A feketék az európaiaktól lakott minden tengerparti helységet és telepet „K o m b á k k á“-nak neveznek, de az azon helységekre járó karavánt is így hívják; pl. Kombákká an Bihé,“ azaz a Benguelába járó bihei karaván; „kombákka an Loanda,“- a Loandába járó karaván.
- †) T a m s a marimbát máskép írja le, azt mondja t. i. hogy 19 vas hangrudacs-kából áll, melyek finoman faragott deszkán két keresztbot felett úgy feszítvék, hogy felálló hosszabb végeik a hüvelykújjal rezgő mozgásba hozathassanak oly formán mint doromb nyelve, miáltal $2\frac{1}{2}$ hangrovatra terjedő kellemes zene idéztethetik elő. — Úgy látszik tehát, hogy más hangszerről beszél, tán a vizsángysiról, melyet hibásan nevez marimbának. M a g y a r nemesak leírja, de rajzát is közli a marimbának.
- H. J.
- 8) A délafrikai népek közül csak a kimbunda nemzetnél tapasztaltam a szokást, melynél fogva az illető helyeken a karaván személyzetéhez képest több kevesebb kerek házikót raknak a fa tuskókkal kerített éjjeli tanyákon (kilombo). Az ily kilombo gyakran több mint 600,

egymás mellé épült s a tanya kerítéséhez támasztott gunyhóból áll. Minden ilyen gunyhóban rendszeren 2 személy foglal helyet, kiknek fekvőhelye között a tűzhely van. A kerítés mellett körben épült gunyhók által képezett nyílt térnek közepén az előkelőbbek tágasabb singéi vannak s egyszersmind a málhák is ott halmoztatnak össze fatuskókból rakott aljazaton, s aztán szárazfüvel befedik. A kilombo kerítésében egy vagy több nyílás hagyatik, melyek bejárásul szolgálnak s melyek éjjel gondosan berakatnak. Nemis képzelhetjük magunknak, mi ügyesen és szaporán készül az ily kilombo. Mily helyt a karaván, rendszeren délutáni 3 és 4 óra között a kitérőt helyen, melyet mindig a mennyire lehet ott választanak, hol elég fa, fű és víz vagyon, megérkezik, azonnal számtalan fejsze (diábite) zuhogása hallik a szomszéd erdőn; míg némelyek a fát vágják, mások összehordják a kijelölt helyre. Azután a készitendő singék vagy gunyhók nagyságához képest rövidebb hosszabb, s végökön ágasba kifutó fa szájakat összeállítják, és pedig hajlottan, felül vékony leveles gallyakkal (biszápa) befedik; s meg van a gunyhó. Ha esős idők járnak, a gallyakra még fűvet raknak, melyen a legnagyobb zápor sem hat keresztül, mert a fedélnek nagy hajlottsága miatt sebesen lecsurog. Azután belül alvóhelyet készitenek, mi végett a földet kapával felforgatják s felhalmozzák, a halmot felül megegyengetik s gyenge falombokat vagy fűvet raknak rá, erre pedig gyékényt teritenek, melyet mindig magokkal visznek. Azon emberek oly nagyon hozzá vannak szokva az ily módon készült kilombohoz, hogy, mint alkalmam volt tapasztalni, a legnagyobb esőben is fölépítik a singéket, s e szokás a mindig utazó nemzetnek igen dicséretes tulajdona.

- 10) Azon népek minden tanácskozási gyűlésre (kuszikáma) ünnepies ruhában és fegyverrel szoktak megjelenni, s a gyűlés sokkal jobb renddel, (s mondhatom, egész ko-

molysággal) megy véghez, mint ily vad indulatu embe-
rektől várunk lehetne.

- 11) K i b á n d á n a k neveztetik az adó vagy vám, melyet a karavánok az általok keresztül járt tartományok fejdelmeinek fizetni tartoznak. Ez adó a fejdelem rangjához, a karaván népességéhez s a szállított portékák mennyiségéhez képest van megszabva. De gyakran megtörténik, hogy valamely kapzsi fejdelem önkényesen szabja meg a kibandát, mitsém ügyelve az említett körülményekre; s ha ilyenkor a karaván tulajdon fegyveres erejébe nem biztatik, nagyobb veszedelem elhárítása végett a tulajdonos adót is megfizeti, különben könnyen haragra kerül a dolog s ha meggyőzetik, bizonyosan meg-raboltatik.
- 12) A „k i m b á n g o“ hosszukás négyszögletű bőrtáska, melyben rendszeren 1200 töltvény van; két teherhordó viszi póznán. Utazás közben több ily kimbángo van a karaván hosszában elosztva, rendes távolságokra. Az éjjeli tanyákon a nyílt tér közepén a leszúrt zászló körül fa ágasokra egymás mellé rakják a kimbángókat.
- 13) „L i b á t á“ -nak, a család fejétől kezdve a fejdelemig, minden rendű főnök lakhelye neveztetik; ez a tulajdonos vagyona- és népszerűségéhez képest nagyobb vagy kisebb, sokszor több mint 800 házat foglal magában, melyekben a tulajdonos (szekulu) hatalmát elismerő atyafiak, védencek és rabszolgák laknak. Ily libáta népessége tehát 80 lélektől kezdve néha több ezerre rúg. A libáta rendszeren magas, vastag, a földbe ásott fa karókkal (gángyu) van kerítve s e karózatot kívülről még mély árkolat (kimpákká) futja körül. A fejdelem székvárosát rendszeren K o m b á l á n a k nevezik, s megkülönböztetésül hozzáteszik a tartomány nevét, így pl. „Kombála an Hámbo,-Kombála an Bailundo, Kombála an Bihé“ (a hámbói, bailundói, bihéi fejdelem székes s az illető tartományok fő városa).
- 14) Ezen népek az ökör-ajándékot (vitereka ongombe) kitűnő megtiszteltetésnek tartják; azért ezt csak főnökök

vagy más előkelők szoktak adni, de mindig csak oly személyeknek, kik részökről is hasonló ajándékot tenni képesek; europai embertől pedig megvárják, hogy az ajándékba kapott ökör árát legalább kétszer megérő ajándékkal viszonzza.

- 15) Látogatások alkalmával mindig a ház ura köszönti elébb a vendéget, s ez minden bucsuvétel nélkül szokott el- távozni.
- 16) A benguelai kormányzó, Jose Coelho Rodriguez d'Amaral 1853-ban az ottani kereskedők szorgalma- zása s a hadi költségekre bőven tett adakozásai által in- dítottatva meg akará fékezni a zsvány népeket, melyek már több ízben a tengerparti kereskedő telepeket is fel- dulták vala. Bailundo harcias népeit is segédre hívá, s ezek csak ugyan Kaluáma vezérlete alatt 10,000 fegy- veres embert küldének, kik a Benguelából kiindult por- tugal hadhoz csatlakozának. Egyesült erővel berontá- nak a rablók tartományába, de több mint 4 hónapig min- den siker nélkül harcolának. Végre Kaluáma és hadse- rege csúfosan megszalasztaték s az egész hadjárás ered- mény nélkül marada.
- 17) A vas Afrika belsejében csaknem mindenütt fordul elő. A benszülöttek rendszeren a moesárok körül szedegetik a vasércet s igen egyszerű módon készítik el. Kibokue or- szágban a legfinomabb s a svédországinál nem alábbvaló vas fordul elő.

III. FEJEZET.

Utazásom Kiákka országba.

Binga jám bámbi. Oszole. Kálmánda. A pakasza-vadászat. Dámba *) jal'omone. A sáskák. Káhále. Gyindumbu. Módok a karaván megtámadására. Gyimbondo. Istenitélet. Kiákka.

Jan. 24. Jókora reggel az engysálók hangos kiáltozására: „Kuvátya pita!“ (hajnallik) fölkerelkedék a karaván s útra kelvén, éjszakkeletnek tartá. A kilombótól nem messze új sírhantokra találék, a földbe szúrt hosszú póznán levő fehér lobogó tanúsította, hogy nem régen hanyattak; kísérőimtől megtudám, hogy az ott nyugvók a karavánhoz tartoztak, s az úton megbetegedvén, többnyire a makacs vérhasban haltak el. 1)

A mult éjjel kis eső esett, azért a reggeli levegő igen tiszta és fris volt. A körülfekvő hegyek mintegy közelebb jöttek s az oldalaikat borító erdőség fái egész nagyságukban mutatkoztak. Itt ott az erdőből nedves ködök szálltak fel, megmelegülve a felkelő nap sugáraitól, s felhőként lebegtek a magasban; szőke szinezetöktől igen kellemesen elütött az alattok levő erdőség sötétzöldje.

*) M. L. eredeti kéziratában e helyen „Dsámba“ áll, de utóbb min dig: Dámba.

Több mint egy óráig járván, a Lu-szol folyón gázolánk át, nem messze azon helytől, hol a Kubáléval egyesül. A vidék, melyen most utazánk, homokos és köves volt és sűrűn benöve alacsony tüskés cseplyessel, mely a láthatárt egészen elfedte, a keskeny úton keresztülnyúló ágakról, a legkisebb érintetésre, az éjjeli esőtől megmaradt víz sűrű cseppekben csurgott reánk, s ruháim csakhamar átáztak; a kellemetlen nedvességtől végre csak a feljebb meg feljebb emelkedő nap sugarai szabadítottak meg.

Most délről éjszakkeleti irányban elnyúló hegyághoz közeledénk, s nemsokára hegyszorosba jutánk, melyet azon hegyág s nyugotról szintén éjszakkeletre vonuló más hegység képez. E hegyszoroson végig foly, sűrű gojába fák között, a Kubále folyó, mely a Kiákkai hegyek közt veszi eredetét s nyugotra futván, több hegyi patakkaal egyesül, azután lakatlan s rengeteg erdőkön keresztül a Kiszángysi földre ér, hol a Lu-szol folyóval egyesül, s mindig nyugotnak tartva az utjában álló sziklás hegyeken keresztül több kisebb vizesesen zuhog le s végre az Anha partoknál a tengerbe szakad, hol Anhámdanda nevéen ismerik. †)

Utunk mindenütt e folyó bal partja s a jobbról emelkedő meredek hegység között vonult el, követve a folyó kanyarodásait. A nedves, s a folyótól gyakran elöntött földön a növényzet igen buja és változatos, s az ember magasságát jóval meghaladó szabále fűvön csak nagy nehezen lehetett keresztül vergődni; a hosszú durva fűnek indái folyvást arcunkat sebeztek. Midőn a fütérekbe kiérünk, mind-

járt a napsugarakat egészen felfogó sűrű erdőbe jutánk, melyen az összevissza kuszált gallyak és ágak s a minden rést kitöltő kuszónövények miatt gyakran csak megkukorodva lehetett keresztül vergődni; kivált a teherhordók csak igen lassan nyomulhattak előre, hosszú mángóik minduntalan a sűrű gallyazatba akadván.

Mintegy 3 óráig járánk a tillandziákkal, bromeliákkal, bignoniákkal és kaktusokkal díszített rengeteg erdőben, a kanyargó folyót hol egészen megközelítve, hol tőle ismét eltávozva; végre balra hagyván a völgyet és folyót, a jobbra huzódó hegy mérsékeltébb lejtőjén vezetett fel utunk, mely bátor köves, itt ott meredek is volt, mindazáltal kevesebb veszéllyel járhatánk rajta, mert csak magas fákkal volt benöve. A gyorsan emelkedő hegyoldalon a vidék hova tovább regényesebb lett. A magas erdősséggel környezett mély völgyekből a sebesen rohanó hegyi patakoknak fület gyönyörködtető zugása volt hallható, s köröskörül számtalan hegycsoportok meglepő változatosságban tűntek fel. Hozzájárult a vízben és növényekben bővelkedő, tetemes magasságu vidék mérsékelt levegője. Mindezeknél fogva nem hogy belefáradtam s beleúntam volna az utazásba inkább mentől kívánatosbnak s érdekesbnek találám.

Magasabb felsíkra jutván, azonnal szemembe ötlék egymás mellett álló, obeliszkhoz teljesen hasonló két roppant gránit szikla, melyek az egymásra halmozott hegytömegek gerincéből magasra felnyulva azokon mint roppant bástyák uralkodni látszottak. „Bing a j á m b á m b i!“ (a gazella szarvak) kiálták kísérőim. Ezen sziklacsúcsok tövében

szokott a karaván éjjelre megszállni. Több alázuhanó hegyi patakon átkelvén, mindinkább a Binga jám bámbi kopár sziklafalakhoz közeledénk, mocskosan fehér színök mind jobban tünt ki; végre délutáni 3 óra tájban már az erdöböl a fejszeütések zuhogása hangzott felém, s a márványsima sziklafeneken elsiető, alig arasznyi mély Binga jám bámbi patakon átkelvén, a kilombo helyére érkezém.

A tengerpartokkal egyenközüleg éjszokról délre elnyúló hegyeknek több felé kidüledő ágai e helyen egy csomóba futnak össze, s legnagyobb magasságukat a Binga jám bámbi sziklacsuesokban érik el, melyek 30 mfdnyire vannak a tenger partjától s 3500 lábnyira emelkednek a tenger szine fölött. Innét keletre az első felsík vagyis fokozat terül, mely keletre fokozatosan feljebb emelkedik s az első hegy-sorral egyenlő irányban elnyúló hegyek által határoltatik meg; ezeken tul azután a második hegyfokozat vagyis felsík terül, mely magasabb az elsőnél, s melyen az Atlanti tengerbe ömlő több folyó ered. A felsíkon az évszakos esözések rendesen állanak be, a föld azért mindenütt zöld növényzettel van boritva s a levegő sokkal mérsékeltebb mint a tengerparton, azért is ott általában egészséges éghajlat van.

Estve erős villámlással és mennydörgéssel nagy zápor állott be, mely azután csendesen permetező esővé változott, mitől a levegő egészen felfrisült, úgy hogy éjjel a hévmérő 19 R. fokot mutatott.

Jan. 25. Utunk köves, darabos s mély vájások által megszaggatott földön vitt keresztül, mely veres színű agyagból állott. Az éjjeli esőtől felázott agyag igen sikamlós volt, úgy hogy csak nagy baj-

jal és vigyázattal lehetett előremenni. Gyakran halatszának itt is ott is az elesúszott s elesett teherhordók káromkodásai, melyeket a szomszédok hangos tréfákkal és kacagással kísérenek. A földből sűrűn kipárolgó gőzök mindent ködbe burkoltak, s még a tengerpartok közelében uralkodó forrósághoz levén szokva, nagyon hivesnek találám a reggelt, mignem a 9 óra tájban kiszűtő nap a természetet vidám alakba öltözteté s didergő tagjaimat is megelevenité.

Három órai gyaloglással kijutánk a darabos, szagztatott hegyvidékből, az őszült Binga jám bámbi csucok lassankint hátrább vonultak, s előttünk szelíden alacsonyodó hullámzattal végtelen síkság terült, gazdagon benöve zöld füvel; alacsonyabb mélyedésein sötétebbzöld növényzet a rajta elkigyózdzó vizerek ágyait jelölte. Örömmel telt el kebelem, midőn szememet a természet azon új jelenetén legeltettem, annál is inkább, mivel eddig utunk zord hegyeken és völgyeken vitt keresztül, hol a láthatár mentől szűkebb volt, úgy hogy a szabad kilátást elrekesztő hegyeket már nagyon is megúntam vala. Az éjszakketről erősen fuvó szél a levegőt még inkább megtisztította, tagjaim rugalmassága nőttön nőtt, kedélyemet még jobban vidámitotta az énekelve magasra felszálló pacsirták vig dala, mely messze hazám virágos réteit juttatta eszembe.

Már jó darabot haladtunk vala a sík mezőségen, midőn messziről széles árkolat tűnt szemembe, melyet itt ott alacsony fák szegélyeztek. Megint a Kubále folyóhoz jutánk, mely itt mély mederben hömpölygeti vizét, mely az esőtől megáradt s egészen zavaros volt. Nagy szerencsénkre a rajta vert hidat

épségben találtuk, s így időveszteség s minden baj nélkül az egész karaván átkelt, alig telvén bele egy óra. Mindig keletnek tartva lassankint a síkságot azon oldalról határoló erdők sötét szegélyéhez közeledénk. Messzről különféle vad állatot: zebrát, pakaszát (*bos cafer*), gelengét és palánkát (*antilop*) látték az erdő szélén legelészni, de a karaván zajától csakhamar felriadtak, darabig magasra kinyújtott fejjel ránk bámultak, azután pedig hirtelen az erdőbe menekültek.

Ez erdőség egészen más volt mint azok, melyeket eddig láttam vala. A hosszú törzsökü, szép sugár fáknak csaknem vízszintesen kinyuló ágai ott fenn egymásba fogódtak s lombos bolthajtást képeztek, alul pedig a föld zöld bársonyhoz hasonló gyöngéd füvel volt benöve, de minden bokor és alacsony cseplecs nélkül, úgy hogy rajta messzire láthatott el a szem, míg fenn a zöld boltozaton keresztül nem hathatott. A meleg nedves földet jellemző kúszó növények, a bromelia, kaktusz, epidendrum, drakon-tium, tillandzia, stb. itt nem találkoztak, helyöket sugár tövön álló, fehér veres kék sárga virágokkal ékesített növények, a prothea, erica, diosma, stape-lia, calendula, indigofera, oxalis, iris, stb. foglalták el, melyeknek kellemes illatja kipótolta a bromeliák pompás, de szagtalan virágjait. Az erdei fák között leginkább feltűnt: a m u s z á m b a, magas sugár derekával, keskeny hegyes élénk zöld leveleivel; az o m i a gömbölyü, vastag, sötétzöld leveleivel; a v i n g o l o keskeny hosszukás, finom tapintásu veres levelekkel; a v a s keménységű m á k o (mimoza) keskeny, hegyes fehérlelevelével, s a z o m o n e magas

karcsu derekával, s fent vízszintesen kinyúló ágai-
és gömbölyű apró leveleivel.

A veres agyagú, itt ott köves síkságon, mely
rendesen egyegy mfdnyi távolságra szelíden alá-
ereszkedett, szélesen kiterjedt erdők fáktól egészen
ment, kisebb nagyobb kiterjedésű füves rétekkel
váltakoztak, melyek többnyire keskenyek, de a ki-
gyózdó patakok mentében hosszan elnyúlók voltak.

Ily virágos zöld réten végigkigyózdó patakon
átkelvén, csakhamar ismét erdőbe juték, hol kis tá-
volságra a fákhöz támasztott málhákat s veszteg
ácsorgó ember csoportot pillanték meg. Ebben rossz
jelt gyaníték s kíséremet, kik velem együtt mindig
a karaván utóhadában voltak, otthagya, előresieték
a veszteglés okát megtudandó. (A karaván főnöke
mindig az utócsapatban tartozik járni). Csakhamar
Mursza találkozik velem s mosolyogva nem messze
álló fára mutata e szókkal: „Enganna Komo, bángyasa
l'oszole! (Komo úr, nézd az oszolét). Oda tekintvén,
merre mutatott, s honnan az egymásután ismételt re-
kedt „kerr! kerr!“ hangot hallám, verébnél valami-
vel nagyobb, rozsdás színű madarat 2) pillanték meg.

Komo! mondá egyik jelenvolt teherhordóm, te
már többször pálinkával tartottál bennünket, most
meg én mézzel fogok neked szolgálni. A mézmadar-
at (oszole) én pillantottam meg első, azért a talá-
landó méz az enyim; ha itt meg akarsz várni, míg a
madarat követve a méhesre akadunk s azt kiszed-
jük, a méznek egy részét neked adom. A többiek,
kik mitsem láttak, hadd menjenek csak előre, ele-
gen vagyunk itt s szükség esetében megvédelmez-

hetjük magunkat, ha netalán a kippambálák meg akarának támadni.“

E megkeresésnek annál inkább engedék, mert meg akarék győződni, mi igaz vagy babona van abban, mit a mézmadárról hallottam, s mit addig inkább csak mesének tartottam volt. A karaván tömegétől elszakadt emberek két harmadrésze a málhák mellett maradt, a többiek pedig velem együtt baltával és puskával fegyverezve, a mindig közelünkben kiáltozó madár után indultak. Ez valahányszor közelébe jöttünk, még erősebben kerreztet, aztán fölrepült s odább szállt, s bizonyos távolságra ismét egy ágra ült, mintegy ránk várakozva. De mihelyt feléje közeledtünk, újra odább szállt. Már már megbántam, hogy a feketéknek oly könnyen hitelt adtam, s mindinkább kételkedtem benne, hogy a madarat utolérhessük vagy pedig repülését követve mézre találhassunk. Ággódni is kezdtem, hogy nagyon elmaradunk a karavántól, s könnyen valami baj érhet. Azért ismételve felhívám a feketéket, hagyjanak fel az ügyis hihetőleg haszontalan kereséssel; de hiában! ők nem hallgattak rám, s kénytelen valék, akaratom ellenére is, velök menni. Miután az apránként tovább tovább szállongó madarat több mint fél-óráig követtük vala, magas fát pillantánk meg, melyet a madár több ízben repülve megkerült s azután egy ágra telepedett. Tapasztalt kísérőim legott az ekkép megjelölt fa alá sietének; egyikök csakhamar száraz gazzal tüzet csinált, s azután az egész fát aljától tetejéig sűrű füstfellegbe boríták; ekkép kifüstölték a méheket, azután baltáikkal (diábite)

ledönték a fát s ott, hol a méhek bejárásaul szolgáló nyílás volt, könnyeden felhasíták azt.

Hazámban láttam ugyan mézzel egészen megtöltött kaptárokat felbontani, de azon kaptárok tartalma annyi mint semmi azon mézmenyiséghez, melyet itt a fa odvában találtunk. Kisérőim fekete kezéről csak úgy csurgott a legszebb szín-méz, mindnyájan jól laktak s még nyole nagy kabakot töltöttek fele a viaszostul kivett mézzel, pedig nagyon gondatlanul szedték ki s igen sokat elpocsékoltak. A legszebb lépet a fa tuskójára tették a jótékony madár számára.

Málháinkhoz visszatérve megrakodtak, s azután az előre ment karaván után sieténk az erdőkkel és ingoványos rétekekkel váltakozó vidéken. Két óráig haladtunk már, s egyetlen egy lelket se találtunk, ki a karavánból ránk várakozott volna; annyira csak magok dolgaival vannak elfoglalva azon utazó emberek, s hihető, az előrementek közül egyszem gyanította, hogy több mint 30 úti társok hátra maradt s köztük a „Kindele jetu“ (a mi fehérünk) is, kit oly édes hizelgő hangon neveztek ekkép. (Tudom, csak a köztük gyakrabban kiosztott pálinka miatt). Azért nemis csoda, hogy rendesen minden utazó karavánból többen eltűnnek, annélkül hogy valaki tudná, hol s mikép. 3)

Az erdős vidékből kiérvén, csak félmérföldnyi széles, de igen hosszú síkságra jutánk, melyen ritka apró fű termett, de annál több „ongote.“ E növény arasznyi magos, gyenge hajlékony ágait apró tojásdad, haragos zöld, húsos levelek takarják, ágas bogas gyökerei minden irányban elterjednek s görcsös

tökéi a föld színén egy két hüvelyknyi magasságban ágadzanak el, úgy hogy a keskeny úton gyalogló minduntalan beléjük botlik. Ez alkalmatlan növény leginkább az erdőtelen síkságokon fordul elő a tengerparttól mintegy 50 mfdre keletre, s a hol tenyészik, ott a hasznosabb fűnemeket csaknem egészen elfojtja.

Nemsokára a Kálmánda folyóhoz érkezünk, mely a Kiákkai hegyeken támad s délről éjszaknyugotra folyván, innét nem messze a keletről jövő Balombo folyóval egyesül. A folyón túl az erdő szélén a karavánt már letelepedve találók s az újonnan készített pallón átkelve délutáni 4 és 5 óra között a kilombóba érkezünk.

Estve felé keletre sűrű felhők tornyosultak fel, s szapora villámlás és erős mennydörgés állott be. Azért a singéket és felhalmazott málhákat gazzal és fűvel jól befedék. Singémbe vonulva várám az esőt, mely csakhamar be is következett oly erővel s oly égháborúval, mint csak az egyenlítő közelében tapasztalható. Minden pillanatban azt véltem, a dühös szélvész és árviz házikóstul elvisz. De már egy óra mulva csak lassu cseppekben hullott az eső, mire csakhamar mély álomba merülék.

Jan. 26. A reggel ködös és nedves volt, s az erdő szélén haladván, keleti irányban, egészen átáztam a lehulló cseppektől s annyira fáztam, hogy a tengerparton annyira rettegett napnak melegítő sugarait nagyon is megkivántam. De ezek csak 9 és 10 óra között voltak képesek a ködöt eloszlatni.

Az erdő itt minden tekintetben még dusabb alakban tünt fel. A tegnap oly bőven talált „muszámba“

és „omia“ fákhöz itt még a magas sugár s kerek koronájú „losa“ 4) és te k a fák járultak, az ezen magas fák alatti hézagot pedig különféle alacsonyabb, többnyire széles gömbölyű levelekkel ékesített plátánféle fák töltötték ki, melyek itt ott a fel-futó bignonia és tagetes (bársonyvirág) növények segítségével sok lomblugast képeztek. Sokszor felsohajtván gondoltam magamban, mennyit adnának hazám gazdag birtokosai azért, ha a természettől alkotott, sokféle virágokkal ékesített ily ligetet a magalugasaival kertjeikbe várazsolhatnának.

Több mély vizmosáson keresztül mindig az erdőszélén vezetett utunk. A hosszan elnyúlt karaván egyes csoportokra oszlott, az ismerősök jobban egymáshoz huzódtak, hogy beszélgetéssel és tréfákkal töltsék az időt. Ily beszélgetésekből néha érdekes dolgokat tanulhat az ember, ki figyelmére méltatja; mert ámbár azon feketék, közös szokásaik szerint, az elbeszélte dolgoknak körülményeit mindig nagyítva s többnyire vastag hazugságokkal keverve szokták előadni, mégis azon kokolmányok és nagyításokban is lelkök és jellemök tükröződik. Például közlöm a közelemben tartott párbeszédet, mely, némi földirati adalékokat is tartalmazván, figyelmemet jobban lekötötte.

„Lumbo! micsoda árukat vittél magaddal ez alkalommal Benguelába?“

„Két kombakaszát 5)“

„Sokat nyertél-e rajta, mikor eladtad?“

„Nagyon keveset, mert a ravasz fehér (sika-humba kindele) a vásárlás előtt sok égettborot adott s miután már félig el voltam ázva, akkor tettem vele

az alkut, azért gondolom, hogy elefántcsontom (binga) értékének legalább is felében megcsalt.“

„Miért voltál hát oly bárgyu (vátopa), nem tudod, hogy a fehérek nagyon cselesek? De mond csak, miféle árut viszesz most magaddal?“

„Nyolc vég szövetet s félhordó löport.

„Annyit viszek én is, azért majd hazulról együtt mehetünk el a zambuellák 6) földére viaszt vásárlani, mi sokkal hamarabb eszközölhető mint az elefántcsont megszerzése.“

„Én részemről soha oda többé nem megyek,“ válaszolá Lumbo, s mondhatom, eliszonyodom ha csak rá gondolok azon földre.“

„No ugyan miért?“

„Hát nem tudod, hogy a mult esztendőben az átkozott zambuellák minden portékámat elrabolták, s hogy a magam bőrét is alig tudtam megmenteni?“

„Erről valóban még semmitsem hallottam, beszélj el hát Lumbo!“ Nem követhetem szóról szóra Lumbo előadását, mert a feketék felette hosszadalmasan s minden legcsekélyebb mellékes körülményre is kiterjeszkedve szoktak elbeszélni; csak röviden közlöm tehát a hosszas elbeszélés tartalmát.

Az esőzések kezdetével (Oktober elején), midőn az „omia“ és „enteate“ fák már újra fakadnak s gyenge veres levelekbe ruházkodnak, Káhombo sógorom s több más szomszéd társaságában (összesen valami huszan voltunk) szövetekkel és löporral megpakodva elindulánk Bihéből, s délkeletnek tartva, a Kokéma folyón átkelve, s a Koánza forrását megkerülve tizenkét napi utazással a zambuellák földjére érkezünk, hol a Kuitu folyó tulsó partján fekvő

Bángo-á-Kánutu helység mellett tanyát verénk. Megadván a mananganá-nak 7) kijáró kibandát, véle és népeivel legott barátságos viszonyba léptünk. Soha jobb dolgunk nem volt mint akkor, bő nyereségünk vala a vásárból s azonfelül még naponkint „bingundit 8) s vad húst kaptunk ajándékba. A manangána (főnök) azonban valami más szomszéd manangána által irigységből már régolta meg volt babonázva 9), s annak következtében fél lába nyomorék vala és sokat szenvede. Többször beszélgete velünk nyavalyája felől s jó fizetést igére, ha valamelyikünk meg tudná gyógyítani. Egyszer a kilom-bónkban tartott estvéli tanácskozásaink alkalmával Káhombo sógorom előadá, hogy könnyen sok jó viasznak juthatnánk birtokába; a főnök ugyanis tegnap ismét orvosságot kért tőle lába gyógyítására, ha tehát magát értelmes kimbandának (jósló) adná ki s mint ilyen szolgálatját neki felajánlaná, bizonyosan gazdag adományt kapna, melyet aztán velünk megosztana. Azért hát eziránt tanácsot kére tőlünk. Mi nagy meglepéssel fogadók s helybenhagyók sógorom tervét s már előre is a nyerendő viasz mennyiségét mázsálgatók s elhordása módjáról tanakodánk. Ezen beszélgetésünk után Káhombo idejének nagyobb részét a főnök libátájában tölté s valahányszor onnan visszajött, mindannyiszor néhány bungét (mintegy 5 fontnyi viasz golyót) hozott magával. Ez mintegy félhónapig tartott így.

De a zambuellák alkalmasint megirigylették tőlünk a kapott ajándékokat s a főnököt újra megbabonázták, úgy hogy barátságos indulatja egyszerre ellenséges indulattá változék irántunk. Egyszer ko-

rán reggel többen közülök nyilakkal és dárdákkal fegyverkezve kilombónkba rontának s bennünket megragadva, s megkötözve a manangána elé hurcolának. Ez nagy késsel (mukuállo) kezében azzal fenyegetődzék, hogy nyakunkat elmetszi, ha azonnal ki nem valljuk, melyikünk az igazi bűbajos (gánga), mert nyavalyája nem hogy meggyógyult volna, inkább mérgesebb lett. Megrémülve s könyeket hullatva esküdözénk, hogy ártatlanok vagyunk, s sógorom még hozzáveté, ha orvosságai nem használnak, azt bizonyosan valamely zambuella bűbajos káros befolyásának kell tulajdonítani. Alig ejté ki e szót, azonnal dühösen ránk kiálták: „hazudság, hazudság! a bihéiek mind bűbajosok!” — Erre a főnök így szóla hozzánk: „Mindjárt egész bizonyossággal megtudom, vajjon bűbajosok vagy ártatlan emberek vagytok-e? Menjünk a Kuitu partjaira!”

E szavak hallatára hajam borzadva felállta, mert ügyünknek semmi jó kimenetelét nem várhattam. Hiában kérök, adassa nekünk a bulongót (istenítéleti italt, melyről alább bővebben), mely ártatlanságunkat meg fogja bizonyítani; ő erre hidegen csak azt válaszolá: „sok időbe telik, s nem várhat oly sokáig.” Tehát hátrakötött kezekkel, a mint voltunk, a folyóhoz vivének.

Oda érkezvén, a manangána megparancsolá, hogy gyékényt terítsenek a víz színére. Azután felénk fordulva ezt mondá: „Most ti mindnyájan e gyékényre fogtok állani, s ha ez alattatok el nem merül, jele, hogy ártatlanok vagytok, ha pedig elmerül, akkor bizonyos, hogy bűbajosok vagytok.” — Hiába szabadkozánk, hogy ez nem törvényes

próba, s hogy semmikép a kivánt célra nem vezet-
het, miértis egyikünk sem mozdula helyéből, egyi-
künk sem akara a gyékényre állani. Ekkor mind-
nyájan ránk kiáltozák: „gánga, gánga!“ bűbájosok!
s csufolódásokkal a közel hídra hureolának s onnan
egyenkint a mély folyóba taszítanak.

Mi lett társaimból, nem tudom, alkalmasint a
„g á n d u“k (krokodilok) falták fel; nekem sikerüle
a víz alatt kezemet a kötelekből kifejteni s a tulsó
partra uszni, hol a sűrű nád közzé menekülék. Itt
késő éjjelig elrejtve maradék, dideregve a hidegtől, s
minden pillanatban attól rettegvé, hogy valami éhes
krokodil elkap. Végre kimászám s a csillagok álla-
sából ítélve Bihének tarték. Sok veszödséggel, (mert
csak éjjel folytathatám utamat, nappal valami sűrű-
ségben lappangék) kiszabadultam a zambuellák or-
szágából, s a mézmadár utmutatásából talált mézzel
táplálkozva, nyole napi bujdosás után honomba ér-
kezém. De itt semmim sem vala, mivel magamat s
öt feleségemet felruházhattam volna 10), tehát is-
merös kimbandához folyamodám, a zambuellák föl-
dén odaveszett Káhombo sógorom halálának tulaj-
donképi okozóját tudakolandó. Ez nángombója (ka-
bakban rejtett, fa- és esontból durván faragott, sok-
féle állatokat ábrázoló apró darabok, melyeket a
jósló különbféleképen hányogat, hogy mozdulataik-
ból az adandó választ következtesse), segítségével
megnevezé a halált okozta bűmestert, ki egy vidé-
künkön lakó szomszédom volt. Én legott a bulon-
góra hívám fel, s ekkép kisült az ő vétke, s tehát a
birság fejében töle egy ökröt s négy rabszolgát
kaptam. Az ökröt s egy rabszolgát a kimbandának

adtam, a többi 3 rabszolga árán pedig ruhát szerzek magam és családom számára, s azonfelül még a kereskedés (gyipindi) folytatására két kombakaszát vevék, melyeket Benguelába vittem, hol, mint tudod, a fehérek már nem akarnak rabszolgát venni, hanem csak viaszt és elefántcsontot vásárolnak.

Ez Lumbo elbeszélése, mely többi közt a feketék nyereségvágyát hiven jellemzi; ennek kielégítésére mindent képesek elkövetni, az atya eladja gyermekét, a gyermek szüléit, a testvérek egymást adják el, de elébb bűbájosoknak ítéltetik el őket.

Jó darabig figyelmezttem vala Lumbo hosszas előadására, úgy hogy észre sem vevém, hogy az erdőt már elhagytuk, s nyílt gyepre értünk, hol megint az „ongote“ kiálló göresös gyökerei és tőkéi alkalmatlankodnak vala lábamnak. A térségen számtalan magas fehérhangya-boly volt látható, mint valamely nagy kiterjedésű városnak omladékai. Bámulatos e hangyák nagy száma és szorgalma, mellyel több mfdre terjedő téreket dombokkal borítanak el.

Messze távolban feltűnt a nyugotról keletre húzódó D á m b a o l o m o n e hegylánc, a hullámos partokon pedig helyel közzel sötétlő erdők látszottak. Nemsokára mindinkább alacsonyodó mélyedésbe jutánk, hol mély mederben, sűrű bambusz nád között egy patak hömpölygette zavaros duzzadt vizét éjszakra. E patak mellett az egész karaván letelepedék, mert a gyibindák (a karaván vadászhajói) a patak mentiben nem nagy távolságra legelésző pakasza¹¹⁾ csordát találának, s minthogy a karaván hús készlete már fogyatékán volt, engedelmet kérének tőlem a vadászatra. Még eddig csak nagy távolról lát-

tam volt egyes vad állatokat legelészni, mert a karaván utazása nagy zajjal történik s a vadakat már messziről elriasztja. Később midőn csak néhány elefántvadással utaztam, elég alkalmam volt, naponkint nagy falkákat látni. A kért engedelmet nemcsak megadám, de magam is a vadászokhoz csatlakoztam, mitsem ügyelve kiszongóm és Mursza ellenvetéseire, kik az ilyféle vadászatot felette veszedelmesnek állíták.

A patak közelében elterjedt magas csáté között lassanlassan előrehaladván, több mint félórai távolságra a helyben maradt karavántól, a patak oldalát összeérkező, füvel gazdagon benőtt, teknyő alakú, nedves süppedős mélyedésben jó falka pakaszára találánk, melyek részint legelésztek részint a földön heverték. A pakaszáknak igen éles szaglásuk van, azért csak szél ellenében lehet hozzájuk közeledni. Tehát a magas csalit között rejtezkedve megkerülők őket, annélkül hogy bennünket észrevettek volna, azután, több mint 40 puskások levén, célszerűen eloszolva közelebb vonulánk hozzájuk.

Ekkor felütvén fejemet, megpillantám az izmos, felette vad és ijesztő külsejű állatokat, s egyszerre minden vadász kedvemet elvesztém. Ösztönileg már előre csak magam védelmére gondolék; visszafoldulnom többé nem lehetett, tehát a környéken bőven emelkedő, gúlaalakú természetdombok (szaláke) egyikére menekülék. Midőn vadásztársaim ezt észrevehék, eleget intének, menjek le onnan a domb tetejéről, mert a pakaszák még puska lövésen túl vannak s máris meglátván engemet, fejüket felütik s ijesztőleg tüszögnek. Én erre nem hajté. Ők tehát

csakhamar az állatok közzé durrogtaták fegyvereiket, erre némelyek összerogyának, a többiek pedig lesütött fejjel, dühösen tüszögve s farkukat magasan csóválva villámsebességgel felém rohanának. Most több oldalról ezt hallám kiáltozni: „Enganna Komo, áipá! áipá!“ (Komo úr, lödd agyon, lödd agyon!). De az ijedelem megbénított, a puskát sem birtam kezembe fogni. Mert először látván ezen rettenetes állatokat, orrukon lepatakzó tajtékkal s villámsebességgel felém rohanni, eszméletemet is csaknem elvesztém. Szerencsésen mellettem rohantak el, s az ismételt puska lövésekre lassankint felocsúdám félelmemből. Most látám, hogy társaim is a természetbokra menekültek fel, hogy a dühösen elrohanó pakaszáktól el ne gázoltassanak. Hetet elejtettek, a többit részint megsebesítve elszalasztották. Én egyetlen lövést se tehettem vala, s hogy ne maradjak szégyenben a feketék előtt, kik minden európaít bátor és ügyes embernek tartanak, cselhez folyamodám; t. i. fegyverem sárkányából kivevén a tüzkövet, ezt kiáltám az egybegyülekező vadászoknak: „Gyikola, utári jánge ápeszere etári“ (rosz eset, fegyverem elvesztette a tüzkövet). „Gyikola! gyikola!“ kiálták utánam, s a magyar vitézség mentve volt az együgyü afrikai feketék előtt. — Sok lövés egyszerre történt, tehát sok szóváltással kiki az elejtett vadakat a maga jól célzott golyójának tulajdonítá. Én egyedül lehettem bizonyos a munkám sikeréről.

Csakhamar hozzánk érkezék számos segéd, kik az elejtett vadak igen vastag bőrét lenyúzák, a húst darabokra vagdalák s a karavánhoz vitték. Az ily alkalmakkor divatozó szokás szerint a hús a kara-

ván előjárói (szekulu) között osztaték fel, s nekem is jutott egy hátulsó negyed. A pakaszahús, bár jól megfőzve is kemény s némileg kesernyes ízű, de a testmozgás okozta erős étvágyam mellett, jóízűnek találtam.

A patakon átkelvén, mely, mint értesültem, csak az esős évszakban egyesül a Balombo folyóval, a tulsó parton elterülő erdők közt folytatók utunkat, darabos és gyakran köves földön. Estve nem messze a már reggel óta látott Dám b a j á l o m o n e hegység tövében telepedék le a karaván, nem messze csalittal benőtt tavaktól s köröskörül erdőkkel környezve.

Jan. 27. Keletnek tartva s a délkeleti irányban elhuzódó hegyágot jobb kézre hagyva magas erdők közt folytatók utunkat, darabos s nagyrészt sziklás halmos vidéken, hol itt ott sömlékes rétek tűntek fel, melyeket a roppant o n g a j e ¹²⁾ és p á k o ¹³⁾ fák szegélyeztek. A jobbra maradó hegyek felől jövő s az esőtől megáradt mély medrű több patakokon átgázolván, délelőtti 10 óra tájban oda érkeznék, hol az út kétfelé ágazik. A balra, éjszakkeleti irányban menő út a Bailundók országába, a jobbra, keletnek tartó út pedig Hámbo tartományba visz. Mi az utóbbikat követők. Azon helyet, hol az út elágazik, O v á n y á h á -nak nevezik. Választott utunk a jobbra maradó hegy közelében kanyarodott el, több meredek kaptatón keresztül, hol a gyaloglás elég fárasztó volt.

Déltájban egyszerre méhraj zugásához hasonlító tompa dongás és moraj üté meg fületem, csakhamar a fejünk felett elszárnyaló milliárdnyi sáskase-

reg sötét fellege tünt fel; számtalan a földre hullottak mint szapora esőcseppek. Azonnal nagy lárma és zürzavar támadt a karavánban, a teherhordók a fákhoz támaszták terheiket s elszéledének. A mindenünnen hallható lárma örömjaj volt, kiki örült a váratlan szerencsének. (Hazámban is zaj támad a sáskafelhő láttára, de nem örömből, mint itten). Örege apraja a lehullott sáska szedéséhez fogott, mert így könnyű szerrel úti élelmet szerezhetének. A teherhordók csakhamar tele szedték fahéjból készült táskáikat s batúik fölé kötözve folytatták útjokat. ††).

Az említett hegyoldal hosszában haladván, utunk hova tovább kövesebb és egyenetlenebb lett, a halmokat egymástól elválasztó lapályokat sűrű erdők borították, melyeken keresztül csak nehezen nyomúlhatánk előre. Előmenetelünket még inkább akadályozta azon körülmény, hogy az ellenkező irányból jövő számos emberrel találkozánk, kik nagy bőr zsákokkal terhelve élelmi szereket vittek az eladásra; mások meg kopálmézszaedésre mentek. A kitérés ugyanis a sűrűn benőtt erdő közepett igen bajos volt.

Ily összetalálkozások alkalmával a feketék soha el nem mulasztják, a háromszor ismételt „bokuetu“ (békesség veled) után, egymást a hallott és tapasztalt eseményekről körülményesen tudósítani. ¹⁴⁾

Utunkat a mindinkább emelkedő vidéken folytatván, dél után keletre sok elágazott hegységet látánk, melyek a közöttük elterülő lapályt egészen környezni látszottak. Odább haladván, nyiltabb ma-

gaslatrajutánk, honnan kúpalakú hegy tetején mintegy 300 házból álló helységet pillanték meg. Ez Káhále, a kiákkai fejdelem birtoka volt. Utunk e helység közelében vonult el s nem messze tőle a hasonnevű, közép rendbeli folyó mellett, mely délről futva a Balombo folyóba ömlik, a már kész kilombóban megszállánk; a levegőt csakhamar a parázson sülő sáskák kellemetlen szaga tölté el.

Jan. 28. Korán reggel megjelentek a helység előljárójának (szekulu) küldöttjei, nékem két kosár (ginda) kukorica lisztet (széma) s egy sertvést hozva ajándékol, melyet 20 rőfnyi szövettel s két palaack égettborral viszonzóék. Kevés élelmi szert találván itten, nemsokára tovább indulánk az ide egy napi járó földre levő Gyindumbu helységek felé.

A tegnapi utunkat oldalozó hegység itt déli irányból jövő több hegyágakkal egyesül s a vidéket már egészen hegyessé teszi. Messze távolban az éjszaknyugotról keletre vonuló Bailundói hegyeknek kékelő gerincei is látszanak, ezek a szemközt kelet felé magosan feltornyosuló hegycsomóban összeszőgellenek s a vidéket félkörben veszik körül. E bekerített tájéknak kellemes hullámzatu völgyeitsötéten zöldellő erdők borítják, a nyílt magaslatokon pedig több népes helység látszott. Mindezek az átlátszó reggeli légben szemlélve gyönyörű, regényes körlátványt nyújtottak.

Nemsokára a Nyánya nevű széles, alacsony és mivel lapályra érkezünk, melynek feketés agyagos földje oly termékeny, hogy Kiákka élelmi tárnak tekintetik. A kukorica itt két ember magasságát éri el, a maniok, kolompér, dohány, bab és tök

is igen buján terem. Utunk egyenest a veteményeken keresztül vitt. A mivel föld látása örömmel tölté el keblemet, mert a lakatlan pusztá vidékek, bármi vonzó és változatosak legyenek is, szomorú érzést költenek az utazó keblében, mint ezt a négy napig tartó lakatlan vidékeken tett utazásomon tapasztaltam. Később is mindig nagy öröme gerjedtem, mikor tíz és több napig folyvást lakatlan rengetegeken keresztül utazván, végre népes vidékre jutottam.

A termékeny és jól mivel lapályt a délről éjszakra folyó Nyánya hasítja, mely ide nem messze a Balombo folyóba ömlik. A Nyánya most igen mély volt, s nem lehetett rajta átgázolni. Azért hidat kellett verni. Csakhamar számosan a tulsó partra usztak, baltákkal kezökben, hogy a hídra szükséges fákat a közel erdőben vágják. Érdekes volt látni, mi ügyesek a folyóban uszkáló feketék a hidverésben. Ez ügyességet csakis hosszas gyakorlat által szerezhatték magoknak szélesen kiterjedt utazásaikon. Némelyek a víz sebtével erősen küzködve a keresztfák alá szolgáló ágasokat ügyekvének a folyóban felállítani, mások a keresztfákat rakták az ágasokra s fa héjból készített kötelekkel erősíték meg; ily móddal a folyó szélességét rendes távolságokra felosztván, azt ágasokkal tölték el, az ezekre tett keresztfák hosszában pedig vékonyabb farudakat raktak, melyeket szintén fahéj kötelekkel erősíték meg. Karfáúl a hid jobb oldalán vastagabbra tekert fahéj kötelet feszíték ki a hidból itt ott kiálló karókra. Az ily libegő és himbálódzó hidhoz nem szokott europai ember csak lassan és félelemmel kel át

rajta, mint pl. velem történt, de a feketék nehéz ba-
tuikkal vállaikon s azok alatt keresztbe tett puská-
ikkal bámulásra méltó egyensullyal és sebességgel
kelnek át. A hid verése s az egész karaván átkelése
csak mintegy két órába került. A folyón átkelvén, a
mivelt földről letérénk s egészen a jobbra emelkedő
hegy aljának tartánk. Ennek hosszában veres agya-
gos, egyenetlen, s alacsony „enteate“¹⁵⁾ csep-
lessel sűrűn benőtt földön haladánk előre. A nyilt
magaslatokon mindenütt népes helységeket látánk.
Gyakran mély vizárokokon keresztül menve mintegy
3 óráig utazánk, midőn emelkedett, erdőtelen kis
téren europai módra épült, sárral betapasztott s
náddal fedett házat pillanték meg, melyet már ki-
szongóm s több fegyveres a karavánból körülállott,
rám várakozva. Elbeszélék, hogy e házban két évvel
azelőtt az úton meghalálozott europai fehér (kindele
tyá potu) sírja van, s engedelmet kértek, hogy hason-
fele barátom emlékének a szokott lövésekkel¹⁶⁾ ál-
dozhassanak. A házon levő nyiláshoz közeledvén, ab-
ban csakugyan sirt láték s a sír előtt álló fa keresz-
ten kifeszített fehérszövetdarabon a következő siri-
ratot olvastam:

Francisco Pacheco Ozorio

Morreo no Anno de 1848

Vindo da sua viagem das Molucas

Seu Amigo e companheiro

Antonio Francisco Ferreira da Silva Porto poz.
(Pacheco Ferenc a moluvák országából visszajövet
1848-ban itt meghalálozott, emlékének barátja és
úti társa Ferreira da Silva Porto Antal Ferenc ál-
litotta.)

Sokáig némán s komoly gondolatokba merülve nézém az örök álmodó ismeretlen bajtársam sírhalmát; ki tudja, gondolám magamban, ha az afrikai nagy sivatagokat, hová már utban vagyok, sok szenvedést és veszélyt kiállva bejárandom s azután a viszontlátás öröme szárnyain honom felé fordulok, — nem fog-e engemet is útközben a mindig készen álló halál lesujtani, hogy senkitől sem siratva a sírba szálljak? — Forró könyvek gördülének arcaimra, s úgy látszék, a velem volt feketék is elvalának érzékenyülve, mozdulatlanul s a tisztelet minden jelével állnak vala a sírhalmot fedő ház körül. Százegy történet oszték ki köztük, hogy a halott tiszteletére löjjék el.

Megtéven a felebaráti tisztességet, utunkat azonnal folytatók; egy órai gyaloglással kijutánk az alacsony onuntula erdőből (neme a nyárfának), s legott több helység tűnik szemembe a fával gyéren, de mezősséggel gazdagon borított, szelid hullámzatu téren. A karaván egyik helység közelében huzódik el s a kitóduló és bámuló népsokaságtól hangos tapsolással és háromszoros „bokuetu ámbakká“ (békeség veled karaván) kiáltással üdvözöltetik. A helységetől nem messze délutáni 4 óra tájban letelepedünk a már készen talált kilombóban. Az e környéken elszórt helységek Gyindumbu nevezete alatt foglaltnak össze, lakosaik a kiákkai fejdelem alattvalói, kinek székhelye, K o m b á l a a n K i á k k a, ide másfél napi járó távolságra van.

J a n. 29. Az ötnapi utazáson elfogyván az eleség, a karaván kénytelen volt itt maradni, hogy élelmi szerket vásárolhasson össze. Dél tájban átadám a kiákkai

fejdelem itt tartózkodó helytartójának (szomá kátito) az annak járó kibándát, mely 42 rőf különbféle szöveteből, 10 palack égettborból, 6 font löpor-, 30 levél papiros- és 100 tüzköbül állott. A helységek mindkét nembeli lakosai számosan jöttek tanyánkra hozva kukorica lisztet, babot, kimbombót, dohányt, juhot és sertvést, mely élelmi szereket általában olesón cseréltek ki europai árukért, nevezetesen szövetekért, veres gömbölyű hosszukás, nagy szemű üveggyöngyökért és löporért. De mindazáltal az adás vevés felette sok alkudozással és lármával esik meg, olyformán mint a magyarországi helységekben tartott heti vásárokon.

Délutáni 2 és 3 óra között valami 20 idegen fegyveres jelene meg tanyánk előtt s kis távolságra árnyékos helyen a földre ülve várakozék. ¹⁷⁾ Mindnyáján fiatal, szálas és szép termetű emberek voltak, veres kék és fehér csikos szövetekbe öltözve, vállaikra kék pamut szövet volt vetve mint könnyű köpeny olyformán, hogy izmos mezítelen karjok több mint félig kilátszott. Fedetlen fejökön a haj a dragonyos sisakhoz egészen hasonló taréjba volt összefonva, (t. i. a haj alá az általok úgy nevezett „e punta“t teszik, félkerek esumaszt, melyre aztán keresztbe fonják a haját; e hajviselet csak a vitézlöket illeti), füleik felől vékony fonadékok lógtak alá, melyek veres és fehér porcellán gyöngyökkel voltak megrakva, míg a taréj teteje apró fényes fehér kauri kagylókkal volt diszesítve. Fegyvereik: hosszú csövű puska, zagáj, rövid fa buzogány, s fehér esont nyelvű hosszú kés, melyet övükben hordtak. Mindezen készület nemesak harcias, de a maga

nemében eredeti, szép külsőt is kölcsönzött azon embereknek.

Jó darab ideig szótlanul ülének, végre a karaván főnökének neve iránt tudakozódnak. Most kiszongóm, a kálei s több szekulu hozzájuk közeledének s tőlük némi távolságra lekukorodának, azután kétszer tapsolván, a szokott „bokuetu“-t háromszor ismételik; de az idegenek, embereink nagy álmélkodására, a köszöntést nem viszonzák. Azonnal moraj futá végig egész táborunkat, mert abból, hogy a békeüdvözletet nem viszonzták, azt következtették embereink, vagy valami ellenséges indulatu fejdemnek küldöttei, vagy már utunkban álló fegyveres csapatnak hirnökei. „Olo zsángo!“ (a tanácsra kiáltozák sokan, mire azonnal a karaván népei puskákkal és dárdákkal fegyverkezve csoportosan a kimbángók előtt feltüzött zászló ¹⁸⁾ köré sereglének, hol a földön letelepedve a tanácskozás megnyitását várak, mely ilyenkor mindig nagy komolysággal szokott megtörténni.

Közöttük én is helyet fogtam, s mellém a szokott módon kiszongóm és káleim is letelepedének. Az idegenek külön csoportot képezve, némi távolságban foglaltak helyet. Azután egyikök töltéstartójából pecsételt levelet von ki, hogy kiszongómnak átnyujtsa, ki aztán nekem adá. E levelen, portugál nyelven, következő felírás volt: „A bihéi karaván főnökének“; a levélnek foglalatja pedig, szintén portugál nyelven, körülbelöl így szólott: Mintegy három esztendeje, hogy europai árukkal terhelt több emberem egy arra járó bihéi karaván társaságában a Ganguellák földjére ment elefántcsontért, de mind-

eddig egyikök sem jött meg, tehát kétségkívül mindnyáját a bihéi lakosok gyilkolták meg s az árukat is ők rabolták el. Azért felhivom a jelen karavánt, hogy a földieit által kiontott vér, s az általuk okozott egyéb károk megtérítése végett az itt alább előszámlált árukat haladék nélkül szolgáltatassa ki, ellenkező esetben a már készen álló fegyveres erőmmel tiszszeresen veszem meg rajta, s embereinek egy részét rabszóra fűzöm.

A váltság fejében követelt áruk jegyzéke:

20 kupa (málha) szövet, (500 vég különbféle színű pamut szövet); 10 hordó égettbor, (500 iteze); 10 hordó lőpor, (200 font); 10 puska; 2 rizma papír; 500 tüzkő.

Alá volt írva: Kindángysi, szóba an Kubála (A Kubála tartomány főnöke). Alig hogy tolmácsom a levél foglalatját a karaván népeinek megmagyarázta vala, azonnal sokan fegyvereiket felnyujtva erős hangon felkiálták: „Vákemba!“ (hazugság) „gyimunu moine“ (bizonyosan zshiványok). Ez általános lelkesedés nagyon inyemre volt, mert ha a karaván meghunnyászkodik s békésen intézi el a dolgot, nekem mint főnöknek két annyit kellett volna adnom a követelt birságra. De minthogy az ily alkalommal követendő eljárást még kellőképen nem ismertem, fölkerém Murszát, a volt főnököt, hogy ő tegye meg nevemben a teendőket. Erre Mursza felállá s hangosan ezt kiáltá a gyülekezetnek: „Mánu kiabiteku!“ (népek hallgassatok), mire tüstént a szokott rend és csendesség állá be a gyülekezetben. Azután több kérdést intéze a jövevényekhez, mely kérdések az ezen feketék között divatozó szokásbeli

törvényeken alapultak, s melyekkel az idegeneket, mint ügyes ügyvéd egészen megzavarta. Csakhamar kitetszett, hogy ők álnok ravaszságra építve igyekeztek a fenyegető levélre netán megrettenendő karavántól minél többet kicsikarni.

Murszának az idegenekhez intézett kérdései némileg megismertetnek a délafrikai népek között dívatozó törvényes szokásokkal, azért röviden előadom azokat.

„Mond meg „mukombe“ (vendég), kérdezé Mursza, hányan voltak az állítólag elveszett emberek?”

„Nyolean“ felelének azok.

„Hol és kinek adattak át az „impembával“¹⁹⁾ együtt?”

„Az Kindángysi szóba nekünk meg nem mondta“.

„Tehát ő ezt rosszul tette, mert minden bizonnyal a szóba „impemba“ nélkül nem eresztette utnak az ő rabszolgáit, de a bihéi karaván sem fogadta volna el impemba nélkül uti társakul, mert csak így felelhettek meg a küldöttek élete és vagyona bátorságaért. Azért menjetek vissza uratokhoz, az egyén nevét megtudakolandók, ki a kérdéses s állítólag elveszett emberekkel együtt az impembát vette át fejedelmetektől, s nagyobb bizonyására a dolognak hozzátok el magatokkal az impemba tétele alkalmával leölt „bikásze“ (áldozati állat) vérével bemázolt szövetet is. Mert ekkép megfogunk győződni ügyetek valóságáról s akkor megfizetjük a követelt bírságot és váltságot a földieink által elkövetett gonosztettekért“.

„Sok ideje már annak hogy urunk Kindángysi az ő rabszolgáit földieitek társaságában elküldötte,

azért alkalmasint már nem is emlékezik az akkor tett bikásze jeléről ²⁰⁾.'

,Annál rosszabb az ügyére nézve, mert nem teljesítette kötelességét azon módon, melyet szokásaink rendelnek. ²¹⁾ Mindenki tudja, hogy a ki innen indul ki, könnyen elmehet a Ganguellák földére s meg vissza is térhet egy év alatt, s így is az esztendőnek csaknem fele megmarad kereskedési ügyei elintézésére. Tehát uratok az említett időszak eltelte után, ha rabszolgái vissza nem tértek s hirt sem adtak magokról, mindjárt közölhette volna az ügyet az itt évenkint kétszer elmenő bihéi karavánnal, s megmutatván a bikásze áldozat jelét mindjárt követelhetette volna a váltság díját. Akkor a bajnak hire csakhamar országunkba is eljutván, kiki ügyekezett volna a közveszedelem elhárítására ²²⁾ a vétkeseket kipuhatolni s a szóba elé állítani, hogy ez rajtok a váltság díját megvegye, vagy pedig őket családjaikkal együtt megkötözve mint rabszolgákat hozzátok küldje. Mindezekre felelj meg, mukombe, ha barátunk akarsz lenni, vagy szakassz el a töltényt ²³⁾ s aztán majd meglátjuk, ki lesz ember a csatatéren.'

Mursza alig ejté ki az utolsó szavait, midőn egyikök két felé szakasztott töltényt doba lábamhoz. Azután fölkerelkedének s minden szó nélkül szaporán eltávoznak, mitsem ügyelve a sebes lépteiket gyülekezetünkben kísérő fityentésekre s kiáltásokra „olo fundanga! olo utá!“ (kész a löpor, kész a fegyver!).

A mennyire a környülállások kipuhathatók voltak, a félelemre nem volt okunk, mert a karaván fegyveres emberei összesen a 2000-ret halad-

ták meg, kik legalább is 50 ezer tölténnyel bírtak, ily fegyveres erő bátran szembeszállhat oly kis rangú főnökkel, milyen Kindángysi; de a megtámadás esetében a rablásra mindig kész kiákkai népek is bizonyosan hozzája állottak volna ²⁴), s így az ütközet véres és reánk nézve veszedelmes lehetett volna a sok poggyász és árumálha miatt, mellyel a karaván népei nagyrészt megrakodva voltak. Azért a közel erdőben azonnal nagy mennyiségű fát vágtak ki, hogy ezzel a már ugyis bekerített kilombót még jobban megerősítsék, s egy két óra múlva kilombónk csakugyan megerősített fa várhoz hasonlított. Egész éjjel örök vigyáztak a tábor körül, de ellenség nem mutatkozott.

Déltájban a hőmérő az árnyékban 26 R. fokot mutatott.

Jan. 30. Bár a szükséges élelmi szerek elegendő mennyiségben még nem voltak bevásárolva mégis korán reggel fölkerelkedék, attól tartva, hogy az ide nem messze tanyázó kubálai főnöknek sikerül a gyindumbúí népeket ellenünk fellázítani s hogy azután ezekkel együtt ránk támad. Az élelmi hiányt az ide egy napi járó földre eső Gyimbondói helységeknél reméltük kipótolhatni. A szokott mód-
dal, de szorosabban összetartva folytatá utját a karaván, le nem zárt kimbángókkal ²⁵) s hadi rendben.

Utunk a jobbra emelkedő s nyugotról keletre huzódó hegy aljában vonúlt el, darabos, dombos, s veres agyagkeveretű földön, mely az alacsony „katinga“ fákkal s a cecropia, kaktus, és bignonia növényekkel volt benöve. Az éjjel bőven hullott esőtől felázott agyagos föld igen sikamlós volt, mindazál-

tal gyorsan és jó renddel haladánk előre a sűrű erdőn keresztül, hol ellenséges megtámadás bizonyosan nagy zavart okozott volna köztünk.

Ez alkalommal gyakran látám a tetemesen megterhelt embereket, a mint egyik a másik után időről időre az utból kitérve s málháikat a fákhoz támasztva puskájok serpenyőjét megmegvizsgálák, s ha rajta port nem láttak, azonnal rendbe hozták; a tehertelen mukuengyék pedig a karaván vonal két oldalán bizonyos távolságra jártak, időről időre hangozó fütyentéssel jelt adva azokról, a miket észrevettek. ²⁶⁾

Ekkép valami négy óráig haladtunk előre; ekkor utunk lassankint a jobbra maradó hegytől eltérvén tetemesen aláereszkedett, s a veres agyagot most fekete föld váltotta fel. Itt erdő helyett a magas szabáale fű borította a földet, mely minden kilátást elrekesztett s melyen csak bajjal lehetett keresztül nyomulni. Hozzájárult az esőtől felázott föld, úgy hogy bokáig érő sárban kellett gázolnunk. Dél-tájban sűrű bambusz nádashoz jutánk, mely a keskeny, de mély és sebesen futó Kimbondo folyó partját fedte. Szerencsénkre a hidat jó karban találtuk, s minden baj és idővesztegetés nélkül átkelhattünk. A folyó tulsó partján a föld ismét emelkedett, s mi megszabadultunk a sártól és a hosszú fütől.

A mind magasabbra emelkedő síkon szabad kilátást nyervén, a szemközt nem messze álló Lingi-Lingi magas hegytömeget bámulhattam, melynek felhő fedte tetején, mint láthattam, utunknak keresztül kellett vezetni, s melyhez a jobbról és balról utunkkal egyenközüleg futó hegyláncok mint ha-

talmas oszlophoz támaszkodtak. Több népes, ugynevezett Kimbondói helység mellett elvonulván, délutáni 4 óra tájban kis hegyi patakon kelénk át s az annak közelében készen talált kilombóban megszállánk. Alig hogy elhelyezkedtünk, már is a magas Lingi-Lingi csucson feltornyosuló fekete fellegek nagy hirtelenséggel az egész láthatárt boríták el, s éjjeli sötétséget okoztak, melyet csak a mindjárt minden oldalról fellobogó villámok szemfényvesztő tüze szakasztott meg. A villámlást iszonyú mennydörgés kísérte, mely a legbátrabb keblet is megrendítette. A zúgó szélről hordott zápor az egész természetet megsemmisítéssel fenyegette, de kevés idő múlva csendesen permetező esővé változott, s nemsokára az is elállt. Most a nyugot felé tiszta láthatáron lenyugvó nap sugárai gyönyörű veres zöld szivárványokat idéztek elő az éjszakkeletre oszló felhőkben.

Jan. 31. Az útra még szükséges élelmi szerek bevásárlása végett a karaván helyben maradt. Csakugyan a közel helységekből nagy bővségben hozták az eladni valókat, annál is inkább, hogy a környék előljárójának (szekulu) jó kedvét nagyobb kibandával megnyertem, úgy hogy azután alattvalóit felhívta, vigyenek táborunkba eladni való élelmi szereket; egyszersmind azt is megüzente nekünk, hogy a Kubálai szóba nevében köztünk megjelent egyének koránsem annak küldöttjei, hanem csalfa ámitók ²⁷⁾ voltak.

A tanyánkra élelmi szerekkel jövő egyénektől megtudám, hogy déltájban, ide nem messze, istenitélet és végrehajtás fog tartatni. Nagyon óhajtottam

e dolognak szemtanúja lenni, s látván, hogy a benszülöttek nem ellenzik, több szintén kíváncsi fegyveres ember kíséretében a kijelölt helyre sieték. Ez hegyi patak szélén terülő s erdővel környezett síkság volt. Ott már körben álló számos fegyverest találék. A kör közepén tűz volt, mellette fazék, melynek tartalmát különös módra öltözött ember hosszú fa kanállal keveri vala. Azon ember több kis vadállat (enzsui=vadmacska, sakál, bámbi=gasella pygarga) bőreibe volt öltözve, mely bőrök övvel voltak a derekán leszorítva, s alácsüngve testének csak alrészét fogták körül; nyakáról keskeny szíjon több apró gazella szarv függött, keverve oroszlány és leopárd körmeivel; fejét különféle madarak tollaiból készített nagy csomóbokréta fedte; testének meztelen részei, valamint arca is fehér és veres csíkokkal voltak befestve. E szembeötlő személy közelében néhány hosszú antilop szarv volt feltűzve.

Mindezekből könnyen következtethetém, hogy e személy a következő jelenetben nagy szerepet fog vinni, s nemis csalatkozám. Kiszongóm csakhamar megmagyarázá nekem, hogy a fazékban a bulongo italt ²⁸⁾ főzik, s az, ki főzi, a kimbánda vagyis jósló. A vádló és vádlott s a szertartásra megjelenendő nép még meg nem érkeztek vala.

Kis vártatva számos csengő hangja üté meg fülemet, s csakhamar a közel erdőbül, többnyire puskával fegyverzett csapat tünt elő. Ezek a síkra érkezve, két elkülönzött csoportra oszlának, melyek mintegy 50 lépésre maradtak egymástól. A két csoport közötti téren legott, fazekával együtt, a jósló foga helyet, ki azután a vádlót és vádlottat nevéknél

fogva erős hangon felhívá, álljanak elő. Erre csakhamar mindenik csoportból egyegy fegyvertelen ember válék kis lépeaközépre; arcukon két ellenkező indulat volt kifejezve s a vizsga szem azonnal megláthatá, melyik lesz a nyertes. A bal csoportból kilépett egyén (hol a környék szekuluja is jelen volt), nyílt arccal s félelem nélkül közelíte az italt folyvást keverő s érthetlenül mormogó kimbandához, a másik ellenben, t. i. a vádlott, lassan s aggodalmasan körültekintgetve közelge feléje. Azalatt az egész gyülekezetben nagy esendesség uralkodik vala, s minden szem a kimbandára volt függesztve. Ez most a kabakot rázogatva érthetlen szavakat mormoga.

Még nem tudtam, micsoda ügy szolgáltatott alkalmat a perlekedésre, azért sürgetém kiszongómat, járjon utána, s tudja meg a jelenlevőktől. Kiszongóm tehát a következő értesítést kapta:

Sakipera és Kimbiri szomszédok valami 20 nap előtt a Dámba olo mone lakatlan erdőre menének mézet keresni. Az erdön elválának egymástól, s külön külön irányban indulának a méz keresésére. Mert szokásuk szerint előbb a méznek helyét keresik föl s nézik, hogy mennyi van, azután haza mennek rokonaikért, s ezek segítségével szedik ki s hordják haza. Sakipera tán ügyesebb ember volt, vagy pedig csak esetleg történt, elég hozzá, ő mézzel telt négy nagy fát (kilombo an nyimi) talált, Kimbiri ellenben csak egy ily fát fedezhete föl. Ezek után mindkettő haza ment. Itt Kimbiri sokat panaszkodék övéi előtt, hogy oly szerencsétlenül járt, holott szomszédjának a szerenese oly nagyon kedvezett. Sákiperá pedig legott rokonait magával vevén, visszafordula,

hogy a megtalált mézet kiszedje. De éjjel oroszlány által megtámadtaték s szétszaggattaték, míg társai fára mászva megmenekülének.

A gyászos eseten felindult atyafiak azonnal a kimbandához menének, Sákiperá halálának tulajdonképi okozóját megtudakolandók. A kimbanda több ízben megforgatván zángombóját végre kijelenté: hogy Kimbiri megirigyelvén szomszédjától a gazdag mézszüretet, boszujában „kandumbává“ varázsolta ²⁹⁾ magát s tehát ő az, ki Sákiperát szét-tépte.. A jósló ezen ítélete a kiákkai szóba elé került, s ez azt rendelte, hogy az ügy, miután a vádlott a neki tulajdonított vétket erősen tagadja, a perlekedők tartózkodása helyén a bulongo ital által döntessék el.

A kimbanda kiszólitása folytán előállott felek a két csoportozat közti téren egymással szembe a földre ülének s nyugodtan nézék s hallgaták a nevetséges mozdulatokkal ugráló s folyton folyvást dunnyogó kimbandát; ez végre mindegyikének egyegy kis fél kabakot (gángysa) nyujta oda, melyeket a fazékban főzött folyadékkal töltött vala meg. Azután az égnék négy fő tája felé kezével négy vágást tön a levegőben, s erre hangos szóval ezt ismétlé háromszor: „Okási lu longá, ovihembá jánge, velekukondi, szapaila! — Tambulu, otyunyu!“ (A ki vétkes, még ideje van, vallja meg bűnét, mert italom minden- esetre megöli! — Vegyétek, igyátok!“ Erre a felek szájokhoz vevék a félkabakot s megiván a benne levő folyadékot, ferfordítva magok elé a földre tevék. A gyülekezet mindvégig a legnagyobb csendességben maradt.

Mintegy 10 perc múlva az egyik minden nagy erőködés nélkül erősen háyni kezdé ³⁰⁾, a másik ellenben mindinkább erőködve, izzadozva, erős vonaglások között s nagy fájdalom jelével, száján habozva, igyekvék a gyomrát duló mérges italt kiokádni. Mind hiába! végre a kimbanda hozzálépve felszólítá, vallja meg bűnét, mit a vad babonának halállal küzködő áldozatja csakugyan meg is tön. Erre a jósló más kabakban oly italt ada neki, mely azonnal erős hányásra készíté. Ekkép megmenekült ugyan a haláltól, de mit használt neki az életmentő ital, midőn reája, mint most már elismert bűbájosra (gánga), még rettenetesb halál várakozott?

Alig hogy t. i. a szerencsétlen az erős hányástól kissé megépült s szomorun maga körül tekinté, azonnal az eddig csendességben volt gyülekezet dühösen kiáltozni kezdé: „Gánga! gánga!“ (bűbájos). Azután megragadák s közel álló fához kötözzék, s most az eddig inkább furcsa és nevetséges jelenet borzasztó tragoediává változék. Egyik a legdühösebbek közül baltájával a megkötözöttnek nyakán erős vágást tön, erre az egész gyülekezet megroháná, mint dühös farkas csapat, s a mit csak vad, kegyetlen, böszült nép rosztat elkövethet, mindazt megtevék a halálra szánt áldozaton. Némelyek fa buzogányokkal fejét törék be, mások a vérző sebekbe a jósló tüzeről vett égő parászt szórának, még mások egész testét keresztül kasul metélek. ³¹⁾

Tovább nem nézhetém a vérengző kannibálok iszonyatos munkáját, borzadva hagyám el az ártatlan vérrel mocskolt helyet, hol kéréseim mitsem eszközölhettek a tett meggátlására; keserűn sajnál-

kozám a barbár babona járma alatt nyögő népek balvéleményei rettenetes következményein, s egyszersmind megbánám, hogy kíváncsiságom kielégítésére azon jelenetet választottam vala, melynek szomorú benyomása egyszerre eloszlatá Afrika belsejét illető vidám képzeleteimet. Bosszúságomat kiszongóm és többi kísérőimnek a fájdalommal sokfélemódon küzködő áldozat vég vonaglásain való hangos kacagásai még inkább növelék, s haragosan lehordám őket. De erre nyugodtan csak azt felelém: „Gyáposzoka gángá moine!“ Nagyon jól esett neki, mert ő bizony búbájos). Mit tehet a józan ész babonás véleményekkel telt fej ellenében! †††)

Késő délután érkezém a kilombóba, bús gondolatokba merülve vevém magamat singembe, míg körültem a legnagyobb vigalom és megelégedés uralkodék.

A hévmérő délutáni 4 és 5 óra között 23 R. fokot mutatott.

A kilombónk közelében elhuzódó hegyek aljában Kiákka tartomány keleti határvonala fut el, azért, mielőtt odább mennénk, azon tartományról teszék néhány szót.

Kiákka kiterjedésére és népességére másodrendű kimbunda ország, s a déli szel. 12 és 13, a keleti hossz. 15 és 16 fokjai között terül. Éjszakra a Bailundók országával határos, nyugotra a Dámbo olo mone lakatlan rengetegek a kiszángysi birtokoktól választják el, délre a Kitáta és Kokonda tartományok, végre keletre a magas Lingi-Lingi határolják; az utóbbi hegység Hámbo tartománytól választja el. Összes népességét 75 ezerre becsülöm,

kik mérsékelt hatalmat gyakorló saját fejedelem (szóba) uralkodása alatt élnek. A kiákaiak általában szép magas termetű emberek, de büszke, vérengző s felette harcias indulatúak, kik szomszédjaikkal szövetkezve, ezekkel együtt több ezer főre menő fegyveres erőt képesek talpra állítani s a tőlük délre messze terülő, szarvas marhában bővelkedő Mombuero tartományokba szoktak becsapni, s mindent tüzzel vassal elpusztítva nagy számu szarvas marhával és rabszolgával térnek meg. Vallásuk bobonákkal teljes fetisimadás, mindazonáltal fő istenséget ismernek, melynek neve „S z i k u.“ De ennek véleményök szerint, nincs hatalma felettök, tőle sem jutalmat sem büntetést a más világon nem várhatnak. Haláluk után a más világon, úgy hiszik, az itteni életöket fogják folytatni. Különben hisznek jó és rossz lelkekben, kik e világon történt minden jónak és rossznak szerzői, azért csak nekik áldoznak, leginkább állatok vérével, s csak némely esetekben, pl. nagy szárazság vagy kiáradások alkalmával embervért is áldoznak a rossz lelkek boszúja megengesztelésére. Papjaik nincsenek, de számos kimbándáik vannak (jóslóik), kik a rosszat elhárító s jó szerencsét osztogató talizmánt különféle alakban (vadállatok szarvai, körmei, fogai alakjában) adják el a hívőknek, kik azt rendesen zsinórra fűzve nyakuk körül hordják.

Utálatos anthropophagusok; bizonyos szertartásaikban a hadi foglyokból választott „ouri-kongó“-kat marha- és ebhussal keverve falják fel; megeszik az öregeket és kisedeket is, az előbbieket, mikor nyavalyába esnek, ölik le, mielőtt, mint mondják, meg-

soványulnának, a kisdedeket pedig szomszédjaiktól rabolják el és megsütik.

A férfiak fő foglalatossága a ragadozás, a földmívelést csak a nőnem gyakorolja, s földjök felette termékeny levén, igen kevés munkával gazdag aratást nyernek; leginkább kukoricát, maniokot, kolompért (kará), babot, borsót s jó fajta dohányt termesztenek.

A tartományban az említett folyókon kívül Kitagota nevű, kénköves meleg forrás van, a tartomány éjszaki részén Kibánda kerületben. A tartomány általában hegyes, rengeteg erdővel borítva, melyekben az oroszlány, leopard, onka, párduc, hiéna, sakál, pakasza, gelenge, zebra, többféle antilop, pézsmadisznó, (*dicotyles labiatus*) stb. tanyázik. Az antilopok közt előfordul az „engysíri,” melynek két vékony szarva, s három oldalról függőleges irányban a hasig érő fehér csíkjai vannak; továbbá a „palanka,” mely tehén nagyságu, barnasárga, s melynek alatt gyűrűzött nagy szarvai vannak. A madarakból előfordul a papagály, zsaroly (*musciaca*); továbbá a számos apró tóban különféle vizimadár: kalános gém, flamingó, fehér lábu és orrú gólya („panda”), pézsmakacsa, anas viduta, anas dominica. stb. A csúszómászókból a Kiszángysi tartományban észrevett fajok itt is léteznek. Házi állatok: nem kevés szarvas marha, több juh és kecske, azután sertés és tyúk.

A magos helyeken s ismét az alacsony és mindig nedves lapályon más-más növényzet van; többi közt mfderekre terjedve nagy bőségben s vadon terem a szép kék festéket adó „anil” (*indigofera*), az

erdőkben pedig előfordul a veres vérfa (*Dracaena draco*), azután a mézgafa, a kosenil kaktus, stb.

Az itt netalán lelhető fémek közül csak a vasat nyerik nagy mennyiségben.

- 1) A Benguelából haza térő karaván népei közt igen gyakori a vérhas; mert otthon egészséges léghez s egyszerű eledelhez szokvák, a városban pedig rendszeren sózott halal s mértéken túl égettborral élnek, hozzájárul a rossz levegő. Ekkép még a városban vetik meg a nyavalyának alapját. Visszamenet ismét friss forrásvízzel s holmi zöldségekkel élnek, erre a már ingerelt gyomorban ellenhatás támad, s csakhamar kifejlik a vérhas, mely annál veszedelmesebb, minthogy minden orvoslás nélkül hagyják. Néha megesett, mint értesültem, hogy 2500 személyből alig a harmadrész tért meg hazájába, a többi útközben a vérhas áldozatja lett.
- †) Magyar egyik utazási közleményéről rövid tudósítás a londoni geogr. társulat journaljában is megjelent; ehhez Desborough Cooley Vilmos kis magyarázatot írt, melyben többi közt azt mondja: „A magyar utazó útját Bihébe következőleg kell felfogni: Benguelától délkeletre ment Namno vagy Nano fel-földre s onnan Hambóra, éjszakkeletre Kakonda portugál várdától. A Kubále folyó kétségkívül nem más mint a Katombéla.“ — Erre meg kell jegyeznünk, hogy Magyar nem Namno vagy Nano, de Mángó nevű kopár s lakatlan hegyes vidéken át jutott a népes vidékre s Kubale folyóhoz, s hogy ezt világosan megkülönbözteti a Benguelától éjszakra néhány mfdre a tengerbe szakadó Katumbelától. A veimári földirati intézetben 1857-ben megjelent afrikai földképen Kieperttől csak a Katumbéla folyót találjuk, mely Nano helység (?) mellett elfolyván, Benguelától éjszakra a tengerbe szakad, s ettől délre a rövidebb Maribombo nevű folyót; a

Kubále pedig hibázik. Magyar szintén megemlíti s leírja a Maribombo, vagyis Marimbombo folyót s azt jegyzi meg róla, hogy a portugalok rendszeren Kavákónak nevezik. A Kavákón átkelvén, jutott a Makángó vízelen s lakatlan vidékre s ezen keresztül a Katumbéla folyóhoz. E folyótól éjszakeletnek menvén, érte el a Kubalét, mely folyó tehát éjszakra esik a Katumbélától, s ezzel semmikép össze nem zavarható. Petermann legújabb földképén csakugyan már mind a két folyónak futását találjuk följegyezve. Tams többször idézett munkájában megemlíti az Inandanha nevű helységet, „mely a legtöbb földképen beljebb van följegyezve, de mely Benguelától éjszakra 9—10 mfdre a hasonnevű folyócska torkolatjánál fekszik.“ Ezen folyócska kétségkívül a mi utazónk Anhamdandá-ja, vagyis Kubaléja, mint beljebb nevezik. H. J.

- 2) A mézmadarat (*Cuculus indicator*, Sparman) a benschülöttek „oszolé“nak nevezik. Valamivel nagyobb mint a veréb, hátán rozsdás színű, alább a hasán fehér; orra sárga; lábai feketék; szárnyai tövén gömbölyű, világos sárga, kis foltjai vannak. Bár hihetetlennek látszik is, mindazáltal itt Afrikában ismert s tapasztalt igazság, hogy e madár, midőn a rengeteg lakatlan erdőben az utast megpillantja, erős hangon kerrt! kerrt! kiabál, s ekkép magára vonja figyelmét. Azután azon mértékben, a mint az utas követi, előbbre repül a méhtanya irányában, mignem a kívánt helyen megérkezvén, rendszeren a kaptárhoz közel álló fára ül. — Általános szokás egy darab mézet a madár számára hagyni, mely, mihelyt egyedül van, a mézet el is költi. — A feketék közt sok babonás vélemény uralkodik az oszole felül azért félve tisztelik; többi közt azt mesélik róla: egykor valakit szokott módjával a mézfához vezetett, de az ember feledékeuységből vagy háladatlanságból meg nem adta neki az őt illető részt a mézből, azért a boszus madár az első előfordult alkalommal az erdőben talált utasokat nem a mézfához, hanem oroszlánytanyához vezette.

(Az itt leirt madár a Fokgyarmaton is előfordul, s ott az angolok „honey bird“-nek nevezik. Lásd: Dr. Heinrich Oppermann, Briefe aus dem Kaffernlande. H. J.)

3) Megtörténik néha, hogy az ily módon eltűnt személyekből egyik másik huzamos idő múlva véletlenül haza kerül s családja körében megjelenik. Ezek azt beszélnek, hogy midőn az úton a gyaloglók sorából kitérték, az erdőben hirtelen több ember által megragadtattak, megkötöztettek s a kippambálák messze földön levő s elrejtett kilombójába vitettek. Azon haramiák tudniillik az erdőn lappanganak, s ha nincs mit rabolniok, mézet keresnek, az ebből nyert viaszt rendszeren 60 fontnyi hosszukás köb formába öntik. Mikor azután lakhelyeikre visszatérnek, az időközben elfogdosott embereket magok között felosztják. De ezeknek néha sikerül megszökni s hazájokba menekülni.

4) A „Iosa“ magas, izmos növési fa; halaványzöld, fényes, közép nagyságú, kerek, rendetlenül csipkézett levelekkel sűrűn borított, terebélyes ágai vizirányosan nyulnak ki a törsből. Gyümölese okt. és nov. hónapokban érik meg s nagyságára és alakjára a kis sz. jánosalmához hasonlít, de héja vastagabb bőrű s érett korában moeskos sárga színű, s mint a kolompárnál könnyen lehámozható; husa sárga színű s csaknem mézhez hasonló folyékony anyagú, édes ízű s igen tápláló; a húsban fekete, a barackéhoz hasonló, de ennél kisebb csontr mag van.

5) Az afrikai vásáron az elefántesontnak következő négy faja ismeretes, melyek az itt lakó portugaloctól ezen renddel neveztetnek:

„Marfim de ley,“ azaz oly elefántesont, mely 32 fontnál többet nyom, a benszülöttek „Kangu“-nak nevezik, Benguelában egyegy fontjának ára 2 pft. 35 kr.

„Marfim meão,“ mely 16—32 fontot nyom, a benszülöttek „kilomelu“-nak nevezik, fontjának ára 1 pft. 40 kr.

„Miudo,“ mely 5—16 fontot nyom, a benszülöt-

tek „kombakászá“-nak nevezik, fontjának ára 1 pft. 15 kr.

„Eseravello“, mely 1—5 fontot nyom, a benzülöttek „kombá“-nak nevezik, fontjának ára 35—40 pengő kr. De a feketék rendszeren a kitett árnak csak egy harmadrészét kapják.

- 6) Bihé országtól délkeletre 12 napi járó földre a Koanza és Kuitu folyókon túl fekvő tartományok rengeteg erdőben csaknem hihetetlen mennyiségű méhek vannak.
- 7) Manangána-nak neveztetik vagyis inkább cimeztetik minden zambuella és ganguella fejdelem, legyen hatalma bármilyen.
- 8) „Bingundi“ vagy „mingundi“ erjedett méhser igen részegítő ital, használata igen általános, s mondhatni, hogy e vad népek többnyire attól megrészegedvén, oly kegyetlen indulatúak, hogy a legesekélyebb megbántásra is késsel rohannak a megbántó arcának, s azután nyilazásra kerül a dolog.
- 9) Minden délafrikai népek erősen hiszik, hogy a varázslat titkos mesterségét értők még távolról is árthatnak ellenségeiknek, nyavalyákat küldhetnek rájuk s életöktől is megfoszthatják. De másfelől azt is hiszik, hogy a varázslat rossz befolyását a hozzáértő ellenszerei által elháríthatja.
- 10) A férj a kimbunda népeknél köteles feleségeit legalább minden hónapban egyszer új szövetekkel felruházni, s azon esetben, ha hosszabb kimaradás miatt meg nem tehetette, megérkeztekor tartozik a hiányt kipótolni, különben feleségei elválhatnak tőle.
- 11) Az „enpakasza“, vagy „pakasza“, vagy „inyányi“ (bos cafer, Sparman) vad bivaly, igen erős testalkotású, két nagy ökör testét is meghaladó állat. Sertéhez hasonló fekete szőre ritka, fülei nagyok, hosszan alálógók, s elől egészen elfedvék a fejből kinyúló, tövükön arasznyi szélességű szarvaitól, melyek alant vastag gyűrűzettek, mint a kosnál, fennt hegyesek s félkört alkotva csaknem egészen összeérnek; farka olyan, mint

az ököré. Csordánkint élnek a lakatlan erdőktől környezett lapályokon. Indulatjuk felette dühös és vérengző, minden ingereltetés nélkül is megrohanják az utast, s egy ökleléssel lesujtván, összetapossák, s azután a ronsolt tagokból kifolyó vért nyalogatják fel. Azért a feketék úgy félnek a pakaszától mint oroszlánytól. Tulajdon tapasztalásomból mondhatom, hogy a pakasza rám nézve veszedelmesebb volt, mint az oroszlány, mert hosszas utazásaimon rabszolgáimnak csak ketteje tépett szét oroszlány által, míg a pakasza-vadászat jóval többnek került életébe. Igaz, az oroszlányt sohasem keresték fel, s csak ha véletlenül találkoztak vele, támadták meg, ellenben a pakaszát minden előforduló alkalmal üldözték, tiltakozásaim ellenére, mert a pakasza-vadász oly tiszteletben részesül mint az elefant-vadász.

- 12) Az „ongaje“ vashoz hasonló keménységű fa, sugár, fekete kérgű törzsöke 15 és több ölnyi magasságot ér: kevés gallyazata van, levelei ritkák, aprók, gömbölyűk, halvány színűek. E fa úgy látszik jó villamvezető, mert sokat a villámtól darabokra zúzva láthatni. Igen alkalmas a szénégetésre, s földben igen sokáig megmarad rothadás nélkül, azért a benszülöttek libatájok építésénél neki adják az elsőséget minden más fa felett. Gyökere erős mérget szolgáltat, melyet a kimbandák a bulongo ital készítésére, szárazon porrá törve, használnak.
- 13) A „páko“ szintén igen kemény s az előbbihez hasonló fa, esakhogy kérge fehérlő, gallyai sűrűbbek s terebélyesebbek, nem vonzza úgy a villámot, s gyökerei nem szolgáltatnak mérget.

†) Andersson (Reisen in Süd-West-Afrika bis zum See Ngami, II. k. 21 s k. 1.) Rehoboth-ba utaztában oly sáskafelleget látott, melyek a levegőt a szó szoros értelmében elsőtétítették. „Szekerünk, írja Andersson, már 100 lépésnyi távolságra sem volt más hasonló nagyságu tárgytól megkülönböztethető. Más helyen a sáskák egy mfidnyi területen egyetlen zöld helyecskét sem hagytak.

A sáskaseregek, melyek a nap lefolyta alatt utunkon keresztül mentek, különkülön több mfdnyi hosszú és széles tért foglalhattak el. Szárnyaik moraja oly erős volt, hogy alig hihetjük, s azon üvöltéshez hasonlított, melyet a horgonyra szállt hajó kötélzetén keresztülzugó heves szélőkés okoz . . . Repültökben egész foltok leszálltak, s úgy hulltak a földre mint nagy hópelyhek. De csak éj beálltával keresnek nyughelyet, s jaj azon helynek, hol letelepednek ! Mikor a nap felkeltével odább állnak, azon helyek, melyek az előtte való estve még a növényzet legbujább pompájában díszlettek, olyanszárazok s kopárak mint a Zahara . . . Kukoricaföldet két óra alatt tökéletesen tönkre tesznek ; s nem csak dohányt s mindenmásféle növényt esznek meg, de gyapjút és vásznat is. Azonban a szegény busmannok, kiknek se csordáik, melyek takarmány hiából elveszhetnének, se szántóföldjeik nincsenek, melyeket a sáskák elpusztíthatnának, ezeknek jövetele által öröme és vigalomra indíttatnak. Ez úttal sok hottentottot és hegyi damarát találtunk elő, kik szorgalmasan szedegették a sáskákat. Ezt sajátságos módon tettek. Elsőben száraz tüzelőfát hordtak össze nagy rakásokra, ezeket azután megnyújtották, mihelyt a sáskák tovább indultak ; ha tehát a tűz felett elrepültek, leperzselődtek szárnyaik s a földre hulltak. . . . Éjjel, mikor a sáskák pihennek, egész szekereket szednek tele. Kissé megpörkölik s így elköltik, vagy meleg hamuban megszáritják s a jövő szükekre rakják el. Porrá vagyis liszté is őrlik két kő között ; e port vízzel eresztik föl s így bizonyos kását vagy levest készítenek. Én megízleltem az így elkészített sáskát, de nem mondhatom, hogy jóízűnek találtam volna. De sok tápanyagot kell tartalmazniok, mert az emberek, kik velök élnek, megkövérednek tőlük. H. J.

- 14) Mikor az úton nagyobb számú emberekkel találkozik a karaván, azonnal mindkét fél megáll s külön külön csoportokban a földre kukorodnak körben, s a szokott „bo-knetu“-val üdvözlik egymást. Azután csak ketten be-

szélnek, a többiek pedig hallgatnak s a szóváltásba nem keverednek, bármily érdekes is rájuk nézve a vett hír, és csak eloszlásuk után tudósítják egymást az atyafiak és ismerősök a vett hirről. Ily módon minden újság és hír hihetlen gyorsasággal elterjed, mert ha egészen ismeretlen emberek találkoznak is egymással az úton, kötelesek a köztük uralkodó szokásos törvényt követni, s elmulasztása nagy véteknek tartatik, sőt verekedésre is szolgáltatna okot.

- 15) Az enteate, onuntula fák, melyeket Braziliában „Carasco,“ „Catingá“ és „Capueira“ nevezetek alatt ismernek, alig nőnek 2—3 ölnyi magasságra, s a mi homoki nyárfánkhoz hasonlítanak; felette sűrű gallyazattal vannak benöve, mindjárt tövükön kezdve, azért a közöttük elhuzódó, arasznyi széles ösvényen, kivált esős időben csak nagy bajjal lehet keresztülvergődni.
- 16) E népeknél oly nagyon bevett szokás a halotti tiszteletet puskalövésekkel tanúsítani, hogy a divatozó vélemény szerint, az elhúnytak atyjafiai ennek elmulasztásával megbocsáthatlan undok vétet követnek el. Kivált a vagyonosabbak eltakarítása alkalmával több napig szakadatlanul lödöznek, s az így felhasznált sok lőpor megszerzésére nem kimélik az elhúnytak vagyonát, sőt ha ebből nem telik, még gyermekeit is eladják. Még a házi rabszolga temetését is lövöldözésekkel tisztelik. Ha pedig a halálozás oly helyen s akkor történt, hol s mikor ezen halotti tiszteletet nem lehetett megtenni, akkor az atyafiak az első alkalommal utólagosan kötelesek a szokásos lövöldözéseket megtenni.
- 17) Az idegen küldöttek, akár jó akár rossz hirrel érkeznek helységhez vagy a karaván kilombójához, némi távolságra, könnyen látható helyen, rendesen fa árnyékában kötelesek letelepedve várakozni, míg a helységben vagy kilombóban valaki észreveszi s feléjük közeledik, hogy megkérdezze, mi ügyben járnak. Erre csak azt felelik, hogy kinek küldöttjei s kivel akarnak beszélni.
- 18) A bihéi karavánok mindig zászlót visznek magokkal, a

zászló színét a karaván főnöke kénye kedve szerint választja meg, mert bizonyos nemzeti színök nincsen; rendszeren azonban veres és fehér színt választanak. Én minden általam vezérlett karavánnal magyar nemzeti színű zászlót hordoztattam. A zászlót útközben az úgy nevezett három „galferi“ (zászlós) viszi, hol a karaván elején, hol közepén, hol pedig utolján, de a kilombóban mindig a singéktől környezett szabad tér közepén tűzik fel az ágasokra egymás mellé rakott kimbángók s a főnök singéje előtt; s ott a tanácskozási gyűlések is szoktak tartatni.

- 19) Az „i m p e m b a“ a feketéknél tulajdonképen az, mi nálunk az útlevel azon különbséggel, hogy mi azt papirosra írva zsebünkben hordjuk, a feketék pedig testökre mázolják. Ez pedig közönségesen így történik: Ha valaki valami fontosabb dologra készül, pl. utazásra, perlekedésre, adásvevésre, stb., előbb a jóslóhoz folyomodik s szándéka jó kimenetele iránt tudakozódik, azután házi istenének kecske vagy más állat vérével áldozik, s ekkor a kimbanda a leölt állat vérével testének némely részét bemácsolja, s egyszersmind azon vérbe valamely darab szövetet is bemárt. Ezen szöveffel s a körülállásokhoz képest kisebb nagyobb ajándékkal azután a főnökhez járul, bemutatja neki a vérrel festett áldozati jelt, s engedelmet kér a szándékba vett vállalatára. Ha a főnök az engedelmet megadja, a kérelmező homlokára, mellére, és karjaira fehér krétával bizonyos jeleket ír s egyszersmind egy darab ily fehér krétát is ad neki, hogy ezzel az eltörült jeleket időről időre megújíthassa. Az ekkép impembált ember az áldozat vérével festett jelet megtartva, minden akadály nélkül végezheti dolgát.
- 20) Ezen jel nélkül semmi perlekedést nem lehet kezdeni, azt pedig valami más jellel kieserélni, nem merészlik, mert az tartják, a „kiluluk“ (rosz lelkek) rettenetes bosszút állának azon, ki ily hamisságot elkövetne.
- 21) Ha a bikásze-jel előmutattatik, s a felperes a fengő esetet élő szóval is előadja, akkor az úgy tárgya-

lására határidőt tűznek ki. A meghatározott napon elkezdődik a tárgyalás (milonga vagy mukáno). Az ilyen „milongák“ mindig nagyobb gyűlésben, nyilvánosan szoktak tartatni, hol mintán egyik vagy másik peres fél jogát a jelenlevő szekuluk (vének) törvényszéke előtt bebizonyította, a vesztes fél köteles a nyertes félnek, mintegy foglaló gyanánt, a kérdésben álló tárgy mivoltához képest bizonyos mennyiségű szövetet adni; ezt „apopoka-milongá“-nak nevezik. Minden ily alkalommal adott rőfnyi szövet után a birság letételekér tiz rőföt kell adni. Pl. a fejbe títés vagy vágás által tett sebesítésért 8 rőfnyi „apopoka-milongát“ kell adni, az annak megfelelő 80 rőfnyi szöveteket pedig, mennyit t. i. az egész birság tesz, utóbb bizonyos meghatározott időben kell megadni. — Szabad, de közember erőszakos meggyilkolásaért egy ökör s egy rabszolga jár az „apopoka-milonga“ fejében; egy ökörnek ára itt 30 rőfnyi szövet, s ugyanannyi a rabszolgáé is, tehát az egész birság 600 rőf szövet, vagy annyi rabszolga, a mennyinek ára ez összegnek megfelel; ezt nem szükség egyszerre lefizetni. — Ha pedig az, ki a birói foglalót már megadta, azután a birságot nem akarja, vagy nem képes leróvni, akkor a nyertes fél a főnök engedelmével s atyjafiai segítségével az adósi családjával együtt mint rabszolgát megkötözi, s ilyenkor rendesen két annyit követel tőle, mint a mennyi az ítélet-szabta birság. Ha most az adósnak nincs módjában a követelt értéket összeszerezni, akkor a nyertes fél az adóstól ismert s vidékén lakozó bármely személynek tulajdonából igyekszik magát kielégíteni, megüzenvén neki, hogy szenvedett kára megtérítését a perét veszette adóson keresse meg. E sajátságos végrehajtás s egyéb okoknál fogva ezen átkozott kapsi feketék közt a követelési civakodásoknak soha sincs végök, s embertelen törvényeik miatt gyakran az ártatlan bűnhődik a vétkesért.

- 22) Mihelyt az „apopoka-milonga“ letételére történt felszólítás következtében a mukáno (per) hirtelen elterjed, s a vétkesek vagy lakhelyeik nem ismeretesek, azonnal mindenki igyekszik őket kipuhatolni, mert ha a vétkesek elő nem kerülnek, akkor a nyertes fél bárkit letartóztathat s kényszeríthet a vétkesek helyett a bírság lefizetésére.
- 23) A kettészakított s lábhoz dobott töltés a hadüzenés jele.
- 24) Ezen feketéknek rablási ösztöne oly nagy, hogy azt is, kivel néhány óra előtt nyílt barátságot vetettek, képesek fegyverrel megtámadni, megrabolni, sőt megölni, mihelyt jó alkalmok nyílnak rablási vágyuk kielégítésére. Mind az, a mit e gaz népek mutatnak, merő tettetés és álnokság, mint kilenc esztendei közöttük laktomban elég keserűn tapasztaltam.
- 25) A kimbáingók vagyis töltvénytáskák aránylag az utazó karaván egész hosszában elosztva, elől egy, azután bizonyos távolságra a második, stb. De a lőpor nagyobb része a hátul járó főnök közelében van. Midőn megtámadtatástól lehet tartani, akkor a táskákról leveszik a lakatokat, s csak oroszlány vagy leopárd bőr takarókkal takarják be; e takarók szélein sok csörgő van, melyek csörgése jelül szolgál arra, hogy hol van a lőszer.
- 26) A jeladó fityentések módját a közösen tartatni szokott kuszikáma gyűléseken időről időre megváltoztatják, hogy az ellenség el ne tanulhassa s ne utánozhassa.
- 27) Az álnok főnökök, ha az áhítozott zsákmányt nem sikerült kézre keríteni, rendszeren a barátság legnagyobb jelével a merényt kárhoztatni szokták s a történetek felett sajnálkozásukat kifejezni, jóllehet a merény többnyire saját ösztönzésükre követtetett el. De ha az ily rablási kísérlet sikerül, kevélyen kérkednek a nekik törvényesen kijárt prédával.
- 28) „Bulongo“ a törvényes bizonyosságot szerző ital, mint a középkorban divatozott „istenítélet“ tüzes vassal s forróvízzel. Az ital maniok és kukorica darából főze-

tik, melybe a kimbanda bizonyos adag mérget kever; ez igen erős méreg többnyire az ongáje fa gyökeréből készül. A kire a kimbanda a bűnt rá akarja bizonyítani, annak italába titkon több mérget kever, úgy hogy a szerencsétlen hamar meghal, ha ellenszert nem kap. Mindkét fél mérget veszen az itallal, de az egyik oly keveset, hogy csak hányásra készti, s más bajt nem okoz neki. Vannak még másféle „istenitéletek,” de ezekről alább fogok emlékezni.

- 29) Ezen népek hiszik, hogy a varázslás mesterségét értő kénye kedve szerint bármely állat alakját és tulajdonait öltheti magára.
- 30) Az itala következő hányás az ártatlanság jele, s ezen való örömeiket a jelenlevő atyafiak lövöldözéssel nyilvánítják.
- 31) A bűbajosoknak ekkép bebizonyult személyeket nem mindig ölik meg. Ha még ifju, izmos s ép testűek, mint rabszolgákat adják el családjokkal együtt, de többnyire külföldre, vagy, ha csak lehet, europai fehérnek, mert europai felett, mint állítják, a bűbajosnak nincs hatalma. De nem elég, hogy az ily szerencsétlenek megöletnek, vagy családostul eladatnak, még valamennyi rokonaik is megkötötzetnek mint rabszolgák, ha hirtelen futással kopasz életöket meg nem menthetik. E rettenetes, embertelen törvény leginkább oka annak, hogy e népek között mindig annyi eladni való rabszolga van, mert az említett módon elítéltnék néha 30—40 tagból álló családja van, s vele együtt mindnyájan eladatnak.
- ††) Utazó hazánkfia több helyen szól a szerencsenyek babonás véleményei s rettenetes következményeiről. Ide igtatjuk azt, mit ugyanezen tárgyról Livingstone munkájában (433 s. k. l.) olvasunk: „N e v e s kapitánynak (ez Kasszandsében, a belföldön levő legtávolabb portugál telepítvényben lakott, keletre a Tala Mungongo hegységtől s nem messze a Kuangóba vagyis Koangóba ömlő Lui folyótól). — egyik gyermeke azalatt hogy Loandába jártam, halt vala meg, másik gyermeke pedig

épen ottlétemkor hűnyt el. Mikor e gyermek már nagyon rosszul volt, anyja, ki színes (azaz szerecseny) nő volt, jóslóért küldte, hogy tőle megtudja, mit kelljen tennie. A jósló, koekáit hányván, elragadtatott állapotba juttatá magát, melyben állítólag a barimókkal (Magyar kilulunak nevezi) közlekednek. Azután jósválaszában elmondá, hogy az egykor Kasszandsében élt portugál kereskedőnek lelke tör a gyermek életére. — T. i. a kérdéses kereskedő halála után a helység többi portugál kereskedői átvették hátrahagyott áruit s kiki az átvett árukért az elhunytak loandai hitelezőinek számolt be. Ezt látván a benszülöttek s fel nem fogván az írott kereskedelmi kötések természetét, azt hitték, hogy a kasszandsei kereskedők az elhunytak javait elsikkasztották, s tehát az elköltözött lélek most Neves kapitány gyermekét akarja megölni, mivel ő is részes volt a dologban. A jósló ennél fogva adott válaszában azon érzelmet fejezé ki, melyet benne az említett kereskedői eljárás felköltött vala, s egyszersmind a benszülöttek képzeleteit az elhunytak lelkei felől is nyilvánítá. A benszülöttek azt tartják, hogy a fehérek mindezen dolgokban tudatlanabbak, azért a gyermek anyja sürgeté az atyát, adjon a jóslónak egy rabszolgát, hogy ez áron áldozatot tegyen a lélek megkérlelésére s a gyermek élete megmentésére. De az apa nyugodtan csak egyik szomszédját hivatá, s jöllehet a jósló úgy tetteté magát, mintha még folyvást elragadtatott állapotban volna, a hátára szaporán alkalmazott két bot csakhamar föleszmélteté, sőt gyalázatosan megszalasztá.

De az anya korántsem bizott az európai bölcsességben. Noha meghagyám neki, hogy a beteg gyermeket óvja meg a léghuzástól, ő csak inkább saját szokásához ragaszkodék, s a gyermeket meg is köpölyözteté. Ez tehát nemsokára haldoklani kezdé, halála előtt, atyja kívánatára még megkeresztelém. Az anya hirtelen kihozaná s rákezde a bús siratásra, mely annyira megható, mivel reménytelen fájdalmat fejez ki . . .

A benszülöttek közlekedése a fehér emberekkel, úgy látszik, állapotjokat nem igen javította. Angola különböző kerületeiben évenként sok ember vesztí el életét a köztük uralkodó kegyetlen babonaság következtében, s a portugál hatóságok vagy semmitsem tudnak róla, vagy meg nem gátolhatják. A benszülöttek titoktartásra köteleztetnek azok által, kik az istenítéletet kezelik, mely rendszeren az áldozatnak halálát okozza. Gyakran messze kerületekből nagy utat tesz az, kit bűbájossággal vádolnak, hogy magát az itéletnek alávesse s ártatlanságát bebizonyítsa. Kasszandse völgyében Dua nevű patakhoz járnak, ott a valamely fának mérgéből készített italt megiszszák s nyomtalanul odavesznek.

Mig Kasszandséban mulatunk vala, egy asszonyt sógora azzal vádola, hogy betegségének szerzője. Az asszony kész vala magát az istenítéletnek alávetni, mert bizonyosan hitte, hogy általa ártatlansága fog bebizonyodni. Neves kapitány meg nem engedé neki, hogy elmenjen, s ekkép megmenté életét, mely feláldoztatott volna, mert a mérég nagyon erős. Ha valakinek erős gyomra kihányja, a vádló ismétli vádját; új adagot adnak neki, s ő végre is meghal. Ekkép száz meg száz ember hal meg évenként Kasszandséban.

A Zambezi folyótól éjszakra terjedő egész földön ugyanazon babonás vélemények uralkodnak, mi, úgy látszik, arra mutat, hogy az ott lakozó népségek eredetileg egy nemzethez tartoztak. Mindnyájan hiszik, hogy az elköltözött lelkek folyvást az élők közzé vegyülnek, s hogy még az utóbbiak eledelében is valamikép résztvesznek. Betegség esetében tyúkokkal s kecskéekkel áldoznak a lelkek megkérlelésére. Azt képzelik magoknak, hogy az elköltözött lelkek az élöket s minden élvezeteiket is el akarják venni a földről. Sőt még a gyilkos is áldozatot tesz a megöletett lelkének megengesztelésére. Beszélik, hogy oly felekezet van, mely embereket öl, hogy szíveiket kivegye s a barimónak áldozatul bemutassa . . . .

A fitestvér birtokjogi igényt tart leánytestvére fiai-
ra, s gyakran el is adja unokaöcseseit, hogy adósságát
leróvjá. A rabszolgavásár nem annyira háború követ-
keztében, mint inkább ezen s más efféle természetelleni
szokásoknál fogva telik meg. Az e gyakorlatot pártoló
előítéletek nagyon mély gyökeret vertek a benszülöttek
lelkében. Még Loandában is kivonulnak a benszülöttek,
hogy a hatóságok tudta nélkül a városon kívül végez-
hessék pogány szertartásaikat. Vallásuk, ha annak
nevezhetjük, a rettenet vallása. Mindenféle rosztól
érezik magokat környezve s elhárításukra számtalan
varázsszert alkalmaznak. Néha oly — a többinél óvato-
sabb vagy félenkebb — emberrel találkozunk, kinek
nyakán 20—30 varázsszer függ. Annyi talizmán közt
bizonyosan az igazít is hordja nyakán . . . Az európaiak
megvetéssel nézik félelmök tárgyait, de ebben ők csak
nagy butaságot látnak.“ — Alább (440 l.) meg ezt írja
Livingstone: „A benszülöttek temetési szertartásai félig
vigalom, félig gyászból állanak . . . Siratásuknál nincs
szívrepesztőbb dolog. Mikor a jövendő világra vetik
szemeiket, saját felette nagy gyámoltalanságuk s re-
ménytelenségük örömtelen képe tárul ki előttük. Azt
képzelik magoknak, hogy teljesen az elköltözött lelkek
hatalmában vannak, s azon kilátás, hogy majd ők is
utánuk költöznek, rájuk nézve a legnagyobb szeren-
csétlenség. Azért folyvást igyekezzenek az elköltözött
lelkek haragját megkérlelni, azt vélvén, ha ezek meg
vannak nyugtatva, csak a bűvölet okozhatja halálukat,
azt pedig varázsszerek által meghiúsíthatják. Angola
tartománynak egész színes népessége e vastag babona-
ságba van elmerülve, mindazáltal azt vélik, hogy e
dologban bőlesek mint fehér szomszédjaik. Minden
népség meg van győződve, hogy legjobb érdekeit a leg-
jobb úton mozdítja elő. Koránsem hibázik bennök az
önbecsülés, mi más nemzeteknél oly gyakori; de min-
denféle ábrándokat rettegnek, s félig kifejtett kép-

zeteik és hagyományaik vannak egyről másról, magok se tudják miről.“

Hasonló babonák az éjszaki Afrikában élő szerezesenyek közt is uralkodnak: az elköltözött lelkek, a bűbájosság, stb. mindentűtt nagy szerepet visznek. Guineában az „istenítéletet“ is találjuk; ott az italt „veres víz“-nek nevezik, s valami akác faj sikhéjának főzetéből áll. Ott is gyakran agyonütik vagy agyon hurcolják azt, ki az italt ki nem hányja, hanem szédülést kap tőle s ennél fogva bűnösnek bizonyodik. Lásd: Wilson: Western Africa etc. London, 1856.

Roehon francia utazó a madegasszékről, azaz Madagaszkar szigete lakóiról azt beszéli: „Az egyesek peres ügyeit a törvényeket legjobban tudó vének intézik el; mindenik fél előadja ügyét s azon van, hogy megnyerje. Minden bizonyítékra, melyet az egyik fél felhoz, a vének egy darabka fát vetnek valamely sapkába, az ellenfél minden bizonyítékára hasonló darabka fát más sapkába vetnek; a tárgyalás bevégezte után megolvassák az illető fa darabok számát s ehhez képest kimondják az ítéletet. Kétséges esetben, vagy mikor a vádolt fél bűnét tagadja, az izzó vas vagy mérég általi istenítélethez folyamodnak. A vádlottat egy fához kötik s azután kényszerítik, hogy a tanguint, növényekből készített mérget megigya. Ez hamar hat s rettenetes fájdalmat s vonaglásokat, sőt csaknem mindig felette kínos halált okoz, s ha néha valaki meg is állja a próbát, mégis élete fogytáig sinylik s gyöngélkedik s szédülésben és göresőkben szenved.“

H. J.

IV. FEJEZET.

Utazásom Hámboországban.

Lingi-Lingi. Kiabéra. A kiszondi. Kandála. Sakambéra. Az éjjeli tolvajok. Kolongo. Hámbo.

Az időszakos esőzéseket Dél-Afrika belsejében egymástól különböző két szakaszra lehet osztani, a kis és nagy esők szakaszára, melyek mintegy 30 napi, ha nem is egészen esőtlen időköz által elválasztvák. Október, november és december havakban az esők szaporák, de nem mindennaposak, januáriusban esőtlen időköz van, vagyis inkább csak gyéren esik, februarius, martius és aprilis havakban pedig felette bő esők esnek, s mondhatni mindennaposak. Ekkor az elébbi esőzés folytában elázott földön hamar beállanak a kiöntő vizáradások, melyek csak májusban enyésznek el egészen. Ez utolsó havakban a növényzet legdúsabb kifejlődését éri el, a rájuk következő száraz és hideg hónapokban pedig ellankad s elpörkölődik, úgy hogy a fák nagyobb részint levelek nélkül téli alakban állanak. †)

Benguelától idáig az esőktől kevés alkalmatlanságot szenvedtünk vala, de inntova nagy esőkre tarthattunk számot. Ezen esők, kevés kivétellel, csak délután, többnyire két és három óra közt állanak be, a mідn a forró napsugarak miatt a földről felpárolgó

nedves gőzök felszállván, ott fent megsűrűsödnek, minek folytán a terhes fellegek a láthatáron hirtelen elterjednek, az ég csatornái megnyílnak, s az eső roppant erővel s iszonyú villámlás és égdörgés közt megered, de egy két óra múlva rendesen eláll, vagy csak lassu cseppekben permetezik.

F e b. 1. Használni akarván az utazásra alkalmas órákat, a karaván hajnal hasadtával fölkerelkedék, s keletnek tartva a még szeliden emelkedő földön haladánk előre, s így az előttünk álló Lingi-Lingi hegytömeg aljához érkezünk. Azután ennek domborodott oldalán kigyózdott fel utunk, magas erdőn keresztül. A balkéz felől, nyugotról jövő Bailundói hegyek most már egészen hozzánk közeledve, közöttünk keskeny, gazdag növényzetű völgyet képeztek, melynek közepén a Balombo folyó medre húzódik el sűrű, kúszó növények között. Két órai mászással a hegytömeg meredekjeire jutánk fel, hol mély feneketlenségek oldalán vezetett el szigszeg a felette köves és keskeny út.

Gyönyörű változatosságban tűntek most fel a hegyes vidék tájképei. A különféle alakú domborodásokon itt magas fák borongtak, amott a gúlaalakú magas csucsoktól félig környezett felsíkokat szép zöld fűszőnyeg borította, melynek vidám színe meglepő ellentétet képezett a környező szőke gnájsz sziklakkal. A hegy tetejéről lefelé az ösvény oldalán tátongó mély völgybe kanyarogva aláhuzódó szoros nyílásokban a haragos zöldszinű bromeliák, kaktusok, agávék, phyllanthusok, stb. sötétlő csikjai tűntek fel messziről, elütve a többi halványabb zöldségtől és kopár sziklaktól. A mélységekbe lerohanó

patakok zuhogása kellemesen szakasztotta meg az itt uralkodó csendet, s a patakok mormolásába a számtalan madarak zengiesélése vegyült. Mindez kedves bájoló jellemet kölcsönzött ezen vidéknek. Ide járult a szép kilátás a mély völgybe, melyből a roppant cedrusok, mintha egymás tetejéből nőttek volna ki, vagy egymásra rakattak volna, fokenként felnyultak ösvényünkhöz, s az ágaikat fedő sokszínű virágok mint gyönyörű hímzet terültek el lábaink alatt.

A mind meredekebb s nagyobb részint iszonyú mélységeket oldalozó utunk sok kanyarodással a nyílt felsíkra vezetett, honnan valóban gyönyörű kilátásunk volt. Alattunk a gyindumbui síkság mint valami zöld szőnyeg terült, s az azt környező magaslatok különféle kanyarodásai mintegy a szőnyeg keretét képezték.

A felsíkon előre haladván, magas fáktól árnyékozott völgy szélére érünk, melyben a Balombo folyó rohan alá. Ez ide négy mfdnyi távolságra a Lingi-Lingi tetőkön veszi eredetét, s keletről nyugotra folyván sok kis folyóval és patakkaal egyesül, azután a Mu-szelles tartomány sziklás vidékén keresztültörvén, az Egyiptom nevű partnál, a déli szélesség 11 foka alatt, az Atlanti tengerbe szakad.

A völgybe alászállván s a még itt csak három lépésnyi folyón átkelvén, ismét meredek lejtőn mászánk fel, s valami egy órai kapaszkodással a Lingi-Lingi tetőkön elterülő Kiabéra nevű felsíkra érkezünk. Ha az utas, midőn a hegyen fölmászik, a szépen változó tájképek által, úgy szólván, minden lépten nyomon meglepetik, a hegytetőn, mely ural-

kodva a körülfekvő magasságokon mintegy 5000 lábra emelkedik a tenger színe fölött, a messzelátásban gyönyörködhetik. Nyugaton a Kiákkai és Kubalai hegyeket látja, mint setétlő nagy foltokat az alattok elterjedő síkságokon; éjszakra a Bailundói lapályokon elszórt gúlaalakú „ambászok“ tornyosodnak fel, mint hatalmas csúcsoszlopok; keleten a még magasabb Dsamba hegytömeg mered föl; délre a Hámbói és Kingolói hegyláncok kékellenek.

A felsíkből magányosan kiálló kerek sziklás magaslaton a mintegy 160 náddal fedett gunyhóból álló K i a b é r a helység van, melynek lakosai, ha a tiszta levegő, jó viz és bájos kilátás miatt építették ide lakhelyeiket, céljokat csakugyan el is érték. A K i a b é r a helységtől félóra járásnyi távolságra, a síkot környező erdő szélén épült kilombóban a karaván délutáni két és három óra között szálla meg. A hőmérő e magasságokon az említett időtájban 22 R. fokon állott.

A nyolc órai kapaszkodásban kifáradva, a dühös mennydörgés ellenére csakhamar mély álomba merülék, melyből éjjél tájban szokatlan zaj és a kilombo közép terén való futkosás vert föl. Midőn singémből kimenék, égő forgácssal ide oda futkosó számos embert pillanték meg, kik a legfurcsább ugrások közben s kezökkel testöket csapdosva fájdalmas hangon kiáltozák: „kiszondi, kiszondi!“ E szónak értelmét még akkor nem ismertem, s nagy nehezen csak annyit veheték ki beszédjökből, hogy valami hangyák okozták e zavart. Álmodtam a kacagás verte ki fejemből, melyre fakadék, midőn látám, hogy az emberek, kezökben égő forgácsal, a singékből sza-

porán kiszöknek, ruháikat testökről letépi s meztelen ide s tova futkosnak. Meg nem foghatám, hogy egy kis hangyasereg annyi embert oly szokatlan éjjeli táncre bírjon indítani. Darabig kacagva nézem e furcsa mulatságot, azután megúnván a dolgot, ismét singembe vonulék s lefekvém. De keveset várta tva combomon tüszuráshoz hasonló éles fájdalmat érzék, mindjárt a második, harmadik stb. szúrást is érzék, s egyszerre oly fájdalom lep vala meg, hogy feljajdulva mint eszeveszett kirohanék; de a fájdalom nem csökkene s majdnem elkábíta, hogy azt sem tudám, mihez fogjak, s csak a sok kiáltozás; „kátula nángá!“ (vesd le ruhádat!) emlékeztete arra, hogy engemet is a hangyák leptek el s kényszerítnek az imént megkacagott táncre. Követvén a jó tanácsot, látám, hogy testembe számtalan „kiszondi“¹⁾ oly erősen befurta magát, hogy midőn ki akarám huzni, inkább derékon ketté szakadtak, mintsem a falámaikkal megharapott bőrt kieresztették volna. S a testben maradt darabot csak a köröm segítségével lehetett kivenni, s azután a sebből egy csepp vér szivárgott ki. ††)

El levén a kilombo az alkalmatlan kiszondi vendégektől foglalva, az erdön menekvést kereső népek példáját követém, de ruháimat elébb a tűznél megtisztítottam. Szerencsénkre az ég ismét ki volt derülve, s így a jó rakás tűz körül az éjszakának hátralevő részét könnyen kitölthetők.

Feb. 2. Elég bajunk volt a kiszondi-kkal, míg végre poggyászaikat a kilombóból kihordhatók; azután utra kelénk s szelid leereszkedéssel haladánk előre az éjszakeletre kidülő hegylánc oldalán, veres

agyagú s az esőtől felázott, sikamlós földön. Négy óráig ekkép haladván, a mindinkább éjszakra huzódó hegyágot elhagyók, s most már darabos, meredek lejtőn szállánk le. Délután egy óra tájban egy kiáradt, s zuhogva elrohanó patakon kelénk át, s nem sokára kijutánk az erdőből. Ekkor egy balra maradó, búzagarmadához hasonló, hosszúkás magasodás tetején a Kandála nevű népes helység tűnt szemembe; ez utunkon az első hámboországi birtok volt. Ide nem messze, az erdőktől környezett téren már készen talált kilombóban éjjeli szállásra telepedt a karaván, délutáni egy és két óra közt.

A szép délutáni naptól ösztönöztetve, a kies vidéken a kilombo közelében kirándulást tevék, s szépen árnyékozott hajlatban a gyepre dülve, az átellenben magasan álló Kandála helység gyönyörű fekvésén legeltetem szememet. Egyszerre portugál nyelven tett megszólítás (Senhor da licenca) ráza föl tünődésemből. Felpillanték, s előttem félig európai, félig afrikai módra csinosan öltözött két fiatal fekete leányt láték, kik kellemes módon s portugál nyelven előadák, hogy urnéjok, Donna Isabel, ki a szemben levő helységben lakik, meghallotta, hogy a bihéi karavánnal európai fehér ember van; ezt váratlan szerencsének tartja, s azon való örömét általok tudatja velem, egyszersmind csekély ajándékkal is kívánván szolgálni. Erre egyikök fehér hímzett kendővel eltakart tálcát nyujta át, mely némely édeségeken kívül különféle gyümölcsessel: ananással, banánával és figével volt megrakva.

Egészen elvalék fogódva e váratlan, és mondhatni, csaknem hihetetlen jeleneten, itt a vad renge-

teg közepett, hogy jó darab ideig föl sem találhatám magamat. Még elzavarodottan megköszöném az ismeretlen lénytől küldött becses ajándékot, azután személye felől kérdezősködém. De a hamisak kérdéseimre csak azt felelek: „Hagyj fel uram, a kérdezősködéssel, nemsokára személyesen ismerkedhetel meg vele, ha neki megengeded, hogy meglátogasson, a mire általunk kéret.“ Természetesen mindjárt megadám az engedelmet; erre a leányok a földre tevék a tálcát s elsietének. Én pedig tanyámra menék, tünődve a látogatáson, melylyel oly váratlanul ismeretlen nő személy fog megtisztelni, s melynek, gondolom, minden égalj alatt fiatal emberre nézve némi fontossága van. Hamar úti ruhámat ünnepi köntössel váltám föl, s rendbe szedvén magamat, az ismeretlen lényt várám ²).

Darab idő múlva számos csörgő hangja s a tipoja-hordók mértéket szabó éneke hata fülembé, s csakhamar singém ajtaja előtt színes függönyökkel fedett tipoja állott meg, melyet egy csapat jól öltözött fiatal rableány kísért. Az urnő legott rableányai segítségével kiszállt a tipojából, s mert vendégemet szűk singémben el nem fogadhatám, a gyepre telepedett le a rabnőitől kiterített szép gyékényeken. Europai módra üdvözlém s azután kis székemen mellette foglalék helyet.

„Oly ritkán, monda portugál nyelven — láthatni e vidéken europai embert, hogy az, ha néha megtörténik, reám nézve mindég valódi örömmünnep. Azért, uram, ne vedd rossz néven, hogy látogatásommal alkalmatlankodom, midőn az utazástól kifáradt tagjaidat megpihentethetnéd. Én benguelai születés

vagyok, de Brazília fővárosában neveltetem föl, s 9 évi ottmulatás után ismét szülőföldemre tértem vissza, s mintegy 5 év előtt férjemmel együtt, ki „szertánégysó (belföldi kereskedő) volt, ide költöztem. Itt mulatásunk második esztendejében férjem meghalt, de minthogy e helyet már megszoktam volt, azért sohasem tökéllhettem el magamat arra, hogy az itteni egészséges levegőt és jó vizet a benguelai forró éjhajlattal fölcseréljem. Tehát itt maradtam s elhúnyt férjem módja szerint a benszülöttekkel kereskedem. Rabszolgáim által a földet is műveltetem s a termékeny földön könnyen megszerzem a házam eltartására szükséges élelmi szereket.“

Mig Donna Isabel élete történetét ekkép elbeszélte, alkalmam vala külsejét jobban szemügyre venni, s az ennek folytán róla tett ítéletem igen kedvezőn ütött ki. Magas karcsu termete 22 éves korra mutatott; fahéjszinű, sárgabarna bőrszine s arcvonásai az afrikai mulát valódi bélyegzetét tüntették elő. Kissé feldomborodott vastag ajka, s lapos orra europai emberre kellemetlen benyomást tett volna, ha az izlésünkkel ellenkező azon hibát más szép testi tulajdonok bőven ki nem pótolták volna. Ilyen szép tulajdonai voltak: nagy barna tüzes szeme, melyet bársonyhoz hasonlító, félkerek, fekete szemöld árnyékozott, s melyben tüzes, bájos lélek tükröződött; továbbá apró, hófehér fogai, melyek a mosolygó, rózsaszínű ajkak között mint keleti gyöngyök tűntek ki. Öltözete inkább afrikai mintsem europai volt. Élénk színű, finom szövetből készült lobogó ruháját hosszan lelógó, fehér selem öv szorította karcsu derekához, vállára világos

kék sál volt vetve, fejét virágos selyem kendő fedte, mely turbán módjára volt felkötve; nyakán s fülében drága ékszerek voltak.

Miután beszédjét elvégezte volt, én is tudatám vele nevemet, születésem földjét s utazásom célját. Erre csak futólag azt felelél: „Már néhány nap óta tudjuk, hogy Komónak hívnak, a mit igazi neved felől mondasz, az igen hosszú s félek, hogy meg sem tanulhatom. Nemzetednek még hírét sem hallottam volt; külsődről itélve angolnak, beszédedről franciának tartlak; de bármily nemzetből való vagy is, elég, hogy fehér s mivelt ember vagy, azért üdvöz légy közöttünk!“ Szívesen megköszönvén üdvözlését, kértem, engedje, hogy haza kísérhessem. — „Ah! mondá, bizony nemis volna szép a te részedről, ha te, midőn nekem nő létemre bátorságom volt téged fölkeresni, férfi létedre látogatásomat nem viszonznád. Ugyis — veté hozzá — itt számkivetve vagyunk a mivelt társaságból, tehát nem köteleztünk alkalmatlan törvényeit követni.“ — Végre tipójába ült s haza ment. Én nemsokára saját tipójamban követém.

Kanyargós ösvényen felkapaszkodva, csakhamar Donna Isabelnek a helységen kívül magánosan épült libátájához érkezém. Bejárásánál már számos ember várakozott reám, kik hangos „Kindele jé já!“ (a fehér itt van) kiáltással fogadtak. Azután bekisértek az udvarba. Itt a gunyhókat afrikai módra találtam építve, de mindenütt nagy tisztaság uralkodott. Az úrnő butorai egyszerűek, de csinosak s tiszták voltak. — Europai módra készített bő vacsora után bucsút vevék Donna Izabellától, ki ábunda nyelven

e kellemesen hangzó szavakkal ereszte útnak: „Alaripo outányo Sonánge!“ azaz: hordozzon az isteni gondviselés! Hogyan gondolhattam volna akkor, hogy hét év múlva ismét meg fogom látni, sőt hogy neki, mint védangyalomnak éltem megtartását fogom köszönni!? — Szívem örök hálával áldozik emlékének! —

Febr. 3. Hajnal hasadtakor a kilombo több részéről tett hangos kiáltások: „engamba! engamba!“ (teherhordó) verének föl álmomból, s a kiáltók között kiszongóm szavát is hallám. Singémből kilépvén, megértém, hogy az utazás fáradalmaitól s az esős idő miatt sok teherhordó megbetegedett, miért is a talpazatokon maradt málhák tovább szállítására a karavánban találkozó tehernélküli emberek hívatnak össze, hogy a betegek helyét foglalják el, napi fizetésért. Nemsokára találkozott is elég ember, kiknek hűsége az ily esetben szokásos pohár égettborral lefoglaltatott, s azután mindnyájan a már fölkerelkedett karaván után indulánk.

Utunk keletnek tartva, szelid hullámzatu lejtőn, magas erdőn vezetett keresztül, melyből egy órai gyaloglással kijutván, a kandálaiak művelt földjeire érkezünk, hol a szokott vetemények diszlettek. E szántóföldeken túl nagy fűtérsegre jutánk, melyet a hullámos partok közötti völgyeletekben elkígyózdó patakok öntöztek. E térséget is, mint a gyindumbui síkságot, dél- és éjszaknyugotról keleti irányban elhuzódó hegyláncok környezik, melyek a keleten ké-kellő Dsamba hegytömegben szögellenek össze. De e vidék nem oly kies, mint a gyindumbui.

Több órai gyaloglás után mély s áthidalt patakon kelénk át, azután a jobb felől emelkedő hegyek közelében folytatók utunkat erős hullámzatú, fekete agyag keveretű földön; hol alacsony caraseo erdőkre, hol terjedelmes mezőségekre találtunk, melyeken ismét a föld színén elágazó görcsös „ongote“ gyökerek alkalmatlankodtak. Végre a hegyet jobbra hagyva, nagyobb részint vízzel elöntött réteken vergődénk tovább, míg nem magasabb síkra jutánk, hol a népes Sakambéra helység áll; közelében a hasonló nevű folyó folyik délről éjszakra, mely a Hambói hegyek közt eredvén, a bailundók országában a Keve folyóval egyesül. A készen talált s jól épült hídon átkelvén, a folyó jobb partján elterült több helységek közelében vert kilombóban vevénk éjjeli szállást.

Alig hogy letelepedénk, máris a közel helységekből számos népek jöttek, mindkét nemből, élelmi szereket hozva eladásra; azért tanyánk inkább vásárhoz, mintsem fáradt utasok szállásához hasonlított. Az itteni nőnem sokkal szebb, elevenebb és nyájasabb volt, mint eleddig utunkon találtam, azért jó móddal nagyobb fizetést tudtak holmijokért az éhes utasoktól kicsikarni.

Estve felé látám, hogy embereink a kilombo kerítését a szokott módnál jobban megerősítik, min azonban meg nem ütközém, mert tudtam, hogy lakott helységek közelében nagyobb vigyázatra van szükség, mint a lakatlan pusztákon. Estve megint hullott az eső, s én csakhamar álomba merülve elfelejtém gondjaimat.

Febr. 4. Reggel egy részről jajgató panaszok, más részről káromkodások ébresztettek föl. Kiszongómat igen levert, szomorú állapotban találám, midőn singémből kilépék. Kérdém, mi baja van? Erre gagyogva elbeszélé, hogy mult éjjel a tolvajok, használva az alkalmat, tulajdonomból két hordó égettort s három hordó löport loptak el. E hír bizony nem volt ínyemre, s kivált az ellopott 60 font löpor igen érezhető veszteség volt rám nézve. Azért gondatlanságaért pirongatni kezdém kiszongómat, midőn a kilombo más oldaláról az ábunda nyelvnek legfájdalmasabb érzéseket tolmácsoló panaszszavai hatának fülembe: „Áme pátluka, kapátluka moine!“ (Oda vagyok, minden bizonnyal oda vagyok). E jajgatás hallatára meg nem tartóztathatám magamat a nevetéstől, mert „solatium est miseris socios habuisse malorum!“ Nemcsak én vallottam kárt, de egyszerre tíznél többen fakadának panaszra, hogy veszteséget szenvedtek, s valami 20, kisebb nagyobb málha hibázott. Könnyen megfejthetjük magunknak, hogyan sikerülhetett az ügyes tolvajoknak annyi portékát ellopni.

A nagy karavánok mozgásának híre mindig előre jár, s az utjokba eső vidékeken rendszeren 3—4 nappal előzi meg őket. A népes helyeken tehát már előre készülnek elfogadásukra s készen tartják az élelmi szereket, melyeket aztán mindjárt beérkezőkkel eladásra a tanyára visznek. Ez alkalommal a környék valamennyi csavargói is megjelennek s kíváncsi szemmel vizsgálgatják a halomra rakott málhakat, s módokról gondolkodnak, hogyan lehessen egyet mást elesipniök. Megtörtént itt, hogy számos

leány éjszakára a tanyán maradt, s velök együtt több férfis, kik állítólag a leányok atyjafiai és kísérői voltak. E visszaélés természetesen csak a karaván népeinek gondatlansága miatt történhetett. Éjjel az utazástól elfáradt kilombo-örök, mint gyakran történni szokott, csakhamar mély álomba merültek, s míg ők aludtak, a kilombóba érkezett s az alkalmat leső tolvajok kényök kedvök szerint láthatták munkájokhoz, mely csakugyan jól is sikerült nekik.

A kárvallottak egyre jajgattak s panaszkodtak, a kárt nem vallottak pedig jó izűn kacagtak, s utoljára is nem maradt egyéb hátra, mint a már fölke-rekedett karavánt követni. — A vidék, melyen most előrehaladánk, inkább hegyes mintsem sík volt; a balkézőről keletre húzódó K i p é j u hegyláncból délre számos dombág nyúlt ki, mint meg annyi kar, melyek között keskeny sömlyékes völgyek terültek. Utunk alacsony „embutu“ (neme a nyárfának) erdőkön vezetett át; a fák lombozatáról a legkisebb megérintésre sűrű cseppek hullottak reánk, hogy tetőtől talpig elázánk. Végre 3 órai gyaloglással kiérünk az erdőből, s vízzel elöntött réteken folytatók utunkat.

A körülfekvő magasabb tetőkön több helység volt látható, melyeket magas incendera fák környeztek; utunk e magaslatok között elnyúló alacsony lapályokon vezetett előre, hol az ingoványos partú vizereken gyakran térdig sülyedve kellett át-gázolnunk. Több teherhordó elesett s több málna egészen megnedvesült. Végre szelíden emelkedő, füvel borított sikra érkezünk, melyen egy órai gyaloglással K o l o n g o helységet érök el, mely a hasonnevű folyó mellett épült, s magas incendera

fáktól árnyékoztatik. A karaván a meglehetősen szélességű Kolongo folyón jól készült hídon minden baj nélkül átkelt. Azon folyó a Hámbói hegyekről lefolyván, s délkeletről éjszakra futván, ide mintegy 10 mföldre a K e v e folyóba ömlik. A folyón átkelven még jó darabot a tulsó partján elterülő, pusztasíkságon gyaloglánk, míg végre az erdő szélén épült kilombóba érkezünk, hol a szokott renddel délutáni 3 és 4 óra közt megszállánk.

Bár ide a lakott helységek több mint egy órányira vannak, mégis tanyánk csakhamar megtelék a sok látogatókkal, kiknek egy része kukoricalisztet, babot és tyúkokat hozott eladásra.

Estve felé a most már óvatosabban utasok a halomra összerakott terheknek kinyúló mángóit fahéj kötelekkel összekötötték, mintha jó késsel a tolvaj el nem vághatta volna; ennél tehát célirányosabb volt az, hogy az örök, még besetédés előtt az idegen vendégeket erős szidalmakkal kiutasíták a kilombóból, s hogy végre a bejárásokat jól elzárták. Most először hallám az éjjeli örök gyakran ismételt „helo“ kiáltásait is, melyekkel egymást a vigyázatra felhívák. De hogy e jó intézkedések megtörténjenek, arra előbb a sakámbérai éjjeli tolvajok által adott lecke volt szükséges. Ugyancsak ez alkalommal tapasztalám, hogy a kimbunda népek az úton inkább az ügyes tolvajoktól félnek, mintsem az útonálló zsiványoktól, mert a Kindángysi követői által tett hadüzenés estvéjén közel sem mutattak annyi gondot kötelességeik teljesítésében.

Febr. 5. Régi szokásnál fogva a bihéi karavánok itt szokták a teherhordóknak fizetésök felét

megadni ³⁾, valamint az engysálóknak is a nekik kijáró ökröt. Mert itt vagy on fele azon térnek, mely Bihéországot Benguelától elválasztja. Innét keletre még csak a Dsamba hegytömegre kell felkapaszkodni, azon túl pedig lapályos felsők terület, s az út szakadatlanul egyenes, kő nélküli földön viszen. Azért innen Bihéig az utazás és áruszállítás sokkal könnyebb, mint Benguelából idáig, s innét felfelé rendszeren a halálozás is sokkal kisebb a karaván népei közt. ⁴⁾ A fizetések teljesítése s más ügyek elintézése végett a karaván itt veszteglett.

Rendszeren csak a kisebb rangú szóbák szokták követjeiket a földjökön átutazó karavánhoz küldeni a nekik járó kibánda átvételére; a hatalmasabb fejedelmek megvárják, hogy a karaván maga küldje meg székhelyökre a kibándát, mint hódalata jelét. Hámbó fejdelme rangjánál, de különösen azon körülménynél fogva, hogy harcias népnek főnöke, a bihéi karaván útjába eső tartományok fejdelmei között első helyen áll, azért ő aránylag sokkal nagyobb kibándát kap. Névszerint a következő árukat küldém neki a kibánda fejében: 150 rőf különbféle szövetet, egy hordó égettborot, két hordó löport, két löfegyvert, 400 tüzkövet, 300 levél papirost, s egy veres gyapottakarót. E kibándát a karaván előkelő személyeiből s kiszongómból álló küldöttség vivé meg néki székhelyére, az ugynevezett Kombála an Hámbóba.

Egész nap el valék foglalva s meg sem pihenheték, mert a veszteglés napjai reám nézve általában sokkal alkalmatlanabbak voltak, mint az utazás.

A hévmérő déltájban 26 R. fokon állott, de a legott bekövetkezett záporosó alatt 20 fokra szállott.

Másnap délután a Hámbo fejedelméhez küldött személyek visszatértek. A fejdelem igen meg volt elégedve az adóval, s nemcsak szóval köszönte meg, de a karaván népei számára egy ökröt, számomra pedig egy sertvést s két kosár kukoricalisztet is küldött ajándékba, s jó barátságát a jövődre is megígérte nekünk.

A ajándékba kapott és leölt ökör húsának elosztásakor civakodásra került a dolog, mert ám a majdnem 3000 személyből álló karaván tagjai között az ökröt úgy felosztani, hogy mindegyiknek jusson belőle, nem könnyű feladat volt. A civakodás csakhamar a kimbombo italtól felhevült emberek között általánossá lett, már a fa buzogányok (hunya) is szerepeltek s többnek fejről már a vér csorgott. Ezt látván, hogy a dolog még rosszabbra ne forduljon, néhány józanabb ember kíséretében kivont karddal a verekedők közé rohanék, de nem oly könnyen sikerüle őket megbékíteni, mint gondoltam vala, sőt többen azzal fenyegetének, hogy az én fejemet is betörik buzogányaikkal, ha el nem lódulok; de mások jó szándékomat látván segítségemre jövének, s én mitsem kimélve, rendre megkardlapozám meztelen hátukat, kivált a szintén civakodó teherhordóim hátát, s így végre sikerüle a veszekedésnek és verekedésnek véget vetni, annélkül hogy valamelyiknek életébe került volna ⁵⁾.

A fejdelem ökorajándéka tehát oly forma volt mint Eris almája, csakhogy ennek rossz következése

csak húzamos idő múlva volt érezhető, amaz pedig úgy hatott mint a puszkapor.

Febr. 7. Korán reggel kiindulánk s a kilom-bót környező erdőtől nemsokára kijutván, lapályos s ingoványos rétekre érkezünk, melyek az esőtől elöntve voltak. Gyakran tetemes távolságra térdig érő vízben és mocsárban kelle gázolnunk, szerencsénkre a szépen derült nap felvidította kedélyünket a keserves gyaloglásban. Most jobb felé gúlaalakú hegy tetején számos incendera fák az ide mintegy 3 mfdre levő hámbói fővárost jelölték.

Négy órai gázolás után, nem kis meglepésemre, kivergödénk az elöntött lapályból s szeliden emelkedő magasodásokon számos helység elevenítette a vidéket, mely annál kiesebb lett, minél jobban közeledtünk a helységekhez. Ma még a Keve folyón kellett átkelnünk, azért a rajta vert irányunktól jobbra maradó hidat keresve, letérünk eddigi utunkról, s némileg délnek tartva járatlan ösvényen haladánk előre, mignem a hámbói fejdelem lakhelyéhez közel ismét vert útra találánk, melyen azután egy órai gyaloglással a sebes Keve folyó partjaira jutánk. Itt a hidat a megáradt víztől egészen elborítva találtuk, s csak egyik oldalán kiálló karfái látszottak ki a vízből. A folyó s a rajta vert híd e helyen több mint 120 lépésnyi széles, csak térdig a vízben gázolva lehetett a hídon átkelni. Ez bizony nem volt könnyű s veszélytelen dolog.

De a lejövet alkalmával vert kilombo a tulsó parton volt, s a karaván egy része csakugyan még az nap átkelt a folyón, a mennyire a beálló sötétség engedte.

Febr. 8. Másnap reggel mindjárt virradatkor elkezdék az általjárást, de ez oly bajos volt s oly lassan ment, hogy az utolsó csapatok csak délutáni 3 és 4 óra között kelhetének át. Ekkor már csak én s néhány fegyveres kísérőim voltunk az innenső parton. Nem győztem csodálni a bátorságot és könnyüséget, mellyel a súlyos teher alatt nyögő emberek minden habozás nélkül a hídon átkeltek, holott én csak a szükségnek engedve s a legnagyobb félelemmel léptem a hidra, s ha kiszongóm nem segít vala, bizonyosan fejszédülve s az egyensúlyt veszítve a sebes folyóba zuhanok. A már sokszor kiállottam tengeri szélvészakkor képes voltam az erősen ingó magas árbocfákra felmászni s onnan a tátongó tengeri hullámokat hideg vérrel szemlélni; itt pedig csak reszketve kelhettem át a kiáradt folyótól, kissé elborított hídon. Minden akadály könnyebb legyőzésére csak a szokás képesítheti az embert.

A Keve folyó Hámboorszáág keleti határát képezi, elválasztván azt a Számbos tartománytól.

Hámboorszáág inkább harcias lakosai, mintsem kiterjedése és nagysága miatt híres tartomány; a déli szél. $12-13^{\circ}$ s a keleti hossz. $16-17^{\circ}$ között terül el. Éjszokról keletre a bailundói, délre a ká-kondai és kingolói, s végre nyugotra a kiákkai birtokokkal határos. Lakóinak számát 120,000-re becsülöm, kik szinte a kimbunda néptörzsökökhöz tartoznak s ezekkel egy azon nyelvvel és szokásokkal élnek, csakhogy az undok anthropophagia által tűnnek ki, mely köztük, mint saját tapasztalásomból tudom, általánosan el van terjedve. ⁶⁾ A fejdelem hatalma előkelő néposztály által van korlátozva, az

örökös joga nem az uralkodó gyermekeit, de leánytestvérének fiait illeti, az elsőszülöttség szerint. A hámbóiak általában magas szép termetű emberek, életmódjuk olyan, mint a kiákkai népeké. Ez örökös háború- és ragadozásból élő zshiványok innét délre több mint 100 mfdnyi távolságra a Gámbos, Humbe, Kámba s más pásztortartományokba rendszeren évenként berontanak, szomszédjaikkal szövetkezve, s ott „munáno“ neve alatt ismerik és rettegitik. Söt egész a déli szél. 20-dik fokáig is előnyomulnak, s csak az ott elterülő víztelen Mucimba sivatagok vetnek gátot további előnyomulásuknak. Innen aztán zsákmánnyal megterhelve térnek vissza hazájokba. A soknejűség a hámbóiaknál is divatozik, de a körülmetélés náluk nincsen szokásban. 7)

A tartomány déli része igen hegyes, de éjszaki részén nagy kiterjedésű nedves lapályok vannak. Több kisebb folyói közül csak a K e v e érdemi meg igazán a folyó nevét. Ez a Galangue magas felsíkokról zuhan le, azután délkeletről nyugatra folyván Hámbot a számbos birtokoktól választja el, alább több folyóval egyesül s a bailundók országát hasítja, ott ismét a Gángo és Lutato folyókkal egyesül s alább a Kibála és Ambuim tartományok hegyein több vízesséssel rohan keresztül, végre a muszumbe és mupinda népek földjeit az esős évszakban szélesen elöntvén, torkolatjátul nem messze vizilovakkal és krokodilokkal népesített több mély tavat képez, s azután mély medrében szelíden odább hömpölyögve a déli szél. 11 fokja közelében az ugy nevezett Benguela velha (Ó-Benguela) öblébe szakad s az Atlanti tengerrel egyesül.

A Keve folyóban általában sok viziló tanyáz. Benguelában erősen hiszik, hogy Háambo tartományban arany van, mert néhány év előtt némely kalandorok sok aranyport leltek ottan.

†) Talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy déli Afrikában, mint mely az egyenlítőtől délre esik, a tavasz szeptember, október és november, a nyár december, január és február, az ősz március, ápril és május, s végre a tél június, július és augusztus havakba esnek. — Azon vidék, melyre Magyar e helyen vonatkozik, a fordítóközi esők övébe esik, ugy mint a Liambáj vidéke. Erre vonatkozólag Livingstone (475 s t. l.) azt mondja: „Az esős időszak sajátságai e csodálatosan nedves vidéken, némi tekintetben a Zambezinak s talán a Nilusnak is időszakos kiöntéseit magyarázhatják meg. Az eső, ugy látszik, a nap futását követi, mert október és november havakban esik, mikor a nap e földön kelet felől délre jár. Mikor decemberben a bakjegy fordítót eléri, akkor száraz idő jár, s december és januarius azon havak, melyekben a bakjegy fordítókör táján (Kolobengtől Linjantiig) a káros szárazságoktól leginkább kell tartani. Mikor aztán a nap ismét éjszaka felé fordul, t. i. február, március és április havakban, akkor az évnél nagy esőzéseik állanak be, s a síkságok, melyek október és november alatt jól megáztak s az esőt mint szivacsok magokba szívták, most tulságosan megtelnek s kiöntik ama tiszta vizárakat, melyek a Zambezi partjait elárasztják. A Nilus időszakos kiáradásait hihetőleg hasonló tünemény okozza. Mindkét folyó ugyanazon vidéken ered, de a kiöntés idejére nézve különbség van az egyenlítő két oldalán. A Nilus vize, azt mondják, júniusban kezd dagadni, s a vizár legmagasb állását augusztusban éri el, vagyis akkor, mikor föltehetjük, hogy a legnagyobb megtelés állt be.

Méltó, hogy e dolgot megvizsgálják azok, kik az egyenlítő s a déli szélesség 10-dik foka közötti vidéket majd ki fogják kutatni; mert a Nilusban nem tapasztalunk tetemes növekedést, mikor a nap legéjszakai pontját, a rákjegy fordítót érte el, hanem akkor tapasztaljuk azt, mikor a nap visszafordul az egyenlítő felé.“ — Továbbá megjegyzi Livingstone, hogy nézeteivel Gabriel és Brand uraknak Loandában tett többévi tapasztalatai is megegyeznek. Loandában november 1-jétől 30-dikáig esik, a december és januarius többnyire meleg és száraz hónapok. Az erősebb eszések februarius elsején állnak be s tartanak május 15-dikéig. A Fokföldön egy hónap sincs egészen eső nélkül, mégis leginkább áprilistől kezdve novemberig s legbövebben júniusban, tehát télben esik, a nyári hónapok ellenben, december, januarius, februarius s marcius aránylag szárazak. D'Urbanban szintén márciustól októberig esik legtöbb eső, míg a nyári hónapok esőtlenek. Kis-Namakua-földön április, május és júniusban esik, ellenben nyáron soha sincs eső. De a fokföldi gyarmat belső és éjszakai részein, a busmannok földjén, épen az említett hónapok alatt nem esik s csak a nyári hónapok alatt vannak néha fergetegesök, azonban gyakran évek mulnak el, annélkül hogy az Orániai folyó ezen rideg és száraz vidékén csak egyszer is esnék. A fokföldi gyarmat határjától éjszakra a Ngami taváig terjedő vidéken, Livingstone szerint, az éghajlati viszonyokra nézve három hosszúsági övet lehet megkülönböztetni. „A keleti hegyes öv jól van megvizesítve s évenként tetemes mennyiségű esőt kap. A középső övön csak kevés alacsony domb van, rajta kevés forrást s még kevesebb folyóvizet találunk; az eső gyéren esik s minden másodévben szárazságtól kell tartani. Mesterséges öntözés nélkül egy európai gabnafaj semterem ott. A nyugati öv a Kalihari pusztaival együtt még lapályosabb s még kevesebb vize van. Hogy e terjedelmes síkságokra oly kevés eső esik, annak oka hihetőleg az, hogy a belföld legnagyobb részén a

keleti vagy délkeleti szél uralkodik.“ (De Moffat szerint — *Missionary Labours and Scenes in Southern Africa*, p. 87 — a Fokgyarmat határjai s a déli szélesség 25-dik foka közt a nyugati és éjszaknyugati szelek uralkodnak, a keleti szél pedig ritka, s ha fúj, rendszeresen esővel jár). „Az Ind tengerből való nedvesség a keleti hegylejtőn csapódik le, s azon kevés nedvesség, melyet a keleti légfolyam még magával hord, midőn a szóban levő síkságokat eléri, a felszálló forró levegő miatt nem sűrűsödhetik esővé. Hogy mindazáltal a Kalihari pusztának sokkal gazdagabb növényzete van, mint Közép-Ausztraliának ugyanazon szélesség alatt (a déli szélesség 20-dik és 30-dik fokjai közt), annak oka a vidék földtani szerkezetében rejlik; e vidék t. i. melencét képez, melynek szélei felől a víz a föld alatt a közepe felé szivárog s ekkép a földnek némi nyirkosságot kölcsönöz.“

Több jelenségből következtethetjük, hogy a szóban levő vidéken hajdan több eső esett, mint most, s jelenleg is bizonyos években többet esik, mint más években. Mikép a fokgyarmat éjszaki részén, ugy a Beesuanaföldön s Kalihari pusztán is csak tavasszal s nyáron esik, ellenben télen soha, vagy majdnem sohasem esik, s júniusban annyira kiszárad a fű, hogy porrá lehet dörzsölni. Andersson szerint Uj-Barmenben rendszeren már szeptember és október havakban állnak be az első futóesők, de a tulajdonképi esős időszak csak december és januárius elejével kezdődik. Azután májusban és júniusban erős, száraz keleti szelek fúznak, de néha még akkor is előfordulnak záporosók, melyekre azonban mindig nagy hideg következik. Nagy-Namakuaföld éjszaki részében az esős időszak ugyanakkor kezdődik, mikor a Damaraföldön, odább délre később kezdődik. De itt hibáznak a rendes téli tengeri esők, melyek Kis-Namakuaföldet termékenyítik s csak fergetegesők fordulnak elő, és pedig december és január havakban,

ritkábban s gyengébben szeptember s október, vagy május s július havakban.

A Kalihari éjszaki széle s a Liambáj vidéke között Afrika belsejében oly földöv van, mely középtagot képez a délre eső száraz s az éjszakra eső nedves vidékek közt. Azon földövön, különösen tavasszal, gyakran rendkívüli szárazság uralkodik. Ott is az esős évszak a szeptember és április közötti időbe esik, de kezdete nem oly szabályos, mint odább éjszakra. Linjantiban az első futó esők szeptember végén esnek, a Mapui folyó mellett már szeptember elején, de a tartós esők az előbbi helyen csak október végén kezdődnek. A damarák és ovampók földjén, ugyanazon szélesség alatt, Galton szerint, novembertől januáriusig időről időre s néha igen erős eső és mennydörgés fordul elő, de a tulajdonképi esős évszak januarius 1-je s április vége közt van. Kámbarszámban, Magyar szerint, február és április havakban van az esős évszak. Lásd: Behm jeles értekezését: Süd-Afrika im J. 1858. Mittheilungen aus J. Perthes geographischer Anstalt, etc. 1858. V füzet. H. J.

- 1) A kiszondi (*Formica atrox*) hűvelyk hosszú, veres színű, mérges hangya, mely különösen a veres agyagú s magasabb vidékeken nagy mennyiségben előfordul. Az esős évszakban egyik helyről a másikra költözik milliárdnyi seregben; egyenes irányban tetemes messze ségre nyúlik el a költözködő hangyasereg vonala; leginkább nedves éjjeleken, nagy eső után szoktak költözködni. Jaj azoknak, kik az utjokban álló házban alusznak! a mérges sereg meg nem kerüli a házat, hanem esapatostul beront, s az emberek csak futással menekülhetnek előlük. Az elefánt nagyon fél a kiszondi hangyától, mert ha néhány ormányába férkezik, akkor fájdalomában dühödten néki rohan a fa tuskóknak, s azokat csapdosva szétroncsolja ormányát s így nyomorútan elvész.
- ††) Livingstone is megemlíti a veres hangyát s ezt beszéli róla (430 s 431 l.): „Tala Mungongóban mulatásunk alatt figyelmünk veres hangya fajra fordított,

mely e tartomány különböző vidékeit zaklatja. Nevezetesen, mennyire ábitja az állati táplálékot. Midőn a helység parancsnoka egy tehenet leölte, a rabszolgák egész éjjel kénytelenek valának virrasztani s a hús körül szalmatüzet rakni, hogy a hangyák fel ne falják. E hangyák gyakran oly számmal vannak, hogy kis hadsereghez hasonlítanak. Kis távolságról tekintve barnaveres szalagot láttatnak, mely 2—3 hüvelyk széles, s mely az ösvényen keresztül nyúlik, mindnyájan szaporán előretörnek egy irányban. Ha valaki történetesen rájuk lép legott felfutnak lábszárain s meglepő erővel csipnek. Ez épen meg nem vetendő ellenséggel először Kasszandse közelében találkoztam. A távoli tájékat szemlélgettem, midőn történetesen egyik fészkekre hágtam. Egy pillanatot sem telt bele, s máris közös megtámadást tőnek tettem különböző védetlen helyein, alulról nadrágomon fel s felül nyakomon és mellemen. E furiák csipései olyanok voltak mint a tűszikrák, s nem volt menekülésem. Egy két percig ide oda ugráltam, azután kétségbeesve minden ruhámat letéptem s sorban ledörzsöltem s leszedtem őket, oly gyorsan a mint csak lehetett. Oh! a legérzéketlenebb halandót is fölelevenítenék. Szerencsémre senkisémet láttam, mint kűszködtem a hangyákkal, különben hire járt volna a helységbe, hogy megbolondultam. Egyszer éjjel, midőn sátram alatt egészséges álomba voltam merülve, szállattam meg a hangyáktól, s takarómat csak úgy tisztíthattam meg tőlük, hogy tűz felett tartottam. Valóban bámulatos dolog, hogy oly apró lényekben annyi rossz indulat megférhet. Nemcsak csipnek, de miután falámjaikat bestülyesztették, körülfordulnak, miáltal szakadást s nagyobb fájdalmat támasztanak, mint az egyszerű seb okozna. Gyakran megtörténik, hogy midőn valaki ökör hátán ül, [s az ökör történetesen a hangyasereg közelébe lép, a hangyák az állat lábán felfutva azt támadják meg, ki hátán ül, s csakhamar megéreztetik vele, hogy menetöket meghá-

borította. Félelmök ninesen s egyenlő heveességgel a legnagyobb s legkisebb állatokat rohanják meg. Mikor valaki szalagjokra lép, akkor számtalan otthagyják a rendeket s neki rohannak az úton, mohón keresve a harcot. Különbözik nagyon hasznosak abban, hogy a környéket a döglött állatmaradékoktól megtisztítják, s ha emberi lakot látogatnak meg, teljesen megtisztítják a romboló fehér hangyától s más férgectől. Sok ártalmas rovar és csúszómászót irtanak ki. Megtámadásuk heves ségét roppant számuk nagyon öregbiti, s tüzes megrohanásuknak a patkányok, egerek, gyíkok, sőt a python n a t a l e n s i s is, mikor tulságosan jóllakott, áldozataik lesznek. E hangyák soha dombokat nem raknak, mint a fehér hangya. Fészkeik mindjárt a föld alatt vannak, s az európai hangyabolyokhoz hasonlítanak. Olykor utjokon földalatti járatokat készítenek a fehérhangya üregeibe, hogy portyázásuk alkalmával a nap heve ellen ótalmazhassák magokat.“

Barth is beszéli, hogy ittott valóságos harcra kellett a hangyákkal kelnie. H. J.

- 2) A délafrikai népeknél szokás, hogy az asszony látogassa meg előbb az idegen férfit, s ez alkalommal mindig valami csekély ajándékot szokott neki küldeni s egyúttal látogatását előre bejelenteni. Ily látogatás rendszeren kevés teketoriával megy véghez, s ha a jövevény férfi az asszonynak tetszik, mindjárt gyöngédebb viszonyba is lép vele s magához hívja.
- 3) Ezen feketék oly büszkék, hogy a legutolsó teherhordó is halálos szégyennek tartja a Benguelából fizetésért hureolt batujával hazája határán átlépni. Tehát a határon más szegődött egyénnek adja át málháját s az úton kapott fizetése felével tetőtől talpig felruhazza magát s csak fegyverét viszi, midőn helységéhez közeledik. Lakása elé érkezvén, sok puskalövessel tudatja övével megérkeztét; ezek eléje mennek, körülveszik s hallgatják sok hazugsággal összeszött úti kalandjai elbeszélését. Hogy a testén lobogó új szöveteket teherhordásá-

val szerezte meg, erről mitsem szól, sőt azt állítja, hogy a fehérekkel nyereséges kereskedést folytatott s így szerezte meg új ruháját.

- 4) A tengerpartok közelében fölszedett kóroanyagok a bihéi karaván népei közt rendszeren eltűnnek, mihelyt a Lingi-Lingi hegységen túl vannak, a betegek is szembe-tűnőleg javúlnak s nemsokára minden orvoslás nélkül egészen felidülnek.
- 5) Az ily civakodások alkalmával történt erőszakos halál idegen tartományban az egész karavánra nézve veszedelmes és sok alkalmatlanságot okozó esemény. Gyakran a környék lakosai megrabolják a karavánt, míg népei egymással veszekednek, de mindenesetre a vérontás több napi idővesztésébe kerül a rákövetkező szertartások miatt; s a főnöknek, kinek földjén a vér ontott, legalább is 10 rabszolga árát megérő birságot kell adni. Ha aztán a gyilkosnak nincs vagyona, a karaván kénytelen érette fizetni, miért is őt, ha meg nem ugrik, mi rendszeren történni szokott, rabszolgájává teszi.
- 6) E népek minden kétség nélkül rettenetes emberevők, több kerületben (Munda, Kálá, Kipeju-ban) az emberhúst nyilvánosan árulják, de csak tulajdon földieiknek adják el, idegenek előtt erősen tagadják undok vétköket. Leginkább betegeket, rablókat, kisdedeket, elaggott öregeket s rabszolgákat szoktak leölni, mint azt magam több ízben láttam. A férfitől a fejet, az asszonytól pedig a combot (a térdtől kezdve a szeméremig) nem eszik meg s elhányják, miért, azt nem tudom.
- 7) Fejdelem csak körülmetélt lehet, ha tehát kisded korában nem történt, tehát mihelyt fejdelemségre jut, kénytelen a szertartáson átesni, habár férfi korában is; különben rendes szóbának el nem ismertetnék.

V. FEJEZET.

Megérkezésem Bihéországban.

A Dsámba. Az aranybányák. Dimba. A hadi tábor. Kutátún-Muungoja. Donde. Kimbolenge. Bulum-bulu. Tumba. Bihé.

F e b r. 9. Jókor fölkerelkedvén, a keletre szemközt álló s kúp alakban magasan feltornyosodó Dsámba hegytömeghez közeledénk, mely a körülte emelkedő magasságokon felül, mint hatalmas bástya, emelte fel kopár gránit csucsat. Ösvényünk két oldalán, egyenközű hegyágak huzódtak el, melyek mintegy tisztelettel borultak a Dsámba lábaihoz. A magas fáktól árnyékozott, bár köves lejtőn vidáman kapaszkodék fel a honjához mindinkább közelebbő karaván, a különbféle utazásokon s különbféle nemzetek nyelvén tanult dalokat énekelve. ¹⁾ Az énekszó erősen visszaütődék a sziklás hegyen, s a lakatlan vidéket némi étellel tölté el.

Szünet nélkül magasabbra és magasabbra kapaszkodánk, több hegyi patakon kelénk át, melyek kristálytisza vize kellemesen enyhité az égető nap-sugaraktól szomjas utasokat. Ittott az erdőből kibukkanva nyílt felsíkra érkezénk, honnan meglepő kilátás esett a környékre. Keleten a mind közelebb és közelebb mutatkozó ős Dsámba kopár szürke

sziklacsúcsai feltünő ellentétet képeztek az alattok elterülő buja tenyészettel, nyugaton a hámbói halmokon elszórt, magas incendera fáktól környezett helységek mosolyogtak felénk, s az alattok elterülő síkságon a Keve folyó szalagja huzódott el.

Jó darabot haladánk így; déltájban a napsugárok az uralkodó szélesend miatt rendkívül nagy forróságot okoztak, s nemsokára a messze távolból hallatszó tompa zúgás égi háború közelgetését hirdette. Kettőztetett léptekkel igyekvénk a dsámbai magasságokon rakott kilombót mentől elébb elérni.

A Dsámba hegységet fedő erdőség nagyobb részint az építésre alkalmas fákból áll; ilyenek: az óriási „uszamba“, melynek setétzöld tojásdad levelei vannak; a „bombolo“ (*celastrus illicifolia*) fehérres fénylő levelekkel; a „keritenda“, „ongaje“, „páko“ vagy „máko“, vaskeménységű óriási sudár fák; a „kabábá“ vagy cédrus, mely növéseire fenyűfához, de keménységére vashoz hasonlít, s melynek tetejét kis kerek ágkoszorú koronázza; a „losa“ stb. A magas gallyazat alatti üres helyet többféle, részint jóízű erdei gyümölcsöt termő alacsonyabb fák foglalták el, mint a „luhengo“, ²⁾ „vákulankula“, ³⁾ stb.

A keleten mind sűrűbben felszálló fellegek nagy villámlással és mennydörgéssel csakhamar a láthatár fölött foltonkint elszórt felhőkkel egyesültek s a napfényt elfogták, s a keletről jövő, mindinkább ez ösödő széllel együtt kellemes hűvest okoztak, mely nekünk a köves lejtőn felkapaszkodóknak igen kívánatos volt. De nemsokára oly erős zápor hullott reánk, hogy a közelünkben álló tárgyakat

sem különböztethettük meg. Mindazáltal folytatók útunkat a sziklákról pataként omló vizen keresztül, míg végre délutáni 3 és 4 óra közt tetőtől talpig elázva a kilombóba érkezénk.

Febr. 10. Egész éjjel hullott vala az eső s reggel is egyre omlott, azért a karaván ki nem mozdult helyéből. A nyugalom reám nézve nagyon is szükséges volt, mert tegnap a felkapaszkodásban nagyon megizzadtam s rá a hideg záporosótól esontig eláztam; ennek következtében most a láz ütött ki rajtam, miért is az ágyban maradtam. Már féltem, hogy nagyobb bajom lesz; de a jól fedett singében s az erős tűz mellett ágyamban jól megizzadtam s erre a kórjelek csakhamar eltűntek. Csak nagyon bágyadtnak éreztem magamat.

Kilombónk a Dsamba magasan felnyúló csúcsát megkerülve a hegy hátán volt rakva. Innén láthatam, hogy a roppant sziklacsúcs nem lakatlan, mint első pillanatra gondoltam, mivel a hegyesűcs hosszan elnyúló s lassankint alacsonyodó oromlejtő által a környező hegyekkel van kapcsolatban, s azon oromlejtőn könnyen lehet a csúcs tetejére feljutni. A csúcs alatt kelet felé széles felsík van, melyet nyugotról nem láthatni, s e felsíkon Dsamba helység épült, mintegy 200 házzal. Bátor és zsvány indulatú lakosai, noha a Bailundo, Hámbo és Számbos tartományok határai között élnek, azon tartományok egyik fejdelmét sem uralják, hanem saját s önválasztotta főnök alatt vannak, s mikép a középkor olasz condottiere-i háború idején annak szolgálatába szegődnek, ki legjobban fizeti.

A karavánok el nem mulasztják az ily rablásra mindig kész, noha csekély számú nép főnökének barátságát adományokkal megnyerni. S tehát én is 50 rőf szövetet, 10 font löport, 10 palack égett bort, 100 tüzkövet, 300 levél papirost s egy puskát küldék ajándékkul a dsámbai főnöknek.

Délfelé, midőn az ég kissé felderült, több dsámbai ember jött kilombónkba, részint élelmi szerekkel. Feltünőleg magas s jó testalkotású emberek, bő s különbféle színű ruhájok volt. Fegyvereik: hosszú esővü puska, zagája és fa buzogány, melyek nekik valóban harcias külsőt kölcsönöztek. Mindig volt alkalmam tapasztalni, hogy Délafrikában a hegyi népek igen szép termetűek. A dsámbaiak magokviselete sokkal bátrabb, mondhatnám, szilajabb volt, mint azon embereké, kikkel eddig utunkon találkoztam vala; minden teketória és engedelemkérés nélkül a kilombón keresztül egyenest singémbe jöttek, a hányan csak bele fértek, mi nekem a beteg ágyban fekvőnek elég terhes volt. Csakis holmi apró ajándékokkal tudtam tőlük megszabadulni.

Többi közt a dsámbaiak módjára öltözött egyén jöve singém ajtajához s ott megállva, portugál nyelven kére engedelmet a bemenetelre. A szokott üdvözlés után elbeszélé, hogy most a dsámbai főnök, Káindángongo, szolgálatában álló fegyveres (mukuengye), de több év előtt egy e vidéken sokáig tartózkodott fehér embernek, kit „Taláma-houssi-nak (azaz: mérges oroszlánynak) nevezett, rabszolgája volt s az ásványok gyűjteményeiben segítette.

Még Benguelában hallottam volt, hogy valami 16 év előtt bizonyos Joao Cota, Braziliából Benguelába számüzött „mineiro“ (bányász), hosszabb ottmúlása után, holmi europai árukkal megrakodva a hámbói hegyes vidékre vette magát. Itt sokáig tartózkodott, végre megjelent a városban, de látszólag minden áru nélkül, csak számos rabszolga kísérettel. Mindazáltal a városban úriasan és dobzódva élt, s a kártyajátékban szenvedett tetemes veszteségeit bőven aranyporral fizette. Végre beleunván dobzódásaiba, aranyporral összevásárlott árukkal ismét a belföldre ment. De itt, mint dsámbai látogatóm beszélte, nem kereskedést üzött, hanem aranymosással foglalkozék. Iszonyú kegyetlenségeket követett el a bensülötteken, kik valamikép boszúját felfingerelték, de azután bőven megadta a váltságdíjat a magával hozott árukból, melyekkel a pártján levő embereket is tartotta. Hogy a lakosok az aranymosásban ne háborítsák, azon helyet, melyen az aranyt találta, s mely hegyi patak hosszában nyúlt el, a tartomány főnökétől megvette s bekerítettette s azután annak közepén libátáját építtette föl, sok fegyveres rabszolgája levén.

Az aranypor-mosásban csak ketten, látogatóm s még egy más rabszolgája, voltak neki segédül. Ezen másik rabszolgáját egyszer részegségében agyonütötte. Erre a földnépe, mely sok kegyetlensége miatt már régóta boszút forralt vala, s mely tudta hogy huzamos idő óta valami alattomos munkát folytat, melynek célját azonban eszével föl nem érte, boszorkányságot fogott rá. Noha bő ajándékozásaival lekötelezett számos pártolója volt, mégis

az elkárhoztató ítéletet a többség véleményében nem tudta megsemmisíteni; végre a föld népétől elcsábított rabszolgái is elszöktek tőle, s ő csak gyors futással menekülhetett néhány kísérelével Benguelába. Itt egy évnél tovább maradt, s ottmulatása alatt is több példáját adta eszeveszett vakmerőségének. Így többi közt egyszer épen az nap s azon órában, midőn háza előtt egyházi processiónak kellett elmenni, nedves ruhát terítettett ki az utcára s azután töltött fegyverrel kezében kapuja elé állt, s midőn a processio arra közeledék, agyonlövással fenyegeté azt, ki a száritásra kiterített ruhát elvenni vagy rá lépni mer. S a processio csakugyan megfordult s visszahuzódott. — Olvasóim tán csodálkozva kérdik, hogyan lehet ily botrányt mivel városban büntetlenül elkövetni? De tudni kell, akkor Benguela nem felvilágosodott lakossal telt város, hanem undok rabszolgavásárhely, s a rabszolga kereskedők fő istensége az arany volt, mellyel Cota uram börtáskái jól meg voltak tömve. Végre a kalandor visszament Braziliába, annélkül hogy valakivel tudatta volna, hogy hol van az arany lelhelye.

Dsámbai látogatóm kész vala az általa jól ismert helyre elvezetni, de mostani körülményeimben el nem meheték. bár nagyon kíváncsi voltam, mert a karavánt nem várakoztathatám több napig, magam pedig nem folytathattam volna utamat. Azért látogatóm szolgálatát neki adott ajándékkal más jövő alkalomra foglalám le.

A mit Benguelában az e vidéken, valamely ismeretlen helyen, létező aranybányáról s azon emberről, ki azt fölfedezte, hallottam vala, az tökélete-

tesen megegyezett azzal, miről dsámbai látogatóm tudosita. Azért nincs kétségem benne, hogy itt csak ugyan arany találtatik; a hegyes vidéken utunkba esett mély vájások földtani viszonyai is arra mutatnak, hogy e vidéken aranyt lehetne lelni. Azért érdemes volna, hogy értelmes bányász kutatná ki a hámbói hegyeket, munkája, hiszem, nem maradna gyümölcs nélkül.

A küldöttség, mely a Káindángongo főnöknek járó kibándát megvitte, estve felé visszatért. Szivesen fogadtatott a főnöktől, ki a maga részéről is követséget küdött kilombónkba kecskével s egy kosár kukoricaliszttel, ajándéku számomra. Egyszersmind megüzente, hallgassam ki követjeit, mert fontos hírt fognak velem közleni utazásom folytatására nézve ⁴).

Ez üzenet hírére azonnal több felül kiáltozák: Olo zsángo! (a tanácsra!) Csakhamar együtt valának a karaván népei, s közöttük én is helyet vevék székesen. A követek, a háromszoros „bokuetu“ után a következő beszédet intézék hozzánk: „Urunk, Káindángongo, a földén átutazó bihéi karavánnak igaz barátja, azért benneteket általunk arra figyelmeztet, hogy a Kutátu folyó mellett elterülő sikokon bailundó fegyveresekből álló hadi tábor tanyázik, kik, mint tudva vagyon, a délre fekvő Humbe tartományokba szándékoznak rontani; de hihető, hogy megtudván a közeledő, árukkal megrakott karaván jöttének híret, helyökből ki nem mozdulnak, s talán csak azért telepedtek le a karaván útja közelében, hogy, bízván fegyveres embereik számában, a karavánt megtámadják. Mindezekre urunk figyelmeztet benneteket

mint jó barátotok, ezt tartván kötelességének. „Kámuri jo tu bángysa!“ (nincs több mondani valóm!), ezzel rekeszték be szavaikat.

Megköszönvén a jó tanácsot s megajándékozván őket, haza bocsátám. Azután a gyűlésen elhatároztaték: Holnap reggel, hajnal hasadta előtt induljon el tíz könnyű fegyveres s mentől gyorsabban siessen az ide mintegy 10 mérföldre levő Kutátu folyóhoz kikémlelés végett; azután ha majd óvatosan mindent kikémlettek, siessenek vissza a dimbai kilombóba, hova a karaván a holnapi napon szándékozik elérkezni. — Végre az éjjeli örök háromszor ismételt hangos felkiáltással kötelességök teljesítésére emlékeztetének.

A borult esős időben, déltájban, a hőmérő 21 R. fokot mutatott, estve felé pedig, keleti szél kerekedvén, 18 fokra szállott le.

Febr. 11 A fejedelmeknek járó adóktól megmenekedni akaró karavánok innét a Számbos és Bailundo tartományok között elterülő lakatlan erdőkön szokták útjokat folytatni, úgy hogy az elsőbbik ország népei jobbra, a másikai pedig balra maradnak. Azért korán reggel kiindulván, némileg éjszakkelenek tartánk. Az elébb köves de majd kőnélküli s fekete homokos földön gyorsan haladánk előre, s 10 óra tájban a dsámbai magasodásokon elterült fokozatot értük el, mely e szélesség alatt Délafrikában a nyugoti tengerpartoktól keletre harmadik és utolsó magassági fokozat. Innét több száz mfdnyi távolságra, egész a Lupáta hegyláncok közeléig, mint tapasztaltam, a föld színe csak észrevehetlenül magasodik vagy alacsonyodik, kivevén a folyók partjai

közelében, hol szaporán emelkedik egy kis távolságon, de azután a síkság változat nélkül és mondhatni, egészen szabályosan, más, nagyobb vagy kisebb távolságra levő, folyó- vagy patakhoz vezet szelid hajlással. †)

Itt meglepetésemre először vevém észre az egyes csoportokban, de nagy bőven előforduló olajpalmát (dendee), melynek hosszú, félkörben lehajló ágkoronája van. Ezenkívül a rétekekkel váltakozó erdők leginkább az „omia,“ „vingolo“ és „losa“ fákból állottak. Ez erdőket bizonyos, csaknem rendszeres közből délről éjszakra elnyúló sömlyékes puszták hasították keresztül, s e rétekek közepén kristálytiszta vízerek kígyóztak el, melyek mellett antilopok, gazellák, pakaszák, zebrák s kivált sok pézsmadisznó nyomai voltak láthatók, bizonyosságul annak, hogy az emberektől lakatlan ezen vidéket annál több vad állat szállta meg, de ezeket vadásznunk nem lehetett, mert a vélt ellenség közelléte a minden zaj nélküli csendes utazásra kényszerített.

A hegyes vidékeken talált változatos tájképek itt egészen eltűntek, s az egyforma felsíkon csak az egy és több mfdre kiterjedő erdők s felváltva a közöttük elnyúló, magas füvel borított, száraz vagy sömlyékes rétekek mutatkoztak. A réteket rendszeresen patak öntözte, s a tenyészet mindenütt buja volt, mindazáltal az egyformaság untatóvá lett.

Minden pihenés nélkül folytatván utunkat, délutáni 2 és 3 óra közt a Dimba nagy füves síkot környező erdő szélén, a karaván által lejövet ott rakott kilombóban megszállánk, a legnagyobb csen-

dességgel, s várva várók előre sietett kémeink megérkezését.

Febr. 12. Küldöttjeink késő éjjel megjövének s tudunkra adák, hogy tegnap a kijelölt helyre érkezve, oldalt, balra útunktól egy óra járásnyira, egymástól elkülönzött több hadi tanyát (kilombo an vita) találtak. Körültök lappangva mindent jól kikémleltek; abból a mit ott láttak, következtetniök kell, hogy a tábor egyhamar föl nem fog kerekedni s odább állani; s minthogy épen útunk közelében, az erdön mintegy elrejtve van, azért azt kell hinnünk, hogy ők mozdulatainkat szemmel tartják s megtámadni készülnek.

E hír nagy felindulást támaszta a kilombo népei közt. Különbözők valának a veszedelem elhárítását tárgyazó vélemények; némelyek büszkén a magunkkal szállított sok löporra hivatkozva azt indítványozák, folytassuk utunkat haladék nélkül s megtámadtatás esetében védelmezzük magunkat emberül. De így leginkább csak azok beszélének, kiknek kevés vagy semmi árujuk sem volt, kik tehát semmitsem kockáztattak, mert ha az ütközetnek rossz kimenetele találna lenni, kopasz életöket megmenthetik gyors futással. Mások ellenkezőleg azt indítványozák, ne mozduljunk ki helyünkből s erősítsük meg a kilombót. De ez indítvány szintén célszerűtlen volt, mert ha kilombónkba zárkozunk s a nagy számú ellenség körülszállja azt, a legott beálló éhség vagy föltétlen megadásra, vagy kétségbeesett ütközetre kényszerít majd. Mindkét esetben pedig árúinkat, vagy legnagyobb részöket elvesztjük. Még mások tehát azt javasolák: térjünk le a szokott útról

s igyekezzünk a délre eső Számbos tartományon keresztül Bihébe jutni. Erre ismét a tapasztaltabbak azon ellenvetést tevék: a számbosi népek a bailundók adófizető alattvalói, tehát nem hihető, hogy ügyünket azok ellenében pártolni merészlenék; azután ha a bailundók fejedelme megtudja, hogy tartományát kikerülvén, tőle a szokott kibándát megtagdunk, ⁵⁾ mindenesetre még ellenségesebb indulattal lesz irántunk.

Akár csatára, akár futásra készüljünk, szükség volt haladék nélkül elkökölt határozatot hoznunk. Hosszas tanakodás után a többség abban állapodék meg: menjen kebelünkből választandó küldöttség a sereg vezéréhez (Szóm-án-vitá) s bizonyos adóajánlata által eszközöljön ki számunkra békességes átjárást. Ha pedig ez nem sikerülne, s a hadvezér szertelen követeléseket tenne, készüljünk ütközetre, menjünk előre s rohanjuk meg az utunkat elálló tábor.

E javaslat nekem is legjobban tetszék, mert mint tetemes áruk tulajdonosának ellenségeskedés esetében sokat kelle kockáztatnom. A 10 személyből álló küldöttség tagjai közt az országszerte ismeretes Mursza, azután kiszongóm és káleim is voltak; csakhamar az „ovitukika“ ⁶⁾ ajándékokkal útra keltek a tábor felé.

A hévmérő déltájban az árnyékban 23 R. fokon állott.

Febr. 12. Délután visszajövének a táborba járt követek. Azonnal körülfogák a karaván népei, hogy a hirt megtudják. Ez következőleg szolt: „Kánduko-Lombéágánda, a bailundók hadvezére,

háromszoros „bokuettü“-t izen nektek (zajos taps), továbbá azt izeni, hogy népét nem a tengerpartról a belföldre szöveteket szállító karavánok ellen vezeti, ⁷⁾ de a Muhumbék tartományába viszi szarvas marháért; tehát a bihéi karavánt sem fogja bántani, de szíves ajánlatunkat elfogadván, a következő adományokat kéri, annál is inkább, mivel némi árukra szüksége van. Kér tehát 6 hordó égettbor (300 itcét), 6 hordó löport (120 fontot), 6 puskát, 500 tüzkövet, 500 levél papirost, 600 rőf szövetet. Egyszersmind nyílt barátságot ajánl a karaván főnökének, s felhívja, hogy az említett cikkeket személyesen vigye meg táborába. Ő maga szívesen meglátogatná őt, ha fegyveresei neki megengednék, hogy egyedül jöjjön hozánk. ⁸⁾ Hogy pedig a karaván főnöke adott szava igazságáról ne kételkedjék, a Kutátu melletti kilombóba, hová a karaván bátran elindulhat, két feleségét fogja kezesül elküldeni.“

A főnöktől édes módon követelt adó értéke, bár itt a tengerparttól való távolságot tekintve már tetemes, mégis a körülményekhez képest szerfelett nyomasztó nem volt, mert a kisebb nagyobb áruszállítmányok több mint 150 birtokosa aránylagos kivetés útján, csekély áldozattal teremthette ki, s így a bizonyos menekülést könnyen lehetett megváltanunk, annélkül hogy bizonytalan eredményű ütközetre kerülne a dolog. A kívánt mennyiség csakhamar össze is rakatott. De azon felhívás, hogy az adományokat személyesen vigyem el, nem volt nyomra, mert annyit már tudtam, hogy a feketék közt a haszonlesés sokkal nagyobb mint adott szavok szentsége. Mursza azonban társamul ajánlkozik

s biztata, kiszongóm pedig a nyakáról lelógó gazella szarvakra esküdözve erősítgeté, hogy a Kánduko főnök szava szent. Tehát részint a szükségnek, részint barátim biztatásának engedve eltökélém magamat a felhívás elfogadására. Hogy pedig több időt ne vesztegessünk, elhatározók, hogy hajnal hasadtakor útnak indulunk s lehető gyorsasággal a Kutátu melletti kilombót igyekszünk elérni. Onnan azután én még az nap a hadvezér táborába fogok menni.

Febr. 13. Még szürkületben fölkerelkedve szaporán haladánk előre a gyér erdőkkel borított sík vidéken. A keleti széltől mérsékelt légben, a sík és követlen úton, hol csak néhanéha az erre folyó vizeknek sömlyékes szélei okoztak némi akadályt, könnyeden haladhatánk előre, s már délutáni 1 és 2 óra közt a Kutátu mellett vert singékhez érkezénk.

A hévmérő ezen időben 22 R. fokot mutatott.

Kis falatozás után, annélkül hogy a tábor főnökét jövetelemről előre tudósítottam s a tőle ígért kezesek beérkeztét elvártam volna, a már említett személyekkel s számos önkényt ajánlkozott fegyveres kíséretében a táborba indulék. Az éjszakra futó folyó hosszában fél óráig gyalogolván, s a balra eső közel erdőből kihangzó zajgást követvén, csakhamar megpillantám az egymástól jól elválasztott négy kilombót, melyekből sűrű füstoszlopok szálltak föl. Az egyik kilombo közepén magas póznán lobogó veres zászló a főnök szállása helyét mutatta. Ennek közélébe érkezvén, némely fák alatt letelepedénk s ott várakozánk, míg nem valaki felénk jön s megszólít. Számos, vad külsejű ember mutatkozék ugyan, de ezek csak egymásnak integetve hangosan felkacagá-

nak s velünk szóba sem állának. Így már jó fél óráig várakoztunk volt, annélkül hogy valaki hozánk kérdést intézett volna, s már aggódám, hogy valami baj lesz, midőn végre a főnök egyik tisztviselője hozánk jöve, s ura nevében megüdvözölvén, bennünket a gyűléstérre (zsángó) vezete, melynek egyik sarkában letelepedénk. E tér a kilombo kerítésén belül a főnök singéje előtt terült; már egészen ellepték vala a fegyveresek, kik oly sűrűn ültek a földön, hogy közöttük semmi hézag sem maradt. E fegyveresek bőre a zsirtól feketén csillogott, szemmeresztve ültek ott, durva arcuk vonásaiban a mohó ujságvágy világos jelei látszottak.

Fiatalság s jól termett emberek voltak, gyöngyökkel megrakva, fejeik szép színű tollakkal különbözőleg ékesítve, puskával, zagájjal s fa buzogánnyal fegyverkezve. Közülök a főnök s tisztikara eredeti vad szépséggel tűnt ki.

A főnök az ágasokra egymás mellé rakott kimbángók (töltéstartók) előtt feltüzött zászló mellett, négy lábú, alacsony, leopárdbőrrel beruházott székben ült, közelében egyfelől ágyasai, ⁹⁾ másfelől négy viszángysi zenész ¹⁰⁾ foglaltak vala helyet. A zenészek kellemes halk zenével kísérték az embereihez mindig erős hangon beszélő főnök szavait, ki bennünket egy pillantásra sem méltata. A főnöktől némi távolságra tisztviselői voltak, t. i. a kiszongó, kálei, maniesápi, (kulcsár), manikiálló (székhordó maniszambo (tárnokmester)).

Kánduko-Lombéágánda hadvezér a bailundo fejedelem veje, mintegy 30 éves, tán egy öl magas, s aránylag izmos ember; himlőtől kissé ragyás ar-

cának hosszukás, s mennyire feketénél lehet, rendes vonásai, s magas homloka jó értelemre, kevésbé gembás ajka erőteljes szellemre, nyugtalan villogó szeme némi csalfa indulatra mutattak. Fejét a már említett, dragonyos sísakhoz hasonlító hajfonat (epunta) ékesítette, mely a tetején bőven meg volt rakva a fényes kauri kagylókkal, míg két hálánté-
kán a fejről lelógó vékony hajfonadékok fehér és vörös gyöngyökkel ékeskedtek. Széles, fehér és vörös sávolyú szövetből készült, bő lobogó ruháját fehér gyapotöv szoritotta derekához, vállát mente módjára kék színű szövet takarta. Mindezekhez még a karjait egészen a könyökig borító réz karikák járultak.

Kis vártatva felhiva, hogy közelében fogjak helyet. Ezt legott a magammal vitt székemen ¹¹⁾ némely kíséremmel együtt meg is tettem. Most az eddig szakadatlan pengetett vizsángysik elhallgatá-
nak s a népes gyülekezetben mély csend álla be. Ekkor a hadvezér felém fordulva kétszer tapsola s háromszor ismétlé a „bokuetu“-t (békesség veled), mit szintén kétszeres tapsolással s háromszoros „mui“-val (veled is) viszonozék. Erre az egész gyülekezet nagy zajjal tapsola. Csak most győződém meg teljesen, hogy a hadvezér barátságos indulattal van irántunk.

A vezér azután több kérdést intéze hozám ne-
vem, születésem földje s utazásom célja felől, me-
lyekre neki a szükséges magyarázatot megadám. Azután elbeszélé, hogy már több nap óta tudja, hogy a sok árukkal megrakodott karaván erre közeledik, s táborában a 25 hóka ¹²⁾ népei csakugyan indit-

ványozták a karaván megtámadását; de más levén a megbízatása, nem akart a messze földről sok bajjal és munkával felérkező embereknek kárt tenni, azonfelül már több évtől fogva „kiszokobarátja“¹³⁾ egy hozzám hasonló fehér embernek (kindele tya potu), s már azért sem lehetett neki a lelki testi barátjához hasonló fehértől vezetett karavánt erőhatalommal megtámadnia.¹⁴⁾

Miután beszédjét elvégezte volt, embereim kitálalák előtte a számára hozott adományokat, melyeket alig megtekintvén, mindjárt raktárába vitete; hihetőleg attól tartta, hogy a nálánál még ragadozóbb népei elsikkasztják. Megköszönvén az adományokat, nekem a jövődre is megígérte barátságát.

Azután „mingundi“-val (méhser) telt sok fazekat rakata élénk, s erre csakhamar az egész gyülekezet az iváshoz fogta. Az ital fölhevíté a harefiakat, s nemsokára táncra kerekedének a marimbák böggő hangjai mellett, épen úgy, mint a kiszángysi főnök-nél tett látogatásom alkalmával. A táncoló csoportok közé csakhamar a főnök is keveredék, sokszinű gyöngyökkel felpiperézett ágyasaival együtt. Még csak én hibáztam, s a Hogarth ecsetére érdemes jelenet teljes lett volna, de a sok gyaloglásban eleget gyakoroltatott lábamat megkimélvén, a főnök felhívását a táncra szépen megköszöném.

A nap már hanyatló félben volt, azért a vigalomba egészen elmerült főnöktől kérdezém: van-e még valami mondani valója? Ő ismételve felhíva, töltsen ott a táborban az éjszakát, de szívességét megköszönve kilombónkba készülék. Tehát jó mennyiségű friss vad-húst és mézet rendele magam

és kísérem számára adadni, s ezzel utnak ereszte. Nemsokára tanyánkra érkezünk, hol az eljárásunk jó kimenetelén örvendő néptől szíves tapsolással fogadtatánk. Embereink tapasztalásból jól tudták, hogy az árukkal megterhelt karavánra nézve felette veszedelmes még tulajdon földieik hadi tábora közelében is megállapodni, mert a rablás végett házaikat otthagyo fegyveresek ragadozási vágyukat minden kínálkozó alkalommal kielégítik, mitsem ügyelve vezérjök tiltó parancsára. Tehát a karavánt hirtelen megtámadják s megrabolják, nem gondolva azzal, barátjaikat vagy ellenségeiket károsítják-e meg, s azután a nyert zsákmánnyal mindjárt haza takarodnak, elhagyva zászlóikat. Azért elhatározzók, hogy éjjél után egész csendességgel felszedjük sátorfáinkat, s ekkép meghiusítjuk a rendesen hajnali órákban támadni szokott tábor célját, ha ez csakugyan adott szava ellenére ránk akarna törni.

Feb. 14. Éjjélkor tehát csendesen fölkerelkedünk s a még tegnap kijavitott hidon minden baj nélkül átkelünk. A Kutátu középrendü folyó s Számbos felsíkjain veszi eredetét, délről éjszakra folytában több más folyóval egyesül s Bailundországot keresztülmetszván, a mungoják vagy m a l e m b á k földjén fut át, s azután az ott keletről nyugatra folyó Koanzába ömlik. Neve valódilag Kutátu, de minthogy több ilyenü folyó van, azért megkülönböztetésül Kutátu-an-Mungojá-nak hívják.

Útunk nem magas s gyér erdön vitt keresztül; hajnalban kijutánk az erdőbül s hosszú füvel borított síkság szélére érkezünk. A karaván népei itt terheiket levetve sok tüzet rakának s letelepedének,

hogy megpihenjenek, egyenek és megmelegedjenek, — mert noha a hőmérő 20 R. foknál inkább többet mintsem kevesebbet mutatott, mégis e légmérsékletet már hüvösnek találták. Azonban tűz nélkül a feketék ritkán maradnak még a legnagyobb forróságban is, ha mindjárt csak rövid időre telepednek is le.

Mihelyt a nap jótékony sugarait a láthatáron elárasztotta, azonnal ismét folytatók utunkat a síkságon, melyen ittott az azt egyenlőtlen kanyarodásokkal övező erdők szélei látszottak a távolból. Délről éjszakra számos kisebb nagyobb vízér szelte át a füves síkot, nagyobb részét ingoványos posványná változtatva. A lapályból kiemelkedő domborodásokon magas incendera csoportok sötétlettek, s e facsoportok árnyékában néhány apró helység látszott. Ezen helységek közös nevök *Donde*, lakosaik a *bailundo* királynak adóznak. A *Dondétól* még jó távolságra, erdő szélén, rakott kilombóba déli 11 és 12 óra közt érkezénk. A hőmérő ekkor az árnyékban 26 R. fokon állt.

A helységekből nemsokára számos asszony és leány jött tanyánkra élelmi szerekkel. Ez asszonyoktól megértém, hogy a férfiak nagyobb részint a *Kánduko* hadseregéhez csatlakoztak. *Kilombónk* környékén sok ehető gombát leltünk, melyek az éhes utasoknak kellemes eledelül szolgáltak, annál is inkább, mivel most először találtunk gombát idáig való utunkon.

Bár a *Donde* helységek főnöke népével együtt a táborba ment vala, mégis honmaradt „ntembó“-jának (első feleségének) ¹⁵⁾ megküldém a kibandát,

32 rőf szövetet, 5 palack égett bort, 5 font lőport. Ez ajándékot számomra küldött sertvéssel, egy kosár kukoricaliszttel (széma) s két korsó kimbombo itallal viszonzá.

Mindeddig ugyan semmi nyugtalanító dolgot nem vettünk vala észre, mégis közel levén a tábor, egész éjjel a legnagyobb vigyázattal valánk, s több ízben magam is megfordulék az örök közt, intve őket kötelelességeik szoros teljesítésére.

Fébr. 15. Reggel a szokott renddel kiindulván, a kilombót környező, keskeny és silány növésű „onfate“ erdön át számos kis tóval borított, sömlyékes rétekre érkezünk, hol a felrettent bibicek (*vanellus caiennensis*), hangos „kuer, kuer!“ sivitással szállongtak felettünk; azonfelül az egyik tóból a másikba csoportosan repkedő vadkácsák elevenítették az egyforma vidéket, mely jobban untatott, mint a fárasztóbb, de változatosabb hegyvidék.

Dél felé a sömlyékes rétekből szelíden emelkedő partlejtőre jutánk, melyet különbséle magas fák borítottak, s mely a három napig járt fekete homokos föld helyett, veres porhanyó agyagból állott, melynek termékeny voltát a buja erdő tanúsította, hol többi közt az „olombumbu“¹⁶⁾ gyümölcsöt termő bokrot is találók, melynek épen most megért gyümölcsével lakozánk. Nehányan ez alkalommal beljebb nyomulának az erdőbe s azon hírt hozák, hogy odább egy falka vaddisznó legel az olombumbu gyümölcsön. Azonnal több puskás útnak indulás velök én is elmenék, hogy a minapi pakasza-vadászaton mutatott ügyetlenségemet némileg helyre-
tísem. Nagy kört képezve haladánk előre, hogy a

vaddisznókat megkerülhessük. Midőn a kijelölt helyet megkerültük vala, a vadászok kiáltozásra fakadának s így menének előre; most a felrettent állatok a bezárt körben nagy robajjal ide s tova futkosva keresztültörni igyekvének, de mindenütt a durranó puskákkal találkoznak. Noha a vadászok elég szorosán álltak egymáshoz, mindazáltal a dühösen feléjük rohanó nagyagyarú vadak többnyire áttörének a körön, mert a vadászok kitérének előlük, s végre is vadászatunk korántsem járt oly sikerrel, mint várni lehetett, mert összesen csak 18 darab marada a csatatéren. Kettejét, mint bizonyosan mondhatám, én löttem vala le. Hogy pedig ismét verekedésre ne kerüljön a dolog, a karaván szekulai oszták fel a húst az ily alkalammal divatozó szokás szerint.

Két órai gyaloglással az erdőből kiérvén, erős hullámzatu gyepes vidékre jutánk, melyen magas incendera fák közt a *Kimbolengo* helységek látszottak. E helységek közt elhaladván az oldalt eső kilombóba szállánk, kísérve számos élelmi szereket áruló helységbeliektől.

Febr. 16. A szokott időnél korábban betoppa-ua kiszongóm s elmondá, hogy teherhordóim a singén kívül rám várakoznak, s velem beszélni akarnak. Meghökkenve a szokatlan felhíváson, kimenék hozzájuk s nem kis bámulatomra egészen elváltozott állapotban találám. Az eddig rajtok látott kopott bőrmezt egészen új szövetekkel cserélték vala ki, s fejükön különbféle színű gyöngyökkel voltak felpiperézve. Álmélkodásomból csak bucsuzószavaik ráztak fel. „Minthogy — így szólának — megelégedé-

sökre bántam volt velök, azért most köszönettel bucsut vesznek tőlem; hazájok határa az ide közel levő Bulum-bulu, s most kiki legrövidebb úton másmás irányban levő lakhelyére szándékozik sietni, hogy rég elhagyott családjok körébe mentől elébb jussanak. Málháimat tovább nem szállíthatják, de a környékbeliek közt már találtak embereket, kik nemsokára meg fognak jelenni, hogy portékáimat tovább szállítsák. A fizetést, mely ezen új teherhordóimnak jut, kifoghatom az ő bérökből.“

Ezzel csakugyan eltűnének. Több mint 80 teherhordóimnak alig negyedrésze marada vélem, s ezek kiszongóm családjához tartoztak, s főleg azért nem hagyának el, minthogy tudták, hogy Bihében kiszongóm házában akarok szállást venni, s tehát gyalázatjokra vált volna, ha útközben vendégjüket magára hagyták volna.

Kevés vártatva Mursza s más úti társaim is megkeresésnek, szintén bucsut veendő; ennek láttára igazán elérékenyülék, s bús szomorúság lépé el keblemet, mintha őket soha többé meg nem fognam látni. Viszontagságos utamban oly nagyon megszoktam vala ezen bár durva, de nyílt keblű emberek társaságát, körülállásukhoz képest híven osztzkodtak bajaimban, s ezeket lehetőleg könnyíteni iparkodtak, — hogy most úgy tetszék nekem, a hiányt, melyet eltávoztokkal okoznak, semmisenem fogja nálam kipótolhatni. Mursza, mint állitá, csak azért nem maradt tovább istársaságomban, mivel a honjába vivő rövidebb út nemsokára elválík azon úttól, melyet nekem kell járni, s mivel teherhordóival együtt, kik mind helységébe valók, s kik közül egysem

tette le terhét, kell haza érkeznie az „ováriolo féká”¹⁷⁾ szertartás miatt, melyre otthon már előkészületeket tettek. De megigéré, hogy mihelyt lehet, meg fog látogatni. Elvált teherhordóim helyettesei apránként beérkezének; kiszongóm azonnal átadá nekik málháimat, s azután 9 óra tájban útnak eredénk. A kilombótól nem messze, kivágott erdő közepett, veteményes földekre jutánk, melyeken a kukorica, maniok, kolompér és dohány igen buján termett. Odább a mindég halmos vidék magas erdővel volt borítva, melynek ős tölgyeit ismét a már jó idő óta eltűnt liánok, tillandsia és bromelia növények fonták körül. Több vizeren átkelvén, több mint két órai gyaloglással kijutánk az erdőből, s egy nem várt jelenet tárult ki szemem előtt. Mint az ocean vizei, nem különben hullámzottak, a keleti széltől ringatva, a messze láthatáron eltűnő Bulum-bulu síkságot fedő hosszú fehér farkú fűvek, s egyetlen egy fentálló fa vagy egyéb magasló tárgy sem látszott a nagy síkságon.

E terjedelmes pusztá több mint 6000 lábnyira van a tenger színe fölött s a délafrikai felsíkoknak egyik legmagasabbja. Számos, kisebb nagyobb folyónak forrása bugyog ki a hátán. Éjszaknyugatról délkeletre terül, s mintegy 40 mflld hosszú s néhány mflld széles nyúlnégyszögöt képez. Nyugotra Szám-bos és Bailundo, délre Kakingi tartományokat választja el a keletre eső Bihéországtól. Földszíne hullámzatos, s a dombvonalok közötti völgyein számos vizér kigyószik el.

Kisérőim, kik mentől elébb haza óhajtának jutni, gyors léptekkel haladának előre a sík gyepféren

keresztül fehérle kanyargásokban elhúzódó keskeny ösvényen, annál is inkább, minthogy a keleten feltornyosuló felhők s a messziről hallatszó dőbörgés égiháboru közeledtét hirdették. Én komor gondolatokba merülve ballagék utánok. Mig kísérom a viszontlátás örömétől lelkesítve gyorsíták lépteiket s minden lépéssel közelebb közelebb jutának a rájok nyugodtan várakozó családjaikhoz, addig én bujdosásban mind távolabb estem édes Hazámtól s az idegen égöv alatt csak idegen népekre s idegen szokásokra találhattam! Merengésemből a csattogó égdörgés ráza fel; bús kedéllyel látám, hogy még keserves utazást fogunk tenni a nagy síkság közepett, mert a zugó keleti széltől hajtott terhes felhők már az egész láthatárt borították el, s csakhamar mogyorónyi jégeső hullott alá, melyet az ellenünkbe fuvó szél arcunkba hajtott, s mely néhány percmulva a zöld mezőséget egészen fehér lepellel takarába. Ez alkalmatlan jégeső nem tartta ugyan sokáig, de a reá bekövetkező záporosó cseppel sem vala kellemesebb. A hőmérséklet annyira alászálla, hogy átázott ruhám alatt dideregni kezdék, s folytonos mozgással sem melegedhetém meg. A patakokban omló záportól, nemsokára az egész síkság elönteték, s folyvást vízben kelle gázolnom, mire papucsom csakhamar elszakadozék, úgy hogy mezítláb kelle járnom gyakran megmegbotolva az „ongote“ görcsös gyökereibe. Most szívesen beültem volna tipójamba, de tipojavivőim is elhagytak vala.

Lelkemből megúnám a kellemetlen gyaloglást s gyakran eszembe juta a portugál közmondás: „O rabo ha, o mais custozo a esfolar“, azaz „legnehe-

zebb a farkat lenyüzni“. (Végén csattan az ostor). T. i. reményünk volt, hogy Bihéország határjain még ma lépünk át, tehát utazásunk végén valánk. A záporosó egyre hull; végre délutáni 3. óra tájban emeltebb helyen magas incendera facsoportokat pillanték meg. E facsoportok közt, mint utitársaim mondták, a magányos Tumba helység van. A szomjas vándor az égető homokpuszták közepett szemébe ötlő forrásvitzól elevenített zöldellő oazist nem pillanthatja meg nagyobb örömmel, mint én a füves oceán közepette szigetként álló magányos helységet pillantám meg, mert ott végre remélhetém, hogy alkalmatlan hideg, nedves ruhámtól megmenekszem. De a sikságon oly közelnek látszott helység, mintha valami varázslat következtében mind hátrább vonulna, mindig egyenlő távolságban marada tőlünk. Már sötétedni kezdett, míg végre elérök. Itt engedelmet kérvén, a helységbe vonulék málháimmal együtt, s az összetódult lakosok kíséretében a helység szekulujákoz szállék meg. Ez szivesen fogada, s több gúnyhót rende le számomra. Ruhát váltván, a gúnyhó közepén vígan fellobogó tűz mellett csakhamar elfeledém kiállott bajaimat.

Utitársaim megüzenék, hogy szándékuk, mihelyt kiderül, még éjjel folytatni útjokat, de én megeléglvén a 8 mfdnyi sétát, melyet jobbára esőben kellett vala tenni, visszaüzeném nekik: ha tetszik menjenek, én ugyan itt maradok s nap költe előtt ki sem mozdúlok helyemből. Erre csak éles „tyá„-val (lám)! felelének s helyben maradának.

Tumba a Bulumbulu pusztá közepén magasló halom tetején épült, környezve incendera fáktól;

mintegy 800 gunyhója van; lakossága a már említett szomszéd tartományokból ide futott s letelepedett szökevényekből áll, kik régi szokásnál, vagy valamely babonánál fogva a szomszéd népektől nem háboríttatnak, mint egykor a rómaiaktól tiszteletben tartott menhelyek lakói; magok választotta főnök patriarchalis igazgatása alatt élnek, mindazáltal a bihéi fejdelem felsőségét ismerik el, s neki adót és katonát adnak. Földmivelés-, kereskedés- meg vadászatból élnek, az idegenek iránt nyájasak és vendégszeretők.

Febr. 17 Gazdámat megajándékozván, kísérem sürgetésére a tiszta vidám reggelen utnak eredénk. Három órai gyaloglás után szemembe ötlöttek a setétlő erdők szélei, de csak déltájban érhetők el. Azután felváltva erdön s kisebb nagyobb füves lapályokon folytatók utunkat, végre „katinga“ erdővel benőtt meredek lejtőn leereszkedvén, a szép Kókém a folyó partjára érkezünk. E folyó a Bulumbulu éjszaki részén veszi eredetét s éjszaknyugotról keletre kanyarodván és több patakka! egyesülvén, Bihéországot két egyenlőtlen részre osztja; bihéországi futásában a Kutátu an Bihé, Kuitu, Kusi, Kánzso, Kuenge, Kasárolángo és Káluándo folyókkal egyesülvén, tetemes folyóvá alakul, s azután a tartomány keleti részén éjszakkal fordul s Pekhólo helységnél a délkeletről jövő nagy Koanza folyamba ömlik. Számos viziló és krokodil tanyázik vizeiben.

Karfákkal jól készült hidon kelénk át, s a folyótulsó partján elterülő keskeny erdőből kijutván, legott szemünkbe ötlének a magasabb helyen épült, incendera fáktól környezett helységek. Ezek lakosai

nagy számmal összesereglének, a mint arra elvonulánk, s tapsolva a szokott „bokuetu ambákká“-val (békesség veled karaván) fogadának, mely üdvözlést mi hasonló móddal viszonzánk. Itt a hely szekulujának révbért kelle fizetnünk, azért a nagyobb helység felé tartva, ott letelepedénk. A szokott révbéren kívül kis ajándékot is adék a szekulunak, melyet több korszó kimbombóval viszonzá.

Alig hogy kísérőim e kedves italukat kiszörpölték vala, máris csak azon jára az eszök, mikép szerezhessenek még többet. S megtudván, hogy a szomszéd helységeken épen az nap készitettek vala sok kimbombót¹⁸⁾, terheiket azonnal rakásra halmozák, s csapatonként a helységekre tódulának. Még csak reggel egyre sürgettek, hogy siessünk előre, s hangosan panaszkodtak vala késedelmeskedésem miatt, most pedig, véletlenül alkalmat találván az ivásra, elfelejtékotho nváró családjaikat, el azt is, hogy már csak kis távolságra vannak honjoktól. Annyira vonzó ez emberekre nézve az anyagi éldélet, a torkosság. Példájokat én is követém, s könnyen felhagyék a napi utazással, mert hisz rám nézve épen mindegy volt, akár valamivel később, akár előbb jutok oda, hol ugyis csak idegen embereket és idegen dolgokat fogok találni.

Málháimat a szekulutól számomra kijelölt helyre hordatván, a gyepre kiterített gyékényen nyujtózám el, s az incenderák sűrű ágai között zengicsélő madarak énekében gyönyörködém, mignem a beálló eső a kis dallosokat hallgatásra kényszerité, engemet pedig gunyhómba kergete.

Dumba-á-Kápángo, a helységek szekuluja, vasorámra egy malacot készített. Embereim csak annak elkölte után szállingóznak vissza, többnyire tántorogva a részegségtől. Elöttem azzal mentegétek magokat, hogy nekik a délután mindenestre beállandó eső meg volt jövendőlvé ¹⁹⁾ s csak annak kikerülése végett állapodának meg itten. Igen is, az eső volt oka itteni veszteglésöknek, t. i. a kimbombosó, mellyel torkukat eláztatták.

Febr. 18. Kiszongóm előadásából megtudám, hogy innét lakásaig még valami 6 mfdnyi utat kell tenni, azért tudtára adám, hogy odáig meg nem engedem az eső jövendölést, mert el valék tökélve még az nap oda érkezni; s ebben kísérom is megegyezni látszának. Elhagyva a Kápángo helységeket mindig parthullámokkal változó vidéken haladánk el. A halmok közötti, többnyire keskeny völgyeken tiszta vizerek esergedeztek, melyek partjait élénk zöld tenyészet szegélyezte; a minden irányban emelkedő dombokon pedig magas incendera fák a helységek helyét jelölték. Nemsokára irtott erdőn mivel földekre találánk, melyeken különösen kukorica volt vetve; azonfelül itt-ott nagy juh és kecskenyájákat és disznókondákat láték, de kevesebb szarvasmarhát. Minden dolog azt tanusítá, hgy e tartomány sokkal népesebb mint azok, melyeket utamban eddigelé láttam vala, s az egész kellemes benyomást tön reám és szép reménnyel kecsgettete arra nézve, hogy e tartományban szándékoztam letelepedni.

Több izben egy vagy más patak mellett megpihenvén, délután 4 óra tájban magas „ongáje“ erdőben utunk hirtelen balra fordult s hosszú és mély

völgybe vitt, melynek oldalán, az erdő szélén, incendera fáktól környezett számos helység tűnt fel. A völgy fenekén a K u i t u folyó kigyózdott el, s tul rajta a völgy másik oldalán szintén több helység látszott. Midőn a helységek közelébe érkezőnk, kísé- rőim eleldurrogtaták puskáikat, úgy hogy folytonos fegyverdurrogás közt lépteténk előre. Midőn az el- ső helység alá jövénk, lakosai seregestül előnkbe tódulának s örege apraja, férfi és nő hangosan kiál- tozák: „Ulu! ulu! ulu! ambákká jé já!“ (oh! oh! a karaván megjött!); „Pakászéro jé já!“ (Pakaszéro- kiszongóm neve — megjött!) „mánu jéjá!“ (az em- berek megjöttek); „kindele jé já!“ (a fehér meg- jött!) stb. Most már a faluban is ropogtak a puskák s a mindinkább összeseregülő népek kiáltásai az egész környéket örömszajjal tölték el.

Masisi-Kuitu azon falu, melybe ily ünne- pélyesen bevonulánk; kiszongóm lakhelye, jelenleg bölcsője több gyermekeimnek. Ide tetszett a Min- denhatónak engemet vezérleni, hogy ide magyar sarjadékot ültessenek, mely, reménylem, még a késő jövőendőben is virulni fog számos családom tag- jaiban.

Megható jelenetet nyújtott a megérkezetteknek öntötteik általi szíves fogadtatása. Mindkét nem- beliek körülvevők, s számos üdvözlések közt, néme- lyek örömkönyeket hullatva, kísérek őket a helység kerítésén belül levő „zsángo“-térre. ²⁰⁾ Itt aztán mindnyájan letelepedének s most az egyenkénti üd- vözlések következének; kiki legkedvesebb lényével szemben a földre kukorodék s ekkép viszonzózik egymásnak a szíves „bokuetut.“ De míg a férj az

üdvözlést mondá, neje térden álla előtte s csak a „ká! ká! ká!“ alázatos felkiáltással felele, annélkül hogy a „bokuetu“-t kiejtené,²¹⁾ s míg a férj beszél vala, mindaddig alázatos helyzetében marada.

Némi távolságra, incendera fa árnyékában, egyedül ülve, szemlélém az érdekes jelenetet s felfelsohajtvá gondolám: A jótékony természet mennyi jó és rossz érzelmet és tulajdonságot fejthet ki az emberi szívből! Ezen feketék most kendőzetlenül a megindulás örömkönyeit hullatják rokonaik viszontlátásán, s ugyanazon feketék más alkalommal nem irtóznak önhasznuk hajhászatában apáikat, gyermekeiket, nőiket hideg vérrel bármely idegennek silány árért eladni!

A kölesönös üdvözetek után, annélkül hogy a zsángóról eloszlottak volna, sok kimbombóval tölt edényt hordának elő, melyek kiüritéséhez azonnal hozzá is látának. De minden elfoglaltságuk mellett sem feledkezének meg rólam, s kiszongóm deli fiatal leánya csinosan festett félkabakban térden állva nyújtá nekem a frisitő italt. Darab ideig ily formán mulatozék a társaság, azután általános tapsra mindnyájan elcsendesedének, s a megérkezett karavánnak egyik tagja (útközben teherhordóm) a jelenvolt családi főnökhöz (kiszongóm 'atyjához) közelebb menvén, ezt háromszor a szokott módon üdvözlé, mit az öreg a rövid „tánga“ (beszélj el) szóval viszonzá. Most bámulatra méltó emlékező tehetséggel elbeszélé a gyülekezetnek az egész utazás lefolyását, a legcsekélyebb mellékes körülményekkel s kalandokkal együtt; elmondá mindazon embereknek nevét, kikkel ő maga vagy a karaván egész utjában

érintkezésbe jött, s napról napra mindazon helyeket, hol megfordultak s megháltak vala. Pedig utazásuk összesen 116 napig tartott volt. A bámulandó emlékezet s azon helyesség, mellyel az utjában tapasztalt dolgokból holmi következtetéseket tett, azt tanúsítja, hogy e vad népnek jó elmethetségök van.

Kielégítettvén a honmaradtak újságvágya, a társaság minden más szertartás nélkül eloszlék. Kiszongóm és atyjafiai ekkor a számomra kijelölt gunyhókhoz vezetének, melyek, számra négyen, már készen állottak elfogadásomra. E gunyhók földbeásott karókból voltak készítve, sárral betapasztva, kimeszelve és szalmafedéllel fedve; átmérőjük 6 lépést tett, s rendes négyszögöt képeztek, ajtajok deszkából készült. A gunyhók körül terebélyes incendera fák árnyékoltak.

Másnap a család feje ökörrrel ajándékoza meg, melyet „gombe a viteréká“-nak (vendégtáplálónak) neveznek. Mások sertvéseket és tyúkokat hozának számomra, mindnyájan vetekedve keresék barátságomat, még a gyermekek is kosárka kukoricálszittel és kimbombóval teli edényekkel járulának hozzám. Nagyobb kényelemre a szállásom körüli tért fa gallyakkal keríték be, s mindenkinek megtilták, hogy engedelmem nélkül hozzám jöjjön.

Mennyire tölem kitelt, iparkodám a vad indulatú emberektől közelsem várhatott, gyengéd szeretetet, melyet irántam mutattak, meghálálni, s jó móddal holmi ajándékokat osztogaték ki köztük. Eltökéltem magamban, hogy az első előfordulandó alkalommal saját lakhelyet készitek magamnak, itt a környéken választandó tájékon. Szándékomról ki-

szongómat értesítém, ki nagy meglepéssel veve, de arra figyelmeztete, hogy előbb a tartomány fejlődésének az őt illető kibandát kell megadnom s az építésre tőle engedelmet kérnem, „mert, így folytatá, csak akkor lehetsz helységednek teljes ura s birtokában senkiséem fog háborítani. A mi pedig személyes bátorságodat illeti, az köztünk sérthetetlen lesz, mert jól tudjuk mi, hogy ti fehérek uraknak születetek, mi feketék ellenben rabszolgáknak születünk; ti urai vagytok a szöveteknek, melyeket mi csak a nektek való engedelmeskedés meg szolgálat által szerezhettünk magunknak.“

A kiszongó ezen félig képleges beszédében sok igazság van, jól megértém annak velejét, s annál jobban bizám jövődömben.

Mielőtt elbeszélésemben tovább haladnék, összeállítom e helyen a Benguela és Bihéország közötti karavánút napi állomásait, s ezeknek egymástól való távolságát, melyet a kezemnél volt óra segítségével s a karaván menési gyorsasága tekintetbe vételével meglehetősen biztossággal határozhattam meg. Egyszersmind az utunkba esett vidék földszíneinek minemüségéről tett észrevételeimet is ide igtatom.

Az állomások neve	Észrevételek a föld színe iránt	Távolság mfdkben
1. állomás Katumbéla	Sík homokos föld	5
2. " Upa	Darabos, hegyes és köves	10
3. " Kiszángysi	Szintén	10
4. " Bingajambámbi	Szintén	6
5. " Kálmánda	Sík erdő s váltakozva rétekekkel	7
6. " Dambaolomone	Szintén	7
7. " Káhále	Hegyes, erdő s felváltva rétek	6
8. " Gyindumbu	Hullámzat., erdős	5
9. " Gyimondo	Szintén	4
10. " Kiabéra	Hegyes, meredek, a Lingilingi tetők	5
11. " Kándála	Hegyes, erdős	4
12. " Sákambéra	Sík, ittott meredek lejtős	6
13. " Kolongo	Szintén.	6
14. " Hámbo vagy Keve	Ingoványos, sömlyékes	6
15. " Dsamba	Hegyes és köves	5
16. " Dimba	Sík, erdős	5
17. " Kutátu	Szintén	6
18. " Donde	Erdők és rétek	6
19. " Kimbolenge	Szintén	4
20. " Tumba	Sík puszta	8
21. " Kokéma	Szintén	3
Összesen . .		124 mfdk.)*

* Portugal mérföld, miből 18 esik egyegy fokra; tehát 124 legoa vagyis portugal mérföld = 106²/₃ földirani mérföld. Magyar, mindig portugal mérföldeket ért e munkájában. H. J.

- 1) E sokat járó kelő emberek az idegen nemzeteknek, melyekkel utazásaikon megismerkednek, némely szokásait, dalait, táncait, köszöntési módjait, stb. nemcsak eltanulni szokták, hanem azokkal gyakran magok között is élnek; pl. ha ketten egymást köszöntik, mindegyik máskép, általa meglátogatott valamely idegen nemzet módjára teszi, s ekkép széles tapasztalásaikat mutogatják egymásnak.
- 2) A „luhengo“ a délafrikai erdőkön vadon tevéysző gyümölcsöknek legnemesbike; színére, nagyságára egészen a kék szilvához hasonlít, csak hogy valamivel gömbölyűbb; husa erősen az alatta levő csontármaghoz ragad; felséges illatú, édes savanyos ízű s a súly ellen hatalmas óvószer. Október és november havakban szokott megérni. A fa s kivált levele némileg az őszi barackéhoz hasonlít.
- 3) A „vákulankula“ gyümölcs mogyoró nagyságu, gyengéd, sárga színű, illatos, édes ízű; husa alatt levő gömbölyű magva kettős héjban van, melyek egyike fehér, másika kék színű; szintén október és november havakban érik meg.
- 4) A gyanakodó szellemű feketék árgusi szemmel vigyáznak szomszédjaik mozdulataira, s minden figyelemre méltó dolognak híre hamar elterjed köztük; barátjokat, ki őket megajándékozza, kivált a veszélylyel fenyegető eseményekről híven tudósítják, s ebbeli híreik, mint tapasztaltam, mindig igazak.
- †) Magyar ezen állítása megegyezik azzal, mit Afrika belsejének alakzatáról Livingstone mond. Murchison Roderik J., a híres angol geolog, első ismerte föl helyesen Dél-Afrika alakzatát s nézeteit erről azon évi jelentésében közölte, melyet 1852-ben május 24. mint a londoni földirati társulat elnöke annak gyűlésén felolvasa. E jelentésében említést tőn Bain Geddes András földtani térképéről, mely Afrika déli csucsát tárgyazza. S ezzel kapcsolatban kifejté nézeteit egész Dél-Afrika alakzatáról: „Bain megmutatta nekünk,

hogy a legrégebb kőzetek (jégöös gnájsz és agyagpala, ittott áttörve gránittal) szakadatlan partszegélyt képeznek délre, nyugatra s keletre a Fokgyarmat körül, hogy rajtok homokkövek települnek, melyek a beléjük zárt ásatag maradványoknál fogva a sziluri vagyis legrégebb, kőülettartó, képződvények hasonlagjai. Ez ősrétegek a felsőbb helyeket foglalják el, minek példája a Táblahegy, minden oldalról a földrész belseje felé dőlnek s rajtok széntartó rétegzetek települnek. Mind ezen régi rétegek fölött, s tehát uagy középföldi medencét elfoglaló oly rétegekőzetek fordulnak elő, melyek által kitűnnek, hogy bennök csak szárazföldi s édesvizi ásatagok vannak, s Bain ur ezen rakodmány egyik részében lelte ama felette sajátságos négylábúk csontjait. Ezek egyike, melyet Owen tanár Dieynodonnak nevezett, a másodkorba tartozó képviselője a mostani tavak és folyók vizilovainak... Tehát föltehetjük, hogy Dél-Afrikának, a milyen most, fővonásai számtalan elmúlt századokon át, az emberi nem teremtetése előtt, már megvoltak. Mert a régebb kőzetek, melyek külső szegélyét alkotják, kétségkívül a belföldön elterjedt mocsáros vagy tavas területet környeztek, melyen a Dieynodon oly időben diszlett, midőn még egyetlen állat sem hasonlított a földünkön most élő bármely lényhez. Tehát az Afrika belsején hosszában elnyúló övnek vizei, a tavak, folyók vagy mocsárok, melyek a Cád tavától a Ngámi taváig terjednek, a vizilovakkal partjaikon, csak a jelenkorig fenmaradt nagy jelenségei azoknak, melyek a másodkorban léteztek vala. Mindazáltal az Afrika földtani multja s jelenkori állapotja közti különbségek roppantak. A föld amaz ősidő óta tetemesen följebb emeltetett, helyel közzel tűzhányói kőzetek törtek át, a környező magaslatokban mély hasadékok és szorosok támadtak, melyeken át némely folyók kimenetelt találtak, mig mások a belföld homokjában s tavaiban elenyésznek; s e nagy változásokkal egészen új fajok teremtettek." — Livingstone Murchison ama nézetett alaposak-

nak találta, s most e tekintetben már Magyarra is hivatkozhatunk, ki tudósítását bizonyosan idegen munkából nem kölcsönözte. Most tehát már bizonyos, hogy Dél-Afrika belső része éjszokról délre nyúló, a tenger színe fölött tetemes magasságú medencét képez, melyet mindkét oldalán éjszak-déli irányban huzódó hegyvonalok szegélyeznek. Be h m: Süd-Afrika im J. 1858 című értekezésében, (Mittheilungen aus Justus Perthes geogr. Anstalt, etc.) következőleg állítja egybe az adatokat, melyeket eddigelé Dél-Afrika alakzatáról birunk. „A nagy középföldi medence, melyet délről a Fokgyarmat parthegységei határolnak, onnan lassankint aláereszkedik a Ngámi tava vidékeig, hol hihetőleg a Kumadau tavában legnagyobb mélyedése van, miután ott csak valami 2000 lábnyira van a tenger színe fölött. Kolobengtól a Kumadauig, Livingstone szerint, a mélyedés 2000 lábnál többet tesz. Innen kezdve éjszak felé a Kazáj és Liambáj közötti vízválasztóig a föld ismét vagy 2000 lábbal följebb emelkedik, s ott a lobalei és londonai felsíkot képezi, mely alkalmasint messzire éjszakra, nyugatra s keletre tökéletesen vízszintes irányban terjed. A Liba felső, kelet-nyugati futásától éjszakra — írja Livingstone — terjedelmes, legalább 20 angol mérföld széles síkságra jutottunk, mely a legsekélyebb helyeken bokáig érő vízzel volt elöntve (február elején). Keveset letértünk éjszaknyugati irányunktól, hogy a még magasabb vízzel borított lobalei síkságokat nyugatra megkerüljük. E síkságok oly tökéletesen vízszintesek, hogy az eső vize hónapokig áll rajtuk. Nem a Liba folyó árasztotta vala el, mert ez még mélyen partjai közt volt. Itt ott a felszínen kis szigetek vannak elszórva, datolyabokrokkal s silány fákkal. Magok a síkságok sűrű fűvel borítvák, mely a vizet elrejtí s a lapályt nagy halványsárga rétségnek láttatja, szakadatlan látkörrel. . . . A Lobalétól nyugatra terjedő síkság, mint mondják, sokkal terjedelmesebb mint az, melyet mi láttunk. s hasonló fűből és silány fákból álló növényzete van; e síkságokon igen sok folyónak forrásai vannak, melyek

egyesülve a mély, mindigfolyó Csobét alkotják. Hasonló terjedelmes lapályokon ered a Loeti és Kazai. " E vízszintes lapály odább is terjed a Dilolo tavától a Kazai folyóig; itt is oly sokáig áll rajta a víz, hogy a lotus s más vizinövények megérnek. E felsíkot Livingstone emelkedett választónak (elevated partition) nevezi, mely Dél-Afrika nagy hosszvölgyében, mint hiszi, a déli szélesség 12-dik fokától 6-dig fokáig terjed, s melyen a Zambezi és Kazai s tán a Nilusnak is főágai fakadnak. (Magyar a lobalei felsíkot Vizek anyjának nevezi). Éjszak felé kell, hogy a középföld hasonlólag leereszkedjék, mint dél felé, mert a Vogel által meglátogatott legdélibb pont (Muszguorszáiban, az éjszaki szélesség 9-dik foka alatt) csak 900 párisi lábnyira van a tenger színe fölött, a Cád tava pedig csak 800 lábnyira, tehát ez hasonló mélyedés mint a Ngami tava, csak hogy ez sokkal magasabb, mert 3500 lábnyira van a tenger színe fölött; továbbá a Zahara felföld a Kaliharinak s annak éjszaki parthegeyei a Fokföld hegyeinek felelnek meg.

Kelet s nyugat felé a középföldi medence lassan-lassan emelkedik a hegysorok felé, melyek azt a partvidéktől elválasztják. Szélid hullámzatokon keresztül észrevétlenül mintegy 5000 lábnyi magasságra jutunk, melyet Livingstone a Kuango völgye keleti szélén s a Zambezi és Kafue folyók közti hegység gerincén mért. A keleti és nyugati hegyvonál gerincei közti távolságot 10 hosszúsági fokra, vagyis 150 földirati mérföldre becsüli. Hegyesücsokről azon gerinceken semmitsem hallott, s az általok berekesztett téren is alig van hegyesücs. A Libától keletre emelkedő Monakadze legmagasb hegyesücs, de ez is csak 900 lábnyira emelkedik a völgy talaja fölött. Az azon hegyvonalakon kívül eső hegyek csak alacsony szegélyt képeznek s gyakran nem sokkal magasabbak mint a nagy középföldi völgy talaja. Ott hol a keleti hegyvonál nyugatra, a Viktoria zuhatagokig kanyarodik, azt mondhatjuk, hogy

a föld közepén nagy barázda van, oldalain pedig magas, mintegy 200 angol mérföld széles hegyvonalok húzódnak, melyeken túl a föld mindkét oldalon a tenger felé lejtősödik. Meddig húzódik a keleti hegyvonal éjszakkeletre, azt Livingstone nem tudja; délre a Viktoria zuhatagoktól délkelet felé fordul. A déli szélességnek mintegy $22\frac{1}{2}$ -dik foka alatt a Limpopo folyó tör rajta keresztül, de azután a Válelvi (Trans-Waalische), s Orániai folyó-köztársaság fokozatföldjein keresztül a Fokgyarmatig nyúlik s 5—7000 lábra emelkedik, keletre a Kvatlamba hegységben s a 9000 lábra emelkedő Sárkányhegyekben meredekül lejt le, nyugatra ellenben lassu aláereszkedéssel a középföldi medencébe megy át. A nyugati hegyvonalon Livingstone ott lépett át, hol a Kuango völgye szögellik beléje. Ez egész széles völgy alkalmasint vizáradás által mosatott ki, mert még most is ott állanak egyes szakadéka a felsiknak, mely hajdan a most kivájt helyet elfoglalta, s veres vízszintes rétegjeik oly magasak s oly szerkezetűek, mint a völgy szélén állók. Ily elszigetelt hegyszakadék a Kazala, nem messze Kasszandsétól, mely 1000 láb magas. A völgy keleti partja igen meredek, oldalán igen kirovátkolt, mintha ki volna fűrészelve, s 1500 lábnyi, nyugati partja, a Tala Mungongo („Lásd a hegységet!”) hasonló alkotásu, de csak 1000 lábnyi, t. i. a völgy talaja felett. A Tala Mungongótól nyugatra csak lassan ereszkedik le a hegyvonal s Pungo Andongónál még 4000 lábnyi a tenger színe fölött, s számos magaslatokkal és dombsorokkal környezve lassankint az alsó Koanza lapályára megy át. Éjszak felé a hegyvonal a Hungo fokozatos földön keresztül s a Kongo folyamon túl terjed, ez keresztültöri gránittömegeit; dél felé alkalmasint azon felföldet alkotja, melyen egyfelől a Ngami tava folyói s a Liambáj mellékfolyói, másfelől a Koanza, Kunéne s az Atlanti tengerbe ömlő folyók fakadnak. A Damaraföldön a Galton által 6000 láb magasnak becsült felsikban, mely Smelen-Hope-tól éjszakra esik, találjuk

a nyugati hegyvonal folytatását, mely az Omatako-hegyekben 8800 lábra emelkedik. Még a Kis- és Nagy-Namakuaföldön is követhetjük, de itt közelebb vonul a nyugati parthoz.

H. J.

- 5) Dél-Afrikában a rendszeren járó kelő karavánok kénytelenek, a sok ellenségeskedés elhárítása végett, azon az úton visszatérni, a melyen jöttek. Mert midőn a tengerpartokról befelé utaznak, szöveteiket s egyéb európai árukat hordanak magokkal, melyekből az utjokba eső főnököknek járó kibándát fizetik, ellenben midőn a belső földről holmi becsesélt honi árukkal mennek a tengerpart felé, akkor semmitsem kötelesek a főnököknek fizetni. Ha tehát a karaván útját bármi okból megváltoztatja s így a tartományokat, melyeken keresztül előbb utazott, kikerülve, fejedelmeknek nem adózik szöveteikkel, akkor azoknak népei azzal vádolják, hogy más utakon osztogatták el a szöveteiket s hozzájuk csak éhséget hoztak. S ekkor, ha nincs elegendő fegyveres kísérete, bizonyosan megtámadtatik s megraboltatik.
- 6) A délafrikai főnökökhöz csak ajándékokkal rakodva lehet járulni; ez ajándékok az illető főnök hatalmához képest kisebbek nagyobbak, de általában elég terhesek. Ha pedig valami sürgetős és fontos kérelemmel akarjuk megtalálni, előbb mintsem szánkat felnyitnók, a rendszerenél nagyobb ajándékot kell lábaikhoz lerakni, s ezen ajándék neveztetik „o v i t u k i k á n a k.”
- 7) A kimbundák sokkal nagyobb vétéknek tartják a belső földre szöveteikkel utazó karavánt megrablani, mint valamely tartományt feldulni, mert, így mondják, csak a karavánok közbenjárása által szerezhetnek magoknak ruhát, különben őseik módjára fakéregben (kinyánga), vagy vadállatok bőrében kellene járniok.
- 8) Szokásaik úgy hozzák magokkal, hogy táborjáró csapat főnöke az egész sereg kísérete nélkül el nem hagyhatja a tábort, bár mely rövid időre sem; a hadsereg pedig, a merre csak vonul, akár barát akár ellenség földjén, min-

dent feldúl és rabol. Azért a hadsereg vezére, ki a barát földjét meg akarja kimélni, rendesen erdők közepett táborozik s az erdőkön keresztül mozog előre az ellenséges földre.

- 9) E népeknél a hatalom és méltóság multhatatlan kiegészítő jelei az ágyasok, azért a főnökök minden ünnepély vagy látogatás alkalmával (kevésesetet kivéve) teher-ségökhöz képest fölpipezett több kevesebb, fiatal ágyasaikat is magokkal viszik, s ezek mindig körültek vannak. A muropuák királyát Muáti-Jánvoát *) több mint 300 ágyással találtam körülvéve, kik mintegy testőrei.
- 10) A „viszángysi“ hangszer következőleg van szerkesztve: egy arasznyi széles s valamivel hosszabb, vékony deszkára egymás mellé valami 30 vas toll van feszítve, és pedig a deszkán keresztben álló, egy hüvelyk magas vas talpazat fölött (mint hegedűnkél a húrok); e talpazat mögött egyik végöknél megerősítvék a tollak, másik végökkel pedig kihegyesedett félkör alakotnak, olykép, hogy a deszka két szélére helyezett tollak alig fél arasznyi hosszúak, a közép felé pedig fokoként hosszabbak, s ezáltal történik a vékonyról vastagra változó hang. A tollak kiálló végei negyedrészhüvelyknyi szélesre vannak lapítva, s ezeket a két hüvelyk újjal pengetik. Rendesen a deszka alatt a hang öregbitése végett nagy fél kabak van helyeztetve, melyet két kézzel felfognak, a tollakon csak a két hüvelyk újjal működven. Egyes kéz kellemes hangokat tud e hangszerből kicsalni, s én minden afrikai hangszer közül ennek adom az elsőséget.
- 11) Csak a főrangú személyek ülhetnek ily alkalommal. Minden európaít nemesnek (erombe) tartanak, s azért neki joga van a székhez, hogy pedig szék hiányában ne legyen kénytelen a földre leülni, rabszolgája által maga után viteti.

*) Mások Muata-Janvo-, vagy Muata Ja Nvo-nak írják.

- 12) „Hóka“-nak nevezik a táborba csoportonként érkező csapatokat, mintegy zászlóaljkat, melyek tulajdon zászló s magok választotta parancsnok alatt esatáznak de különben a tábor vezérének (szóm-an-vita) engedelmeskednek. A hóka létszáma nincs meghatározva, rendszeren 300–500 fegyveresből áll.
- 13) A „kiszoko“-barátság a feketék közt uralkodó legszorosabb barátság, s mindig ünnepélyes szertartással köttetik. Kik régi ismeretség- s kölcsönös rokonszenvnél fogva holtiglan tartó barátságot akarnak szerezni, meghívják egymást a „kiszoko“-italra. A kitűzött napon az egész környékből örege apraja összeseregelvén, a barátságot vetendők házánál gyűlnek egybe. Itt előbb kimbombóval lakoznak jól, azután a két barát kijelenti, hogy eltökélvék egyik a másiknak sorsát magáévá tenni s azért a kiszoko-italt meginni. Erre a kimbanda mind-egyiknek bal karján könnyű vágást tesz késsel, s a sebből kiesorduló vért egy fél kabakban felfogja. Azután a vér közé kimbombót vegyit, s ez a „kiszoko“-ital, melyet a két barát egymást megölelve megiszik; ezzel vége a szertartásnak. A kiszokok közt minden vagyon, még a feleség is közös, veszélyben egyik a másikat el nem hagyja, hanem mind halálig egymást segítik.
- 14) Hamis szavak. Ura, a báilundo király, már néhány év előtt békességi szerződést kötött a benguelai portugál kormányval, s különösen arra kötelezte magát, hogy a belföldre szövetekkel utazókat s főleg a fehéreket gyámolítani fogja; vitézünk hihetőleg csak ezért nem nyujtá ki körmeit a karaván jószágára. Azután fegyvereseinek száma is bizonyosan sokkal kisebb volt, mint meny nyinek állította, mert ezen feketék mindent nagyítanak; talán elegendő löpora sem volt.
- 15) „Ngána tembo“, vagy „tembo a feka“ (a föld úrnője vagy királynője) a fejdelem első nejének neve. Ez urával ugy szólván a főhatalomban osztozik mindig

s nagy tiszteletben tartatik a néptől. Sőt a „ngána tembo“ még akkor is, ha fejedelmi férje valamely esemény folytában az uralkodástól megfosztatik, vagy, mi szokottabb, meggyilkoltatik, mint „jó anya“ a hódolat jeleivel tiszteltetik.

- 16) Az „olombumbu“ gyümölcs alig három arasznyi magas, de terebélyes cserjéken terem, mint a földi szederj, csakhogy száraik nem tüskések. Maga a gyümölcs gömbölyű, mogyoró nagyságu, setétkék színű, husa igen fűszeres illatú, inkább száraz mintsem leves, magva fehér hártyával bevont. Afrika belsejében mindenütt bőven terem a kövér földeken tenyésző ős erdőkben.
- 17) A teher nélkül járó emberek közül rendszeren néhányan elválnak a hazája felé közelgő karavántól s előre sietnek hírt adni a karaván közeledéséről. Ekkor az övéiket otthon váró családok mindjárt a kimbombo ital készítéséhez látnak, hogy mire a karaván megérkezik, már meg legyen erjedve.

A családjoktól elutazott s húzamosabb ideig elmaradt feleséges férfiak, hazaérkeztökkor, mielőtt hálókamarájokba mennének, genitalia kimbanda által készített valami vízzel megmosdani kötelesek, s ha ezt megtették, akkor a kimbanda az ugynevezett „impemba“ jegyet festi krétával a homlokukra. Azt tartják t. i. lehetetlen, hogy a sokáig távollevő férfi idegen asszonymyal ne érintkezzék; hogy tehát az idegen nőnek varázslása, melyet a férjen valamikép elkövethetett, ennek honmaradt feleségeire el ne ragadjon, az említett „ováriolo féká“ (test-tisztítás) szükséges, mely mint ellenszer a gonoszt elhárítja.

- 18) A kimbombo rendszeren három nap alatt megerjed úgy hogy a használatra egészen alkalmas; de azután 24 óra alatt el kell fogyasztatnia, mert már negyednapra meg-ecsedik, a mikor is nagyon csipős s kellemetlen ízű. Az

iszákosok azonban, épen ily megecesedett állapotában legjobban szeretik.

- 19) Minden kimbunda a nyaka körül zsinórra fűzött több apró gazella szarvat hord a sokféle rossz elhárítása végett. Ketteje ezen szarvaknak rendszeren az eső elbárítására szolgál. Megtörténik már, hogy hiában sípolnak a két szarvval az eső ellen, mert ez folyton folyvást hull: ekkor azt hiszik, hogy valami ellenségök más, hatalmasabb szarvval sípol, melynek nagyobb befolyása van az esőre, mint saját szarvaiknak.
- 20) A libáták (tanyák, helységek) közepén rendszeren házakkal környezett, négyszögű tér van, t. i. a „zsángo,” vagyis gyűléshely. Itt deszkapadok vannak, melyek ülőhelyekül szolgálnak. A négyszög közepén tüzhely van, hol a vendégek szoktak elfogadtatni, s a családot érdeklő tanácskozások tartatni.
- 21) A „bokuetu“-val csak férj köszönt, nő e szót üdvözletül ki nem ejtheti s z á j á b ó l, mert nagy vétket követne el.

VI. FEJEZET.

Letelepedésem Bihéországban.

A mulambo. Házam és tagjai szerzése. Látogatásom a tartomány fejedelménél. Megnősülésem. Földleirási és statisztikai jegyzetek Bihéországról.

Kitüzött célomat, Délafrikát beutazni, csak így remélhettem jó sikerrel elérni, ha előbb a lakosok nyelvével és szokásaival tökéletesen megismerkedem. Erre pedig sehol jobb alkalmat nem találhattam volna, mint az ügyes, kereskedő szellemű bihéiek között. Azért kötelességemnek tartottam, általában népszerű magamviselete által a nép kedvét megnyerni, s különösen a fejedelemnek is barátságát megszerezni, tehetségemhez képest kielégítvén önösségét és bírvágyát.

Nyolc napi nyugalom után kiszongómat s néhány rokonát követségben a fejedelemhez küldém, a neki járó „mulambó“-val ¹⁾ s azon kérelemmel: engedje meg nékem, hogy országában letelepedjem, s vegyen ótalmába; én viszont megígérem neki, hogy alkalmazkodni fogok az ország törvényei- és szokásaihoz, s ezeket tiszteletben tartva békességes életet folytatni. Kérelmem gyámolítására a „mulambo“ fejében a közetkező, jó minőségű európai cikkeket küldém neki: 250 rőf különféle szövetet; 2 hordó

égett bort (100 itcét), 2 hordó löport (40 fontot), 300 tüzkövet, $\frac{1}{4}$ rizma papirozt, 2 puskát, 1 görbe kardot, 2 finom veres gyapju takarót.

Embereim már ötödnapra visszatértek a fejdelemnek hozzám küldött több követeivel, kik, szokás szerint, a zsángótéren maradva rám várakoztak, míg köztük megjelentem. Azután a kölesönös üdvözletek után egyikök a fejdelemnek következő üzenetét közlé velem: *Kajája-kajángula*, a vitéz bihéi népek fejdeme, néked, fehér ember, üdvözlétét küldi s általunk tudtadra adja, hogy a részedről neki küldött mulámbót meglelégedéssel fogadta; de még nagyobb meglelégedéssel vette annak hírét, hogy az ő országában, népei kebelében szándékozol állandón megtelepedni; erre nemcsak tökéletes szabadságot ad neked, hanem méltánylani kívánván iránta mutatott bizodalmat, neked s minden hozzád tartozandóknak most és a jövődre teljes védelmét, pártfogását és barátságát igéri. Azért tetszésed szerint választhatsz magadnak vidéket, hol bátran fölépítheted libátádat, s mindazon földek, melyek lakhelyed körül még nincsenek lefoglalva, s melyeket te le fogsz foglalni, magad és utódaid tulajdona maradnak. Csak ha majd házad fel lesz építve s egyéb legsürgetősb dolgaid is el lesznek intézve, akkor köteleles léssz a fejdelmet saját székhelyén megkeresni s neki a hódoló látogatást (*pássoula*) megtenni. — „*Kamuri jo tu bángysa*“ (nincs több mondani valóm) — ezzel rekeszté be előadását.

A fejdelmi követeket étellel itallal bőven megvendégelvén, külön mindegyiket meg is ajándékozám s így elbocsátám. Másnap kiszongóm s néhány

más ember kíséretében s puskákkal fegyverkezve a környéken kirándulást tevék, alkalmas tanyahelyet keresendő. Mint már említettem, a kiszongóm helysége előtt elvonuló partlejtő aljában nyugotról keletre a kristálytisza Kuitu folyó kigyószik el; mindkét oldalán, a folyótól nem messze, mérsékelt magasságú lejtőn itt ott több apró helység van, melyek mögött magas erdő terül. Kirándulásomat a folyó déli oldalán, a vele egyenközüleg elnyúló erdő szélén tevék. Bájos alakban tűntek fel a szépen kanyargó Kuitu medrét szegélyző zöld, hullámos gyevidékek, melyek ívalakban az odább sötétlő erdők tövéig elnyúltak. Az erdő sokféle fának sárga, veres és fehér virágokkal hímzett, sűrű gallyazata gyönyörű ellentétet képezett az eleven zöld gyeppel. Az erdőn irtásokra s mivel földekre találék, melyek termékenységét a kukorica, maniok, dohány és bab buja termése eléggé bizonyította. A természet ezen vidéket, melynek földje részint veres, részint fekete agyag és homok keverékből áll, mindenütt a legdúsabb tenyészettel ékesítette föl; szemem bármerre fordula, mindenütt a Kuitu két partján gyönyörű réteket, s odább a dombvonalon magas ős erdőket láték, melyeknek moh és zuzmó fedte földjét az ezredéves tenyészret rothadó maradványai trágyázták volt. Nem csoda, ha sokáig el nem tudám magamat határozni, melyik helynek adjak elsőséget, mignem kissé odább nyugatra a teknyőforma, alig 100 lépés széles, erdőtelen völgyben, délről éjszakra vonuló Vátarára kis patakhoz juték, mely sebesen lejtve a Kuitu folyóba ömlik.

„Itt maradsz!” gondolám magamban, „lehetetlen

e környéken kiesebb helyre találnom.“ Éjszakra, mintegy 500 lépésnyi távolságra, az innét egyenszerűn alacsonyodó völgyben a Kuitu folyó tünt fel; keletre és nyugotra a folyó- és erdőtől befogott nyílt rétság terült; különféle módon kanyargó domborodásain a messzire ellátható szem több helységet pillantott meg, magas incendera fák csoportjai között; délre a Vatarára patak mentében sűrű ős erdők rekesztették be a láthatárt.

Tehát eltökélém magamban, hogy itt épitem föl libátámat. De midőn kiszongómmal e szándékomat közlém, nagy meghökkenésemre azon értesítést vevém tőle, hogy azt nem tehetem, mert néhány év előtt ép e helyen bűbajos végeztetett ki s azért a gonosz lelkek (kiluluk) nemcsak nyugtomat zavarhatnák meg, de könnyen rám és családomra halálos veszedelmet is hozhatnának. Ezt hallván, ismét eszembe juta, hogy a természetben mindenütt a jó és rossz együtt jár, s hogy e szép és termékeny tartomány lakosai közelszem hasonlítanak a költőink által megénekelte regényes vidékek ártatlan, erkölcsös lakóihoz, de buta és babonás szenvedélyeiktől izgatva vérengző kannibálokká válhatnak, kik egymást tigris módjára fölemésztik; eszembe juta a kimbondói véres jelenet is, mellynek tanúja voltam, s ez legott megsemmisíté költői álmaimat s szomorteljes előérzettel tölté el keblemet.

Boszúsan kérdém kísérőimtől: nincsenek-e a kimbandáknak eszközeik, melyekkel a kilulukat megfékezhetnék? Erre mindnyájan igennel felelének, s hozzáveték, ha magamat a kimbandák által előszabott áldozási szertartásoknak alávetem, a rossz

lelkek örökre elüzetnek innét, sőt ha időről időre az áldozatot megújítom, akárhol is ment lehetek üldözéseiktől ²).

Hogy tehát e gyönyörű helyet megszállhassam s a babonás emberek istentelennek ne kiáltsanak ki, szükség volt az e célra felszólított kimbánda nevetéses szertartásait eltűrnöm, melyek szerencsémre hamar meg voltak téve. A kimbánda a leölt kecske vérével bekené homlokomat és mellemet, karjaimra pedig krétával az „impemba“-jeleket (váltság-jelek) mázoló, s e működés alatt kezében tartott antilop szarvával többször hangosan kürtöle s végre ugyan csak az antilop-szarvval az égnek négy tája irányában kétkét vágást tön a levegőben. Ezek után kijelenté, hogy a rossz lelkek most már meglevén általa kötözve, építendő laktanyámhoz nem közeledhetnek többé. A kimbánda ezen fontos s nagyhatású működését egy sertvéssel s néhány rőf szövettel fizetém meg.

Az így választott hely, melynek szintén Másisi Kuitu a neve, jó mfdre van nyugatra kiszongóm lakhelyétől s majdnem ugyanakkora távolságra minden más szomszédomtól, úgy hogy körülbelül egy □ mfdnyi területet foglalhattam el, mely a Kuitu folyó hosszában rétekből, de nagyobbbrészt sűrű őserdőből állott.

E népek építési módjáról már más alkalommal szóltam. Elsőben is akár nagy, akár kis területet földbe vert karókból álló kerek kerítéssel fognak be, e kerítésen belül több kevesebb egyes gunyhót építenek, csekély távolságra egymástól. A gunyhókat is földbe vert karókból készítik, sárral betapaszt-

ják s náddal befedik. A külső kerítés mentében rakott ezen gunyhók előtt kisebb nagyobb közt hagynak, melyen túl ismét kerítést raknak; ez utóbbi kerítésen belül a családfej és feleségeinek lakjai s holmi gazdasági épületek rakatnak. Rendesen a második kerítés bejárása előtt, a külső udvaron, a fa ülésekkel fölkészített négyszegletű „zsángo“ vagyis tanácster van.

Én is ekkép építém föl libátámat, csakhogy a kerítéseket nem körben, hanem rendes négyszegletre csináltatám. A külső udvaron leendő cselédeim számára kis négyszegletű viskókat rakaték, elegendő számmal; a második kerítésen belül, európai módra, saját lakházamat építtetém, melyet öt szobára osztottam, azonfelül még más épületeket is rakaték, konyhát, éléskamarát, stb. Különösen nagy gondot fordíték a kerítésekre, melyeket magas, emberderéknyi vastagságu, s a földbe mélyen beásott ongájekarókból (vasfa) készítteték. A karókat sűrűn egymás mellé helyeztetém, s belül hosszú, erősen összekötött s a karófalhoz támasztott vesszőkévékkel béleltetém ki. Tanyám tehát erős favárdához hasonlított; a karófalón át kívülről nem lehetett az udvarra benézni, a bent levők tehát biztosítva voltak az alattomban kilőtt nyíl vagy golyó veszélye ellen; belülről ellenben a karók közötti nyílásokat eltakaró rőzséket félre lehetett tolni, tehát a bentlevők bátoros helyről célozhattak s lödözhetek a libáta megtámadóira.

Mindezen készülétek nagy hamarsággal vitettek végbe; az egész környékből nagyszokaság gyűlt össze s állott szolgálatomba csekély bérért. Néme-

lyek a közel erdön az építésre szükséges fát vágták, mások megácsolták; az asszonyok és gyermekek a réteken a magas füvet vágták le s kötözték kévékbe, melyeket a készülendő lakház közelében összehalmoztak. Mindenütt élénk sürgés forgás, vigadás és munka folyt; hol azelőtt pusztá csend uralkodott vala, most lármás dalok hangzának; vetekedni látszottak egymással, hogy az idegen jövevény tanyája mentől elébb elkészüljön, nehogy türelmét veszítve szándékával, köztük letelepedni, felhagyjon, mit különösen a némberek nagyon sajnáltak volna, mert elestek volna a jó alkalomtól, holmi eladásra hozott cikkeikért szép ékszereket cserélni be. De a szomszéd libáták tulajdonosai is büszkén emlegeték szerencsájöket, hogy közelökben europai fehér (kindele tyá potu) telepedik le.

A szolgálatomba szegődött emberek gyors munkássága folytán egy hold sem telt bele, s libátám két erős fakerítésével, három nagyobb szerű s valami 50 kisrendű házával kész volt. Mindjárt meg is szálltam minden poggyászommal, s kiszongóm és káleim is önötteikkel együtt hozzám költözködtek.

Most házi cselédjeimről kelle gondoskodnom; mert ámbár három rabszolgám, kiszongóm és káleim személyes szolgálatomra igen elegendők lehettek, mégis több cselédre volt szükségem. E népeknél t. i. a méltóság és tekintély a cselédség számától függ, sok cseléd nélkül senkisé sem számolhat köz tiszteltetésre; nekem pedig bizonyos méltósággal kellett megjelenem, s azért több cselédet is kellett tartanom. Különben is a cselédszerzés s tartás itt igen kevés dologba s még kevesebb költségbe kerül.

A cselédszerzésnek három módja divatozik: felfogadás, megváltás és vétel. Az első módon szerzett cselédek bizonytalan időre s minden előre kikötött fizetés nélkül szegődnek szolgálatba, ezek a m u k u e n g y é k ; mint szabad emberek nagyobb tekintetben állanak ³⁾, s csak bizonyos szolgálatok teljesítésére kötelezik magokat ⁴⁾, miért is egyedül a családfej patriarchalis igazgatásától függnék. — A „háfuká“-k, azaz megváltás által szerzett cselédek sokkal hasznosabbak, mint az elébbiek. Azon megváltás következőleg történik: A szegényebb sorsú családfejek, midőn adósságaikat ⁵⁾ a hitelezőknek megfizetni nem képesek, s adósságaik lerovására család-jok egy vagy több tagját, mint rabszolgát, végkép eladni nem akarják, olyan emberhez folyamodnak, kinek europai árúi vannak, hogy ezekből nekik a szükségelt mennyiséget kölcsön adja, s ezért neki családja egy vagy több tagját, mindkét nemből, elzálogosítják. Gyakran megtörténik, hogy a családfej magát és minden hozzávalóit ily módon zálogba adja. Az így elzálogosított emberek azután, mint rabszolgák, minden díj nélkül kénytelenek annál szolgálni, ki őket beváltotta, azaz nekik a szükségelt árut előlegezte, mindazáltal sorsuk némely kedvező körülmények miatt a vétel által szerzett rabszolgák sorsától nagyon különbözik. Így pl. nem szabad őket, mint a vásárlott rabszolgákat tüzes vassal megbélyegezni, a birtokosnak nincs joga őket eladni, sőt mihelyt magokat kiválthatják, a birtokos tartozik őket szabadon bocsátani; igaz, hogy az érettök előlegezett árt a kiváltás esetében kétszeresen tartoznak visszafizetni ⁶⁾. Végre még a szégyenítő testi

büntetéseknek sincsenek alávetve, némely ritka esetet kivéve.

A vásárlott rabszolgák, az ugynevezet „dongó“-k vagy „piká“-k mint barmok használtatnak, s minden törvényes ótalom nélkül egyedül urok önkényétől függnék ⁷⁾. Akadály nélkül eladathatnak, alávetvék az ostoroztatásnak; csak agyonütés esetében kénytelen a tulajdonos némi csekely vérdíjt a tartomány fejdelmének fizetni ⁸⁾.

Még házam fel sem volt egészen állitva, s máris több családtya hozzám járula egy vagy több egyénnel, kiket árucikkekért elzálogosítani akartak. Csakugyan ekkép több cselédet váltottam be, de a zálogosítók száma napról napra növekedék, s végre kénytelen valék őket erővel elkergetni, oly nagy volt azoknak száma s oly nyugtalanító siralmas panaszkodásuk; 30 – 35 rőf szövetért készek voltak szépen termett legényeket s fiatal szüz leányokat zálogba adni.

Összesen 30, mindkét nembeli egyént váltottam be, ezekhez járultak kiszongóm és káleim családtagjai, több mint 20 egyén, kikkel libátámat a szokott módon megnépesitettem.

De mikép voltam képes annyi cselédet eltartani? azt kérdik olvasóim. Ezt könnyen megfejtethetem. Tudni kell, hogy a feketék általában igen egyszerű, s mondhatni rendkívül kevés eledellel táplálkoznak. Igaz, e mértékletességök közelszem eltökélt akarattal, lelki erényök eredménye, hanem inkább restségök és hanyagságuk kifolyása. Mert inkább két napig koplalnak, semhogy annyi óráig a veteményes földeken kapával dolgozzanak ⁹⁾. A fér-

fiak foglalatosságai csak a következők: vadászat, halászat, mézszedés, házépítés, háboru és utazás; az áldástosztó földmivelés a férfi szemében gyalázatos foglalkozás s kirekesztőleg csak a nők dolga, kik úgy szólván egészen kitartják rest férjeiket.

Azért is minden fölserdült férfi fő kötelességének tartja, tehetségéhez képest egy vagy több feleséget szerezni, kik, a bevett szokás szerint, a földet mivelik, s ekkép férjüket kitartják. Megtörténik, hogy a férj egy vagy más oknál fogva rabszolgaságba kerül, a feleség mindazáltal el nem hagyja, sőt az általa nemzett gyermekeivel együtt, mint szabad személy, rendeltetése helyére követi s folyvást megteszi iránta kötelességét. Még a vásárlott rabszolgák is szabad nőszemélyekkel házasodván meg¹⁰⁾, az említett módra felségeiktől tartatnak ki. Azért a nőült rabszolgák tartása a tulajdonosnak semmibe sem kerül, kivévén a kevés szövetet, melyet ruházódásukra ad. (Eszkendőnként kétszer kap ruhát a rabszolga). Sőt a rabszolgák tartoznak minden új holdkor uroknak bizonyos mennyiség élelmi szert beszolgáltatni: kukoricát, babot, vadhúst, mézet, s ez eleség rendesen elegendő a többi nőtelen rabszolgák eltartására. Ide járul még a tulajdon rabszolgánők által mivelte föld termése, mely az úrnak minden szükségét bőven fedezi.

Miután házi dolgaimat elintéztem vala, a fejelelemnél hódoló látogatásomat (pássoula) tevém meg. Több embereim kíséretében s holmi ajándékokkal indulék útnak aprilis 4-dikén.

A Másisi helységeket fedő erdőkből kijutván, jó darabig szántóföldek között haladék, mig nem a

Csajongo kis folyócskán átkelve az ettől nem messze levő K á m b o r o k u t u helységbe érkezém. Itt sokan a helységbeliek közül élémbe jövének, csinosan készített félkabakokban (gángya) magam s kíséroidm számára a hivesítő kimbombót hozva. Sokszor emlegeték nevemet s folyvást kijelenték azon való örömmüket, hogy szomszédságukban telepedtem le, s megigérék, hogy mint jó szomszédok, minden tőlök kitelhető módon segítségemre lesznek. Ebbeli szívességeköt köszönettel s holmi csekély gyöngy-ajándékokkal viszonzozván, folytatám utamat.

Szép magas erdőkkel s füves térségekkel váltakozó, hullámos vidéken haladék előre több óráig, mig ismét veteményes földekre találék, s ezeken keresztül O i j a helységet érem el. E helység lakosai szekulu-jokkal együtt épen a vadászaton voltak, azért folyvást szüz erdőkön keresztül tovább menvén, estve felé P o m e n g e helységébe érkezém. Itt a szekulu által igen nyájasan fogadtatám, s mindén mind kíséroidm jól megvendégelteténk vadhússal és kimbombóval. A helység legjobb házában töltvén az éjszakát, másnap korán reggel fölkeredém, s az említett irányban tovább haladván, nagy kiterjedésű s alacsony silány erdőtől határolt, sömlyékes rét-ségre juték. E vidék koránsem volt oly kies, mint az, melyen tegnap jártam vala. Nem gyöztem eléggé esodálni, hogy a tájék a tartomány fővárosa közelében mind kevésbbé lakottnak és miveltnek mutatkozott; öt órai utamon csak hébe hóba láttam jövő vagy menő néhány embert. E rideg tájékon már messziről szemembe ötlöttek incenderafa csoportok, melyek valami helységnek otlletét mutatták. Utóbb

könnyen megfethettem magamnak, miért oly pusztá a főváros környéke. Mentől távolabb tanyáznak a lakosok a barbár, önkényes hatalmú fejedelem körétől, annál nagyobb bátorságban van életök és vagyonuk. Mert e népek fejedelmei a helyett, hogy hatalmokkal az alattvalókat megóttalmazzák, inkább eltiporni szokták, s szemtelen kapzsi vágyoktól semmi vagyon sincs bátorságban, melyet kezökkel elérhetnek. Azért a föld népe csak a fejedelmektől bizonyos távolságra élhet némi bátorságban s biztosítva nyomasztó zsarnokságuk ellen.

A már messziről látott incendera-csoportokat csak délutáni három óra tájban érhetém el, árnyékuk alatt a Petála-mongolo helység szalmával fedett házai területnek el. Itt éjjelre megszállék, noha ide csak alig 3 órányira van az ugynevezett Kombála-án-Bihé, a fejedelem székvárosa. Petálamongolón is szívesen fogadtatám a helység szekulja által, ki, mint értesültem, a fejedelem tárnokmestere (mani-sáve), miért is kötelességének tartotta engemet a fővárosba elkísérni, s kijelenté, hogy holnap utitársam lesz, mert, mint mondá, szerencsésének tartja európai embert személyesen a fejedelemnek bemutatni¹¹⁾. Tehát másnapra kelve a mani-sáve kíséretében folytattam utamat, s a helységtől nem messze elfolyó Petála folyócskán, félig elkorhadt fahidon átkelvén, sűrű de alacsony onfate erdőn haladánk előre.

A köves és hirtelen fel- és lehajló domborodásokon átvezető keskeny ösvény korántsem mutatta, hogy fejedelmi városba vivő országút; oly erősen be volt növe az alacsony fák gallyaitól, mintha soha

ember nem járt volna ottan; csak nagy bajjal lehetett keresztülvergődnünk, s minduntalan arra kellett vigyázni, hogy az ágak minden lépten nyomon a szembe ne ütődjenek. Itt ott ritkás helyre jutánk, honnan a roppant incendéra fáktól koszorúzott nyílt magaslatot láthatók, melyen a fejedelmi főváros épült. De köröskörül a vidék egészen pusztának és miveletlennek látszott. Azonban most már több jövő és menő emberrel találkozánk. Végre reggeli 9 óra után a várost kerítő árkolathoz (kompákká) érkezünk. Itt a bejárásra szolgáló kapu előtt kíséroid felhívására várakoznom kelle, míg kiszongóm s a mani-sáve megérkezésemet a fejdelemnek bejelentik. Alig hogy a kapu előtt letelepedém, azonnal mindkét nembeli számos lakos kíváncsilag körülvön, anélkül hogy csak egy is a szokott „bokuetu“-val köszöntene, min nem kevésbé csodálkozám.

Egy órai várakozás után kiszongóm megjöve két fejedelmi tisztviselő kíséretében, kik közül az egyik ura nevében megüdvözle s felszólita, menjek be a városba. A kapun belől valami 500 lépésnyi széles, incendera fáktól árnyékolt gyepes teret találék, s ezen átmenvén, ronda, szemetes, keskeny és tekergős utcákba juték, hol az apró, szalmafedelű házak sűrűn egymásmellé épülve, minden rend nélkül elszórva állottak; némelyek hitvány sövénykerítéssel voltak befogva, mások minden kerítés nélkül. Azonban a roppant incendera fák mindenütt árnyékoltak.

Az utamba mindinkább tóduló, s kíváncsilag zajongó nép egészen ellepte az utcákat, úgy hogy csak lassan lehetett előnyomulnom. Végre a várost

keletről nyugotra hasító vízérnek mocsáros partjaihoz juték, hol semmi hid nem levén, térden felülíg a sárban kelle gázolni. Hogy tehát össze ne sárosítsam magamat, kiszongóm hátára mászám fel s így kelék át a posványon. E látványra a körülácsorgó sokaság nagy kacajra fakada, azért némileg boszúsan felkiálték: „miért nem hidalják át a posványos vizet? „Erre nyugodtan csak azt válaszolák:“ A száraz hónapokban tökéletesen kiszárad, tehát hídra nincs szükség; az a kis sár pedig, mely most van, csak nekem lehet alkalmatlan, mert csizmát viselek.“

Odább menvén, sokszögletű, incendera fáktól árnyékolt terjedelmes térre jutánk, melynek fa padjai mutatták, hogy a főváros zsángója. Itt a fejdelem küldöttjei felhívának, foglaljak helyet s üljek le; nemsokára a fejdelem más küldöttje jelene meg azon hírrel, hogy ő felségének ma igen sok dolga van s azért csak holnap fog saját lakásában fogadni, s addig is küldöttjének meghagyá, hogy kísézőimmel együtt házában szállásoltasson be, hol az út fáradalmaiktól megpihenhessek. Azután a fejedelmi küldött a zsángó közelében levő házhoz vezetete, hol számomra egészen új, s meglehetősen tiszta szobát rendelete.

A látogatásomra egybesereglett sok ember kevés nyugtot hagyta nékem; úgy látszott, nagyon örülnek jelenlétemen, némelyek magam és kísézőim számára tyúkot, kukoricalisztet s kimbombót hozának ajándéku, de szívesen fogadák csekélységeimet, melyekkel ajándékaikat viszonozám.

Másnap egész kíséretemmel a fejdelem lakásába vezettetém. A már említett zsángotéren keresztül az eddig látottaknál szélesebb utcába juték s ezen

végig menvén, szintén fa padokkal fölkészült más, kisebb térre érkezém, mellyel átellenben földbe ásott, vastag karókból készült kerítés nyúlt el. A kerítés közepén tágas kapu tűnt szemembe, a kapu mellett jól öltözött több fegyveres részint rakásra a földön ült, részint fel s alá sétálgatott. Midőn a bejáráshoz érkezém, borzalommal pillantám meg a valóban ördögi csinnal és arányossággal ágasokra aggatott emberfejeket, melyek részint kiaszva s elrothatva, részint ujonnan, elvágatva levén, undok s borzasztó látványt nyujtottak; s miként az orosz lány barlangja körül elszórt állatsontok a vándort intik, hogy siessen el onnan, ugy e látvány is azon vágyat költé fel bennem, báresak e rettenetes fejdelmi lakást mentől előbb otthagyhathnám.

A kapun bémenvén, felette keskeny s tekergős, részint házak részint fakerítések által képezett utcán vezettem előre, hol tompa zajon kívül semmi más mozgást nem vevék észre. A házak körül itt ott mutatkozó néhány ember látszólag minden részvét nélkül teljes közönnyel tekinté reám. A keskeny utat, melyen előrehaladék, hasonló utak vagy úteák szegték, melyeken tekergős voltuk miatt nem lehetett végig látni. Már több száz lépésnyire haladtam volt e tömkelegen keresztül, melyből Ariadne fonala nélkül magam nem igen juthattam volna ki, míg végre ajtóhoz érkezém, mely a kíséroiimtől adott jelre felnyílt s egy rendes négyszögletű, magas kerítéssel befogott kis udvarra vezetett. Ez udvar egyik sarkán csinosan készült négyszögletű házat pillanték meg, mely, mint értesültem, a fejdelmi kápolna; közepén néhány sűrű lombozatu gojábafa

alatt oroszlánybörrel beterített karszék állott; szemben az említett ajtóval, melyen bejöttünk, más ajtó volt látható. Egyébiránt kísérimön s az ajtóörön kívül semmi más lényt nem vettem észre. A gojábafák előtt a magammal hozott kis székesen leülék, kísérim pedig a földre telepedének.

Jó félórai várakozás után csengők csörgése a fejdelem jövetelét hirdeté. S csakugyan az utóbb említett ajtón elsőben gelenge-fark zászlót vivő ember jelenék meg, utána a fejdelem s mintegy 20 kísé-
rője. A fejdelem azonnal a karszékben foglalta helyet, kísérei pedig a földre telepedének. Azalatt a legnagyobb csendesség uralkodott. Most a fejdelem hozzám fordulva háromszor a „bokuetu“ üdvözléssel köszönt, melyet szintén háromszor ismételt e szavakkal viszonzék: „Mui Tátá-kullu,“ azaz „Néked is nagyságos atya.“ Erre a gyülekezet hangos tapsolással ekkép üdvözlé a fejedelmet: „Néha kuku! néha kuku! taláma houssi! houssi a gyinháma!“ (Üdvözlégy Urunk! hatalmas oroszlány! dühös oroszlány!) — A külső kapura szegezett jelekből ítélve, meg is érdemli e címet, s nem tudom, ő tesz-e több kárt, vagy a négylábu oroszlány? — Ezután a fejdelem a közte és köztem térden álló kiszongómat a hozzá intézett „tángá“ (magyarázd) szóval felhívá a beszédre. A kiszongó az e népeknél szokásos hosszadalmassággal beszédjét azon kezdé, mint indultak ki hazájokból Benguelába, s onnan mint tértek vissza, s az úton tapasztalt minden dolgot körülményesen elmonda. Beszédje nagyon hosszúra nyulván, elég alkalmam volt ő felsége külsejét szemügyre venni.

Kajája-Kajángula fejdelem magas, sovány mintegy 50 esztendő ember, rendes és nyílt arcvonásai kellemes benyomást tesznek, de apró, szüntelen mosolygó, vagyis inkább villogó szeme nyugtalan, s mondhatnók, álnok lelket árul el. Fején színes, turbán módjára felkötött kendő volt, testét setétkék, bő, lobogó tunika takarta, mely derekán fehér csafangos öv által volt összeszorítva, vállairól fehér, veres és sárga sávolyú sál függött. Ékességül nyakán fekete zsinóron függő s aranyozott tokba foglalt oroslányköröm volt látható, kezében pedig szépen dolgozott rövid gyilkot tartott, mellyel szüntelen játszadozott. — Kisérete, a lábánál ülő ifju rabszolgát kivéve, mind izmos, válogatott, magas termetű, fiatal fegyveresből állott, kik nálánál pompásabban voltak felékesítve; kivált a már fentebb említett „epunta,” vagyis dragonyos sisakhoz hasonlító hajfonat, mely különféle színű gyöngyökkel volt megakva, harcias szép külsőt adott nékik. Fegyvereik: hosszú csövű puska, zagája s rövid fa buzogány.

Kiszongóm végre elvégzé hosszú beszédjét s berekeszté a sokásos mondattal: „Kámuri jo tu bángysa“ (Nincs több mondani valóm). A beszédet a fejdelem tolmácsa ¹²⁾ elébb szóról szóra a lábainál ülő rabszolgának mondá el, s ez végre halkán a fejdelemmel közlé. A beszéd veleje a tartományban való letelepedésemet s azon szándékomat tárgyazta, innét tovább a belföldre utazni az oda járó bihéi karavánokkal. A fejdelem az egész beszédet teljes béketüréssel végig hallgatá, azután mindennel való megelegedését jelenté ki, hozzátevén: „Igen megtiszteltél, fehér ember, az irántam mutatott bizodalommal,

hogy megvetve a kényelmet, melyet otthon gazdag földieid ¹³⁾ között élveztél, közénk jöttél s részt akarván venni ügyeinkben, köztünk megtelepedtél. Azért „vápinduka!“ (légy jól jött = Isten hozott). Ótalmamba fogadlak s jaj annak, ki téged személyedben vagy birtokodban bántani mer; az őseinktől ránk hagyott s általunk mindig szorosán megtartott „mukombe“ ¹⁴⁾ jogot ezennel megadom neked, s népeim ezt elismerni tartoznak.“ — Erre ismét zajos tapsra s „néha kuku! taláma houssi! houssi a gyinháma!“ kiáltásokra fakadt a gyülekezet, s ezzel kijelenték nekem, hogy félelmes urok parancsát megértették s követni fogják.

Ezek után a fejdelem több kérdést intéze hozzám hazám és nemzetem felől ¹⁵⁾, melyekre a körülményhez képest válaszolék. Leginkább az európai gyárok műveit látszott csodálni, s azt hogy az európai népek általánosan oly munkások, s különösen meg nem foghatta, mikép szállithatják el készítményeiket töredékeny hajókon ¹⁶⁾ s ismeretlen tengereken át a világ minden részeibe. Egyszersmind sajnálkozva emlegeté a feketék gyenge elmetehetségeit, melyeknél fogva csak némely hitvány mesterséget képesek megtanulni s minden hasznost és szépet nélkülözni kénytelenek. Erre nézve véleményét megigazítani akarván, azt vitatám, hogy népeinek említett fogyatkozásai nem annyira elmebeli tehetetlenségökből származnak, mint inkább dologkerülő restségökből. Ha csak akarnák sorsukat munka által megjobbitani, könnyen megtanulhatnának holmi hasznos mesterségeket Loandában vagy Benguelában a fehérek között, kikkel már sok év óta folyto-

nos közlekedésben vannak. Ezek azután otthon földieik kiképezését mozdíthatnák elő. Így sokkal jobban mivelhetnék termékeny földjeiket, s a szükséges élelmi szereken kívül elég gyapotot termeszthetnének, melyből aztán szöveteket készíthetnének s ezeket saját hazájokban termő festéknövényekkel megis festhetnék tetszésök szerint.

Felsohajtva kijelenté, hogy beszédem igazvoltáról meg van győződve, de hogy az érintett dolgokat a népei közt uralkodó szokások miatt ki nem lehet vinni, mert ezen gazemberek (környezetére mutatva) a fejdelmet, ki ilyesmit tervezne, büjbájosnak kiáltanak ki s vassal vagy méreggel véget vetnének életének. „Hidd el barátom“ — folytatá — „Szuku vuámbirá u kindeli, va vinyúú kipáku jetu tui hohokui!“ (Az isten a fehéreket a gazdagság és szövetek uraivá, a feketéket pedig szegény ördögöknek teremtette!)

Ekkép jó darab ideig beszélgeténk egymással, végre kijelenté, hogy szállásomra mehetek, hová egyéb mondani valóját nekem megfogja üzenni. Gazdám tehát az elébbi nton haza kisére. Ott csakhamar néhány marimbás jelene meg, s a zene következtében nemsokára az egész udvar megtelék tánc kedvelőkkel, emberekkel s nőkkel. Miután köztük néhány kabak kimbombót osztattam vala ki, az italtól fölhevülve szokásuk szerint tüzes táncra kerekedének.

Mikép Európában a fővárosok lakói a vidékiek föléb nagyobb külső csin, simább magaviselet, díszesebb ruha által kitűnnek, ugy találjuk ezt e vad népeknél is. Bihében is a főváros lakói nemesak

csinosabb öltözet, de finomabb s kellemesb társalgás által is kitűnnek a többi bihéi lakosok felett. Különösen a némberek nem kíváncsiságból, mint ezt eddigelé a vidéken tapasztaltam volt, hanem inkább tetszési vágyból járulának hozzám igen bizodalmasan, s hamisan kérdezősködének nem nevemről, mert ezt már jól tudták, de születésem földjéről s különösen arról, házas vagyok-e, s hány gyermekem van? S midőn megérték, hogy nőtlen vagyok s gyermekem sincs, nagyon elálmélkodának s alig hiheték el, s ezt válaszolák: „ha igaz, hogy még nőtlen vagy, tehát mentől elébb meg kell nősülnöd, mert nálunk szégyen ily korú embernek gyermek nélkül lenni.“ — Ekkép csevegve többen némi tolakodással fölkerének a táncra, s csak nagy nehezen szabadúlhaték meg tőlük azt ürügyelvén, hogy utazásom következtében még nagyon fáradt vagyok. Végre felhagyának kéréseikkel s eltűrék, hogy székesen ülve vígalmokat nézzem. Megúnván a növekedő zajgást, otthagytam őket s a zsángóra mentem, ott a hives árnyékon leülék. A nyomorult város szűk, girbe görbe és moeskos utcáit bejárni nem tartám érdemesnek; legkitűnőbb építménye a fejedelmi lakás, de ennek gunyhóiból is, melyek mind a nagy fakerítésen belül vannak, legfeljebb a szalmával fedett tetőket láthatni kívülről.

Több ideig a padon ülve vállalatom jövődjére fölött tünődém, s az, mit eddigelé tapasztaltam volt, jó reménnyel kecsegtete. Andalgásomból egy hátulról vállamat gyengéden érintő kéz ráza föl: hátra tekinték, s szemem a fejdelem villogó szemével találkozik. Mosolyogva kérdé: „Enganna Komo lin-

gindati?“ (Mit csinálsz itt Komo úr?). Hihetőleg láb-
újjhegyen s egész csendesen közeledék hozzám, csak
egy fiatal rabszolgától követve, hogy meglepjen. Ta-
lán még titkos gondolataimat is ki akará puhatolni.

Mellém ülven, mondá, azt hallotta, hogy itt
egyedül vagyok, s minthogy vélem némely fontos
dolgokról akarna értekezni, azért itt kerese föl. Meg-
köszömvén irántam tanusított leereszkedését, kije-
lentém, hogy minden méltányos dologban készséges
szolgája vagyok; csak attól tartok, nem fogom egé-
szén megérteni, mivel nyelvében még nincs elég jár-
tasságom. — Erről már gondoskodtam — válaszola
— azért hozám magammal e rabszolgát, ki a fehérek
közt nevelkedvén, nyelveket jól tudja ¹⁷⁾. Erre ma-
gához inté a rabszolgát s elmondá neki, mit velem
közleni akart. De én már a tolmács közbenjárta nél-
kül is mindent megérték. Mondani valója tehát eb-
ből áll: háborúban él a Koanza folyamon túl la-
kozó Ganguella ¹⁸⁾ népekkel, s néhány holnap
mulva meg akarja támadni, azért fölhev, hogy mint
barátja segédjére legyek a harcban, megigérvén,
hogy a nyert zsákmányból nekem járandó részt hi-
ven megfogja adni.

Meghökkenve hallám e tőle nem várt fölhevást.
Noha kíváncsiságból érdekesnek látszott a harc szem-
tanúja lehetni, de más tekinteteből egyáltalában
nem volt tanácsos a meghívást elfogadnom. Egy az,
hogy ez emberek a harcban felette vérengzők, s az
ártatlan fegyvertelen egyéneket is öldösni vagy el-
hurcolni szokták; más az, hogy én mint békés utazó
szándékoztam ez ismeretlen népeket fölkeresni, tehát
fegyverrel kezemben nem lehetett ellenök harcol-

nom, hanemha saját életemet védelmezem. Mind-ezeknél fogva mindjárt el valék tökéelve a fejdelem kívánatát visszautasítani. De hogyan tegyem azt, annélkül hogy a kényurat rám haragítsam, hamarjában nem tudám. Azért csak a legjobb móddal megköszöném az irántam mutatott nagy bizodalmát, miáltal nagyon megtisztelve érzem magamat: mindazonáltal — folytatám — hazám törvényei nem engedik, hogy diszes meghívását a harcra elfogadjam; különben is nem tartom jónak, hogy én jövevény létemre, ki csak nem rég érkeztem ide, hozzá hasonló népek ellen fegyvert viseljek.

„Hitvány kifogás!“ válaszolá hirtelen, a fehérek királya itt mitsem parancsol, azért neked nem kell tőle tartanod. A ganguellák nem hozzám hasonló népek, de valódi kutyák, kik parancsaimat megvetik s a belföldre menő bihéi karavánokat mint útonálló zsványok megtámadják¹⁹⁾; azért elvagyok tökéelve őket tüzzel vassal kiirtani, mint néhány éve Kánzsungo népeivel²⁰⁾ tettem.“ S ezt veté hozzá: „Gyikále Komo! ove ka pitimbámbá olo vita!“ (Ne aggodjál Komo! a harcot el nem kerülöd).

Helybenhagyó választ adék szavaira, mert mind tüzesebben villogó szemei hamar boszúra gerjedő indulatját nyilván elárulták, de föltevém magamban, hogy a tervezett hadjáratban semmiesetre részt nem veszek, s az időtől reméllék alkalmat a kibuvásra.

Azután a fehérekre elismert vitézségökért sok hizelgést halmozva szállásomra kísére. Megérkezünkkel egyszerre mint varázsütésre elnémula a marimba s eloszlanak a táncosok. Megtudván itt a fej-

delem, hogy tipoja-hordók hiánya miatt ²¹⁾ tanyámról gyalog jöttem volt ide, azonnal tulajdon öszvérét adá rendelkezésemre, hogy azon haza mehessek. Azonfelül elegendő élelmiszert, marhahúst, kukoricalisztet is küldé számunkra.

Másnap már korán reggel szállásom előtt álla egy jól megnyergelt, szép öszvér. Könnyeden fölkerelkedve elhagyám ez orosz lánybarlangot. Szaporán léptetve az utunkban csakhamar beálló eső dacára másnap délután 4 óra tájban a gyönyörű Másisi Kuitu vidékére érkezém. Mintegy megújulva lépék be csendes lakomba, nyájasan fogadtatva a jöttömön örvendő s elémbe siető cselédeim szives üdvözletei által.

A már végéhez közelgető esős időszakot a vetésre többé nem használhatám, tehát a jövő októberben újra beállandó esőre várakozám s addig a szükségemhez képest elegendő földet igyekvém a vetésre elkészíteni. A közelemben elterülő sűrű erdőn kiszemelém a legalkalmasb helyet, azután e munkára alkalmas minden embereimet neki állítám, hogy az erdőt irtsák. E végre kivágatnak a fák s minden más gond nélkül ott hagyatnak helyökön, hogy az esős évszakra következő száraz hónapok (május, június, július, augusztus, szeptember) alatt megszáradjanak. Azután tűz által megsemmisítettnek, s bőven maradt hamujok a különben is nyugodt termékeny földet még zsirosabbá teszi. Az első égetéskor a vastag és kemény tuskók rendesen meg nem emésztetnek egészen a tűz által, de gally nélkül levén, a vetést nem gátolják, csak rendjét szakasztják meg itt ott.

Hála a mérsékelt és egészséges éghajlatnak,

egészségem, melyet a tergerparton uralkodó rosz éghajlat némileg megrongált volt, itt egészen helyreállta, s testi erőmet annak egész európai erélyével ismét megnyerém. S minthogy elfoglalt, munkás életet folytatok vala, meg is tartám épen. Időmnek egy részét úgy töltém el, hogy cselédeimmel versenyt dolgoztaték a veteményes földek előkészítésén. Kacagós tréfáikból láthatám, hogy nem győzik csodálni, hogy a véleményök szerint gyenge testalkotásu fehér ²²⁾ huzamosan s jobban és ügyesebben tud dolgozni, mint ők; különösen meg nem foghadták, hogy én, vélekedésök szerint hatalmas gazdag ember ²³⁾, mikép foglalatostkodhatom egyedül rabszolgát illető munkával. Több ízben elmondám nekik, hogy a fehérek munkára születvén, már kora gyermekségtől fogva a dologhoz vannak szokva, s ha ők csakugyan, mint vélitek, gazdagok, ezt egyedül szorgalmas munkájoknak 'köszönhetik; munka nélkül még csak enni valót sem találnának. Köztünk mindenki dolgozni köteleles, a henyélés nálunk véteknek tartatik s a megvetésen kívül, mellyel a lusták illettetnek, még törvényeink szerint meg is fenyítetik. Erre némelyek ezt válaszolák: „Vákemba moine!“ (Hazudság biz az!) mások meg ezt mondák: „Otyo moine kindeli ia vatopa!“ (Igaz lehet biz az, mert a fehérek bolondok). Ebből is kitetszik, hogy a feketék legfő boldogságukat az úgynevezett 'dolce far niente'-be helyezik, s csak mint rabszolgákat lehet őket munkára fogni; a szabad ember már azzal is sértve érzi magát, ha munkára csak felszólítják, s büszkén feleli: „Ame ká pika jove!“ (Nem vagyok a te rabszolgád).

Több kirándulást is tevék szerte szét a környéken, s kirándulásaimon a ravasz feketék külső és belső életével igyekvém alaposan megismerkedni. Hogy pedig zsángójokon tolakodó kérdéseimmel gyanússá ne váljak, azt adám okul, hogy szokásaik és törvényeikhez nagyon ragaszkodom. S ezt életmódom által is, a mennyire a józan ésszel megférhető, törekvém tanúsítani, szokásaikhoz alkalmazkodván. Így megtörténvén, hogy valamely rabszolgám megbetegedett, megengedém, hogy gyógyítása végett kimbanda hívassék házamba, s hogy ez, midőn szokás szerint a betegség okát rossz lélek varázslatában lelé, a legnevetsegeőbb ördögüzéseket s kuruzsolásokat megtegye. Ugy szintén megengedém, hogy, midőn valami fontosb dologhoz kellett fogni, a kimbandák a rossz lelkek elűzésére a szokásban levő állatvéraldozatokat (bikasze) megtegyék, s a kimbanda által ily alkalommal adott rendeleteket magam is követém, a mennyiben tulajdon személyem és vagyonom kárával nem járt; mert ellenkező esetben a tolakodó kimbandának azt jelentém ki, hogy a fehérek szerei (vihemba) hatalmasbak mint az övéi, s tehát engednie kell azoknak.

A vett hírek szerint a fejdelemtől tervezett hadjárat ideje már közelgete²⁴⁾, s adott szavam következtében nekem is bekelle állanom, azért azon törem a fejemet, hogyan kerülhessem ki baj nélkül. — Végre abban állapodám meg, hogy saját hazug vallásuk álnok fogásait fogom célom elérésére felhasználni.

Kiszongóm előtt ismételve arról panaszkodám, hogy nagy hascsikarásaim s ijesztő álmaim vannak,

s tanácsot kérék tőle, hogyan szabadulhatnék meg bajomtól. A még fiatal, de babonás fejű kiszongo legott kitalálá, hogy bajomat valamely megbántott kilulum (megholt atyámfia lelke) okozza boszúból. Ezt természetesen elhivém neki, sőt azt is megvallám, hogy alkalmasint azért haragszik rám a kilulu, mivel természeti vonzódásomnak engedve, hazám törvényei ellenére a fejdelemnek a háború való fölhevését elfogadtam; s az ezen hibás tettemen felbőszült kilulu talán vesztemet is eszközli, ha valamely móddal rossz befolyását meg nem semmisíthetem. — Bizonyosan úgy van, jegyzé meg a kiszongo, no de könnyen lehet a bajt elhárítani, hogyha megengeded, hogy kimbandát hívjak, s ha rendeléseit teljesíted. Ez bizonyosan segíteni fog rajtad.

Nem kétlem, felelek, csak intézd a dolgot oly formán, hogy a kívánt célt elérjük, én el vagyok tökévelve a kimbanda rendeléseit követni.

Másnap a jósló csakugyan beszóla hozzám. Eskulápi komolysággal kérdezősködék betegségem körjelei felől, azután apró képekkel megtelt námgombójával (kabak) néhány rabszolgám kíséretében az erdőre mene s ott tudakolá nyavalyám okát és orvoslása módját. Egykét óra múlva visszatért s tettetett aggodalommal értesíte, hogy a rossz lelkek rám boszankodva végromlással fenyegetnek. Azonban a hatalmában levő szerekkel megghiúsíthatja kártékony befolyásukat, de e végre szükség, hogy elébb egy ökröt a bikásze-áldozatra adjak. „Azután — így folytatá — vérével be foglak kenni s ezzel kiszabadulsz a rossz lelkek körmei közül s bizonyosan fel fogsz gyógyúlni. Csak azután valamely váltsággal ipar-

kodjál a fejdelemnek adott szavadtól megmenekülni, s a ganguellák ellen teendő hadjáratban részt ne végy.“

Az ököráldozatra már előre számot tartottam volt, de arra nem gondoltam, hogy magamat vérrel be is kenessem. Azonban látván, hogy így sikert érek, ráállék a szokatlan műtételre. Tehát a kimbanda leölvén az ökröt, megtevé az áldozatot, s vérevel sok mindenféle titkos s érthetlen szavakat dunnyogva bemázolá homlokomat, hálántékaimat és mellemet; karjaimra pedig fehér krétával az impemba (megváltás) jeleit írta. Azután kijelenté, hogy nyavalyám gyökerestől ki van irtva, s nyugodt lehetek a kiluluk kinzásától. A szegény állat húsa s néhány rőf szövet megtette a magáét, kétségem sem lehetett az alkalmazott szernek jó sikerében. Az ökörből egy keveset kiszongóm kapott, a többit a kimbanda és segédjei vitték el.

Most még a fejdelem feloldozását kellett megnyernem. Ennek kieszközlését is az eddig jól vitt játékom segítségével bizton remélhetém. A kimbanda már úgy is megmutatta volt utját és módját. Tehát kiszongómat az áldozat bizonyosságával t. i. a vérbe mártott szövettel, egy hordó löporral s néhány üveg égett-borral útnak eresztém a fejdelemhez, hogy neki a küldött ajándékokat átadja s őt a velem történteokről tudósítsa, egyszersmind nevemben megkérje, szíveskedjék engemet adott szavamtól feloldani, melyért annyira üldöztek a kiluluk, s ekkép háritsa el rólam a nagyobb veszedelmeket.

Ez elég volt utasításul a kiszongónak, s ő bizonyosan nem hallgatott el semmit. Nehány nap múlva

megjöve a kívánt fölmentő válaszszal. A fejdelem tekintetbe vevén a nagyobb hatalom haragját, egész készséggel feloldta adott szavamtól; adományomat, mint jó akaratom jelét, köszönettel fogadá. „De — folytatá a kiszongo — még más, egészen különböző, igen fontos üzenetet is hozok neked; jövődő boldogságodat tárgyazza. Ha türelmed van, mindjárt elmondom.“

Megvallom, ezen fekete fejedelmek kegyelmet osztogató szavai már régóta gyanusak voltak előttem, s kiszongóm eme szavainak hallatára valóban rosszul érezém magamat. Sokáig szótlanul ülök vala remény és félelem között, s nem valék képes kiszongómat felszólítani, adja elő az üzenetet. Aggodalmamat látván e szavakkal bátoríta: „Nincs mitől tartanod, Komo! Üzenetem csak örömet s nem bánatot okozhat neked, tőled függ, azt elfogadni vagy elvetni.“ — Erre nyugtalanul rá kiálték: „tángá!“ (beszéld el).

„Kajája Kajángula szóba, mint saját sájából hallottam, neked valóban nagy barátod. Megtudván, hogy még nőtelen vagy, eltökélte magát, hogy neked egyik leányát ²⁵⁾ adja feleségül: annak anyja a fehérek között született ²⁶⁾ és nevelkedett, ki szokásaikkal és életökkel gyermekét is megismertette; ő tehát jó és engedelmes feleséged lesz. Mindazáltal a szóba nem akar rá kényszeríteni, de az egész dolgot saját tetszésedre és önkényedre bizza.“

Nálunk nagy szerencsének tartják, ha valaki a főhatalmat gyakorló emberrel házasság által rokonságba juthat, mert az ily összeköttetés legalább anyagi előnyökkel jár, gazdagságot és méltóságot

kölesönöz. De ezen afrikai népeknél ellenkező dolog történik. Mentől nagyobb hatalmúak a feleség atyjafiai, annál több költségbe kerül a megszerzése, mert a menyasszonyért járó díj atyjafiai rangjához képest szabatik meg. Azután az ily előkelő nő, atyjafiai hatalmára építve, az itt különben divatozó alázatos helyzetéről gyakran megfélemedezik s mint igazi Xantippe gyötri és kínozza férjét, s örökös háborúságot és zürzavart okoz a házban, midőn határtalan hatalommal uralkodik a férjnek többi feleségei és rabnői fölött.

De bármily alaposak lehettek ellenészrevételeim, most már a nekem vetett törből valamennyi bihéi kimbanda közbenjártával sem szabadúlhattam ki, annélkül hogy a fejdelem boszuját magamra ne vonjam az ismételt elutasítás által. Tehát elszánám magamat s kijelentém a követnek, hogy noha menyasszonyomnak még hírért is csak most hallom először, tehát épen nem tudhatom, milyen indulattal van irántam, mindazáltal a fejdelemnek kész köteles szolgálja levén, habozás nélkül elfogadom ajánlatát, s leánya tetszése szerint bármikor hozzám jöhet s házamban mint úrnő foglalhat helyet. Csak sziveskedjék a fejdelem veled együtt a szokásos szertartásokat és költségeket elrendelni.

Ezek folytán 1849 máj. 23-dikán megérkezék menyasszonyom mindkét nembeli számos rabszolga kíséretében. Miután jelenlétében a kimbanda sok neveltséges, s mondhatnám, szemtelen szertartásait elvégezte volt, a menyasszonyt két testvérbátyja átadá nekem, mielőtt vele csak egy szót is válthattam

volna. Elvevém mint ismeretlen portékát. E helyen csak külsejét írhatom le.

Ina-Kullu-Ozoro (Ozoro hercegasszony) karsu, magas és szép termetű, valami 14 éves leány, fényes fekete arcában két nagy kerek szem ragyog, vastag domborodott rózsaszín ajkai közül indiai gyöngyhöz hasonló, hófehér fogak tűnnek ki. Öltözete különbözőféle, elevenszínű, finom szövetekből készült, bő lobogó ruháját cafrangos fehér öv szorítja karsu derekához, haja sokszínű apró gyöngyökkel van hímézve, s a gordiusi csomóhoz hasonló, megoldhatlan tekercesbe és fürtökbe felosztva. De a nyakán, vékony arany láncan Megváltónknak ugyancsak aranyból készült keresztjét vevém észre, s ennek látása bizodalmat s reményt önte szívembe, hogy egyesülésünk szerencsés lesz, a menyasszonyom által hordott keresztény jelkép ótalma alatt.

Bihéország a déli szélesség 11. és 13-dik, s a keleti hosszúság 16. és 18-dik fokai között terül. Határjai éjszokról Andulo és Kiszende tartományok, keletre a Koanza folyam, délre Kijengo és Kákingi országok, végre nyugotra a Bulumbulu síkság, mely azt a Bailundo birtokoktól választja el. Terjedelme valami 800 □ mfd (portugal mfd), lakosai számát a meghódoltatott népekével együtt 120,000-re becsülöm, kik mind a kimbunda nemzethez tartoznak.

Folyói, melyek a tartományt öntözik, (mert a Koanza csak keleti határját érinti) a következők: a Kokéma, mely a Bulumbulu síkságon eredvén, sok kanyarulattal a tartományon keresztül a Koan-

zába ömlik; a Kutátu an Bihé, mely az ország délnyugoti részén az ugynevezett Kalu-ánpánda ingoványos mocsárokból kifolyván, éjszakkéletnek fordul s a Kokéma folyóba ömlik; a Kuitu Másisi, mely az Andulói lapályokon ered, délkeleti futásában számos vizerekkel egyesül s sok kanyarulatokkal a tartomány földjét termékenyíti s végre sebes futással a Kokémába ömlik, nem messze ennek torkolatjától a Koanzába; a Kóngyso, mely a tartomány közepén levő tavakból ered s nyugotról éjszakkéletre folyván a Kuituba ömlik.

Továbbá: a Kásarolanga, Kuringyse és Kálundo, melyek részint a Kokéma, részint a Kutátu folyókba ömlenek. Ezeken kívül még minden irányban elágazó sok kisebb vizerek termékenyítik a tartományt.

Az ország keleti részén a Koanza időszakos kiöntései folytán több nagyobb tó támad; a Novájoulakatai, Enganda és Kalucsá a Kokéma és Kuitu folyóknak köszönhetik eredetöket. De e tavaknak a száraz évszakban kevés vizök s kis terjedelmök van, s alig érdemlik meg nevöket. Ellenben a mély völgyben levő Ovivátónak, melyet a Demba és Kenye erdös hegyek környeznek, egész esztendő által elegendő vize van, s számos krokodil tanyázik benne.

Általános földalakulatára nézve a tartománynak szépen hullámzott földszine van, melyen erdök és rétek váltakoznak; hegyeinek legmagasabb pontja a Kenyei magasodásokon van, s mintegy 6000 lábra emelkedik a tenger szine fölött.

Az éghajlat egészséges, inkább hives mint me-

leg, de a gyenge testalkotásu europainak könnyen veszedelmes lehet, a legmérsékletnek hirtelen változásai miatt. E változás oly nagy, kivált május, jun., jul., aug. és szeptember havakban (tehát télben), hogy a déltájban 20—22 R. fokon álló hőmérő éjszaka gyakran a zerusra leszáll, s a földet sűrű dér és zúzmara borítja. A nevezett hónapokban naponkint rendszeren reggeli 9 óra tájban beállni szokott „oferá-ju-kuenye,” azaz erős keleti szél oly csipős száraz, hogy a bőr a meztelen testrészeken mélyen fölse-repesedik, s fájdalmas sebek támadnak; miért is a fájós érzékeny emberek azon évszakban nagy gondal öltözködnek. Sokkal kellemesebb és egészségesebb mérséklet uralkodik a nyári, vagyis esős hónapok alatt, t. i. október, november, december, januarius, februárius, marcius és aprilisben, mikor is a függőlegesen álló nap sugáraitól okozott hőség a csaknem naponkint, rendszeren délután (néhanéha déltől is) beállni szokott szapora eső által mérsékeltevé, ritkán magasabb 25 foknál és sohasem alacsonyabb 18 foknál, mely mérséklet igen egészséges.

A kormány rendszere korlátlan hatalmu monarchia. A fejdelem alattvalói életének és vagyonának ura, s kénye kedve szerint rendelkezhetik vele; mindazáltal az ország régi sarktvényeit büntetlen el nem törölheti s meg nem változtathatja, mert azon esetben a felbőszült kimbandák által bübájosnak kiáltatnék ki, s erőszakos halállal kellene büneért lakolnia. A örökös joga nem a fejdelem saját fiait, hanem leánytestvérei gyermekeit illeti²⁷⁾, az elsőszülöttség rende szerint.

A nép vallása vastag fétisimadásból áll, mely-

nek fő hitágazata a jó és rossz elvet vallja; a jó és rossz lényeket sokféle tárgyak: oroszlán, párdue, hiéna, kigyó, krokodil, stb. alakjában tisztelik. De mindezek fölött egy fő istenséget ismernek el, melyet Szuku-nak neveznek, de mely tehetetlen, mert se nem büntet, se nem jutalmaz. Minden családnak, vagyis jobban mondva, minden egyénnek egy vagy két választott és kedvenc fetise van, melyeknek gyakran állatok vérével áldoznak, míg a fejedelemtől tisztelt bálványoknak bizonyos megszabott időkben embervérrel áldoznak. — Hátrább e tárgyakról még bővebben fogok emlékezni.

A tudományok e népeknél egészen ismeretlenek. A kézmivességekben sem vitték sokra. Még legtovább vannak a kovács mesterségben, s a löfegyvert, kivevén csövét, tökéletesen jól tudják elkészíteni; az ács- és asztalos mesterséghez csak annyit tudnak, hogy lakjaikat s egyszerű házi bútorait (ágyat, széket, ablakot, ajtót) képesek elkészíteni; több ügyességet fejtenek ki némely durva pamut szövetek, az úgynevezett mabállák, s a finom szinekkal tarkázott, csinos gyékények készítésében. E kétféle készítményeik a belföldön igen keresett árucikkek; kár, hogy restségök miatt, oly keveset foglalkoznak velök.

Nagyobb tevékenységet fejtenek ki e népek a kereskedésben, s ebben, bátran mondhatom, valamennyi délafrikai népet felülmulnak, oly felette kiterjedt az. Csaknem hihetetlen veszélyekkel küzködve a legtávolabb belvidékekre is eljutnak, melyeknek vad népeitől, a nyugati partokról magokkal vitt európai árukért, elefántesontot, viaszt és rab-

szolgát kapnak cserébe, melyeket azután Loanda vagy Benguela vásárpiacaira szállítanak.

A tartomány több ugynevezett „szovetá“-ra (kerületre) van felosztva, melyeket tulajdon főnökök igazgatnak, de kik minden tekintetben a szóba (fejdelem) önkényes hatalmát elismerik. A szoveták hűbéres főnökei részint a fejdelem mindkét nembeli sarjadékai, részint a többség szavazatával, de mindig a fejdelem nagy befolyásával választatnak. Az előbbieik címe: „Szován erombe“, méltóságuk öröklés útján száll az utódaikra; az utóbbiak címe: „Erombe an Szekulu“ s választás által jutnak a méltóságra.

Az ország éjszakkeleti részén a nagy és valamennyinél hatalmasabb Kángysungó vagy Kánzsungó szoveta (kerület) terül el; ennek fejedelmi vérből származott főnöke (szován erombe) már többször az ellene felültetett egész bihéi fegyveres haddal diadalmasan harcolt. Népessége valami 10,000 lelket tesz, kik 60 különböző névű helységben (libáta) lakoznak. A főnök a Kombála-án-Kángysungó főhelységben székel, melynek mintegy 2000 lakosa van; a helységen keresztül éjszakról délre folyó Szonga patak két részre osztja; erős fageritése s vízzel telt árkolata van.

Kelet felé esnek Gyingyoja, Dele és Kaluándo szoveták, összesen 8000 lakossal; legnevezetesebb helységeik az „erombe an szekulu“ főnökök karózáttal és árkolattal erősített, hasonló nevű libátái. A többi kisebb nagyobb, összesen valami 70 helység nincs megerősítve.

Délre a szintén népes és nagy kiterjedésű Kán-

gombe-kikába kerület van, melynek főnöke „szován erombe.“ E kerület a Bihében jelenleg uralkodó Kángombe dűnasztia bölesője és tulajdona; 8000 lakosa van, kik 80 libátában elszórva lakoznak. Fővárosa s a főnök székhelye Kikába, 1200 lakossal, erős karózat- és árokkal van megerősítve. Azon kerület általában jól mivelt és termékeny. Rengeteg erdői egész a Koanza folyáig terjednek s töltvék vadállatokkal. Azon kerületben szoktak tartatni az úgynevezett „kongyók,“ azaz fejedelmi vadászatok. Évenként kétszer az egész tartományból összesereglenek s több napig tartó hajtóvadászatot tesznek, melyen hihetlen mennyiségű oroszlán, leopárd, onka s egyéb vad ejtetik el, különösen pedig az úgynevezett malánka (antilope eleotragus) is, melynek vadászata leginkább érdekli őket, mert szarvai holmi varázslatok eszközésére hatalmas műszereknek tartatnak, de szükség, hogy a malánka borjas s hogy borja is nőstény legyen.

Délnyugotra Mani-Kárie, Káboa, Kánána, Kitai kerületek vannak, melyeknek főnökei „erombe an szekuluk;“ ezeknek összes népessége 12,000-re rug s 130 libátában lakik, melyek közt a szekuluk kerített libátái tűnnek ki.

Nyugotra találjuk Tumba, Kambándi, Kápango, Gyitekomuna és Umballe kerületeket, melyeknek főnökei szintén „erombe an szekuluk;“ összes népességüket valami 15,000-re becsülhetjük, kik 150 libátában laknak. Ezek közt legjelesebbek a főnökök haszonnevű székhelyei. Az Umballe kerületben az ország leggazdagabb vasbányái

vannak, hol igen sok földmivelő kapát készítenek, melyeket messzire elszállítanak a belföldre, hol nagyon keresik. Sőt a tartományban azon kapák pénz gyanánt is használtatnak, darabja mintegy 6 pkrnyi értéket képvisel.

Éjszak felé D u m b a és a népes K i t e k e szintén „erombe an szekulu“-kerületek vannak, összesen 150 libátával s 16,000 lakossal, kik jól mivelt földjeik- s a réteken legelésző számos marhacsordáiknál fogva általában vagyonosb állapotban vannak, mint a többi bihéi lakosok. A helységek közt első helyen áll K o m b á l a á n K i t e k e, a főnök székhelye, a közel mellette elfolyó T e k e folyócska itatja 2500 lakosait, kik szorgalmas „kimbálók“ (kereskedők). Általában itt állanak össze a belföldre legmesszibbre utazó karavánok, kitekei főnökök vezérlete alatt. Mursza karavánfőnök és utitársam hazája is K o m b á l a á n K i t e k e volt.

Az ország belsejében hercegnő (i n a - k u l l u - s z ó h á) által birt két kerület van; az egyik I n a - k u l l u - D e l e - K á k e n y e, 50 libátával, s 6000 lakossal, főhelysége az erősített K a k e n y e, 1000 lakossal; a másik I n a - k u l l u - S z á k e 60 libátával s 8000 lakossal. E kerület nagyobb és gazdagabb mint az előbbi, főhelye N y e n g e, a hasonló nevű folyócska mellett, 1200 lakossal. Ezen kerületben van a Másisi-Kuitu vidék, hol tanyámat felütöttem, következőleg az Ina-kullu-Száke hercegnő alattvalója vagyok s neki adózom.

Az előszámlált kerületekben lakozó népség az illető kerületi főnököknek van alávetve; azon kívül van még a „muk-án-dsambák“ (elefántfiak) nép-

osztálya, mely a fejdelem katonáiból és szolgálóiból áll, s mely 500 libátában van elszórva s valami 40,000 lelket számlál, kik egyedül a fejdelemnek engedelmeskednek. Ezeknek s általában az egész országnak fővárosa az úgynevezett *Kombála an Bihé*, a fejdelem rendes lakhelye, erős fakerítéssel és árokkal; a *Kivi* folyócska keletről nyugotra hasítja. Egyébiránt 4000 lakosain, s a fejdelemnek nagy területen épült, bekerített s több mint 200 feleségei és ágysai számára való kisebb nagyobb, szalmával fedett házból álló szállásán kívül mitsem mutat figyelemre méltót, hanemha szép incendera fa ligetét kiveszszük. †).

Bihéország igen gazdag a sokféle állatokban. Itt találtak az oroszán (*houssi*), leopárd (*ongue*), hiéna (*kimbungo*), onka (*enzsui*, *felis tigrina*), sakál (*ombulu*), róka (*gyiszue*), vadkutya (*bingysi*). A vadkutya nagy farkákban tanyáznak az erdőn, vérengző veszedelmes állatok, nagyságra és testállásra az agárhoz hasonlítanak, színök barnássárga, többet kevesebbet világosra változva, ugatásuk a közönséges kutyaéhoz hasonló, csak hogy gyengébb és szaporább. Oly vakmerők, hogy az oroszányt is megrohanják s számukkal legyőzik, s rendszeren még életében széttépik s darabonként felfalják. — Az előszámlált állatokon kívül előfordulnak: többféle veres, fehér, fekete és kék színű görények (*kalusimbe*, *kabumba* és *kábita*), ürgék (*zsimbi*), a páncélosállat (*okaka*, *Dasypus tatupeba*), a hangyász (*keke*, *Myrmecophaga*).

Azután többféle antilop: a „malánka“ (anti-

lope eleotragus *) tehénnagyságu, hosszú hajlott hegyes, alul gyűrűdzött szarvakkal, hosszan lelógó fülekkel; színe halaványsárga, a hason fehérlő. Csordákban él az erdőkben. Továbbá a „nunci“ (antilope cervicapra grisea **), az előbbinél nagyobb, de szarvai kisebbek, színe szőke. A sömlyékes réteken legelész nyájokban, melyek a legkisebb gyanúra villámsebességgel a távolba eltűnnek. A „songi“ (cervicapra capreolus (?), az előbbinél kisebb s nyulánkább, a nősténynek nincs szarva, színe sárga, hátgerincén farkig érő fekete sávoly van. A tavak és folyók szélén elhuzódó ingoványos földeken csordákban legelész, igen éles szaglásu, s a legkisebb gyanúra hihetlen könnyűséggel elszökik, az ingoványokon keresztül s a legnagyobb folyókon is átúszva az erdőbe menekül.

A gazelláknek szintén több faját lehet itt találni; a benszüllöttek általában „bambi“, - vagy „kám-bambi“-nak nevezik. A „gazella euchore“ kecske nagyságú, nagyon görbe szarvú, testének felső része olajszerű, hasa fehérlő; a „gazella pygarga“ ***) az előbbinél kisebb, színre hasonló, csak hogy két oldalán elülről hátra futó barna csíkjai vannak; a „gazella melampus“ ****) az előbbinél nagyobb, alul gyűrűdzött apró szarvú, veres-sárga színű, fekete lábú. A gazellák nyájankint élnek az erdők közt elterülő szárazabb gyepzeteken.

A „gelenge“ (equus quagga) nagyságára szép

*) Riedbock.

***) Szarvaskecske antilop.

****) Bleszbock.

*****) Inkább antilope melampus=pallah.

arab lóhoz hasonlít, csak hogy még szikárabb, színe fakó, hátgerincén fekete csík fut a fejétől kezdve farkáig, serénye és farka fényes fekete, de szőrszálai vastagabbak mint a közönséges lóéi; kis füle mellett két hegyes, vékony szarv nyúlik ki; seregeseñ tanyázik. A gelenge farka több néger nemzetnél a méltóság jelképeül szolgál s zászló gyanánt használtatik. (V a d l ó -nak nevezi Magyar).

Az „inyányi“ vagy „pakásza“ (bos cafer, v a d b i v a l y -nak nevezi Magyar), nagy számmal tanyázik a Kokéma és Koanza folyók mellett elterülő s erdőktől környezett nedves réteken.

N y u l a k (kandimba) mindenütt igen bőven találkoznak, színre az európaihoz hasonlók, de kisebbek, s futásuk sem oly kitartó és sebes.

A többféle m a j m o k között feltűnik: a bögönc (mycetes), nagy, sárgaszínű, fekete orrú, szakállas állat, s a medvemajom (cynoscephalus porcarius), mely az előbbinél nagyobb, szakálltalan s igen mérges indulatú. A belföldiek „szimá“ nak nevezik a majmot, az utóbbit különösen „szima gyinhájú“ -nak, azaz dühös majomnak.

A m i a m a d a r a k a t illeti a szép tollasokból keveset találunk Bihében. A papagájok neméből csak a szépen fütyülő, hamvas tollú, vérszín farkú „psittacus pulverulentus,“ s a kellemes, kicsike, élénk zöldszerű „psittacus passerinus“ (perikit) fordul elő. A dögevökből nagy számmal vannak a fehér és fekete tollu, kopaszfejű nagy urubu-keselyűk (vultur urubu), továbbá a „vultur aura,“ s a még nagyobb, fején fekete, testén hamvas tollú „vul-

tur papa.“ Mindezen keselyűfajokat csak „julámbó“ néven nevezik.

Az ittt előforduló fekete és hamvas színű varjakat közös néven „gyilá“-nak nevezik. A többféle, kisebb nagyobb sasok neve: „gonga“. Ezek közt legnagyobb a fekete, melynek nyakán fehér gyűrűk vannak, s mely kiterjesztett szárnyakkal könnyen egy ölet megmér. A vércsét „kapambá“-nak nevezik.

A kakuk (itt: kakupá) barna kávé színű tollakkal, szárnyai fehér pettyekkel himezvék, koronája (tán bóbitája) és farka veres tollú. Mind színre mind nagyságra a miénktől nagyon eltér. A belföldiek nagy félelemben és tiszteletben tartják, a terhes asszonyok azt hiszik, hogy ha azon madárnak repében vetett árnyéka testükön keresztül fut, természetlenné válnak.

A vízi madaraktól seregesen tűnnek fel: a veres orrú kalános géme („utyuányimba“); azután a jabiru-örvös gólya (myceteria, „tuju“), melynek gyönyörű fehér tolla s nyakán veres örvei vannak; a „karáo“ (numenius carauma) fehér és fekete tollakkal, ludnagyságú. Mind ezek itt „imi“ neve alatt ismeretesek.

Az itt előforduló fekete hosszú lábu s fekete orrú golyát „pándá“-nak nevezik; azt hiszik, hogy epéje halálos mérég.

A szép veres flamingót (ánáni) szép tollaiért nagyon vadászszaak, kivált a harcra készülő fegyveresek, mert hadi bokkrétájok egy része e madár tollai-ból készül.

A vadkácsáknak három fajtát találtam: a nagy

és veres orrú pézsmakacsát, a fekete fejü dominika kacsát (*anas dominica*), s a nálunk is közönséges vadkacsát (*anas viduta*). Mindezeket itt minden különbség nélkül „opátu“-nak nevezik.

A felette óvatos, nagy „táláu“ (*Palamedea cornuta*) kivált a Koanza mellékén terülő vizes réteken fordul elő, rendszeren törrel fogják, húsa igen ízes.

A galambfajok sem hibáznak: *columba speciosa*, *columba minuta*, *columba passerina*; azután a gerlicékből a *turdus oliveus* s *turdus viridis*. Mind-ezeket „rolla“ néven nevezik.

Egyéb madárfajok: a *trochilus mango*, a szép sárga *trochilus auritus*, a *trochilus viridissimus*, s a picike *trochilus ferrugineus*. Azután a számos házi-tyúkon kívül itt találunk sok gyöngytyúkot (olokángá), fácánt, fürjet. A „jakutínga“ (*penelope leucoptera*) nagyságára csaknem pulykához hasonló, tollai rozsdás színűek, csak a fején feketék, húsa igen jó izü, azért gyakran vadászszák.

Az éneklő madarakból kivált ezek fordulnak elő: az angolai kanári (*Canario angolensis*); az özvegymadár (*emberiza paradisea*), a belföldiek „onati“-nak hívják; a *cardeal* (?), a fülemüle, a belföldiek mind e két fajt „otyipimini“-nek hívják; végre több faja a szép veres és kék „tanagrák“-nak.

Megemlítem még a könnyen szelidíthető s igen tanulékony pávakolcsagot (itt: „indua“), azután a nagy bögös pelikánt (*pelecanus onocrotalus*, itt: „mupumbumbo“), s végre a sok fecskét és verebet (*kangyila*). Jártas természetbuvár azonban sokkal többet találna még.

Az itt előforduló denevérekből csak a vámpírt

említem meg. A pillék között feltűnik nagysága és pompás színezete által a gyönyörű kék és fehér foltokkal tarkázott „papilio menelaus,” továbbá a violaszínű „nestor,” s a felette nagy és tarka „phalaena agrippina.” A csúszómászókból megemlítem: a krokodilt (gáнду), a nagy gyíkot (lacerta teguixin, itt: „gáнду-itito”), melynek fehér húsa jó izű; a nagy boa constrictort („boma” vagy „moma”); a szintén nagy, veres hímzetű s halálos mérgű „riutát”²⁵); a csörgő kigyót („ándála”); a fararakát vagyis vipera atrox-ot („ombuta”), a köpködő kigyót (cuspideire, itt: „kuibá”); a hosszú, zöld, egészen ártatlan serpens cananeát („etulu-lángyila”); a mérges ugynevezett cobra capello, azaz süveges kigyót (naja-haje, itt: gyéngé), s a nagy veres vízi kigyót (itt: „ongyáva”).

A folyókban a krokodilon kívül a vizilovat („ongebe”), és vidrát („kebi” vagy „nundu”) találjuk. A halakból találjuk: a harcsát („pondi”), káraszt („epuri”), skombert („muszota”), pontyot („onkundu”), csukát („mukongo”) stb.

Az ország nagyobb részét rengeteg erdő borítja; a sokféle s nagyrészt építésre igen alkalmas fákból csak az ismeretesebbeket számlálom elő:

Az „ongáje” (vasfa), mely igen kemény, a férgek nem bántják, századokig nem rothad. ††).

A „páko” vagy „máko” (vinhatico) az előbbihez hasonló, de nem oly kemény.

A „losa” (lecythis ollaria) jó izű gyümölcsöt szolgáltat, fája szépen dolgozható s tartós anyagszert nyújt.

A „muszámba“ (*cedrus*) magas törzse a hajóépítésre igen alkalmas lehetne.

A „vingolo“ (szintén *cedrus*faj) az előbbihez hasonló, de alacsonyabb.

Az „omone“ (*ilex*) fényes nagy leveleivel az erdő ékessége.

A „kabába“ (*cedrus excelsis*) igen magasra nő, kis kereken koronázott gallyai vannak, igen alkalmas volna feldolgozásra.

A „bombolo“ (*mimosa*), setét veres fáját márványsimára lehet csiszolni, az asztalosok nagy hasznát vehetnék.

Az „ange“ (*bignonia*), magas törzsét kis kerek ágak koszorúzzák, fája igen kemény s sokáig el nem rothad, még mocsáros földben sem.

A „zaji“ nagyon alkalmas a faragásra s esztergályos munkára.

A „takula“ (*tecca*), márványsima deszkája, mely veres és sárga erekkel van behúzza, kivált az asztalos munkára igen alkalmas volna; némely törzsek egészen veresek s összedörzsöltetvén illatos szép veres festéket szolgáltatnak.

³Az „enteate“ (tölgyfa) nagy bőségben tenyészik.

Az „onfate“ (*populus guineensis* M.) a silányabb homokos földeken sok mlfedre elnyuló erdőket képez.

Az „engysila szondi“ (*Dracaena draco*) mindennütt előfordul az erdőkben más fákkal vegyest. Tőkét bevágják s az így kifolyó gyantából szép skarlátveres festéket nyernek.

Egyéb növények: az „anil“ (*indigofera*), mely itt több mlfedeket sűrűn borít, de melynek hasznát a

belföldiek nem veszik; valamivel több gondot fordítanak a szintén bőven s önkényt minden ápolás nélkül termő gyapotfák megszedésére, melyeknek gyapotából fonják a némely szöveteik készítésére szükséges fonalat.

Az alacsonyabb és általában nedves lapályokon holmi vizifüvek teremnek, a magasabb lapályokon s erdők közt pedig a magas, széles levelű szabale fű uralkodik, mely a marha legelésére igen alkalmas. Szintén az erdőkben több euphorbia-faj terem, melyeknek bevágásain kifolyó, tejhez hasonló nedvből, melyet még némely állati méreggel kevernek, több délafrikai népek az o gio nevű mérget főzik, melybe nyilaikat és zajájakat mártják.

A magas erdőktől befogott téreken még sok mindenféle növény terem; ilyenek: a vatsonia rosea, gyönyörű kerek veres virágokkal; az antholsia ringens, kék virágokkal; a vitsenia corimbosa, raggó, égszinű nagy virágokkal; a gnaphalium eximium, sárga virágokkal; a myrica cordifolia, kecses szivalakú levelekkel s fehér virágokkal *); a periploca, setéten zöldellő apró s a majmoknak igen kedves gyümölcsessel; a prothea, cornus, bignonia gnidia, echium, cliffortia, calla polygala, aster, orobanche, stapelia, calendula, diosma, indigofera, selago, ixia, oxalis, iris, stb. Mindezen gyönyörű, s nálunk csak nagy gonddal tenyészthető növények itt egymást szakadatlanul felváltva virágoznak, a komoly

---

*) Viaszbura; a myrica quercifolia és m. cordifolia gyümölcsei és ágaiból a hottentottok zöldszinű viaszt főznek, melyet esznek

sötétzöld erdőknek változatos vidám alakot kölcsönözve s a levegőt illatárral eltöltve.

A mérsékelt bihéi éghajlat alkalmas a forró és mérsékelt földövek gyümölcsei termesztésére, de az ország buta rest lakosai még a legközönségesebbeket, milyen a narancs, citrom, sem termesztik, hanem beérik azzal, mit a természet nekik nyújt. Ilyenek: az ananász, banána, losa, luhengo, vakulan-kula, olomaju ²⁹⁾, olombumbu ³⁰⁾, uapolo ³¹⁾, ma-buka. †††).

Az ásványországból csak vasat vettem észre, mely igen bőven előfordul, s jó nyulékony tulajdonsága. Az ország éjszaki részében sóbányák is vannak, de az onnan került só igen keverve van földes részekkel, hihetőleg mivel a benszülöttek nem tudnak vele bánni.

-
- 1) „Mulámbó“ a fejdelemnek járó adó, mely, mert pénz nem ismernek, különféle bel- és külföldi természetmennyekből áll, milyenek: szövetek, lőfegyverek, lőpor, égettbor, marha; orosz lány, leopárd és onka bőrei, kapák s élelmi szerek. Ezek teszik a fejdelem jövedelmének forrásait.
  - 2) E népek véleménye szerint legalább minden három hónap alatt egyszer kell a halandók sorsát igazgató kikuluknak állatvérrel áldozni haragjok enyhítésére; az áldozott állatok a körülményekhez, vagyis inkább az áldozó személyek vagyonához képest: tyúk, kecske, és szarvas marha. Bizonyos esetekben a kimbanda még az állat színét is meghatározza; így pl. csatára szállandó ember fekete kakassal, kecskével vagy marhával áldozik, ellenben a házasulandó személy ilyenmü fehér

állatokkal áldozik. A sertvés meg juh nem „bikásze“-állatok, tehát áldozatra nem használtatnak.

- 3) A „m u k u e n g y é“-k, midőn urokkal beszélnek, mindig ülve teszik, vele együtt esznek és pipáznak. Az enyeim azonban nem ültek velem egy asztalhoz, hanem közel hozzá a földre terített gyékényeken ettek; de nekik is rabszolgáim szolgáltak fel. Az idősbekek általában a „szekulu“ nevével tiszteltetnek meg.
- 4) A „m u n k u e n g y é“-k többnyire az előkelőbbek sarjadékai, azért a sokaságtól tiszteltetnek s igen hasznosak némely szolgálatokra, pl. az utazáson, a karavánoknál, az adósság behajtására, a „mukáno“-perek elintézésére, a hadi védelemre, s kiváltkép minden méltósági ügyben.
- 5) Ez adósságok leginkább a „mukáno“-perekből származnak, midőn a nyilvános gyűlésen hozott ítélet következtében ügyöket elvesztvén, a kérdésben forgó tárgyhoz képest „apopoka milongá“-t kényszerültek adni, de azután a teljes birságot a kitűzött időben meg nem fizethetik. Ilyenkor attól kell tartaniok, hogy a nyertes fél másnak a jószágát foglalja le az adósság fejében, megnevezvén neki az adóst, ki aztán a kárvallottnak nemcsak a szenvedett kárt megtéríteni, de azonfelül még tetemes birságot is tartozik adni. Mindezek következtében a vesztes fél könnyen egész családjával együtt mint rabszolga adathatik el.
- 6) Minden „h a f u k a“ az érette előlegezett értéket kétszeresen tartozik megtéríteni s azonfelül még egy ökröt és sertvést adni, midőn magát kiváltja. Én mindig csak az érettők adott érték megtérítését követeltem, s egyebet nem kívántam, midőn eleresztettem. Ezt hibául rótták fel nekem s gyakran volt alkalmam tőlük hallani: „Enganna Komo vátopa moine“ (Komo úr csakugyan bolond).
- 7) Azonban a rabszolgák, mondhatom, általában elég kényelmes életet folytatnak, mert uruk önkényét nagyon korlátolják a különféle szokások, melyek a rabszolgák elszökését könnyítik. Azokról hátrább bővebben.
- 8) Az agyonütött rabszolgáért járó vérdíj rendszeren egy

őkör, melynek vérével a kimbanda a kiontott embervért elmosni igéri; továbbá 30—40 rőf szövet a fejdelem felsőségi joga megsértéseért. De ha az agyonvert rabszolga házas volt, kivált ha, mint rendesen történni szokott, szabad neje volt, s ettől gyermekei is vannak, akkor a megváltás sokkal terhesebb, a nő atyjafiai miatt, sőt gyakran vérboszu lesz a következménye.

- 9) Ez ostoba és gögös népek a mezei munkát, a kapálást oly gyalázatos munkának tartják, mely csak a férfiatlansággal és rabszolgasággal fér meg. Ezt többi közt következő szólásaik is bizonyítják: „Ove si lume, kái-ko!” (Nem vagy férfi, végy kapát kezédbe); „Tyikále handi áme bángysa jove ko kepia vitereka pungo” (Várj csak, még látni foglak, a mint kapával kezédben kukoricát ültetsz).
- 10) Itt a szabad leány korántsem tartja gyalázatosnak rabszolgához menni nőül, sőt minden habozás nélkül egybekel rabszolgával. A gyermekek ugyanis az anya tulajdonai és szintén szabadok. Azért a rabszolgák rableányokkal épen nem akarnak megházasodni, s az én rabszolgáim sem akarták tenni, jóllehet erre ismételve felszólítottam. Erre különösen két okuk van: ha feleségök rabnő, akkor másnak kell szolgálnia, s nem marad ideje tulajdon földjét megművelnie, tehát férje éhezni lesz kénytelen; második okuk az: ha mindkét szüle rabszolga, a gyermek is az lesz, tehát ez esetben állapotuk gyermekeikre is kiterjedve még sirjokon túl is eltart.
- 11) E feketéknél az önösség és haszonvágy oly erős, hogy kielégítésére semmi előforduló alkalmat sem szalasztanak el, azért is az idegen jövevénytől a legaljasabb csúszómaszó hizelgésekkel szüntelen koldulnak ajándékokat; úgy ajánlkoznak neki, mint elkerülhetetlen hasznos egyének, s azt erősítgetik, hogy szolgálatjokat minden nyereségvágy nélkül, csak merő barátságból ajánlják fel.
- 12) E népek hatalmasai általában tolmácsok közbenjárta által szoktak értekezni azokkal is, kik nyelvöket tudják.

De ez csak nyilvános kihallgatáson, vagy más fontos szertartások alkalmával szokott történni, különben pedig tolmács nélkül értekezik a fejedelem azzal, ki nyelvét tudja.

- 13) Erősen hiszik, hogy a fehérek általában s minden különbség nélkül gazdagoknak születnek, s hogy ha valamelyikök szerencsétlenség által kárt szenved, vagy egész vagyonát elveszti, azonnal a többiek közös adakozásaikkal helyreépítolják veszteségét.
- 14) Mikor a jövevénynek a „m u k o m b e“ cím az ünnepeles üdvözlés alkalmával megadatik, az legott a megsérthetetlen vendégjogot is megkapja, s halálos vétkeknek tartják az ilyen idegent személyén vagy jószágán megsérteni; az ily bántalmat, véleményök szerint, a kiluluk is megboszulnák.
- 15) A délafrikai belföldi népek általános vélekedése szerint a fehérek mind egy nemzethez s egy országhoz tartoznak, s ezt P o t u neve alatt ismerik, hatalmas királyát pedig M a n i P o t u -nak *) hívják. Csak némely nagyobb rendű fejedelmeknél találtam nyomait bővebb földirati ismeretnek, s azok már megkülönböztették Portugal királyát, mint az igazi M a n i P o t u -t, ki a szöveteknek ura, az I n g l e s -től, azaz angoltól, ki számtalan hajóval a tengeren uralkodik s ki átkozott lény, mert meg nem engedi a rabszolgákat a tengeren elszállítani, mi nekik, mint többször panaszkodtak előttem, nagy kárt okoz. Végre tudomásuk volt a brazíliai királyról is, kinek országába a rabszolgákat szállítják, s ki, mint mondják, nem akarja az angol hercegnőt feleségül venni, s azért fogdossák el boszúból az angolok a Braziliába szállítandó rabszolgákat s viszik saját hazájokba, hol azután megeszik.
- 16) A fejedelem, mint értesültem, ifju korában a tengerpart felé tett utazásakor Loandában nemcsak messziről látott több nagyszerű hajót, de nemzetétől hivatalosan levén

*) Mások: „Muene-Potu“-nak írják.

kiküldve a portugál kormányzóhoz, ennek közbenjárására néhány hajóba be is szállhatott s közelebről nézhetette meg. — A delejtű ereje irtóztató benyomást tesz reájok, s azt hiszik, hogy az a fehérektől feltalált varázsszer, melynek segítségével mindent képesek megtenni. Mikor utamban a magammal vitt delejtű segítségével holmi figyeléseket tettem, egyikük sem bátorkodott hozzám közeledni, s csak bizonyos távolságban csoportoztak össze s onnan bámultak felfelkiáltozva: „Tyá kindeli moine!“ (Nézd csak a fehéreket).

- 17) A kimbunda fejedelmek több rabszolgagyermeket a portugál gyarmatokban szoktak neveltetni, kik ott irni olvasni tanulnak s egyébkint is kiképezik magokat, azután hazájokba visszatérnek s ott az udvarnál mint tolmácsok alkalmaztatnak. De rendszeren megvetett állapotban élnek, s a gögös feketék, mert félnek tőlük s megirigylik a mivelődés által felettök nyert elsőségöket, — semmi fontosabb ügyben nem hagyják résztvenni; sőt gyakran bűbájossággal vádolják s megölik, vagy ismét a fehérekhez viszik s rabszolgául eladják.
- 18) A kimbundák a Koanza folyamon túl keletre lakó minden népet „g a n g u e l l á“-nak neveznek, mely csúfszóval vad és buta létöket akarják jellemezni.
- 19) Ebben a fejdelemnek teljes igaza volt, mert e tolvaj ravas népek csakugyan felette rosszul bánnak a belföldre menő karavánokkal, minden alkalmat megragadnak, mellyel nekik kárt tehetnek, az átutazásért négyszeres kibandát is követelnek; ha pedig a karaván ellenszegül, fegyveres erővel támadnak rá, s leölvén, a ki ellentáll, mindent elrabolnak.
- 20) Ezek szintén kimbunda s Bihéországhoz tartozó népek, de harcias főnökük vezérlete alatt eltökélt ellenségei a bihéi Kángombe uralkodó háznak. A fejdelem a baidundó fegyveresek segítségével — mert tulajdon népei hűségében nem volt bizodalma — már kétizben megtámadta öket, s több napig tartó véres csatát vívott velök. Noha ök maradtak a harcmező urai, mégis főnökük

- Kánzsungo a polgári háborút elkerülni akarván, évenkénti adófizetésre kötelezte magát a bihéi fejdelemnek.
- 21) A sűrű erdőkön átvivő keskeny ösvényeken a tipojahordás felette bajos, s csak hosszas gyakorlás által képesülnek arra az egyének, azért ritkák, a kiket föl lehet fogadni, ámbár diszesnek tartják enropai embert ily módon hureolni.
- 22) A feketék meg vannak győződve, hogy a fehérek őket lelki erővel mulják felül, valamint azt hiszik, hogy ők meg testi erővel mulják felül a fehéreket; de teljességgel nem képesek megfogni a nagy befolyást, melyet a lelki erő a testin gyakorolhat.
- 23) A belföldi népek az europai fehér fejdelmőkkel egyrangúnak tartják, azért nem lehet esodálni, hogy ők, kik a munkát a rabszolgaság, a henyélést pedig a méltóság következményének tartják, elálmétkodtak, midőn engemet fejszével vagy kapával kezemben dolgozni láttak.
- 24) Mikor a kerületek főnökei alattvalóikat a harcra akarják felhívni, a zsángó-téren ágasokra rakott nagy kiubángók (töltéstáskák) előtt veres zászlót tűznek fel. Midőn a közelgető háború ezen jelét a kerület lakosai látják, azonnal a zsángóra gyülekeznek, hol a harc körülményeiről bővebb híreket vesznek, s azután a már tudva levő helyen táborba sereglenek, rend nélkül, kis csapatokban, s csak ott szerkesztetnek a rendes „hóká“-k (zászlóaljok).
- 25) Mint utóbb tapasztaltam, ipámnak Kajája-Kajángulának 17 fi- s 44 leánygyermek van, kik csaknem mind másmás anyától születtek. De mi e sok gyermeknél leginkább feltűnt az volt, hogy mindnyájan szép és jól termett emberek, egyetlenegynek sincs valami felöltő akár szellemi, akár testi fogyatkozása.
- 26) Nőm anyja Mária Duarte Monteiro, egy a kakondai tartományban letelepedett brazíliai fehérnek birtokában született rableány volt, s már felserdült korában a galanguei rabló hordáktól fogatott el s a zsákmány díja fejében az ország akkori fejdelmének adatott át, kinek

ágyasa lett s kitől egy leánygyermeket szült. Utóbb azon fejdelem halála után a mostani bihéi fejdelem Kajája (ki galanguei születés) birtokába jutott, s ettől egy leánygyermeket szült, ki jelenleg feleségem. — Jul. 30-dikán 1854 ünnepeyles követtség érkezett házamba, Bihéországba, a galanguei és szambos fejedelmektől küldetve, hogy urok nevében a Moropuák országában 1851-ben az említett nőmtől született fiamat Sah-Kilembe Gongát üdvözölje, azt mint közel rokonukat elismerje s neki az „erombe“ címmel tartományaikban járó méltóságot és jogokat megadja.

27) Ez intézkedés általános a délafrikai népek közt, mert, azt mondják, a gyermek valódi származása csak anyja részéről lehet bizonyos.

†) Bihéországról eddigelé még nagyon keveset tudunk. A bihéi karavánok ugyan szakadatlanul járnak Benguelába és Loandába, mindazáltal az ott és a beljebb levő telepeken lakozó portugalok sem tudnak sokat Bihéről s a szomszéd tartományokról. Benguela az ottani partvidék fővárosa s összeköttetésben van a beljebb levő Kakonda várdával; a benguelai kormányzóság Bailundo, Dombe grande da Quinzambe, Hambo, Galangue, Quilengues e Sambos, Quilengues e Huita és Bihé kerületekre oszlik. De a portugalok uralma e tartományok felett inkább csak névleges. Az egyes várdák és telepek között főleg csak a benszülöttek, az úgynevezett „empacasseiró“-k tartják fenn az összeköttetést. Angolában legmesszibbre nyomultak elő a portugál telepítvényesek, t. i. a Kasszandse völgyéig, melyben tetteleg valami 40 portugál kereskedő él. Ezek rendszeren csak az úgynevezett „pombeiró“-k, vagyis benszülött kereskedők segítségével üznek kereskedést a beljebb való tartományokkal. Sőt a loandai főkormányzók még most is gyakran megújítják a régi törvényt, mely a portugaloknak megtiltja, hogy a gyarmat határjain túl menjenek. Azért a belső vidékeket épen nem ismerik. „Azt gondolná az ember — mondja T a m s — hogy Bengue-

lában az ország belsejéről a legbiztosabb tudósításokat kaphatja, kivált midőn sok deportált egyén a tengerparttól befelé több mint 30 napijáró földre telepedett le. De azon embereket csak a rabszolga-kereskedés érdekli, s mikor üzletök őket néhanéha kevés órára vagy napra ide hozza, csak általában a belső magasabb vidékek szépségeit s egészséges éghajlatát tudják magasztalni. Azért sem Benguelában sem Loandában nem hallunk mást, mint azt, mit már tudunk, s mi félig mese, félig valóság lehet.“ Egyesek ugyan alaposabb ismeretekkel birhatnak, mindazáltal, mint Livingstone állítja, még a legujabb időben is Angolából oly földképek küldettek Európába, melyeken a Kuango és Koanza nem mint két külön, de mint egyazon folyó vannak följegyezve, Kasszandse fekvése pedig valami 100 angol mfddel elült valóságos fekvésétől.

„Nem állíthatjuk, mondja Cooley (Inner Africa laid open, 3 l.), hogy az Afrika mindkét partján levő portugál gyarmatokról, Kongo, Angola, Benguela és Monomotapáról semmi tudósításunk sem lett volna. Így a nyugoti partokra nézve Lopez elbeszélésein kívül, úgy mint Pigafetta közölte, Batteltől, ki néhány évet Angolában töltött; Braun-, Barbot- és másoktól, kik a partokat meglátogatták, voltak tudósításaink; továbbá birtuk Merolla, Guattini és Carli, Biondi, Romano, Pellicer de Tovar, Zucchelli és Cavazzi de Montecucculo hithirdetők elbeszéléseit. Ez utóbbi „Istorica Descriptione de Tre Regni etc.“ című munkáját a hithirdetőknek több mint egy század alatt összehalmozott tudósításaiból állította össze. De mindezen nagy kötetek együtt véve alig nyujtanak 20 lapnyi jőzan földirati ismeretet, mely valóságos tapasztaláson alapszik s mely ment a tulzástól. . . Majdnem valamennyi hithirdetői utazásban a távolságok túlbecsülvék; így pl. a Zaire mellett épült Sonho és Loanda közötti távolságot a hithirdetők ismételve 200 portugál mfldre becsülik, holott valóságban alig tesz annyi angol mfldet, stb. Tudjuk, hogy Masingano (Masz-

szangano) Angolában a Koanzán fölfelé mintegy 40 portugál mfdre van a tenger partjától, vagyis egyenes vonalban hihetőleg 100 tengeri mfdre sincs. Rendesen Loandából 6 nap alatt érik el, 5 napot a Koanzán fölfelé menve. Kambambe várdá szárazon 10 portugál mfdre van Masinganótól, vagyis két napi járásra vízen, s Kambambétól odább keletre megint 2 napi járásra a Presidio das Pedras, vagyis Maopongo szikláit, azaz Pungo Andongo van. (E nevet tulajdonképp így kell írni: Pungo a Ndongo, mi annyit jelent mint: Ndongo, azaz Angola belsejének hegygerince). Szóval mindent tekintetbe véve állíthatjuk, hogy Pungo Andongo csak 150 angol mfdre van Loandától. Douville ellenben, kinek még most is vannak követői, Masingánót 210 s Kasszandse főhelyét 665 angol mfdre tette Loandától. Bowdich komolyan állítja, hogy a kasszandsei kereskedelmi telep 700 angol mfdre van a tengerparttól, sőt Cannecatim hithirdető e távolságot 500 portugál mfdre teszi, azaz 1660 angol földirati mfdre, mely távolság nagyobb mint az egész földrész Angola szélessége alatt!

Ezeket csak azért hozom fel, hogy megmutassam, hogy Afrika belsejéről még most is kevés biztos adatunk van, s hogy utazó hazánkfia becses munkát nyújt, habár minden hibát el nem kerülhetett, s különösen az országok és városok földirati fekvésének meghatározásában bizonyosan gyakran tévedett, s az országok és helységek egymástól való távolságát is alkalmasint gyakran nem eléggé szabatosan becsülte meg. — Mint feljebb láttuk, Magyar a karaván útjának hosszát Benguelától a Kókéna folyóig 124 portugál vagyis $108\frac{8}{9}$ német földirati mfdre becsüli. Innen azután még vagy 6 mfdet tett Masisi Kuituig, honnan két nap alatt Bihé fővárosát érte el. E két napi járást 10 mfdre becsülvén, úgy találjuk, hogy Kombála a Bihé 140 portugál mfdre van Benguelától. — Cooley szerint (lásd J. R. Graça's Reise in Inner-Afrika, Mittheil. aus Justus Perthes g. Anst. 1856, IX. füzet) a portugál utakon Afrikában a

port. mfd egyenes vonalú távolságra redukálva nem egészen 2 angol mfdet tesz, vagyis szabatosabban 20 port. mfd = 37 angol mfd. Ha ezen arányt vesszük, akkor a 140 p. mfd. egyenes vonalban 259 ang. mfdet, azaz 4 és $\frac{1}{3}$ fokot tenne. Benguela, mint tudjuk, a keleti hosszúságnak mintegy $13^{\circ} 30'$ alatt fekszik, tehát a feljebbiek szerint Bihé fővárosa a keleti hosszúság 17-dik foka $49'$ alatt volna. Magyar földképén körülbelül a déli szél. $11^{\circ} 50'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 45'$ alatt van. Livingstone csak annyit mond Bihéről (426 l.), hogy Szanzában (mely helység hozzávetőleg a déli szél. $9^{\circ} 37'$ s a keleti h. 17° alatt van), azt hallotta, hogy onnan délre 8 napi járó földre esik, de hogy különben Bihé fekvését nem igen ismerjük. Tams csak azt hallotta Loandában, hogy Bihé onnan 300 portugál mfdre van. Cooley 1852-ben készített földképén (Inner Africa laid open), Bihé városa a déli szél. $12^{\circ} 10'$ s a keleti h. $17^{\circ} 20'$ alatt van. A Cooley által megemlített de Silva Teixeira Sándor, ki 1795-ben d'Assumpção Józsefet harmadik útjában Lovalba vagyis Lobaléba elkísérte, Benguelától Quisangén (Kiszángysi), Quibuilán, (Kibála) Bailundón s Bihén át a Quanzáig (Koanza) 148 portugál mfdet számít. (Teixeira útja tehát Magyar útjától éjszakibb irányban vonult el). Graca Joakim Rodrik Angolából utazott 1843-ban Bihébe, és pedig a Zenza folyó mellett Golungo Alto kerületben levő Bango Aquitamba hithirdetői telepéből indult ki. April 24-dikén kerekedék föl s hét rövid napi járással eléré a Lukála folyó melletti Ambákát, melyről azt állítja, hogy útja kiindulási pontjától 15 port. mfdre van, de Cooley e távolságot csak 25 angol mfdre becsüli. Ambákából hat nap alatt $23\frac{1}{2}$ port. mfdet tén s eléré a Lombe vagy Lombo folyót, innen négy nap alatt 22 port. mfdet tévén a Cuije folyóhoz juta, mely hihetőleg ugyanaz, melyet Livingstone Quize-nek s mások Cuie- vagy Cuiye-nek neveznek. Innen hat nap alatt $37\frac{1}{2}$ port. mfdet tévén a Loando folyóhoz, azután négy nap alatt a Quanza

mellett épült Kolongo helységbe juta. A Quanza mentében tovább haladván, három nap alatt Capella főnök székhelyét éré el, mely 33 port. mfdre van a Loandótól. Így tehát harminc nap alatt 131 portugál, vagy fölvetésünk szerint egyenes vonalban 242 angol földirati mfdet tett. A Quanzán átkelvén, Banzába érkezék, mely helység a Camexe (Cameshe, Kamesze), egyik leghatalmasb benguelai főnök birtoka, s 12 port. mfdet haladván azon főnök székhelyét éré el. Camexéből tovább menvén, $6\frac{1}{2}$ port. mfdet tön s így Camathiához, a főnök fiához juta s nemsokára a Cunge folyót éré el. E folyón átkelvén, két nap alatt 9 port. mfdet tön s Calungóba, Bihéország egyik helységébe érkezék. A Cunge folyó elválasztja Bihéországot Quissendétől (Kisszendi), mely tartomány délre van Camexé-től. Calungóból a Boa Vista nevű portugál kereskedelmi telepre juta, onnan pedig Caquenha (Kakenye) helységbe, mely amattól 3 vagy 4 port. mér-földre van. — Cooley erre nézve megjegyzi, hogy ha a portugálok Bihé várost említenek, alatta vagy a Bihéországban levő saját kereskedelmi telepjöket, vagy a fejdelem székvárosát kell érteni, mely, mint gondolhatjuk, nincs messze a kereskedelmi teleptől. Tehát vagy a Graça által említett Boa Vistát, vagy az ettől nem messze levő Caquenhát kell Bihé város alatt érteni, melyet Lopes de Lima a déli szél. $12^{\circ} 57'$ s a keleti hosszúság $16^{\circ} 16'$ alá helyez. Caquenha, vagy mint Magyar írja, Kakenye csakugyan nincs messze Bihéország mostani fővárosától, Kombálától. — Magyar elébbi tudósítasaiban (lásd M. L. délafrikai levelei és naplókivonatai, Pesten, 1857. 54. l.) határozatlanul csak azt mondja, hogy Bihéország a déli szél. 14° s a keleti hossz. $18^{\circ} 22'$ alatt van, s erre nézve Cooley megjegyzi, hogy Bihét legalább egy fokkal odább éjszakra s két fokkal jobban nyugatra kell tenni.

Nagy zavart okoz azon körülmény, hogy legtöbben Bihét nem országnak, hanem helységnek veszik, így Livingstone is Bihé városról beszél, s a munkájához csa-

tolt földképen is, mint más földképeken Bihé mint helység van följegyezve. Már Cooley gyanítja, hogy Bihé nem város, s mondja, hogy vagy Caquenhát vagy Boá Vistát kell alatta érteni. Most már tudjuk, hogy az ország fővárosa **K o m b á l a a n B i h é**, azaz Bihéország Kombálája. A „Kombála“ szó, ugy látszik csak annyit jelent, mint fejedelmi székváros, s tehát sajátlag nem tulajdonnév, azért sok Kombála van a kimbunda tartományokban.

H. J.

- 28) A „riuta“ roppant nagy és mérges kigyó igen gyakori a nedves és sűrű erdőkben, teste kifejlődésére nézve egészen hasonló a boa constrictorhoz, csak hogy feje lapos, mint a csörgő kigyóé, állkapcájából két feltől két hosszút, görbült agyar nyulik ki. Bőre hosszukás négy-szegű, veres és fehér kockákkal van fedve, hátán azonban egészen szőke. Gyakran 20 és több láb hosszú s aránylag vastag, hatalmas erejénél s öldöklő mérgénél fogva kétszer félelmes szörnyeteg. — 1854-ben nyolc lábnyi élő riutát küldöttem a Loandában tartózkodó **Welchs Frigyes** természetbuvárnak, ki, hiszem, tökéletes tudományos leírását a közönséggel közleni fogja.

- †) „Ongáje“ helyett **M a g y a r** több ízben világos betűkkel engájét ír; általában írása nem eléggé szabatos, különösen a tulajdonneveket hol ékezett hol pedig nem ékezett magánhangzókkal írja, hogy azután gyakran nem tudjuk, melyik a helyes írás. Az ongáje vagy engájé fát más afrikai népek **m o p a n é n a k** hívják. Ez baubiniafaj, már a Fokföldön is előfordul s a belföldön a legszárazabb vidékeken is terem, a nyugati partokon felfelé majdnem az egyenlítőig terjed, de ugy látszik, mindentűt a száraz tertületeket kedvelli.

H. J.

- 29) Az „olomaju“-gyümmöles kék színű, apró szemű s kemény magvú, íze édes; fája alacsony és elágazott, levele keskeny hosszukás, finomul csipkézett, haragos zöld.
- 30) Az „olombumbu“ a periploca gyümmölese, veres színű, kevéssé husos, savanyú ízű.

31) Az „napolo“ külsőleg egészen a naranshoz hasonló, csak hogy sárga héja kemény, húsa pedig fehér, gumókba van felosztva, mindenikben egyegy sárga hosszukás mag van. Érett korában e gyümölcsnek egy harmadrésze folyékony állapotban van, mint a kókusdiónál, de nem a húson belül, hanem kívül. Ize édes savanyú, s nagyon hashajtó hatása van, azért a súly ellen is használják.

†††) M a g y a r több állatot és növényt említ, melyekről az a vélemény, hogy csak Amerikában fordulnak elő, ilyen pl. a esörgő kigyó, a kolibri, stb. Annyi bizonyos, hogy sem az állat- sem a növénytanban nem eléggé jártas, s különösen, mint előbeszédjében maga is elismeri, nem képes a látott tárgyakat kellő szabatossággal leírni, s tehát a még kevesebbé ismert állatokat és növényeket meg sem tudja határozni. De a mely állatoknak és növényeknek neveit az ábunda, azaz a honi nyelven meg tudja nevezni, azok bizonyosan léteznek s előfordulnak az általa leírt országokban. Tehát azokra nézve csak annyi kétség lehet, hogy vajjon helyesen alkalmazta-e rájuk a tudományos nevezeteket, s e kétséget én nem vagyok képes elosztatni, annyival kevesebbé, minthogy egy két oly tudományos nevezeteket is említ, melyek előttem ismeretlenek. Egyébiránt Afrika belsejének faunája és florája még nagyon ismeretlen s Livingstone, Andersson s más újabb utazók is csak némi világot derítettek e tekintetben. Lásd B e h m dolgozatát: Süd-Afrika im J. 1858. Petermann többször idézett földirati közleményeinek 1858-diki V. füzetében. H. J.

VII. FEJEZET.

A kimbunda nemzet s szokásainak leírása.

A nemzet eredete. A pakaszérók. A szómák vagy szóbák, s választásuk és fölkenetésök. Kokáimba gyipundá. Az ouri-kongo. Politikai és egyéb intézmények. A pénz pótléka. A kereskedés. A földmivelés. A baromtenyésztés. A nép életmódja.

Kétség kívül a kimbunda nemzet egyik legjelesb s leghatalmasb minden délafrikai népek közül, nem annyira számánál és birtokai kiterjedésénél, mint inkább szellemi erejénél fogva, mellyel a többieket megelőzve minden tekintetben első helyen áll. †) A kimbunda népek bátor harcias szelleműek; véres csatákban legyőzték az őket környező népeket s ha állandóul nemis hódoltatták meg, legalább megrabolták, úgy hogy mint győztesek rettegve említettnek. Másfelől a belföldön szélesen kiterjedt kereskedést üzve a különbféle népek közé jutnak s az ezektől nyereséggel becserélt termékekért tetemes mennyiségű eurpai árút vásárolnak.

Négy és fél szélességi s öt hosszúsági fok között elterülő földet szállván meg, egymástól független, sok kisebb nagyobb országot képeznek; ezeket majd hátrább részletesen leirom.

Hagyományaik szerint, őseik valami 300 év előtt a messze északkeletről, Moropu-országból költözének nyugatra, véres belháborúk következtében. Két főnök: Kángouri és Sakámbundi vezérlete alatt hagyák el hazájokat s utjokban a hozzájuk hasonló vad indulatu népekkel szüntelen csatázva, végre a Luando folyam hosszában, a mostani maszongók földjén telepedtek le. Rablás- és vérontáshoz levén szokva, a földművelést megveték s egyedül ragadozásból éltek, míg nem szomszédjaikat a folytonos háborúban kiirták. Most nem levén már módjuk anthropophagus étvágyokat a más népekkel folytatott harcban elfogott hadi foglyokon kielégíteni, e hiányt saját kebelökben, egymáson iparkodtak kipótolni. S az embertelen „Kezila“ törvényeik szolgáltattak is áldozatokat, de ezekkel a kannibáli vadak be nem érven, több hordára oszlottak s véres csatákkal egymást szaggaták, s ha véletlen körülmény meg nem szakasztja vala e belháborújokat, a dühös törzsökök egymást emésztek föl.

Többen az előkelőbb harcosokból végre megúnták a dolgot, vagy jobban mondva, attól tartottak, hogy ha a szüntelen forradalomban élő nemzet ereje a belháborúk által megtöretik, mindenesetre a sokszor megbántott szomszédoknak lesz zsákmányává; tehát arról gondolkoztak, hogyan lehetne a nemzetet a végveszélytől megmenteni. Erre legcélszerűbbnek találák, a köztük uralkodó anthropophagus szokásokat eltörölni s a népet békességesebb életre szoktatni. A hasongondolkodásuak egymással szövetezének s a „pakaszérók“ titkos egyesületét al-

koták, melynek olyforma szerkezete volt, mint a szabadkőmivéseknek, s melynek célja volt a hasznos újítást a nemzet közé behozni. Hogy a frigyesek céljokat elérjék, lépéseiket a legnagyobb titokban kellett tenniök, a félelmes, s a népre nagy befolyást gyakorló z sagák ¹⁾ miatt, kik mint jóslók a népet a babonaság nyügében tartották s annak sorsát kényök szerint elintézték. Az egyesület tagjai a legügyesebb harcosokból szereztettek, kik csak lassankint avattattak a titokba, s csak három erős próbatét megállása után vétettek föl a pakaszéro rendbe.

A beavatott rettenetes esküvel kötelezte magát a szertartásokkal járó titkok hiv megtartására s az illető szolgálatok teljesítésére. ²⁾ Hogy a kezdetben gyenge társulat a hiúz szemü z sagáknak gyanakodásra, ne szolgáltasson okot, tagjai azt ürügyelték, hogy csak a pakasza állat vadászatára egyesültek, mert, nem akarván többé emberhúst enni, eltökélték magokat, hogy csak az erdei vadak húsával fognak táplálkozni. ††)

Mindig nagy titokban tartott módokkal sikerült a társulatnak kevés idő alatt új meg új tagok hozzájárulásával tetemesen megerősödni. Ezt látváu a szóba ³⁾ nyíltan felhivá a népet, hogy a költözködő étellel felhagyva, állandó életre térjen át, melynek alapjai a vadászat, halászat, baromtenyésztés és földmivelés. De a vérengző z sagák attól tartván, hogy ez újítások következtében hatalmuk és befolyásuk csökkenni fog, a népet a pakaszérok ellen bujtogatók s fegyveres erővel iparkodtak a célba vett újítást mindjárt csirájában elfojtani. A két párt

ellenségeskedésének sok véres csaták voltak gyümölcsei. Azonban tökéletesen egyik sem győzhetett. Végre a pakaszérok látván, hogy elveiket az egész nemzettel nem sikerül elfogadtatniok, elhatározták, hogy földjüket odahagyva új hazát keressenek magoknak. Csaknem fele a nemzetnek a pakaszéro szóbát ismerte el, s vezérlete alatt délnyugotra költözött. A Koanza folyamon átkelvén, ettől nem messze a mostani malembák és kiszendi maszongók tartományában földmivelést tanultak, de ott nagyon elszaporodván, több felekezetre oszlottak, melyeknek magok választotta, egymástól független szóbáik voltak, s ezeknek vezérlete alatt meghódoltaták a tőlük délre és nyugotra tanyázó népeket s közöttük telepedtek le. Egy ily felekezet bizonyos Bihé nevű főnökétől vezetve délre vonúlt, hol a Kokéma folyó mentiben lakozó ganguellákat legyőzván, a mostani Bihéországot alapítá.

Az otthon maradt zsaga-párt a pakaszérok eltávoztával erejében tetemesen megfogyott s lassankint a szomszéd népekkel vegyült össze s ezeknek emberibb szokásait vette föl. Mindazáltal harciaszellejét megtartotta s azért a többi népségek által uralkodó törzsöknek ismerttetett el. Végre a Kaszángysi tartományban, a Kuango folyam közelében telepedtek le, hol jelenleg a híres Kaszángysi zsaga birodalma van, melynek lakosai hasonlólag, mint délre vándorlott testvéreik harcban és kereskedésben a többi afrikai népeket megelőzik.

A földmivelés és kereskedés, az emberi civilizatio ama hatalmas emeltyüi még eddigelé nem voltak képesek e vadindulatu, régi emberevöket megszelí-

díteni, mert már régóta divatozik náluk a földművelés és kereskedés, mindazáltal vérengző ösztönük még most is borzasztó szokásoknak hódol, s ők sokkal embertelenebbek, mint általam látogatott bármely más belföldi nép, mely a fehérekkel gyéren közlekedik. Azért noha európai olvasóim ezen népek szokásait tárgyazó vázlataimban nagyítást fognak gyanítani, mégis határozottan állithatom, hogy nemesak nem nagyítok, sőt ellenkezőleg némely felette erkölestelen szokásaikat hallgatással mellőzöm, annál is inkább, mivel e szokásaik emlékezete reám kellemetlen benyomást tesz, s mivel velök vérrokonságba jutottam s tőlük származott gyermekeim is vannak. †††)

A kimbunda fejedelmek neve: szóma vagy szóba. 4) Örökösödés útján s elsőszülöttség rende szerint jutnak a főhatalomra, s ehhez mindig szorosán tartják magokat, azért a szultánoknál ismeretes rokongyilkolásra nincs szükségük, hogy jogukat biztossítsák.

Mihelyt a szóba halálának hirteljes híre 5) elterjed, azonnal a nemesség a már tudva levő utódot házában 6) ünnepélyes követség által megkeresi, véle a nép által lett felmagasztaltatását tudatja, s egyszersmind megkéri, hogy tűzze ki a napot, melyen a nép előjárói neki a hódolatot bemutatthassák. Ennek megtörténte után az új fejdelem az erombék és szekulúk kíséretében a főváros közelében a mezőre vonul, s ott táborot verve várja a felkenésével járó különféle szertartások elintézését. Ezen szertartások mindig az elhunyt fejdelem emlékének szánt áldozatokkal kezdődnek.

A fejedelem holt testét fris ökörbörbe varrják, azután nagy kísérettel, melyben csak férfiak vehetnek részt ⁷⁾, zajos tiszteleti lövöldözésekkel a városon kívül készített temetőhelyre viszik, hol a jóslóktól elintézett sok utálatos, részint nevetséges szertartással az ökörbörbe varrt holttest tágas, mély sirba eresztetik. Azután a már nagyobb részt ittas halotti kíséret a magosra felhányt sír körül, törrel kezében, a halotti táncot járja vadul ordítva; a tánc közben ördögi kárörömmel agyonszuratnak az áldozatra szánt rabszolgák. S csak akkor, ha ezeknek tátongó sebeiből bőven kiomlott vér a sírhalmot jól megáztatta, hiszik, hogy az utód elhunyt elődje iránt köteletségeit teljesítvén, szerencsésen fog uralkodni.

Ennek vége levén, az új fejedelem ismét táborába vonul, (a városla még nem léphet), hova kevés idő alatt az ország összes fegyveres népe is összegyűl, s erre legott elkezdődnek a tanácskozások (kuszikáma), mely szomszéd nép ellen s mikép indíttassék a „kokáimba-gyipundá“ (próba-harc), melyen nemcsak az új fejedelem hadi képessége tűnjék ki, de az abban szerzendő hadi foglyokkal az új fejedelem beigtatására szükséges áldozatok is megszerztethessenek, mely áldozatok nélkül az hivatalának valódi s teljes gyakorlatába nem léphet.

A tanácsban csak a hadi főnökök vesznek részt. Az itt hozott határozatot a legnagyobb titokban tartják s így a készületlen és semmi roszat nem gyanító szomszéd tartományra hirtelen ütve, iszonyú vérontást és rablást követnek el, s különösen azon vannak, hogy különböző rendű s mindkét nembeli

egyéneket: fegyverest, földmivest, kovácsot, ácsot, vadászt, halászt, fiatal szüz leányokat s terhes asszonyokat is ⁸⁾ fogságba ejthessenek, mint a fejedelmi felkenésre szükséges áldozatokat. A „kokáimbagyipundá“-ról zsákmánynyal terhelten hazatérő sereg az új fejdelemmel együtt ismét a főváros melletti táborba vonul, s most a kimbandáktól meghatározott napon elkezdődnek a beigtatási szertartások.

A fejdelem az egybegyült nemesek- és fegyveresekhez intézett beszédben felhívja őket, hogy minden tartózkodás nélkül jelentsék ki: akarják-e őt köz akarattal fejedelmökül elismerni, vagy ha ellene panaszuk van, mondják ki, micsoda kifogásuk van ellene. A kimbandáktól s a rablásvágyó fegyveresektől eltapodott népelöljárók rendszeresen minden ellenvetés nélkül elismerik fejedelmökül s háromszor ismételt hangos felkiáltással ekkép üdvözlik: „Néha-kuku! néha-kuku! néha-kuku! houssi ataláma, houssi a gyinháma!“ (Üdvözlégy urunk! mérges orosz lány, emberevő orosz lány!) Ekkor aztán kihirdeti, micsoda nevet választott magának. ⁹⁾

Az erre következő hódolatok után, az új fejdelem esküvel igéri, hogy az ország alaptörvényeit (bikola) elismeri s hiven megtartandja, s hogy népeit ellenségeik ellen vitézül fogja vezérelni s bő hadi zsákmányban részesíteni. Erre az összegyültek újra az említett felkiáltást ismétlik háromszor. Ekkor a fejdelem a „szomán ukán dsamba“ (tábormester) által orosz lánybőrrel beterített karszékhez vezetik, mely előtt gelenge-fark zászló van feltűzve, s most már mint igazi fejdelem a székben foglal helyet.

Hogy pedig ő és országlása szerencsés s mindenkép a nép kívánságának megfelelő legyen, még a kiluluknak több embert kell áldozni, és pedig a kívánt különböző célokhoz képest különbözőféle személyeket. Ez emberáldozatok közt első helyen áll az úgynevezett „ouri-kongo,” ki a legvitézebb hadi foglyokból választatik a végre, hogy husát a fejdelem s választott hadi főnökei főlemésztvén, ez által az ő vitézi erejét magokévé tegyék.

Az „ouri-kongo“ leölése némely körülményekkel van összekötve, melyek a már ugyis undok anthropophagiát még, úgy szólván, nevetségessé is tesszik. Hogy t. i. ezen áldozatnak kívánt foganata legyen, szükség: először, hogy az erre kiszemelt egyén ne tudja előre, mi sors vár reá, s azért egész fogsága alatt szabadon s kényére hagyatik, s csak titkon őriztetik; másodsor, hogy ő levágatása alkalmával azt, ki megöli, meg ne pillanthassa, s ideje se legyen kegyelemért esedezni; végre hogy az uralkodó fejdelem nevét ne tudja s ez alkalommal meg ne nevezhesse.

Mindezen akadályok elhárítására az álnok feketék ördögi ügyességgel kezelik a tettétést s oly barátságos és előző vendégszeretettel környezik minden oldalról az áldozatra szánt foglyot, hogy ez könnyen elfelejti fogságát, jövő sorsáról mitsem aggódik s használván a jó alkalmat, kedvére eszik és iszik.

Ha azután a szertartásra kitűzött nap felvirrad, lármás zenehangok tudatják a város népével, s a férfiak (nőnek nem szabad megjelennie) a fejedelmi táborba vonulnak, hol mindjárt több körbe állanak s

táncra kerekednek. Azután adott jelre felbomlanak a körök s a fejedelmi szék előtti téren eloszlanak, csak egy kör folytatván a táncot. Most a már jóllakozott s ünnepiesen felöltöztetett „ouri-kongo“ felhivatik, hogy az uralkodó tiszteletére tartott táncban ő is részt vegyen, s álljon a kör középre. A boldogtalan áldozat, mitsem sejtve, nagy készséggel elfogadja a díszes felhívást s örömmel lép a táncoló körbe, mely legott mint halotti koporsó zárkozik háta mögött. Most nagy örömjajra fakad a gyülekezet, a marimbások kettőztetett erővel verik a marimbát, mindenki gonosz kíváncsisággal várja a véres dráma kifejlését. Csak az álnok hizelgéssel körülhálózott áldozat nem gyanít semmit s a marimbák zajára neki hevül, s mindinkább elragadtatva járja a táncot. E közben egyik harcos rövid, de tenyérszéles, tojásdad pallossal (mukuállo), melyet ügyesen ruhája alatt elrejtve tart, az áldozathoz közeledik, folyvást táncolva, s a legjobb alkalmat kihasználván, villámsebességgel üti le a fejét. Iszonyú ordítás követi az álnok gyilkos tettet és kannibáli örömmel táncolnak a vonagló test körül.

A jóslótól adott jelre elnémul a zene, nagy csendesség áll be a gyülekezetben: ekkor az orgyilkos a testtől elválasztott fejet a fejedelem fegyverhordójának (mani uta) adja át, ez zagája hegyére tüzi, s mint diadalmi jelt a tábor közepén állítja fel, hol körülte a vad táncosok nagy lármával még folyvást táncolnak.

Most a kimbánda rettenetes dolga kezdődik. Ez a megcsonkított testet felbontja, a béleket egyenkint kiszaggatja, s undok szertartásokkal s érthet-

len szavakat mormogva, azokból jövendölést mond. Azután segédjei elhányják a béleket s genitalia, kivévén a szívet. Végre az ekkép kifejtett testet igen apróra feldarabolják s a jelenlevő „hóka“-vezérek közt felosztják; a kimbándának gondja van, hogy az elosztott húsdarabokhoz a szívből is jusson egy-egy szeletke.

A fejdelem s hadi főnökök a kapott emberhúst, eb- és marhahússal keverve, a sok tűzhelyen megfőzik s megeszik, s ezáltal, azt hiszik, oly erőt nyernek, hogy ellenségeiket mindig sikerrel támadhatják meg.

De még e kannibáli torral sem érik be. A fejdelem beigtatására még több emberáldozat kívántatik, mert, úgy tartják, a fejdelem véletlenül halálózhatik meg, azért szükség, hogy számára már előre rendeltessenek a holtak országába (kálunga) a különféle szolgálatokra alkalmas személyek, kik ott készen várják. Hogy azonban az áldozat terhe ne a föld népére essék, a már említett módon szerzett hadi foglyokat áldozzák fel. Ezeket most minden tettetés nélkül megkötozik s így a vágóhelyre hurcolják, s ott lefejezik. A fejeket a kimbánda a fejedelmi laknak különböző részein temeti el, a testeiket pedig — mert ezeket már nem eszik meg — a városon kívül takarítják el. Ily móddal a nálok divatozó minden mesterség- és szolgálatban jártas egy-egy személyt ölnek meg, s azonkívül még két terhes asszonyt s két szüzleányt. Ezeknek levágott fejei, mint nömtől értesültem, a fejedelmi hálókamarában levő nyoszolya alatt temettetnek el. — Ezen iszonyatos szertartások után, melyek a vakhit és babona

sötét tekervényeibe elsüllyedt s a természet törvényeire nem hallgató elmének rettenetes szüleményei — a fejdelem tipójába ül s a tábort otthagya diadalmenettel a városba vonul, s legott egész családjával a fejedelmi palotába száll.

A kimbunda nemzet természeti szabadságából s személyes egyenlőségéből csak annyit áldozott fel a szokástörvénynek (bikola), mint a mennyi épen szükséges, hogy vad szellemű társasági szerkezete léte-sülhessen s fennállhasson. Minden felnőtt s fegyverrel bíró szabad férfi tulajdon személyének, családja tagjainak és birtokának korlátlan ura. De az egyazon helység és kerület népei a közhaszon és védelem tekintetéből szorosan egymáshoz tartanak; mind azáltal az ingó javak külön tulajdonnak tekintetnek, s azoknak megóvtalmazása, valamint a személyes bántások megtorolása is az érdeklett egyének és családtagjaik dolga, s a község elé csak azon ügyek kerülnek, melyek az egész községet érdeklik.

A mily viszonyban az egyes családfejek a szekulúkhöz állanak, oly viszonyban vannak ezek a fejdelemhez. Noha a kerületek egymástól egészen függetlenek s szabadon igazgattatnak, mindazáltal kül-ellenség megtámadásai ellen általános felkeléssel (vitá já feka) élnek, mikor is a harcosok a már emlitett hókákba egyesülnek, mindenik hóka vezére az illető kerület főnöke levén. A mi pedig az egymástól független tagokat, t. i. az egyes családfőket a szekulúkhöz, ezeket a nemzethez s végre ezt a fejdelemhez kapcsolja s nem engedi, hogy a vadul szervezett állami társulat még vadabb fejtelenségbe süllyedjen s egészen felbomoljék, azt a következő in-

tézményekben kell keresnünk, t. i. a nemességben (erombe), jóslókban (kimbanda) s a szokástörvényben (vikola vagy bikola).

Kétféle nemesi testület van; az első az „erombe já szóma“ azaz a fejdelemi vérből származott nemesség, mely öröködéson alapszik; s az „erombe já szekulu“ azaz a nép véneiből álló nemesség, mely választáson alapszik. A nemesség e két osztálya tehát különböző alapokon nyugszik, s különböző érdekei vannak, azért egymást gyűlölve szüntelen ellenségeskedésben él egymással. És csak a nemesség ezen egyenetlenkedése valódi oka annak, hogy a szóbákra a nép által ruházott atyaúrsági hatalom helyébe zsarnok kényurság léphetett. Mert a nemesség első osztálya kizárólag a hadi dolgokkal foglalkozik s a katonaságnál, melynek vezérei kebeléből kerülnek ki, nagy tiszteletben áll; azonfelül az uralkodó házhoz vérrokonság által levén kapcsolva, a fejdelem fő tanácsosai s egyéb tisztviselői is kebeléből kerülnek ki, s tehát ekkép egészen a fegyveres erőnek urává válik s ezt kénye kedve szerint használhatja a nép és szekului eltapodására. De a nemesség másik osztálya is most a fejdelem teremtményeiből áll, mert a nép választási jogát kivált a most uralkodó Kajája egészen magához ragadván, kénye szerint a maga kedvenceit nevezi ki a szekului méltóságra. Különbén ezen második, az elsőnél számosabb osztály egyénei népes helységeknek urailevén, gazdagságuk forrásait a kereskedés, földmivelés és baromtenyésztés teszi, s a néptől, melynek védei a fejdelem s az általa önkényesen felállított katonai hatalom ellenében, szeretve tiszteltetnek. Mindaz-

által nincsenek biztosítva a fejdelem s a vele tartó első nemességi osztály erőszakos hatalma ellen; igaz, hogy e visszaélések nem maradnak büntetlen, mert a kimbunda fejedelmek többnyire erőszakos halállal mulnak ki.

Mint említettem, a külellenség megtámadása esetében általános felkeléssel védelmezik az országot, mindazáltal állandó katonaság is van, melynek tagjai „mukán dsamba,” azaz elefántfi nevét viselik. E katonaság egyedül az uralkodótól függ s inkább a nép ellen készített ostor, mintsem hogy annak védelmére szolgálna. A zenebonát és rablást leső emberek s holmi külföldi szökevényekből egészítették ki; a fejdelem parancsától függve minden fizetés és ruházás nélkül szolgál, de szüntelen bel- és külföldi háborúban forgolódván, a nyert zsákmány felét kapja díjul. Fegyverei: hosszú csövű puská, zagája (ölnyi vas dárda), gyilok, melyet az övben visel, s rövid fa buzogány (hunya).

Lehetetlen e katonaságnál pusztítóbb s kártékonyabb fegyveres testületet képzelni. A föld jajgat tapodásai alatt. Akár baráté, akár ellenségé az útjába eső birtok, ¹⁰⁾ feldulatik s elpusztíttatik általa; vérontás és pusztítás jelöli útját, jaj a fegyvertelen lakosoknak, kiknek közelében ez afrikai húnok megjelennek, irgalmatlan bánásmódra számolhatnak még akkor is, ha gyalázatosan meghódolnak.

A katonák 200—400 emberből álló hókákba vannak beosztva, minden ilyen hóka egy „szómakátito” vezérlete alatt áll, e kapitányok megint az ugynevezett „szóm’an ukán dsamba” (tá-

bormester) parancsától függnek, ki mindig a fejdelem közel rokonaiból választatik. ¹⁰⁾

A kimbandák (quimbanda) háromféle irányban működnek, t. i. mint papok vagyis inkákb jóslók, mint orvosok, és mint birák. Mint jóslók a bálvány istenek akaratát tudakolják s hirdetik a népnek mindig úgy, mint önhasznuk s érdekek megkivánja; s noha egész eljárásuk a józan gondolkodással merőben ellenkezik: a buta babonás véleményekkel megtelt nép mégis föltétlen hitelt ad nekik. Mint orvosok ők gyógyítják a betegeket, rendszeren holmi kuruzsolásokkal; a nép ugyanis azt véli, hogy minden betegség természetfölötti okból származik, azért a kimbandák azt állítják, hogy csak ők képesek a beteget meggyógyítani, mint kik a kiluluknak is parancsolhatnak. Mint birák ők rendezik az istenítéletet s szolgáltatják a bulongo-italt, kényök kedvök szerint intézvéen el a perlekedők sorsát. Mindezeknél fogva nem csoda, hogy a nép a kimbandákat retteggve tiszteli, de soha nem szereti.

A kimbunda nép társadalmi viszonyai nagyon egyszerűek, törvényrendszere csak bizonyos szokásokon alapszik. A szélesen kiterjedt kereskedés, földmivelés- és baromtenyésztésnél fogva a tulajdonjogi perlekedések épen nem ritkák; ezekben a nép birái ítélnék nyilvános gyűlésen, a „vikolá“-k szerint, jó belátással, de könnyen megvásárolható igazsággal. A személyes és házi ügyekben még nagyobb erővel bírnak a bevett szokások. Minden ember saját házában teljeshatalmu úr. A felnőtt fiú, mihelyt a házasságra képes, szüléit elhagyva független állapotba helyezi magát. A feleség a férj tulajdona, mert ve-

vés által szerzi meg. Mindazonáltal a férj rendesen jól bánik vele, a nő azért közelsem mutat tiszta hűséget a férje iránt, azonban ennek okát a soknejűségben kereshetjük. A hűtlen nő ritkán bűnhődik vétkeért, ha büntársát megnevezi, mert a törvény súlya csak erre nehezedik. S ha ez nem képes vétkét a megbántott férj rangjához képest kisebb nagyobb birsággal megváltani, nemcsak maga, de néha egész családja is eladatik mint rabszolga. Azonban ez utóbbi eset, hogy t. i. családja is eladatik, csak akkor fordul elő, ha a megbántott férj főrangú ember. Oly nagy ez emberek haszonvágya, hogy a férj a nejének hűtlenségeért járó birság kedvéért nemcsak könnyen elfelejti megcsúfoltatását, de volt alkalmam tapasztalni, hogy egész szemtelenséggel ő maga ösztönzi feleségét a vétekre, neki igérvén a hűtlenségeért járó váltságdíjnak felét.

A soknejűség általános lévén, még a rabszolga is legalább két feleségre igyekszik szert tenni, holott a vagyonosabbak tíz és több nőt is vesznek, ide nem értvén a rabnőket, kiket szintén mint ágyasokat használnak. A házasság minden szertartás nélkül történik. A vőlegény a menyasszony szüleinek kis ajándék kíséretében megüzeni, hogy szándoka van, leányukat nőül venni. Ha ezek az ajándékot elfogadják, jele, hogy beléegyeznek. Erre a házassulni kívánó látogatást tesz a szüléknél s alkudozásba ereszkedik velök a menyasszony ára fellett. Ez ár a közsorsuaknál igen csekély, néha alig 10 rőf szövet a szülék s néhány rőf a menyasszony számára. Az alku megtörténte után a kérő minden további halasztás nélkül házába viszi a leányt, kit

véleménye iránt meg sem kérdeznek, ¹¹⁾ s ott számára többi feleségeinek lakjaitól elkülönzött lakást rendel, ¹²⁾ melybe legott bevezeti. Hét nap múlva a férj még egy kapát ad új feleségének, s kimutaja neki a földet, melyet művelni tartozik; végre még holmi apró jószágot is ad neki. Ettől fogva a feleség köteles a férje és maga számára szükséges eleséget megszerezni.

Mennél nagyobb a feleségek száma, annál könnyebben rólhatják le férjök iránti kötelességeiket. Mert bevett szokás szerint a férj sorban, naponkint vagy hetenkint felváltva, tartozik velök lakozni, s a feleségek csak így sorban kötelesek öt eledellel és kimbombo itallal eltartani. Ha tehát többen vannak, ritkábban kerül rájuk a sor, s ritkábban esik rájuk a férj eltartásának terhe. S mint tapasztaltam, csak az valódi oka annak, hogy a sok feleség általában véve békességben él egymással, mert mindnyájan szeretik a henyélést. De egymással vetélkedve igyekeznek férjüket jól tartani, kiki a rája eső időben. Hogy mindazáltal a jó egyetértés a több egyenlőrangú feleség között a netán beálló féltékenység miatt meg ne zavartassék, rendszeren a legidősb feleségre a „ntembo“ (házasszonya) méltósága ruháztatik, ki tekintélyénél fogva az előfordulható civódásokat kiegyenlíti s a békességet és jó rendet helyreállítja. A férj köteles feleségeinek minden újhold feltüntével új ruhát, európai szövetet, adni vagy ha nem adhat, őket legalább jó szóval biztatni s várakozásra bírni.

A természeti ösztön a férfiaknál alkalmas időben serkentetik fel, de a nőknél igen korán, s az alig

12 éves leányok már férjhez mennek." Azért már 25—30 éves korukban egészen elhervadt s elaggott banyák s a vagyonosb emberek non solent amplius cum illis coire. Mulieres in genere facile concipiunt, sunt praeterea valde faecundae et exceptis paucis casibus dolores partus feliciter perferunt. ¹³⁾ Sub periodo menstruorum per octiedum illis vetitum est maritis appropinquare, imo nec esculenta aut potulenta eorum licet manibus attingere, nec virorum qualiacunque objecta, videlicet illorum vasa, vestimenta et caetera utensilia contrectare, et in fine nec igni focali domestico approximare.

A férj a feleséget tetszése szerint útnak eresztheti, de a nőnek az elválás csak két esetben engedtetik meg; először: ha az egybekeléstől számítva két év alatt férjétől meg nem terhесedik; s másodsor, ha a férj tehetetlensége általában be van bizonyítva. E két esetben a férj az elváló feleségnek a menyasszonyi bért újra tartozik megfizetni, s az általa számára természetett gabnát is visszaadni vagy annak árát lefizetni. Elváláskor a gyermekek mindig az anyjokat követik s birtokában maradnak, az elvált nő pedig vagy atyjafiaihoz tér vissza, vagy ha mindjárt más férje akad, ennek házába megyen.

A házasságból született fiúk nem édes atyjoknak de anyjok testvérbátyjának tulajdonai, s az atyának felettök még akkor sincs hatalma, midőn mint kisdedek az ő szárnyai ótalma alatt vannak. A fiúk nem is atyjok, hanem nagybátyjok után örökölnék, s ez teljes hatalommal rendelkezhetik velök, sőt szükség esetében el is adhatja őket. Csak

rabnő ágyasoktól született gyermekek az atyjoknak valódi tulajdonai s örökösei is.

A házasságok csaknem kivétel nélkül sok gyermekkel áldatnak meg, a leány gyermekek száma jóval meghaladja a fiúgyermekek számát. A szülék gyermekeiket kisded korukban igen jól táplálják; már születésök után tizednapon kukoricalisztból készített péppel napjában kétszer etetik vagy, jobban szólva, erővel tömik, s rendszeren három egész évig szoptatják. A szoptatási időszak első két harmad részében az anyának nem szabad a férjével hálni. A gyermekek egészen felserdült korukig meztelen járnak; oktatást nem nyernek, s a fiúk csak atyjok vagy nagybátyjok társaságában tanulják el a divatozó foglalkozásokat, a leányokat pedig anyjok tanítja a földmivelésre s egyéb teendőikre. De az anya épen nem ügyel leányának erkölcsi tisztaságára, s egyedül csak a felserdült leány saját akaratjától függ, rendes vagy csapodár életet kövessen-e, annál is inkább, mivel a szüzesség a lakodalmi ágyban épen nem követeltetik, sőt mint tapasztaltam, még nem is méltányoltatik.

Ha a nő a férj birtokában meghalálozik, atyjafiai, kik tudják, jól vagy rosszul bánt-e vele a férje, ahhoz szabván magokat, észrevételeiket a halálozás okát kifejtő kimbandával tudatják, a ki azután a körülmények szerint a férjet ártatlannak jelenti ki s a halálozás okát az elhunytnek kilulaira fogja. De ha a férj arról vádoltatik, hogy elhunyt feleségével rosszul bánt, a kimbanda rája fogja a halál okát, s az így elvádolt férj a neki tulajdonított bűnért tetemes birságot kénytelen elhunyt felesége atyjafiainak fi-

zetni. Sőt gyakran még a meghalt gyermekekért is az atyát vádolják be a boszus anya rokonai, kik ilyenkor a kimbandát könnyen megvesztegethetik s a magok részére vonhatják; s ekkor a veszteségen tán szive mélyéből szomorkodó atya a kimbanda ítélete nyomán még váltságot is kénytelen felesége haszonleső rokonainak fizetni.

Mindezen leirt szokások, noha a természettel ellenkeznek s olvasóimnak talán hihetetleneknek látszanak, fájdalom, tökéletes gyakorlatban vannak e népeknél.

Szolgák, a szó igazi értelmében, itt nincsenek, azok helyét a rabszolgák pótolják, kik mint már előadtam, két különböző osztályhoz tartoznak. A „fukák“ vagy „háfukák“ mint zálogok csak kiváltatásuk idejéig tulajdonai a hitelezőnek. A másik osztálybeliek a „dongók“ azaz hadban elfogott vagy vevés által szerzett rabszolgák. Mindkét osztálybeliekről már szóltam, itt különösen még a dongókról kell emlékezmem.

Ezeknek száma igen nagy ¹⁴⁾. Nemcsak a külföldről hozatnak be sokan, kik ott összevásároltának, de a belföldiekből is számosan jutnak rabszolgaságba. Mert ezen kapzsi, irigy és egymással szüntelen perlekedő népeknél a legkisebb vétség vagy gondolatlanul kiejtett szó, mely buta szokásaikba ütközik, „kezila“ véteknek tekintetik, s minthogy irott törvény nincsen, a szokásokat pedig kényök kedvök szerint legtöbb esetben a hatalmasabbak a gyengébbek kárára magyarázzák, s végre minthogy a vétek súlya s a neki megfelelő bünhödés közt nincs kellő arány, a büntetés pedig mindig súlyos váltsági

bírságban áll: azért nem lehet azon csodálkozni, hogy a nemzetnek csaknem fele a másik fele résznek mint rabszolga adatik el. De szeren csére a rabszolgák állapota közelszem oly rettenetes, mint azt ily vad indulatu népnél gondolni lehetne.

Az urak, mint már említettem, inkább atyai mint urasági hatalmat gyakorolnak rabszolgáik felett, nyájasan bánnakvelök, elegendő időt hagynak nekik saját házi dolgaik elintézésére. Azonfelül a rabszolgák mindig szabad nőkkel házasodnak s tehát elég kényelmes életet folytathatnak, gyermekeik is, mint kik az anya tulajdonai, szabadok. A rabnők pedig nagyobb részt, a tulajdonosok ágyasai, s mint ilyenek családi tagoknak tekintetnek.

De ezen jó bánás nem annyira a tulajdonosok emberséges gondolkodásának, mint inkább a félelemnek eredménye, hogy szökés által elvesztik. A rabszolgák ugyanis két módon menekülhetnek meg uraik hatalma alól: „vatira“ és „simbika“ vagyis „tombika“ útján. „Vatira“ azaz egyszerű szökés az, mikor a rabszolga alkalmas időben mindent odahagyva messze vidékre vagy épen a külföldre fut. Ez esetben volt tulajdonosának joga van, őt erővel vagy kiváltás útján ismét kézhez keríteni. A rabszolga ezen egyszerű elszökésénél a tulajdonosra nézve sokkal veszedelmesebb az úgy nevezett „simbika“ vagy „tombika“ útján történt szökés, mert azon kívül, hogy ezt a rabszolga igen könnyen megteheti, még törvényeik is nemcsak megengedik, de sőt nagy mértékben elő is mozdítják. Az urával elégedetlen rabszoga könnyen elhagyhatja a házat azon ürügy alatt, hogy csak látogatóba megy a szomszédságba, de

séta helyett a már előre kiszemelt, rendesen vagyonosb s nagyobb befolyásu családfő, vagy valami „erombe szekulu“ lakásába szalad, s itt több tanú láttára agyonüt egy ebet, juhót, kecskét, vagy más házi állatot, melyre legelsőben bukkan. Ha most kérdőre vonatik, kijelenti, hogy szándoka levén urat cserélni, a tett kár fejében magát a kárvallott tulajdonos rabszolgájának vallja. De még ennyi sem szükséges, elég ha az elfutott rabszolga az urnak ruháján tesz is egy kis szakítást ezt mondva: „ame pika jove“ (én rabszolgád vagyok) ¹⁵).

De ha netán a rabszolga valami nagyobb vétet követett el s ezért szökött meg urától, ki vagyona vagy állásánál fogva nagyobb befolyást gyakorol a társaságban, ki tehát a szökevényt tetemesebb váltságdíjjal is visszaszerezheti: akkor a megszökött rabszolga valami nagyobb kárt tesz, hogy ennél fogva új uránál megmaradjon. Ez esetben rendesen valamely főrangú személy szarvasmarha - szárnyékába igyekszik jutni, ott egy darab marhát öl le, s husából legott egy darabot elvágván, a legközelebbi tűzön megsüti s elkölti. Azután hangos szóval kiáltja, hogy az okozott kárért magát örökös rabszolgául megadja a tulajdonosnak, s szavának bizonyosságául a szárnyék tűzén sütött és elköltött hústra hivatkozik.

A ily nemű tombikálást rendesen csak oly rabszolgák követik el, kiknek családjok van, s kik tehát bizonyosak lehetnek abban, hogy új úroktól szívesen fogadtatnak. Mert tudni kell, hogy nemcsak az így megszökött rabszolga lesz az új úrnak tulajdonává, de egész családja, feleségei és gyermekei is szabadon követhetik új helyére. Nemcsak rabszol-

gák szoktak ekkép urat váltani, de a szegényebb sorsú szabad egyének is önkényt valami hatalmas urnak rabszolgáivá lesznek, midőn elkövetett vétek vagy adósság miatt üldöztetnek, hogy ily módon a bizonyos veszély elől megmeneküljenek. Mert azon pillanattól fogva, melyben szabadságukról lemondva rabszolgákká lettek, ugy tekintetnek, mintha a multa nézve meghaltak volna, s minden elébbi vétkeik feledékenységbe merülnek, s csak a jövőben általok netán elkövetett vétkekért lesz köteles urok az illető váltságdíjt megfizetni.

Az ily szökés következtében szerzett rabszolgák birtoka törvényesnek ismertetik el, sőt volt tulajdonosuk, kitől megszöktek, gyakran még holmi követeléseiket is, hátrahagyott ruháikat s egyéb javaikat, kénytelen megtéríteni, kivált ha valamely hatalmas urhoz menekültek.

Felette nehéz, ha nem egészen lehetetlen a leírt módon elvesztett szökevények visszaváltása. Az új tulajdonos csak nagy áldozatért vagy barátság-ból mutatja magát hajlandónak azoknak kiadására. Mert a ki ezt teszi, az a simbikálni akaró rabszolgák véleményében el van kárhoytatva, nincs többé bizodalnok benne, s nem egy könnyen fognak hozzá menekülni. Másfelől az idegen marha megölése már úgyis a legnagyobb büntettekhez tartozik, azért véteknek tartják a márhát ölt rabszolga kiváltásáról csak szót is tenni. ¹⁶⁾

A kimbunda népek fő szenvedélyei: a henyélés, evés, ivás, tánc, zene és fajtalankodás. Igazán szólva, egyedül csak a szükségtől kénytetve szánják el magokat valamely munkára: háborúra, kereskedelmi

utazásra, vadászatra, vagy halászatra. A midőn pedig körülményeik megengedik, a multról és jövődőről mitsem aggódva egész nap a zsángo-téren üldögélnek égő tűznél, egyedül vagy rakáson, s bőven szörpölgetve a kimbombót s egymással fecsegve töltik a napot. Estve felé pedig hol egy hol más helységbe gyülekeznek, hol az ily alkalommal mindig készen álló dobok a vig társaságot táncra indítják, melynek csak a késő éjszaka vagy a kora hajnal vet véget.

Ez életmód mellett nem csoda, hogy e népek csak az érzéki élvezetet ismerik, s a nálok, mint tapasztaltam, bőven találkozó szellemi erő nemcsak haszon nélkül marad, de annak még szikrája is alig fejtetnék ki, ha arra a szomszédaikkal gyakran viselt háboruk, de kivált szélesben kiterjedt kereskedelmi utazásaik elegendő alkalmatosságot nem nyújtanának.

Többnyire a száraz hónapokban szoktak a szomszéd népek ellen, nem hírt és nevet, de csak ragadozást célzó háborukat viselni. Mindazonáltal a háborúnak mindig valami hitvány ürügyet szoktak okául vetni; pl. valami varázslatot, melyet állítólag a szomszéd tartomány népe vagy fejedelme az ország fejedelme vagy ennek sarjadéka, vagy épen az egész nép kárára tett, midőn pl. az esőt felfogta, melynek következtében nagy inség támadt; vagy a varázslattal valami járványt, hímlőt, szembetegséget s egyéb pusztító nyavalyát hozott az országra.

A fejdelem az ország nemességével tudatja a háborúra eltökélt akaratját s felhívja, hogy jelenjen meg a kitűzött helyen fegyveres hóká-ival. De a ne-

messég nem mindig engedelmeskedik, főleg ha a szándéklott hadjárat nem nagy zsákmánnyal kecsegtet. Ily esetekben a fejdelem szemet húny, s nem igen vonja kérdőre a makacs nemeseket. A kijelölt helyen táborba gyűlt fegyveres csapatok hókákba osztatnak, minden hókának saját zászlója¹⁷⁾ s parancsnoka van (szóma-katito); ezek szintén a „szom' án-ukán-dsámbá“-nak vannak alárendelve, épen úgy mint a rendes katonaság parancsnokai.

Hihetetlen gyorsasággal s egészen véletlenül ütnek az ellenségre; hol ellentállásra találnak, öldöklő csatára kelnek. Ha győznek, a kezökre került öregeket és kisdedeket lemészárolják, a dologra képes foglyokat pedig összekötözik s rabszolgákkal magokkal elhurcolják. Az elvihető vagyont is elrabolják, a többit pedig tűz által elpusztítják. Azután oly gyorsan mint jöttek haza is mennek, hol a fővezérnek a nyert zsákmányt bemutatván,¹⁸⁾ a nekik jutott részzsel családjaikhoz térnek vissza, melyektől örömmel s dicséretekkel halmozva fogadtatnak. A nyert prédát csakhamar a hadi készülétekre tett költségek megtérítésében s a harcosok tiszteletére rendezett multságokban elpazérolják.

Ha a sok dobozódásban vagyónát elköltötte, neki szánja magát a kimbunda s a gyakran átköltöző s a különböző beltartományokba utazó kereskedelmi karavánokhoz csatlakozik, szerencsét próbálni. Ha valami árúja van mint „kimbáló“ (kereskedő) áll be, ha nincs árúja, teherhordónak szegődik. A belföldi népekkel üzött cserekereskedés általában nagyon nyereséges; de mit használ az a tékozló s gondatlan életet folytató embereknek? Haza ér-

kezve, csakhamar ismét elpazérolják, a mit az úton kerestek volt.

A kimbunda népek semmiféle vert pénzt nem ismernek, helyét europai készítmények foglalják el: szövetek, égettbor, puska, lőpor, sokféle porcellán- és üveggyöngy, stb. s némely hazai termékek: mabálák (durva szövetek), kapák, só, finom gyékények. Mértékek tulajdonkép csak egy van; melyhez minden árucikket, még a folyadékokat is szabják, vagyis inkább minden árucikket azon egy mértéknek megfelelő értékkel árulnak. E mérték csak a hosszúságot tárgyazza, s részei: a „nándu“, „bekka“ és „kirána.“ A „nándu“ körülbelöl annyi mint egy rőf, két „nándu“ egy „bekkát,“ s négy „bekka“ egy „kiránát“ tesz. Csak a nándu osztatik még részekre, t. i. $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ nándura, a bekka és kirána oszték nélkül számittatik.

Mint hogy pedig az europai szövetek ára nemcsak hosszúságuktól, de minőségüktől is függ, a dolog bővebb megmagyarázására szükség a délafrikai belföldi népeknél leginkább divatozó árucikkeket felsorolni, s különböző árokat az említett mértékhez képest meghatározni, valamint a nem szövetekből álló elosztható vagy eloszthatlan tárgyakra is a szövetekhez viszonyzott árát megállapítani.

Az afrikai belkereskedésre leginkább alkalmas szövetek a következők:

Portugal nyelven.

Baeta

Panno da costa

Pintado

Chita

Zuarte

A benszülöttek nyelvén.

Baeta.

Lumbongo.

Pintado.

Chita.

Noroti.

Ezeket, mint értékesebb s finomabb szöveteket, a benszülötték közös névvel „kita káva“-nak nevezik s e név alatt ismerik.

Lenços		Valeszu.
Garraz		Bingysa.

Négyféle fazenda da ley t. i.:

Kaluko		Kaluko.
Koromandel		Ovátua.
Tufulim		Otyipoke, vagy Kísszondi.
Mabala		Mabála.

Ezeket általjában „Viera“ közös név alatt ismerik.

Másféle szövetek, mint finom francia keszkenők, sálók, posztók, s jól dolgozott érc és kristály ékességi szerek, a messze belföldön csak a fejedelmeknek szánt ajándékokul szolgálnak, a kereskedésben nincs keletök, a durva népek nem tudják megbecsülni s nagy áruk miatt nem veszik.

A baeta és lumbongo ára 100 százalékkal magasabb a zuarte, pintádo és chita szövetek áránál. Két bekka baeta vagy lumbongo az utóbbi szövetek egy egész kiránájának felel meg. De ezeknek ára ismét 100 százalékkal magasabb a lenços, garraz, és a fazenda da ley szövetek áránál, a midőn egy bekka azokból kettőnek felel meg ezekből.

A mi pedig a finomabb s itt meg nem említett szöveteket illeti, ezek keveset s nem általában használtatnak a kereskedésben, s értéköket könnyen lehet a rendes szövetek árához szabni.

A mondottakból már kitetszik, hogy ezen né-

peknél, melyek mindig mentől hosszabb mértékű szövetet kívánnak, mikor árúikat eladják, a kereskedő mindenkép azon legyen, hogy mentől kevesebb „kitakáva“ szövetet legyen kénytelen adni. Itt az alkudozás nemis annyira a szövetek mértéke, mint inkább minőségük s nevük felett történik.

Az égettbor ¹⁹⁾ palack számra (ongálaffa) méretik, minden palack két „bekka viera“- szövetre becsültetik.

A löpor puskatöltésnyi mennyiség szerint számittatik, 8 töltés egy rőf „viera“ szövetnek felel meg. Nagyobb vásárlások alkalmával bizonyos mértéket használnak, mely 30—50 ily töltést foglal magába.

Egy puska négy „kirána“ szövetnek felel meg, melyeknek fele „kitakáva“ s fele „viera“ szövet. Öt tüzkő egy nándu viera szövetre számittatik, ugyanannyira tiz levél papiros.

A gyöngyök kisebb nagyobb füzérekben adatnak el, s minőségükhöz képest a füzért egy nándutól kezdve egész egy kirána kitakáva vagy viera szövetért adják.

A kauri vagyis „buzio“ kagylóból a tengerpart távolságához képest 25-től 50-ig számittatik egy nándu viera vagy kitakáva szövetre.

A hosszú, fehér csontnyelű kések négy bekka, vagyis egy kirána, a fanyelű kések pedig rendszeren egy nándu viera szövetre becsültetnek.

A réz csengetyűkből a nagyobbak, melyek átmérője mintegy 3 hüvelyknyi, 3 kirána viera, sőt sokszor kitakáva szövet árát érik meg, a csörgő pedig egy bekka viera szövetért adatik el.

Az üveg poharakból az aranyzott viráguak sokszor több kirána, a közönségesek pedig csak két bekka viera szövetért kelnek el.

A sónak ára a körülállásokhoz képest nagyon különböző, t. i. a mint a tartományok kisebb vagy nagyobb távolságban vannak a sóbányáktól. Bihérorszáiban rendszeren egy font só egy nándu viera szövet értékének felel meg, mi körülbelöl 18 p. krajcárt tesz. De a Zambuella tartományokban fontját könnyen két pengő ftra számíthatjuk, tekintvén az egy font sóval becserélhető viasz vagy elefántesont mennyiségét. A távol belvidékekre szállított só fa kéregből készült zacskókban árultatik, egyegy ily zacskóban 1—5 font van.

A kimbunda népek belkereskedése hasonlítva azok külkereskedéséhez nagyon csekély, s tárgyai leginkább: rabszolgák, szarvasmarha, juh, hazai kapák. Elefántesont s szarvorrú-szarvak nincsenek a kimbunda országokban, viasz is kevés van, a mit tehát ezen cikkeköl a külföldön becserélnek, azt rendszeren az európai kereskedő telepekre szállítják.

A rabszolgák ára jelenleg itt nagyon csekély; mióta a tengeren való elszállításuk meggátoltatik, azóta volt árok alig egy harmadrészére csökkent le. Felserdült ifju rabszolga vagy nő 35—40 rőf különféle európai szövetért vásároltatik. Csaknem ugyanannyi rőfbe kerül egy nagy izmos ökör is, csakhogy a szövetek nagyobbbrészt a kisebb értékű „viera“ fajhoz tartoznak. A kecskének ára kétszer nagyobb a juhénál, az áldozatok miatt, melyekre a kecske használtatik; néha egy kecskéért egész kirána, felében ki-

takáva, felében pedig viera szövetet kell adni; de a többi barom, a sertvés meg tyúk igen olcsó.

A kapa ezen népnek szokása szerint tenyérnyi széles s arasznyi hosszú, tojásdad, homorú lapú. Az ombállei vasbányákban igen sokat készítenek, onnan tizet egy nyalábba kötve a külföldre szállítják. Egyegy ily nyaláb három bekka viera szövet értékének felel meg, de a távolabbi népek hat annyit is adnak érte.

A belkereskedésnél sokkal nagyobb a külkereskedés. Kétségkívül a kimbundák Déli-Afrikában a legszélesebben kiterjedt kereskedést üzik, mert a nyugati tengerpartoktól közel az Ind tenger partjáig, sőt néha egészen odáig járnak a kimbunda karavánok, éjszokról délre pedig a Moropu birodalomtól kezdve 20 szélességi fokon keresztül egész a Mu-szimba sivatagokig, európai szövetekkel megpakodtan, vagy pedig elefántot vadászva. Szükségtelen említenem, hogy e hosszas utazásokat csak számos egyénből álló karavánok tehetik meg. Ezek szerkezetéről már feljebb szoltam, itt még a távolabb belföldre szállított európai árúk becserélését fogom néhány szóval megérinteni.

Miután a rabszolgakereskedés eltöröltetett, most a kimbunda nemzet külkereskedésének tárgyai leginkább az elefántcsont, rhinoceros-szarv és viasz. Ez árucikkeket ők a belföldi nemzetektől európai árúkért cserélik be, és pedig a viaszt egyenesen és egyedül csak az európai árúkért, az elefántcsontot és rhinoceros-szarvat pedig részint azokért, részint rabszolgák vagy szarvas marhákért, az illető népek különböző szükségeihez képest. Mert vannak né-

pek, melyek öltözeteikre s egyéb szükségekre nem használják az európai árút, tehát azoktól az elefántcsontot és rhinoceros-szarvat csakis rabszolgák- vagy szarvasmarháért cserélhetik be. ²⁰⁾

A belföldre készülő karaván már előre jeleli ki a nemzetet, mely közé utazni akar, s tudván a körülményeket, céljához képest intézi el ügyeit. Szöveteivel elsöben azon népeket keresi meg, hol az uralkodó embertelen szokások következtében bőven és olcsón adatnak el a rabszolgák. Ilyen országok: Moropu birodalom, Kalovár, Lubanda, Kaitira, Katanga és Kazembeországok. ††††) Miután azon országokban a magokkal vitt európai cikkekért a szükséges rabszolgákat becserélték, ezekkel azon népekhez vonódnak, melyek bőviben vannak az elefántcsontnak. Ezt most a vas béklyókban ²¹⁾ oda hurcolt rabszolgákért cserélik be.

A szarvas marhával eszközölt cserekereskedés sokkal több alkalmatlansággal jár, és csak délre, a Kubángo folyamon túli tartományokban járja, hol a szarvasmarha nagy bőviben vannak, hol tehát azt igen olcsón szerezhetik. De az ottani szarvasmarha száraz, meleg és homokos legelőkhöz van szokva, azért a hosszas utazást az onnét éjszakkeletre levő nedves és sötlyékes hideg lapályokon keresztül ki nem állja, különben is bajos volna azt az ottani nagy és meglábolhatlan ingoványokon áthajtani. ²²⁾ Azért a Kubángón túl levő tartományokban összevásárlott szarvasmarhát onnét csak délre hajtják a különböző pásztor és vadász népekhez, milyenek a mukobálók, hingák, badombodollák, ukoambik, kongárik, muimbák, muszimbák, melyek az idegen

földről hozott férfi rabszolgákat el nem fogadják, s árúikért t. i. az elefánt-csontért meg rhinoceros-szarvért szarvasmarhát vagy fiatal rabnőket akarnak.

A messze tartományokba vitt s az ott becsért árút a már feljebb leirt módon mángókba kötözve emberek hordozzák, mert e népek semmiféle teherhordó állatot nem ismernek. S ez az oka, hogy a cserekereskedésből kelt nagy nyereségnek több mint felét a nagy szállítási költség emészti föl.

Az áldástosztó földmivelés igen szűk határok közé vagy szorítva ezen népeknél, mert azt a férfiak mint lealacsonyító munkát egészen megvetik s csak az asszonyok gyakorolják. Leginkább kukoricát és maniokot termesztenek, azután még babot, borsót, tököt, kolompért, ²³⁾ édesgyökért (kará) olajnövényt (mandubi) s jó fajta dohányt. Kerti zöldeket vagy gyümölcsfát épen nem tenyésztenek, mert babonás véleményeik minden hasznos ujitásnak elleneszegülnek, ²⁴⁾ a legkisebb ujitás is csak bizonyos kedvező körülményektől segítve kaphat lábra igen lassan.

A vetésföldeket nem a gyepes síkokon, de az ős erdők közepett készítik el. Itt rendszeren csak a fák gallyait vágják le, ezeket azután a fa tökéje körül összehalmozzák, s miután a száraz évszak alatt megszáradtak, akkor meggyújtják. A nagy tűz a még élő tökét megöli, de ki nem vágják, hanem ott hagyják, míg a szél ki nem csavarja.

Szept. hó végén, de leginkább október elején, mikor az esőzések beállanak, a földet csak alig 3 hüvelyknyi mélységre felforgatják a kapával, azután két arasznyi magas halmocskákat hánynak föl,

egymástól lépésnyi távolságra, igen oly formán, mint nálunk a szőlőtöke-mivelésnél, a halmocskákban lábbal gyengéden fészket készítenek s ebbe vetik a magot. A fészkek közeit babbal vagy tökkel vetik be. Kétszer kapáltatván meg a kukorica, már márciusban megérik, de rendszeren csak júniusban takarítják be, s ekkor egyuttal a szárazakat tűz által megemésztik.

A maniok termesztéséről és kezeléséről már feljebb szóltam, itt még megjegyzem, hogy a hideg, többnyire agyagos földön sokkal később érik meg, s általában nem oly édes izű, mint az, melyet a tengerpartok közelében a meleg homokos földeken termesztene. S hihetőleg ez az oka, hogy a kimbundák sokkal kisebb mértékben termesztik mint a kukoricát, ²⁵⁾ holott a Koanza folyamon túl, alig 3 napi távolságra s odább keletre a belföldi népek ellenkezőleg igen kevés kukoricát s felette sok és jó fajta maniokat termesztene. A Koanzán tul általában a homokos föld uralkodik, s ott a maniok egy esztendő alatt érik meg egészen.

A dohányt az esős évszak elején ültetik el, a szükséges távolságokra, oly formán mint nálunk. Több izben megkapáltatván, febr. hóban a már sárguló leveleket leszedik, s nem felfűzve, de árnyékos helyen fris fa levelekbe takarva készítik az éredésre. A lerakás után négy nap mulva rendszeren naponkint megforgatják a befedett dohányleveleket, s a már megérteket kiszedik s legott két hüvelyk vastag kötelekbe (minda) fonják, kiszakasztván elébb a levél közepén levő vastag eret. A 10 ölnyi hosszú dohányköteleket (mindákat) gombolyagokba tekerik,

de minden 24 óra alatt egyszer kibontják, s az egész fonadék hosszában a marokkal gyengédeden megnyomogatják, s ezáltal eltávolítják a kiszivárgó nedvet.

Ezt mindaddig ismételik, míg nem a mindinkább kevesedő nedv egészen elapad, akkor azután árnyékos helyre teszik a dohánygombolyagot, s ott hagyják, míg nem egészen kiforr.

Az apró vagy megroncsolt leveleket nagy famozsárban még nedvesen összetörik s ez összetört anyagból alma nagyságú golyókat készítenek, melyeket „bungé“-knek neveznek. Ezeket azután árnyékos és szellős helyen megszáritják. E dohánygolyókat leginkább a külföldre kiviszik.

Különbféle, s mind jeles fajta dohány létezik itt; ha jól kezelnék, kellemes illatjával a virginiai, havannai, varinasi és bahiai dohányfajtáknak sem engedne. ²⁶⁾

A mandubi oly formán mint a kukorica felhánt halomsorokban természetlik. A késő téli julius és augusztus havakban érik meg, s ekkor a szélesen elágazott gyökerei rakvák sárga hosszukás tokokkal, melyek két magvat rejtenek magokban. E magvakból nyerik kifőzés által az olajt, melyet leginkább az eledelek berántására használnak. A megfőtt magból kiszivárgó olaj a víz színén uszik, s úgy szedik le kanállal. A mandubi gyümölcs megsütve izes és tápláló eledelt is szolgáltat, de gyakori éledelete hevítő természeténél fogva ártalmas befolyású az egészségre.

A kolompér (kápá), bár jól tenyésznek, csak igen kis mennyiségben természetlik, s mint tapaszt-

taltam, a kimbunda népek a kolompér éldeletét lealacsonyítónak s undorítónak tartják.

A föld termékenysége általában igen nagy, az agyag és homok keveretű földön a vetemények az esős időszakban nagy hamarsággal tenyésznek, és pedig oly buján, hogy a kukorica 180, sőt 200 magot is ad. De mindezen bőség ellenére e népeknél az éhség igen gyakori, mert restségből csak alig teremsztenek annyit, mennyi esztendőnként a család szük eltartására elegendő, s az aratásból sohasem tesznek félre valamit a szük évekre, sőt a begyűjtöt tet minden gazdálkodás nélkül kezelvén, rendesen már néhány hónappal az új aratás előtt egészen kifogynak az élelmi szerekből; azért a szükebb esztendőkben általános és öldöklő éhség uralkodik közöttük. 27)

Még rosszabb karban áll nálok a állattenyésztés. A barmot egészen magára, természeti állapotjában hagyják, még éjjeli szállásokat is alig készítenek számára, hogy azáltal a ragadozó állatok ellen biztosítanak. Az itt létező házi állatok: szarvasmarha, juh, kecske, sertvés; a szárnyasokbul egyedül a tyúk.

A szarvas marha mind tarka, nincsen nagy számmal, csak vágómarhául szolgál, mert a rest és makacs kimbunda a legkisebb gonddal sincs íranta, s nem tudja tanulékony ösztönét felhasználni, nem tudja, hogy járomba lehet az ökröt fogni, s a földet ekével szántani. Még a tehén tejét sem használják a kimdundák, mert a tej éldelete babonás véleményök szerint [vétek. 28) A szarvasmarha gulyákban legel, az esős hónapokban a magasb vidékek erdői kö-

zött, a száraz hónapokban pedig a sömlyékes lapályokon.

Nagyobb számmal van a juh és kecske, melyek szintén csak vágóbaromul szolgálnak. A juh nagy testalkotású, gyapju helyett apró sima szőrrel van fedve, húsa igen jó ízű. Egyedül csak a sertvést szokták hizlalni, jobbára kukoricával és maniokkal; nagyon jó fajta, s igen hamar hízik.

A házi állatok herélése divatban van a kimbundáknál is, s jól és alkalmas időben gyakorolják.

Az említett házi állatok, noha minden gondviselés nélkül hagyatnak, rendesen jól kiképezett s kövér állapotban vannak, mivel mindig jó és bő legelőjük van. De a délre fekvő Humbertartományokból általam ide hozott szarvasmarha, mint tapasztaltam, sehogysem képes itt meghonosulni, mert a hives téli hónapokban a hideg s a mezőséget ellepő „karapáto“ férgek (acarus) kevés idő alatt megölik.

Méhtenyésztésről a kimbundáknál alig lehet szó, mert csak a rengeteg erdőkön, az odvas fákban bőven találató mézet szedegetik. A méhek fészket, mint már említettem, részint az „oszole“ madár utmutatása szerint keresik föl; a feltalált fészket mindig tökéletesen elrontják. Mindazonáltal szoktak vastag fa kéregből hengerded kaptárokat is készíteni, melyeket azután az erdön valamely fára kötöznek. A méhek csakhamar elfoglalják a kaptárokat, s ott rakják a mézet, mely a kaptár tulajdonosát illeti, s elrablását halálos véteknek tartják.

Vadászni leginkább a téli hónapokban szoktak, midőn a földet borító magas fű a keleti szelektől

egészen megszáradván, könnyen felgyujtathatik. A kitüzött napon több helység lakosai puskával vagy nyilakkal fegyverkezve összegyűlnek s a kiválasztott erdőre mennek. Itt több helyen meggyujtják a száraz fűvet, s a rendszeren fűvő szélről élesztett tűz nagy hamarsággal elharapózik s iszonyú robajjal hat keresztül a fák alatt elterült tömött fűvezeten s a lehullott száraz ágakon, s lángja magasan felcsap a fák gallyazatáig.

A vadászok már előre úgy helyezkednek el, hogy az egész területet bekerítik, s így a megrémült s a tűz elől minden felé futó vadat könnyen elejthetik. Több százankint lövöldöztetik le a legkülönbözőbb vad, hogy ily alkalommal érdekes állattani gyűjteményre lehetne szert tenni.

A vadászat ezen módja némely veszélyekkel jár, mert a sokszor több mint mérföldnyi átmérőjű körben rendszeren dühös ragadozó állatok is nagy számmal vannak bezárva, ezek egy részről a mind erősebben dúló lángoktól, más részről a puskák durrogásaitól felrettenve dühösen a körben előrehaladó vadászokra rohannak, s kivált az orosz lány, leopárd és onka sokszor drágán adják el éltöket, mert néha több vadász áldozatul esik el, mind a mellett, hogy az efféle gyakorlatokban jártas feketék a fenyegető veszélyt ügyesen kikerülni tudják.

Ezenkívül a vadászatnak más módjai is divatoznak, s különösen az ugynevezett vákongók (vadász mesterek) a következő eszközzel élnek: folyótól vagy víztől kezdve egyenes vonalban ölnyi magas sövényt (mundeó) készítenek, mely néha több mint egy mérföldnyi messzeségre nyúlik; a sö-

vényben rendes távolságokra keskeny nyilást hagynak, hol csaptatót (olibi) állítanak fel. Az ily csaptatót ekkép készítik: vastag és nehéz fa tuskót meghajlott irányban más egyenesen álló fára támasztanak, s fa pecekkel erősítik meg, a pecekhez vékony zsinórt kötnek, melyet az általjárásom keresztül vonnak. Ha már valamely állat arra jár, a zsinórt okvetlenül megrántja, ezzel a fapecek kimozdul helyéből, a nehéz tuskó épen a szűk nyiláson átnyomuló állatra zuhan, s lesujtja. Hogy e csaptató által a nagyobb állatok, pakasza, zebra, stb. is biztosan agyonütessék, a csapó fára még hegyes, rövid vas dárdákat alkalmaznak, s valamivel szélesebb nyilásokat csinálnak. Gyakran az olibi-nyilások alatt vermetek (ongumbe) is ásnek, melyeknek fenekére egy vagy több vas dárdát alkalmaznak fölfelé irányzott hegygyel. E vermet gazzal befedik, mely azonnal beszakad, midőn az állat rá lép. A vadászok az olibi készüléteket naponként megvizsgálják, hogy a netán agyonütött s ott heverő vad el ne rothadjon, vagy a ragadozó állatoktól föl ne emésztessék.

A halászatban sokkal kevesebb ügyességet tanúsítanak a kimbundák. Hálót nem tudnak készíteni, s a használt igen egyszerű eszközzel nem sok halat képesek elfogni, ámbár folyóik bővelkednek benne. Legközönségesb haláskészület az úgynevezett „muzua,” azaz vékonyra hasított nád vesszőkből kötött hosszukás, tölcsérialakú kosár, melynek mintegy félölnyi átmérője van. Ezen kosárnak belül, a külső készüléthez hasonló bélése van, mely csavarmódra tekeredve a külső készüléttől mindinkább eltávolodik s végre hegyes alakú, alig félarasznnyi szé-

les nyílásba végződik, mely a köztes a külső készülék között levő zacskóba nyílik.

E muzuát szájával a víz folyása ellenében erősítik meg szintes irányban. A hal a kosár tág nyílásába könnyen behat s a mindinkább keskenyedő béléseken át a még keskenyebb alsó nyílásába jut, melyen át a víz sebessége által a zacskóba sodortatik, melyből aztán ki nem mászhatik.

A másik halfogó eszköz az úgynevezett „ginda,” mely a nálunk is divatozó haltapogatóval megegyez. A gindát jó sikerrel használják, midőn az időszaki elöntések után a folyók közelében elszórt tavak vize elapadván, a csekély vízben hátramaradt halat könnyen elfogdoshatják. De a halászat ezen módja nincs egészen veszedelem nélkül, mert a tócsákban gyakran krokodilok is lappanganak, melyek annak idején az apadó vízzel nem vonultak vissza a folyóba.

A kimbundák építését illetőleg meg kell jegyezni, hogy a fakerítéssel s kívülről árkolattal megerősített egyes libáták mindig külön építettnek, egymástól legalább 300—400 ölnyi távolságra. Egy-egy mellett épült több kevesebb ily libáta helységet képez. Minden libáta a tulajdonos család fejétől igazgattatik, kit szintén szekulunak neveznek, a családfők fölé az erombe szekulu van rendelve. Az erombe libáták egészen úgy vannak építve mint a többi libáták, csak hogy nagyobb területet foglalnak el, s főkapujuk előtt, a kerítésen kívül, a zsángo (tanácstér) szokott lenni, mely négyszegletű tér, s melyen fá padok vannak.

A libáták lakosainak száma, különböző kiterjedésökhöz képest, nagyon különböző, egyremásra 80-tól 160 lélekre rúg, de néha 2000 egyén is lakik egy libátában. Az egy csoportban épült libáták lakosai szorosan egymáshoz tartva, szükség esetében közös felkeléssel védelmezik magokat a nemesek zsarnok hatalma ellen, sőt nem igen ritkán még a fejdelem-től ellenök küldött haderőt is visszaverik. Külhábóru alkalmával tulajdon zászló s általok választott főnök alatt harcolnak.

Rendesen a kimbunda libáták roppant incendera fáktól²⁹⁾ oly sűrűn vagynak környezve, hogy azoknak sűrű lombozatán a szem keresztül nem hat-hat; azért a belül helyezettett házak kívülről nem is láthatók. S minthogy a helységek mindig nyílt s emelkedett síkokon vannak építve, azért messziről mint magasztos erdőcsoportozatok tűn-nek fel.

A libáták kerítésére az ugynevezett „ongáje“ és „máko“ kemény fákat használják. Ezekből ember vastagságú, négy öl hosszú karókat ácsolnak, melyeket oly szorosan egymáshoz vernek a földbe, hogy az ily kerítéseket csak ágyúval lehetne sikeresen megtá-madni s lerombolni. S minthogy e népeknek nincs ágyujok, azért kevés számú fegyveres erő könnyen kiállhatja s visszaverheti a nagy számú ellenség megtámadását is. Az említett fafajok oly kemények, hogy a karók a földben leásva egy századnál tovább is épen maradnak, s a férgek (bungysi) sem bántják.

A kimbundák épen nem finnyás izlésűek, min-den válogatás nélkül a legundokabb tárgyakat is megeszik. Egy két mérges csuszómászó fajt kivéve,

a többi állatot egyaránt jóízűn elköltik, így az oroszlányt, leopárdot, onkát, hiénát, sakált, stb.; a különféle bogarakat, a nedves földeken tartózkodó, nálunk úgy nevezett lótetűt, a nagy zöld hernyót, a sáskát, stb.; a krokodilt, a nagy gyíkot, (*lacerta teguixin*), az óriás kigyót, rákot, békát. De legkedvesebb eledelök az ebhús, melyet azonban csak a harcra alkalmas férfiak esznek, és pedig némely ünnepi szertartások alkalmával ember- és marhahússal keverve. Az előkelőbbek rendszeresen marhahússal és erdei vaddal táplálkoznak. Növényi eledelül többféle, vadon tenyésző zöldség szolgál, nevezetesen a „lumbi“ (paréj).

Napjában csak kétszer szoktak enni; a reggelit (huima) napkeltével, az ebédet (kuria) pedig nap nyugtával költik el. A húsféléket mindig parázson félig sülvé eszik, kivéve a nagy szertartások alkalmával tartott lakomákat, mikor is a húst, mint már említettem, keverten megfőzik. Különben csak a zöldségeket szokták főzni s zsirral, pálma vagy mandubi olajjal berántani.

Kenyér helyett az ugynevezett „futá“ és „infungyi“ szolgál. A „futá“ fa mozsárban tört, s finom fűszállakból készített szitán (engállo) átszitált kukoricalisztből főzött sótalan málé, mely meghűlvén, félig megkeményedik. Az „infungyi“ (infundi) maniok lisztből főzetik. E végre a maniok gyökeret öt hat napig a vízben áztatják, mignem egészen meglágyul, azután megszáritják s fa mozsárban finom lisztté törik, s ebből főzik oly főmán mint a kukoricamálét. Az „infungyi“ ugyan hófehér s igen tápláló eledel, de a hozzá nem szokott europainak min-

denesetre kellemetlenül esik, ép úgy mint a „fütá.“³⁰⁾

Italul a már több ízben említett „kimbombo“ szolgál, mely összekevert kukorica és maniok darából főzött s erjesztett ser; nagyobb mértékben használva részegséget okoz. Ez italból hihetlen mennyiséget képesek meginni, két egyén egy akót is megiszik fél nap alatt. Ize savanyús, s mértékletes használata az itteni forró éghajlat alatt egészséges. De nem oly egészséges a „mingundi“ vagy „bingundi“ (méhser), ennek eleintén édes íze van, de gyors erjedése miatt hamar erősen csipössé lesz, s ekkor nagyon részegítő,³¹⁾ nagy hascsikarást és fejfájást okoz.

Előre is elgondolhatjuk, hogy e henye életű népeknél a mulatságok és vigalmak nem hibáznak, Vigalmaik leginkább zenében, táncban és éneklésben állanak. Többféle, durva hangszereik vannak. Legközönségesebb a „longomá,“ azaz hosszukás nagy fa dob, mely valami gyengébb állat bőrével van bevonva; kézzel verik s oly nagy zajt ütnek vele, hogy a csendes éjszakákon csaknem mérföldre meghallható. Azután a „marimba,“ melynek hangja a mi dudáinkhoz hasonlít, de összehangzóbb s változatosabb, tehát kellemetesebb is. Továbbá a „bendu,“ azaz fuvolaféle hangszer, mely, mert egyező hangokat nem tudnak belőle kicsalni, a fülnek inkább poklot mint élvezetet szerez. Végre a kellemes pengésű „viszángysi,“ mely kétségkívül csak egyedül képes az európai fület békés hallgatásra bírni.

A táncvigalmak leginkább éjjel, nagy rakás tüzek körül történnek, midőn egyik vagy másik helység zsángóján mind a két nembeliek összegyűl-
vén, s a kimbombótól fölhevülvén, nagy ujongással
s énekléssel tízes táncra kerekednek. Asszonyok
férfiak összevissza keveredve, folyvást hangosan éne-
kelve s erősen tapsolva ugroskálnak, egymáshoz
közeledve illetlen, sőt fajtalan mozdulatokat tesz-
nek, s általában a legnagyobb szemtelenséggel mu-
latnak. Rendesen csak a hajnal vet véget kicsapon-
gó vigalmoknak.

E rendes multságukon kívül még két nemzeti
ünnepök van, az egyik a „kikalánka,“ a másik
a „kánye.“ Az első ünnepnek akkor van helye,
mikor a harcosok a csatatérről győztesen visszatér-
vén, a fejdelemnek a nyert zsákmányt bemutatják,
ki őket ez alkalommal három napon és három éjen
át evéssel és ivással megvendégli. Az ünnepélyt a
harcosok ünnepiesen öltözve erős puskalövöldözés-
sel nyitják meg, azután a „szóma katitók“ (hóka-
vezérek) által kebelökből választott szónok a har-
cosok nevében megköszönti a fejdelmet s előadja
neki körülállásosan a hadjárat eseményeit, megne-
vezvén azokat, kik a csatában magokat leginkább
kitüntették s jutalmat kérvén számukra. A beszéd
végével bemutatja a prédát, mely leginkább rabszol-
gákból, szarvasmarhából, viaszok és elefántcsont-
ból áll.

A fejdelem a nyert zsákmány felét magának
tartja, a többit a harcosoknak hagyja meg; azután
égett bort, vagy, ha ez nincs, kimbombót osztat ki
köztük.

A szeszestaltól s a marimbák hangjaitól felhevített harcosok nagy ujongással egymást táncra hívják fel, de ez csak akkor lesz általánossá, miután a fejdelem s hadi főnökei körbe állván, a harci mozdulatokból álló „kikalánka“ táncot eljárták. Mig a fejdelem s a hadi főnökök táncolnak, addig a harcosok ismételve kiáltozzák: „Néha kuku! néha kuku! néha kuku! taláma houssi! houssi a kinyáma!“ (Üdvözlégység urunk, hatalmas orosz lány, mérges orosz lány). Végre a már békétlen harcosokra kerül asor, s ekkor általánossá lesz a tánc; de a némbereknek még nem szabad oda közelíteni. Egykét óra múlva az áldozatraszánt hadi foglyok vágatnak le, s husok eb-és ökörhussal keverve megfőzetik s „infundi“ kenyérrel a hóka csapatok közt elosztatik. Csak ez undok lakoma után jelenhetnek meg a nők is, s most tovább foly a dobzódás és vigadozás három nap és három éjszaka. A kimbombóban nincs fogyatkozás, az elrablott marha pedig étkül szolgál.

A „kánye“ a földművelő nőknek mintegy aratási ünnepe. Miután a termést betakarították, a környékbeli némberek a kijelölt napon és helyen összegyülekeznek, s ünnepies virágokkal koszorúzva s zászlókkal kezökben a vidéken legbővebb aratást nyert helység asszonyához (ntembo) járulnak, s természetményeikből adományt nyújtanak be neki; azután a vetéseken kárt tehető kiluluknak házi szárnyasok vérével áldoznak. Erre a zsángotéren a sok ételből és italból kedvökre lakoznak s azután minden zenekiséret nélkül csak énekelve a nem épen diszes mozdulatú „kánye“ táncot járvák. Estve azonban nagy tüzeket raknak a téren, s ekkor a minden

oldalról bőven érkező kimbombo elköltésére a férfiakat is meghívják. Most a marimbások és dobosok is megjelennek. S ekkor a legkicsapongóbb mulatság kezdődik; a nők viszik a gazda szerepét, s még szemtelenebbek mint a férfiak, kiket tartózkodás nélkül mindenféle kicsapongásra feltüzelnek. Az ittas nők minden szeméremből kivetkőzve, meztelen s mint dühödt lények ugrálnak a sötétségben fellobogó tüzek körül, úgy hogy inkább pokoli furiáknak mintsem asszonyoknak látszanak lenni. Végre a kipirosló hajnaltól mintegy fölrettenve visszavonódnak, hogy a nappali álomban új erőt keressenek a jövő éjjel ismét megújítandó kicsapongásokra. Így a kezdetben ártatlan és dicséretes ünnepély utóbb ocsmány kicsapongássá fajul, mely rendszeren az egymásra következő három éjen át tart.

Hitvány időtöltés levén a kimbundák egyik főszenvedélye, az elaggott öregek is, kik az annyira kedvelt táncban többé nem vehetnek részt, valami mulatságot keresnek, s ezt különösen a „cséla” játékban találják. Ez némileg a domino játékhoz hasonlít. Négyeszegű táblán rendes sorozatban s egyenlő távolságokra 40 kis lyuk van vájva. E lyukakba valami gömbölyű tárgyat, rendszeren valamely erdei gyümölcs magvát teszik, a két játészó kezében pedig három ily mag van. E három magot mint kockát a tábla közepén levő domborodványra hányják. A golyók az eséstől kapott kisebb nagyobb erővel az egyik vagy másik sorozat lyukaiba gördülnek. S ez dönti el a nyerést vagy veszést. Mert ha az egyik játészó által hányt golyó a másik játészónak valamely lyukába gördül, az ebben levő magot a maga lyukába teszi,

Érdekes látni, mikép ez emberek mint valóságos automatok minden szóváltás nélkül egész nap a cséla tábla mellett ülve és kimbombót szörpölve az időt eltöltik.

†) Magyar eredeti kéziratában „kimbunda“ helyett „kimbundus“ áll, mi alkalmasint csak magyaros vagyis inkább latinos végzés. Elébbi közléseiben a nemzetet „kimbundu“-nak nevezi, s ez, vagy az általam használt „kimbunda“ bizonyosan az eredeti és helyes nevezet. A portugál írók rendszeren „quimbundo“-t írnak (t. i. „qu“ annyit mint „k“). Livingstone „kimbonda“-nak írja. Maga Magyar a nemzet nyelvét „bunda“- vagy „ábunda“ nyelvnek mondja. — E népről Livingstone-ban (423 l.) csak ezt olvassuk: „Délkeletre (Pungo Andongótól) szintén hegyes vidék terül, melyet a „kimbondák“ vagyis „ambondák“ laknak, kikről Pires ezredes állítja, hogy igen vitéz és független, de vendégszerető és becsületes nép. Gazdagok marhában, s országuk sok viaszt hoz elő, melyet szorgalmasan gyűjtögetnek s a portugáloknak adnak el, kikkel mindig jó viszonyban voltak. Az akóiak kik azon nemzet egyik ágát teszik, a Koanza bal partját lakják Pungo Andongo felett, kik, a helyett hogy mint azelőtt rabszolgát hoznának eladásra, most olykor viaszt hoznak, hogy érte a portugáloktól rabszolgát vásároljanak.“ — Azonfelül Livingstone egy vagy két ízben még a bihéi karavánt is megemlíti. Általában munkájának azon része, mely a Kazái folyótól nyugatra Loandáig terjedő tartományokat tárgyalja, nagyon hiányos és hézagos; mikor t. i. arra jár, folyvást betegeskedék s az ábunda nyelvet sem tudta jól, tehát nem gyűjthete oly terjedelmes adatokat, mint más országok- és népekről, melyek közelében útja ment. Más utazási munkákban sem találunk sokkal bővebb tudósi-

tást a kimbundákról, s utazó hazánkfia hihetőleg az első ki azon nemzetet részletesebben leírja. H. J.

- 1) Így nevezettek papjaik vagy jóslóik, kik a babonás népen határtalan hatalommal uralkodván s elveikben szorosán egymáshoz tartván, félelmes theokrátiát alkottak. Jelenleg csak a kaszángysi fejdelem él e címmel.
  - 2) A pakaszéro társulat igen el van terjedve a dél-afrikai népek közt, tagjai különféle titkos jeleken ismerik meg egymást, melyeknek még addig sehogysen juthattam ismeretségébe. Küljeleik: a pakasza állat farkából hasított, hüvelyknyi széles bőrszelet, melyet fejük körül kötnek úgy, hogy a belőle szintes irányban hosszan kiálló szőr arcukat beárnyékozza; továbbá ugyancsak azon állat vékony beleiből készült néhány karika, melyeket karjokon és lábszárukon viselnek. Halálos eskü kötelezi őket a társulat titkai megtartására.
- ††) A z s á g a (sagga, giaga, jagga, jaga) néppel Battel András, ki 1589 óta több évet töltött a Zaire és Kuanza vidékén, találkozék először, és pedig a Tehénöböl közelében a Kavó (Kavako) folyó mellett. A z sagák akkor a Kavón túl lakozó nép ellen hadakoznak vala s a portugalok hűségesebbségük voltak. Hadjáratukat azzal kezdék, mondja Battel, hogy mindenkit, a kire találtak, kor- és nemre való tekintet nélkül, leölték vagy elfogtak. A foglyokat a táborba hajták s béklyóba verék, hogy eladják, a leölteket pedig felfalák, mert a saggák a világ legnagyobb kannibáljai, kik az emberhúst kéjjel főlemésztik, noha elég vágómarhájok van. — Mindazáltal a portugalok szoros barátságot vetettek a kannibálokkal s hosszas ideig nyereséges embervásárt űztek velök. A 16-dik és 17-dik század portugál utazói tehát gyakran emlegetik a z sagákat. Honnan jöttek a nyugati partokra, nem tudjuk. Némelyek azt vélték, hogy Afrika keleti részéről, a Nyassza vagy Nyandsa tó kelet-északi mellékén levő Moenemoezi országból költöztek Angola keleti részébe, különösen a Cassange vagy

Cassantse völgybe (Kasszándsi, Magyar: Kasszángysinak írja) a Kuango (Quango) mellékére. De e vélemény csak névhasonlaton alapszik; t. i. a Kilima Ndsáro hegy éjszakkeleti oldalán elterülő tartományt Csagának (Chaga) nevezik, mi tüskés sűrűséget, kerítő sövényt jelent, s e nevet egynek tarták a zsaga nép nevével. Mások azt állítják, hogy a zsagák hazája az egész belföld a Niger folyótól kezdve le a Fokföldi gyarmatig, s hogy azon belföld majdnem merő pusztaság. Végre némelyek azt tartják: a zsagák, a Habest pusztító gallák, a Dahomájtól keletre lakozó ejók vagy ebók, a Loangótól keletre tanyázó anzikók s a Nigertől éjszakra barangoló targhik (tuarek) egyazon néptörzshez tartoznak. De ezek mind alaptalan vélemények. Annyi bizonyos, hogy a zsagák 1542 óta Kongót áraszták el, s a portugalok által csak sok évig tartott véres harc után szorítottatának vissza. Azután állítólag az Afrika keleti részén levő Monomotapát is eláraszták, de 1589-ben onnan is kiszorítottatának. Mondják, hogy a tulajdonképi zsagák most Dahomájtól éjszakkeletre tanyáznak, s hogy ott különösen lovas csapataik által gerjesztenek nagy félelmet.

A portugalok továbbá azt mesélik róluk, hogy Zimbo vezérlete alatt költöztek Dél-Afrika partvidékeire. Zimbo halála után egyik jeles vezérének özvegye, Musszasza, s ennek leánya, Tem-ban-Dumba, vezérlete alatt folytatók a pusztítás művét. E két nő állítólag még kegyetlenebb és vérengzőbb volt mint Zimbo. Tem-ban-Dumba azután fölzendüle tulajdon anyja ellen s magához ragadá az egész hatalmat. Az egybegyűlt nép jelenlétében egyetlen csecsemő gyermekét mozsárban izzé porrá töré, azután gyökerekkel, fűvekkel s olajjal keverve üstben kenőcscsé főzé, mely kenőcs, állítása szerint, az embert bátorrá, győzhetlenné s sérthetlenné teszi. Ettől fogva a zsagák minden fontosabb vállalat előtt magokat a „madzsija szamba“ nevű kenőcscsel kenik be, mely mindig ugyanazon edényben tartatik s porrá-

tört gyermekek és fűvek főzése által mindannyiszor ki-pótoltatik. Tem-ban-Dumba csakhamar elhírhedett iszonyatos tetteiről; a merre csak vérengző csapataival járt, a lakosok elrémülten a hozzáférhetlen hegyekbe menekültek. A rettenetes asszony tulajdon kedveseit is, ha megúnta, leölés felfalá, mignem Kulemba őt megelőz-vén, méreggel mulatá ki a világból. Tem-ban-Dumba ekkép meghalt, de iszonyatos törvényei érvényben ma-radtak. E törvényeket a portugál írók „quixilles“-nek nevezik; Magyar több ízben emlegeti a „kézila“ törvé-nyeket, de nem mondja, hogy mit jelent e szó, s a kim-bundák törvényeit általában csak szokásbeli törvények-nek állítja. A quixilles (kézila) törvények elseje, a por-tugál tudósítók szerint, azt rendeli, hogy minden zsága anya ölje meg fiúgyermekét, a férfiak hiánya pedig a rablójáratokon elfogott fiúk felnevelése által pótolassék ki. Utóbb annyiban módosították e természetelleni tör-vényt, hogy azon zsaga fiúkat, kiknek foga elsőben az alsó állkapocsban jött, meg nem ölték, hanem felnövel-ték. Más törvény az emberhús-evést rendeli, s megtiltja a sertvés, elefánt és kigyó-hús élvezetét. Csak a nőtől való húst nem volna szabad megenni, de e tilalmat gyakran megszegték, mivel, állítólag, fiatal nő húsa igen izes falat. — A z sagák szokásairól azt beszélük: Kedvenc nejét a zsaga ember otthon hagyja s nem viszi magával a háborúba, de hazatérvén, egyik leült ellen-ségének szívét és velejét hozza neki a háborúból; ha ekkor a nő habozás nélkül eszik a szívből és veléből, a férj bizonyos benne, hogy iránta hű volt; ha pedig nem akar belőle enni, hűtelennek tartatik s kivégeztetik. Cavazzi hithirdető beszéli, hogy személyesen jelen volt, midőn a háborúból hazatérő férj még igen fiatal fe-leségét az általa megölt ellenség husából vett darabbal megkinálá, mint hogy pedig a feleség a hústól, mivel már egészen el volt rothadva, undorodék, a férj hűtlen-séggel vádolá s meg akará ölni. Csak a feleség esa-ládja s Cavazzi közbenjárása mentheté meg őt.

Háborúban a zsagák mindjárt a csata alatt kitépik s felfalják az elejtett ellenség zsigereit és szivét, a győzelem után pedig nagy tort üllnek a csatamezőn; vért isznak s nyers és sült emberhúst esznek, azután táncolnak és danolnak. Eleségről általában sohasem aggódnak, mert ha éhségök lecsillapítására a foglyok vagy elesettek husa nem elegendő, rabszolgáikat és saját gyermekeiket költik el. Mielőtt harera indulnak vagy más fontos vállalathoz fognak, a főnök napkölte előtt áldozatot tesz. A főnök pávatollal ékesített süveggel székbén ül, környezve 40—50 nőtől, kik kezökben zebrafarkot tartanak s a mögöttük kukorodó zenészek kísérete mellett énekelnek. Nagy tűz felett függő cserép fazékban az elhírhedt kenőcs fő, melylyel a főnök mellett álló papok vagyis inkább varázslók sok ráolvasással és teketóriával homlokát, hálántékit, mellét és derekát bekenik. Azután szekercéjét adják kezébe, intve, hogy vitézül harcoljon az ellenséggel. S a főnök, jelétül, hogy intésöket beveszi, azonnal eléje vezetett egy fiút s két férfit öl meg. Azután 5 tehenet, 5 kecskét s 5 kutyát ölet le a táborban s ugyanannyit a táboron kívül. A vért a tűzbe fecskendik, a húst pedig elköltik. — A főnök születése napját minden évben következőleg üllik meg. A népség férfiai és asszonyai nagy térségen összegyűlnek, közepett a főnök és előkelők sátor alatt vagy állványon vannak. Egyes fához mentől dühösebb orosz lányt kötnek; a zenészek nagy zajt ütnek, ekkor elvágják az orosz lány farkát, s leoldják. Az orosz lány tehát dühösen a néptömegnek rohan, s rakásra széttépi az embereket, mert senkisémmel védelmezi magát, sőt örömmel hagyják magokat széttépni. Végre az orosz lány agyon taposztatik; most az életben maradt ujjongva felfalják az összetépett embereket s örömkialtással haza kísérik a fejedelmet.

A zsigák közönséges eledele az emberhús, s csak ennek hiányában táplálkoznak állatok húsával vagy természetmennyekkel. — Fontos események alkalmával

nagy áldozatot tesznek, melyet quiluviá-nak neveznek. (Quiluvia nem egyéb mint: kilulu, vagyis, Magyar szerint, az elköltözött lelkek, tehát ez az elköltözött lelkeknek hozott áldozat volna). Sűrű erdőben nagy karókerítést készítenek, a karók tetejébe élő kosokat, ürüket és tyúkokat szűrnak fel, azután leölik az áldozatra szánt embereket, zsagákat és hadifoglyokat, néha több százat. — V. ö. Külb, Laender- und Völkerkunde, etc. IV. köt. 200—212.

T a m s is megemlíti a „jagga“ népet, mely 1835-ben Benguelát meglepés s feldulás, s mely, szerinte, a messze belföldön nomád életet él, s a hadi foglyokat inkább megeszi, semhogy eladná.

A „p a k a s z é r o“ szó bizonyosan portugál származású, s a Magyar által említett pakaszérok nem egyebek, mint a mások által említett „e m p a c a s s e i r o“-k, kik Angolában portugál szolgálatban vannak. Livingstone azt mondja róluk: „Bizonyos szabadkőmivesi testvérséget alkotnak, melybe csak azt veszik föl, ki tapasztalt vadász s puskából jól tud löni. Megkülönböztetésül bivalyörből való szalagot viselnek fejük körül; minden sürgetős esetben ők a küldöttek. Igen biztos emberek s hadi szolgálatban a portugálok legjobb benszülött csapatát képezik.“ — Magyar a vadbivalyt a benszülöttek nevével többnyire „pakaszá“-nak, de egy két helyen „enpakaszá“-nak is mondja, Cooley szerint tulajdonkép „mpakaszá“-nak kell írni. E szótól származik a „pakaszéro“ vagyis inkább „empakasseiro.“ — Ha e társulat, mint Magyar állítja, eredetileg a benszülöttek keblében a zsaágak ellen támadt, bizonyosan a szó képzőjét saját nyelvökből vették volna. Azért nekem hihetőbbnek látszik, hogy a társulat szerzői a portugálok, kik azt telepítvényeik ótalmára különösen a zsaágak ellen is létesítették. Azonban az is meglehet, hogy a társulatnak eredetileg bunda képzőjü neve volt, de utóbb a portugál képzőjü nevezetet fogadták el, mint pl. a „pombeiro“ szóval is tették. Ez benszülött keres-

kedőt jelent s vagy a bunda „pambu“ (út) szótól ered, vagy „Pombo“ tartománytól, mely Kongo belsejében van, hova a benszülött kereskedők különösen jártak vala.

H. J.

††) Magyar elbeszéléseiben több oly dolgot találunk, melyek hihetlenségnek látszanak, s gyakran azt gondolhatnók, hogy nagyít vagy épen koholmányokat közöl. Így pl. több helyütt s ismételve állítja, hogy e vagy ama népségek „anthropophagusok“, „kannibálok“, stb. Ezt nem igeu hinnők, ha különösen a IX. fejezetben nem hozna fel oly részleteket, melyek nem lehetnek koholmányok. T a m s - ban is olvassuk: „A régi babona még most is megmaradt e népek közt. Még az európai telepítvények közelében is valóban mesés dolgok történnek; de különösen Benguela belsejében igazán kegyetlen szokások uralkodnak. Egy portugál tisztviselő tudósítása szerint többi közt Bailundo kerület keleti szomszédjainál (150 mérföldre Benguelától) még mainapiglan azon szokás uralkodik, miszerint új szóba kormányraléptekor egy leölt kövér öreg néger húsát tehén vagy disznó húsával keverve a fejdelem és hűberései ünnepiesen megeszik, jeléül annak, hogy a fejdelemnek joga van, minden alattvalójával ugyanazt tehetni.“ — C a v a z z i, már szintén idézett munkájában, azt mondja, hogy Kongótól keletre a belföldön sok népség lakik, melyek emberhúst esznek, mikép a Záírén túl lakó kongo-riamulazzák. (Cooley szerint „ria-mulazza“ annyi mint „na-malas“, vagyis „na-múlas“, a „múlas“ szó pedig a ruunda nyelven ördögöt, poklot jelent). Továbbá kétségtelen, hogy éjszaki Afrikában, különösen éjszaki Guineában az emberáldozatok mai napiglan divatoznak. Így W i l s o n (Western Africa; its History, Condition and Prospects, 219. l.) ezt írja: „A gyakorlat emberi áldozatokat hozni a gonosz lelkek megengesztelésére általános (éjszaki Guineában); de sehohsem gyakoribb, vagy nagyobb mértékű, mint Asanti és Dahomái királyságokban s a Bonny folyó mellékén. A két előbbi helyen foly-

vást nagy számmal áldoznak embereket, főleg hadi foglyokat, a fejedelmi elődök árnyainak, és pedig hajborzasztó s páratlan kegyetlenséggel. Mikor a király meghal, fő feleségeinek s kedvenc rabszolgáinak nagy számát ölik le, nem annyira mint áldozatokat haragja megkérlelésére, mint inkább hogy társai és szolgái legyenek a más világon.“ Más helyütt mondja: „Dahomáiban ugy mint Asantiban a fejdelem valamennyi elődjének sirját minden évben emberi áldozatok vérével öntözik.“ A dahomáii fejdelem palotájának udvara ember koponyákkal van kirakva, kőfalai pedig ugyancsak emberkoponyákkal ékesítvék.

Hasonló dolgokat beszél Hutchinson. Szerinte Bonny királyának palotájában a főkapu oszlopjai, a szobák pallói, az oltár oszlopja és táblái emberkoponyákból állanak s a falakon emberi állkapcsokból készített füzérek függnék. Még az ugynevezett brassz emberek is, noha „nemes érzelműek“ gyermekeket szoktak áldozatul a folyókba dobni. Livingstone végre általában azon megjegyzést teszi: „A déli szélesség 20-dik fokától éjszakra terjedő valamennyi országban találjuk a szokást, miszerint az elhunyt főnök kíséretétől emberek öletnek le s más alkalmakkor is emberáldozatok hozatnak.“

H. J.

- 3) „Szóma“ vagy „szóba“ (szóva) a szó teljes értelmében „felséget“ jelent, s azon időtől fogva még mindig a kimbunda fejedelmek címétől szolgál, kik csak világi hatalommal felruházvák, míg a k a s z á n g y s i z s á g a fejdelem és főpap egy személyben s azoknál még nagyobb tiszteletben és méltóságban áll.
- 4) Az elhunyt szóba halálának hirtelensége csak két hónap mulva lesz közönségesse, mert a kimbandák és fő-tisztviselők, midőn a fejdelem közelgető halálát gyanítják, senkitsem eresztenek be hozzá, s nevében még akkor is bocsátanak ki rendeleteket, mikor már nincs az élők között. Végre a fő kimbanda a fejedelmi háremben levő nőket tudósítja a fejdelem haláláról, s azok legott

iszonyu jajgatással tudatják azt a város népével, mire a halotti tor a vad kicsapongások egész dühével kezdődik.

- 5) A fejdelem leendő utódja sohasem lakozik az uralkodó közelében, sőt vele csak találkoznia is tiltva vagyon, azért rendszeren a legtávolabbra eső vidéken szokott tanyázni.
- 6) A kegyetlen babonákkal eltelt barbárok nem iszonyodnak terhes asszonyokat felbontani s a méhökben talált éretlen gyümölcsöt kiszaggatni, mellyel az új fejdelem testét bekenik, azt állitván az istentelen kimbandák, hogy azzal a fejdelem teste mindenféle fegyver ellen biztosittatik.
- 7) Mihelyt az általános hódolatkiáltás elhangzott, a fejdelem legott kiszongója által tudatja a gyülekezettel, micsoda új nevet vett föl. Ez többnyire valamely szokásának felel meg. Pl. a jelenleg uralkodó neve „Kajája-Kajángula“ azt jelenti: szaporán siető.
- 9) A jelenleg uralkodó fejdelem a bihéi arisztokratia nagy befolyásu halalmát egészen megtörte, mivel ez zsarnok uralkodását meg akarta gátolni s tehát utjában állott. 1850 febr. 3. a régi s általában tisztelt nemességből 43 egyént saját szeme láttára végeztetett ki méreggel. A kivégzettekhez volt barátom és utitársam, a karaván főnöke Mursza is tartozott; sem ajándékaim sem kéréseim által meg nem menthettem őt.
- 9) Hogy a föld népe némileg ment legyen e kártékony fegyveres csapatoktól, kell hogy vezérjeik a lakatlan erdőkön keresztül, a helységektől távol vezessék őket az ellenség földjére, mert különben nincs emberi hatalom, mely a közelökbe eső jószág feldulásától visszatartóztathatná.
- 10) Ha a fejdelemnek nincsen alkalmas fia, ki a „szóm' an ukán dsamba“ vagyis tábornester hivatalát viselhetné, tehát valamelyik testvérére ruháztatik azon tisztség, mely valóban nagy fontosságu e despota államban, hol minden intézmény csak anyagi erő által tartathatik fenn.

- 11) Felette megbotránykoztató dolognak tekintenek, ha házasodáskor a leány is megkérdeztetnék, akar-e a kérőhöz menni, vagy sem; mert azt tartják: a nő csak a férfi szolgálatára van teremtve, s örülhet, ha valaki elveszi. Ha mindazáltal a leány vonakodnék a szüléitől neki ajánlott vőlegényhez menni, a kimbandák által mindjárt elkárhoztattatnék s soha többé férjre nem számolhatna.
- 12) Minden feleség számára külön gunyhó építtetik, némi távolságra egymástól, de udvar nélkül, csak a „utembo“ lakjának van külön udvara és kerítése.
- 13) Utazásaimon többször tapasztaltam azt. A karavánoknál találkozó terhes asszonyok, mikor a szülési fájdalmakat érezték, csak kissé kitértek az útból, s néha minden segítség nélkül lebetegedtek. Azután a legközelebb viznél megmosakodtak, ujdon szülött gyermeköket is megmosták s ezzel hátukra kötözték s tovább mentek a karavánnal.
- 14) Az ország népességének legalább harmadrésze rabszolga, ha nem fele; de a rabszolgáknak ismét csak harmadrésze néber.
- 15) E szökési módot leginkább csak a rabnők használják, férfinál a gyávaság kitünő jelének tekintetnek.
- 16) Idegen birtokon levő ökör megölése még vallási véleményök szerint is nagy véték; ezenkívül ára csaknem annyi, mint rabszolgáé, azért nem esoda, hogy az ekkép megszökött rabszolgát nem egy könnyen lehet visszaváltani. — Megtörtént, hogy egyik rabszolgám, mintán boszuállásból nekem tetemes kárt tett vala, az említett módon megszökött s más urat keresett magának. Nem annyira boszúból mint inkább azért, hogy példát szolgáltatassak többi rabszolgáimnak, lehető visszaváltásáról a fejdelemmel értekeztem. Ez mind a szökevényt mind új tulajdonosát megkötöztette s mind a kettőt nekem átadatni rendelte mondván: „Ez a fehér a mi tolvaj szokásainkkal járó hasznokat nem élvezi, mert ez rá nézve szégyenítő volna, következésképen kell hogy azok-

nak terhétől is ment legyen.“ — Én a megkötözött tulajdonost mindjárt szabadon bocsátottam, de ezen a fejedlem nagyou megboszankodott s szófogadatlanságom miatt érette tetemes váltságbér fizetésére kötelezett, mert egyáltalán akarta, hogy az is rabszolgám maradjon.

- 17) A fejedelmi lobogó színe veres és fehér, függőlegesen váltakozva, de a hókák ahhoz nem tartják magokat, s kényők szerint hol e hol más színű lobogót hordanak.
  - 18) Közel sem mutatják be az egész zsákmányt, rendesen nagyobb részét, sőt néha az egészet is eltitkolják s eltagadják, noha ezen bűnért nemcsak a vétkes, de egész családja is irgalom nélkül rabszolgául eladatik.
  - 19) A g a n g u e l l a névvel ismert népek az égettort mérregnek tartják s épen nem élnek vele, sőt többen már halállal is lakoltak azért, hogy köztük is be akarták hozni az égettort. A tetten felbőszült vadindulatú népek agyonütötték.
  - 20) Nagy meglepéssel tapasztaltam a délafrikai távoli belnépek közt mindinkább gyarapodó civilisatio jeleit, mit leginkább az elefántesont-kereskedésnek kell tulajdonítani. Több népek, melyek még hét nyolc év előtt az európai cikkeket nemesak nem használták, de bűbajos miveknek tartották, s azért beszállításukat hazájokba is megtiltották, jelenleg már inkább szövetekért, mint rabszolgák- és szarvasmarhákért cserélik el a birtokukban levő elefántesontot. Ilyen népek a Riámbégyisi folyam hosszában tanyázó lú-bánda, katánga, káitirá, kálui, zsenzse népek s a Kubángo folyón túl délre lakozó mu-handák, háidongák, kongárik, humbék és mukobálók.
- †††) Az Afrika belsejében létező országok között egyik leghíresebb M u a t a j a N v ó, vagy mint M a g y a r t á n nem egészen helyesen írja — M u a t i J a n v ó a birodalma. M u r o p u e vagy M o r o p u birodalomnak is nevezik; az előbbi nevezet az uralkodó címétől, a másik pedig a nép nevéből kölcsönözöttet. A birodalom népét

a portugálok „molua“-nak, többesben pedig „moluas“-nak nevezik; Caneattim hithirdető, ki bunda nyelvtant és szótárt adott ki, azt állítja, hogy a molua szó többese tulajdonkép: „milua.“ De Cooley ezt hibásnak tartja, mert szerinte a kérdéses nép neve a Lulua folyótól származik, melynek partján lakik, s egyesben „mlua“ többesben pedig hihetőleg „alua“. A „mu“ vagy „m“ előrag a bunda nyelvekben mindenestre népet, embereket jelent, mikép a „ka“ előrag országot jelent; így pl. mundombe = mu-n-Dombe = Dombe népe vagy emberei, Kalui = Lui ország, Kalovár = Lovár ország, stb. Cooley már azt állítja, hogy a „mu“ vagy „m“ előrag többesben „a“-ra változik. Az ország fejedelmének címe így eredt: „muata“ annyi mint „muene“ vagy „máni“, azaz úr, „ja“ vagy mint az angolok és portugálok írják — „ya“ a genitivusi rag, „nvo“ pedig, Cooley szerint, rokona a kongói „mfu“-nak s tehát halat jelent; a címnek jelentménye tehát: a hal ura. A portugálok e címet megrövidítve „matianf“-nak is írják, Livingstone pedig matiamvo“-nak írja. Jóllehet Muata-ja-Nvó birodalma nagy hírben áll, mégis mindeddig keveset tudunk róla. 1805-ben két „pombeiro“ látogatta meg, kiket a kasszandsei kereskedő telep feltgyelője Da Dosta Honoratus küldött vala ki, hogy, ha lehet, Afrika belsején keresztül menve a keleti partján levő portugál gyarmatokig nyomuljanak elő. Ezen pombeirók szerint Muata-ja-Nvó fővárosa Mukári portugál teleptől (mely Pungo Andongo közelében volt) 76, a Kuango (Quango) folyótól 48, s a birodalom déli határjától 34 napi járó földre volt, s ezen s más adatok szerint Cooley annak fekvését a déli szélesség 5° 50' s a keleti hosszúság 19° 55' alá helyezte (Lásd: Inner Africa laid open, 6—37 l.) Később más adatok s különösen Gracia Rodrik közlései nyomán, ki Muata-ja-Nvó fővárosát (kilombo) 1843-ban látogatta meg, annak földirati fekvését a déli szélesség 8° s a keleti hosszúság 22° 20' alá helyezé. (Lásd: Geogr. Mitth. 1856. IX füz.)

Livingstone ellenben azt mondja: Matiamvo városa úgy látszik, 19 napi járó földre van Kabangótól, vagyis a d. sz. $8^{\circ} 20'$ s a keleti hosszúság $22^{\circ} 32'$ alatt, de a munkájához csatolt földképen, melyet Arrowsmith készítet, a város a d. sz. $8^{\circ} 20'$ s a k. h. $23^{\circ} 20'$ alatt van; végre Macqueen szerint a d. sz. 2° s a k. h. 24° alatt volna. Ebből látjuk, mennyi bizonytalanság uralkodik még Afrika belsejét illetőleg. Magyar több ízben állítja, hogy a Moropubirodalmat is meglátogatta, de fekvéséről mitsem mond s csak egyszer jegyzi meg melleleg, hogy Bihétől 60 napi járó földre van. Reméljük, hogy a következő kötetekben bővebben fogja leírni. Addig is ide ígatom, mit más forrásokból méríthettem. Graça csak a következő sovány tudósítást közli: „Ez ország, t. i. Muata-ja-Nvó birodalma, Afrika belsejében kelet felé van, s tőle kelet-dél-keletre Cazembe tartománya terül. Be van rekesztve a Kasszabi és Lurua vagy Ru-zu folyóktól, ez utóbbi sós és haldús. E folyók a Szenai folyamba (Zambeze) ömlenek. Muata-ja-Nvó birodalma roppant síkság, posványos helyein nagy fák vannak. A marhaesordák nem magánbirtokok de az állam tulajdonai. A király gúnyhói jól épültek s karózáttal környezvék. A városnak hathatós rendőrsége van s feltűnőleg tiszta.“ Más tudósításokból tudjuk, hogy a Muata-ja-Nvó városa a Luiza vagy Loviza folyó mellett épült, melybe több más folyón kívül a Luige szakad. A birodalom más folyói: a Jambes, vagy Ja-mbese (halfolyó) vagyis Lulua (keserűfolyó), mely a Roni folyóba ömlik. Ez utóbbi folyó, Luenya, Luakue, Kaszabi, Kazaj, Kazéje, Kazeze nevekkel is illetetik.

Livingstone-ban a szóban levő birodalomról a következő tudósításokat olvassuk, melyeket a benszülöttektől kapott. „Matiamvo, vagyis Muata-ja-Nvó, valamenyi balonda népek fő uralkodójának városa mintegy 34 ang. mfdre van keletre a Lolua (Lulua) folyótól, vagyis 132 ang. mfdre éjszakkeletre Kabangótól. Kvendende falujában (délre a Dilolo tavától) néhány emberre akad-

tam, kik épen az ő városából jöttek vala, ki levén küldve hogy a volt főnök halálát hirdessék ki. Az elhunyt matiamvo, ezen emberek tudósítása szerint, ugy látszik, tébolyodott volt, mert néha fel s alá dühöngte a városban s a kivel csak találkozék, ellüté fejét, mignem egész rakása volt emberfejekből. Matiamvo ebbeli eljárását azzal indokolá, emberei már nagyon megszaporodtak s tehát fogyasztani kell őket. Föltétlen hatalma volt alattvalói élete és vagyona felett. Azon kérdésünkre, vajjon szokásban vannak-e még az emberáldozatok, mint Pereira idejében Cazembe városában voltak, azt felelték, hogy sohasem voltak oly gyakoriak, mint Pereira állította, hanem hogy csak néha fordulnak elő, mikor a főnöknek az emberi test bizonyos részeire, varázs-szerkül, van szüksége. Hozzáveték, reménylik, hogy a mostani fejdelem nem ugy fog cselekedni, mint örült elődje, de csak azokat fogja kivégezni, kik varázslatot vagy tolvajságot követtek el. . . Továbbá azt beszéltek az emberek, hogy mikor a matiamvo meghal, bizonyos mennyiségű rabszolga öletik le, hogy kísérői és szolgálai legyenek a más világon. A barotszék ugyanezt szokták teenni. Azt is mondták, hogy az elhunyt matiamvo egész falut is eladott, hogy, ha valamit megkívánt, ezt az idegenektől megszerezhesse. Mikor rabszolga kereskedő látogatta meg, minden árúját lefoglalta, azután 10—14 nap mulva néhány embert küldé valami jelentősebb faluba, ott megöleté az előkelőbb lakosokat, a többieket pedig eladá, s így fizeté meg a lefoglalt árúkat. Ez gyakran történt s csaknem valamennyi látogatója fekete volt. . . Egy öreg ember, ki azt állította, hogy az elhunyt matiamvo folytonos kísérője volt, s kivel Katema városában találkoztam, azt beszélte nekem, hogy a Lolo (Lulua) a Liambáj folyó egyik ága volna, s hogy a következő folyók szakadnak a Lolóba, t. i. a Lisis, Lisz vagy Lisze, Kalileme, Isidis és Molong. Egyikök sem széles, de a Lolóval egyesülve jelentős folyamot alkotnak. A tartomány, melyet a Lolo hasit, állítólag lapos,

termékeny, népes s terjedelmes erdői [is vannak. Matiamvo országa allítólag népes de alattvalói csekély vagy épen semmi kereskedést sem űznek. Ők kalikót, sőt, löport, durva cserépárúkat s gyöngyöt vesznek s cserébe elefántesontot s rabszolgát adnak. Szarvasmarhájok nincsen, csak magának matiamvónak van egy csordája, melyet a hús kedvéért tart. A mostani uralkodó állítólag szelíden kormányoz" stb.

Kazembe birodalma is gyakran említettik; ennek fővárosa Lucenda vagy Lunda, mely Cooley szerint a déli szélesség $9^{\circ} 29'$ s a keleti hosszúság $29^{\circ} 16'$ alatt fekszik, nincs messze a Luapula folyótól, s a Mouna vagy Mofu nevű lúp éjszaki oldalán épült, melybe a Kanegoa, Lunda s más folyók ömlenek s mely a Luapula folyóval is kapcsolatban van. A város tehát folyókkal és moesárokkal van környezve, miért is nagyon egészségtelen. A már említett két pombeirón kívül, kik 1810-ben érkeztek oda, Lacerda 1799-ben s Monteiro 1831-ben látogatók meg azon várost. — Kazembe alattvalói az arundák vagy alundák (egyesbén tulajdonkép: „m'runda“, s többesbén „arunda“, mi hihetőleg hegyilakost jelent) szálas, izmos s egészen fekete emberek. Nem reszelik fogaikat, nem is tátoirozzák magokat. Rendesen csak ágyékuk köré kötött s bőr övvel leszorított kendőt viselnek, lábszárukat pedig kagyló s kavics füzérekkel ékesítik, de bizonyos ünnepélyes alkalommal zubonyt öltenek. Tartományuk igen termékeny, mert rendes és bő esők öntözik, de a földmivelés meg baromtenyésztés igen rosz karban van nálók. A tavakban és folyókban elég hal van, melyet azonban nem tudnak besózni, jóllehet az a belföldi kereskedésnek fontos tárgya. Az arundák fő eledele a kaszava vagy maniók, de tartományukban a banána, jam és más gyümölcsök és zöldségek is teremnek. — A honi hagyományok szerint a múlt században Ganga Abilonda, Muata-ja-Nvó egyik tisztviselője, ki a híres Kigila nevű sósposvány urává neveztetett vala ki, keletre fordítá

fegyvereit s elfoglalá Quichingát s lőn alkotója a Kazembe birodalmának. (Kazembe, ugy látszik alkirályt jelent.) A Kazembe egészen független, mindazáltal Muata-ja-Nvó t atyjának nevezi s színleg őt ismeri el főúrának. A Kazembe birodalma legtágabb értelemben nyugat felé 40 napi járó földre terjed a Luburi folyóig; délkeletre 20 napi járó földre az Uj Zambeze-ig a Luapula egyik melléfolyójaig. Kelet felé szomszédjai a muzokumák és auembák, kik a birodalma keleti határja s a Njassza vagy Nyandsa tó közt terülő tartományt birják. Kazembe birodalmában híres réz- és sóbányák vannak.

Kazembe birodalmától délnyugatra, Moropubirodalomtól pedig délkeletre Kalovárország van. Ezt mások Loval, Louvar, Lobale nevekkel említik. Ez országról legrégebb s eddigelé legjobb tudósításunk az, melyet De Silva Texeira Sándortól kapunk, ki 1795-ben jára ottan. Akkoron a fejedelem székhelye (libátája) Kinhama (Quinhama) volt 50 portugal mfdre az ország határjától, a Lualaba vagy Luinhama folyónál. „Loval, ezt mondja Texeira, 60 port. mfd hosszú s 10 mfd széles. Keletre Luy szóvája s Amboella van, délre Amboella, Bunda és Kanunga, éjszakra a moluák (Muropue) nagy szóvája s nyugatra Kibokue (Quiboque) s Bunda“. —

Lobale igen nevezetes ország azért, mivel a Dél-Afrika középhátán levő nagy vizválasztót foglalja el. Éjszaknyugati határján a délnyugatról jövő Kazáj vagy Kaszabi foly, melybe elsőben a keletről jövő Lualaba, feljebb a vele majdnem egyenközüleg folyó Lulua és számos mellékfolyói ömlenek, s mely végre a Kuangóval (Quango) egyesülve a Kongót vagyis Zairét alkotja. Délkeleti oldalán a Liba foly, mely az éjszakkeletről jövő Liambáj (Leeambye) vagy Luambeje folyóval egyesülve délnek tart; végre nyugatdéli oldalán a Ngenko vagy Loeti foly, mely szintén a Liambájba sza-

kad. A Livingstone által fölfedezett Dilolo tó is Lobaléban, vagy keleti határján van. H. J.

- 21) Ezen vas béklyókat „limbámbo“-nak nevezik; rendszerint rabszolgát egy béklyóba szoktak láncolni. A láncszemekbe t. i. egy lépésnyi távolságra egymástól félarasnyi átmérőjű karika van illesztve, melyhez a rabszolgák a jobb kezőkre vert karikákon átvont erős vas gyűrűkkel vannak láncolva. Bal kezők szabad marad a testi szükségek végezhetőjére. Éjjel azonban a nagyobb bátorság okáért még lábaikra is vernek béklyót.
- 22) A Moropu birodalomba tett utazásom alkalmával lovaglásra megtanított két ökröt vittem magammal s egészen jó sikerrel használtam azokat; de a belföldi magas síkokon naponkint utamba eső sok ingoványokon csak nagy bajjal és több ember segítségével voltam képes átvergődni, s végre a Kibokue sümlyékeiben az egyik ökröm odaveszett, a másikat pedig, mivel nagyon hátráltatott, kénytelen voltam levágni.
- 23) A bihéiek, mintegy 10 éve, kíváncsiságból hoztak magokkal Benguelából kolompér magvakat, s jelenleg dúsan tenyészik Bihében a kolompér, de csak a szegényebbek táplálkoznak vele.
- 24) Különbféle kerti zöldségek (hajna, tán: hajdina? káposzta, paréj, saláta) magvait vittem magammal, melyeket kertemben elvetettem, s melyek igen jól tenyésztek ott. Szomszédjaim közül többeket felhívtam, hogy ők is termesszék e zöldségeket s ez által tegyenek szert jó eleségre, de csak igen kevesen vették be tanácsomat; a kik egy keveset elvetettek is, utóbb elhanyagolták, mondván, hogy az effélék csak a fehérek számára teremtvék, nekik pedig könnyen nyavalyát okozhatnak.
- 25) A maniok-termesztésre leginkább a több év előtt köztük uralkodott nagy éhség ösztönözte, midőn két egymásra következő évben a nagy szárazság miatt a gabnafajok egészen kivesztek. Tehát az éhségtől kényszerítve határozták el magokat, az utazásaik alkalmával a

különböző népeknél látott s a szárazságot jól kiálló maniókot termeszteti.

- 26) Mikor utazásaimban valamely népnél húzamosabb ideig mulattam, itt is ott is magammal vitt bihéi dohánymagvakból vetőmagot szoktam kiosztani. A Moropu birodalomban, a Kaszábi folyó közelében esztendőnél tovább mulatván, a magammal vitt magvakból saját használatomra természettem dohányt; ezt látván a lakosok, kik közt addiglan a dohány használata épen nem volt általános, s a dohány helyett valami vad kenderfajt, melyet ők „pangó“ vagy „liambá“-nak neveznek, használtak vala, örömmel fogadák el a dohánymagot, s termesztése csakhamar elterjede köztük, úgy hogy most, mint ott újabb időben megfordult egyénektől hallok, nagy bővségbeu termesztik a dohányt. Ugyanez alkalommal kolompérmagvakat is kiosztottam köztük, de fájdalom, annak még híre is kiveszett náluk. Megfoghatatlan az embernek azon ösztöne, hogy általjában a neki hasznot hajtható dolgot megveti, ellenben az inkább káros dolgot oly könnyen elfogadja.
- 27) Csak egyedül ez adhatott okot arra, hogy e makacs és minden újítást utáló nép a maniok- és kolompértermesztést elfogadta, mert a maniok és kolompér a számos vízér melletti, mindig nedves földeken akkor is tenyészik, ha eső nincs.
- 28) E népek annyira undorodnak a tejtől, hogy csak hallatára is eliszonyodnak s felkiáltják: hogyan élhet vele felnőtt ember, holott csak a kisedek számára teremtetett? Sőt azt hiszik, hogy a kiluluk is megfenyiténék azt, ki tejjel élne. — Az ide délre lakozó népek közönségesebb eledele a tarhó.
- 29) Az *incendera* fa a platánok fajához tartozik, igen szaporán s csodálandó erővel nő. 1849-ben épült libátám körül alig ölnyi magasságu zsenge hajtásokat szurtam a földbe, s hét év mulva már több öl magas, terebélyes fákká növekedtek, melyek sűrű árnyékot terjesztenek. Csak ezen fák örökítik meg az itteni helységek

emlékét, mert századokig élnek, s még a késő jövőben is hiven árnyékolják az alattok már rég elhamvadt helységeket, megtartván a népek hagyományában a le-tűnt helységek nevét. Halálos véteknék tartják ezen fák kipusztítását, mert bizonyos vallási tisztelettel viseltet-nek irántok.

- 30) Tulajdon házamban rendesen kukoricalisztból sütött és szózott „kuskus“-t használok kenyér helyett.
- 31) Tapasztalásból állithatom, hogy az ezen ital által okozott részegség bármily vérmérsékletű egyéneknél mindig dühös elragadtatássá fokozódik, azért felette veszedelmes ezen különben is vadindulatu népek közt az éven-kint kétszer előforduló s mintegy két hónapig tartó méz-szűret idején mulatni. — A bihéiek ez italt nem nagyon kedvelik, s kedves kimbombójokat nem egy könnyen cserélik el érte, de a ganguellák nagy mértékben és szenvedéllyel élvezik.

VIII. FEJEZET.

Folytatása az elébbi szakasznak.

Az adó. A büntettek és büntetések. A bírák és törvénykezés. A végrehajtó hatalom. A vallás. A közoktatás. A lakosok anyagi és szellemi termete s öltözete. Az időszámítás. Az emberek életkora. Az uralkodó betegségek és gyógyításuk. A halotti szertartások.

Birtokra rendesen kivetett adó, vagy másféle jövedékek a kimbunda népek közt nincsenek, az adózások inkább a termékektől a fejdelemnek és előljáróknak önkénytesen benyújtott ajándékokból állanak, kivevén azon eseteket, melyekben a lakosok a fejdelemnek vagy előljáróknak birói közbenjárását holmi ügyeik elintézése végett megkeresik, mert akkor a kérdésben forgó ügy minőségéhez képest kisebb vagy nagyobb fizetést kell adni. Mint-hogy tehát rendes állami jövedelmek nincsenek, azért a köz hivatalok rendszeresített fizetéssel sem járnak, hanem azokat csak a remélhető ajándékok fejében viselik.

A libáták birtokosai az azokban megtelepedett családok tehetségéhez, vagy inkább jó akaratjához képest különböző adózást kapnak: az aratásból, a tenyésztett baromból, az elejtett vadakból; még a

teherhordás béréből is kapnak kis részt. Ők magok ismét hasonló, de nagyobb adózásokat adnak az erembe főnököknek, kik azután bizonyos meghatározott időszakban, évenként legalább kétszer, a fejdelemnek küldenek ajándéku szöveteket, elefántesontot, viaszt, rabszolgákat, marhát, kapákat.

De ezeknél sokkal nagyobbak azon adózások, melyeket a köztük gyakran előforduló perlekedéseik alkalmával a hivatalviselőknek fizetni kénytelenek; mert a feljebbvalókhöz tanács- vagy ítéletkérés végett sohasem lehet üres kézzel járulni, s az ily alkalommal az előjáróknak nyújtott ajándékok leginkább európai árúkból állanak, s általában oly nyomasztók, hogy a perlekedők vagyonát hamar fölémésztik, minek következtében adósságba merülnek, s ha uzsorás hitelezőiknek az adósságot meg nem fizethetik, végre mint rabszolgák eladatnak.

Mindezt ők jól tudják, de a vérökben levő káros indulat mindazáltal gyakori perlekedésre ösztönzi, s már azt is nyereségnek tartják, ha, bár saját kárukkal, felebarátjoknak még tetemesb kárt tehetnek. Azért nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy a kimbunda nemzetnek egyik fele mint vádló a másik fél ellen perlekedik, s azalatt a számos „olombán-gók“ (ügyvédek) s az álnok kimbandák mint éhes farkasok rágódnak az eszeveszett perlekedő nép husán.

Már a mondottakból gyaníthatjuk, hogy a civakodást már természeti ösztönükből kedvellő, mivelletlen, vadindulatú és elöitéletekkel teljes nép között a társasági jogok megsértéséből származó büntetteken kívül még sok oly neműek is vannak, me-

lyek egyedül babonás véleményeik szüleményei. S valóban ezek oly számosak, hogy leírásuk több lapra terjedne, azért előszámlálásukkal nem fárasztom az olvasót, elégséges levén egyet kettőt megemlíteni. A legközönségesb büntettek s azoknak megfelelő büntetések a következők:

„Milonga já munu,“ azaz lopás vétke; ennek több fajai közül legsúlyosabbak: „Vákái viri kepia“ (a vetések megrablása); „guiávo gyinháma“ (az elejtett vad elorzása); „olossi ukuávo“ (a muzuában fogott hal lopása); „olonyimi ukuávo“ (a méhkaptárok meglopása).

„Milonga já ovátuka,“ vagy is a személyes bántalmak vétke; ennek fajai közül legsúlyosabbak: „Kátáva kundi an szóma“ (a felségsértés), mely mindig halállal vagy rabszolgasággal büntetetik; „kundi pakuila“ (a nagybátyák ellen tett káromlás és engedetlenség); „kátáva kulonga“ (a feljebbvalók ellen tett káromlás és engedetlenség).

„Milonga já véta,“ vagyis a személyesértés; fajai közül legsúlyosabbak: „olo munde“ (a gyilkosság); „olovisso“ (a szem kiverés), „olokulo“ (a lábtörés); „olokoko“ (a kéztörés).

„Milonga já kái,“ azaz házasságtörés.

„Milonga já bálula,“ ennek két faja még a gyilkoságnál is nagyobb büntett, t. i. az „ondele án kilulu“ (az elköltözött lelkekkel való titkos közlekedés), s az „ou hánska“ (bübájosság vétke). Ez utóbb nevezett két büntett esetében mindig a bulongo-ital istenitélethez folyamodnak. A babonás előítéleteikből származó ezen vétkeknek veszedelmes következményei leginkább okozzák a délafrikai né-

pek szerencsétlenségét, s az Amerikába már néhány század óta kihurcolt több millió rabszolganak legalább fele, valamint a jelenleg Afrikában levő rabszolgáknak is fele azon képzelt vétkek bűnhődésének tulajdoníthatja szomorú sorsát. Nem szólok az afrikai népek között naponkint előforduló véres és kegyetlen kivégzésekről, melyek szintén ezen vétkekre szabott büntetések eredményei.

Minden vétkek, kivévén a két utolsót s a felségsértést, bizonyos díjjal váltatik meg, mely a vétkek nagyságához képest különböző:

A kecske-, juh-, vagy sertvéslopás díja 30—40 rőf szövet; az ökörlopásé 100—120 rőf szövet s a békeáldozatra szükséges kecske; a vetések megrablása-, a vad, s a muzua törben elfogott hal lopásáért, valamint a méhkaptárok megfosztásáért, midőn a vétkek a bulongo ital által tökéletesen be van bizonyítva, rendesen 3 rabszolga, vagy a helyett 130—150 rőf szövet jár bündijul, s azonkívül egy kecske az áldozattételre; a fejen tett könnyű sebesítés bündija 15—20 rőf szövet; a kéztörésé 100—120 rőf szövet s egy kecske az áldozatra; a lábtörésé 250—300 rőf szövet s egy ökör az áldozatra.

A szemkiverésért 200 rőf szövetet s egy ökröt kell adni, de valahányszor a szemétől megfosztott ember szerencsétlensége okozójának lakásán megjelen, ez mindannyiszor köteles a már megfizetett díjnak egy részét újra megadni, s ez így tart, mindaddig, míg nem a kárvallott meghal. Mert ez gyakran eljárogat amannak házához s folyvást új követelést tesz azért, hogy kiütött szeme miatt mindenkinek csúfjául szolgál s naponkint új boszantásokat szen-

ved. Azért a szemkiütés esete ritkán fordul elő, mert ha történetesen valaki másnak a szemét verte ki, már inkább agyon is üti, mert noha a gyilkosságért nagyobb díjt kell fizetnie, legalább több zaklatása nem lesz, ha egyszer a díjt lefizette.

A személyes bántalmak s a feljebbvalók iránti engedetlenségnek bündíja a megbántatottnak társadalmi állásához képest 10 rőftől egész 40 rőfig való szövet s egy sertvés.

A házasságtörés vétkeért csak a bűnös férfi lakol, a nő ügye egyedül csak férje akaratjától függ; a megbántott férj társadalmi állásához képest 40—150 rőf szövet s egy kecske vagy ökör a bündíj; de ha a vádló a fejedelmi nemzetség tagja, akkor a bűnös férfi halállal lakol, s családjá rabszolgául eladatik.

Az egyszerű rágalmazás bündíja 20—40 rőf szövet s egy sertvés. Mint már említettem, a bűbájosság s az elköltözött lelkekkel való titkos közlekedés a legnagyobb gonosztettek s elítélésök mindég a bulongo-ital által történik. E népek általánosan azt hiszik, hogy a betegség, halálozások s az életnek más bajai csak a kilulúk vagy a hánkák (bűvösök) hatásából erednek, s különösen hiszik, hogy a hánkák a más világon levő gonosz lelkekkel cimboráskodnak, s ezektől tanulják meg a varázslat és bűbájosság kártékony mesterségét, melynek segítségével tetszésök szerint mindenféle állatok, oroslány, kigyó, krokodil, stb. alakját is magokra öltetik, hogy embertársaiknak ártsanak.

A kik valakit e gonoszság miatt bevádolni akarnak, a legnagyobb titokban teszik meg lépéseit

ket, s miután két különböző kimbanda jóslatát ¹⁾ megkérdezték, a fejdelemnél jelentik be a vádat. Ez a vádlottat felhívja, hogy feleljen meg a vádra; a vádlott rendesen tagadja a ráfogott gonoszságot s felhívja a vádlót, hogy vele együtt menjen a bulongo-italra. Ki az istenítélet folytán ügyét elveszti, az a legkinosabb halállal bünhődik s családjának minden tagja eladatik. E borzasztó áldozatra rendesen a vagyonosb és nagy családdal biró, munkás embereket szemelik ki, midőn vagyonukat s egyéb előnyüket a kapzsi szomszédok megirigyelvén, azt az álnok kimbandával megosztani iparkodnak. S a szerencsétlen jól vetett hálójukba könnyen be is kerül, ha gyors futással meg nem szabadulhat. ²⁾

A büntettekben ítélő rendes birák a szekulúk (helység vénei), kik az „erombe“ elnöksége alatt a törvényszéket nyilvánosan a zsángo-téren a nép előtt tartják; ítéletöket még a fejdelemhez lehet feljebb vinni.

A vádló néhány rokona s „olombángó“-ja (ügyvéd) kíséretében a vádlott házához járul; ott a kerítésen kívül, rendesen a libáta bejárásához közel a földre telepednek, mig valaki megkérdezi, mi végett jöttek oda. E kérdésre röviden csak azt felelik: „Olo zsángo!“ (a tanácstérre). Ezt megértvén a libáta tulajdonosa, mindjárt meghívja öket a tanácstérre, hol mindjárt többen a helységből is összegyűlnek. Ezek azonban nyugodtan, minden szó nélkül hallgatják a vádat s a vádlott feleletét. A vádló vagy ügyvédje hosszas és körülményes beszédben előadja vádját, s kétszer tapsolván, beszédjét a szokott „kámuri jo tu bángysa“ szavakkal berekeszti. Erre

a vádlott vagy helyette más valaki a vádbeszédet szórul szóra taglalja s szintén hosszasan megcáfolni igyekszik. E felelettel a felperes rendesen nincs megelégedve, s most mindkét fél hosszas szóváltással igyekszik jogát bebizonyítani. Érdekes ilyenkor tapasztalni, mily ügyesen s kiapadhatlan ékesszólással tudják az „olombángók“ a szokástörvényeket forgatni és csavarni.

Ha tehát a felek meg nem egyezkedhetnek, a dolog az „erombe szekulu“ elé kerül. Itt a feleknek, mielőtt a tárgyaláshoz fognának, a bírákat a „kui-kila-omela“ (szájnyitás) ajándékával kell megkeresniök, mely a peres ügy nagyságához képest kisebb nagyobb, s sertvés-, juh-, kecske-, kapa- vagy szövetből áll; a nagyobb fontosságú ügyekben pedig szövetet és rabszolgákat kell adni. Ha valamelyik fél nem bizván ügyének igazságában, attól tart, hogy elítéltetik, a szájnyitás ajándékán kívül még az: „ovitukika“ (kegyelemkérő) ajándékot is benyújtja, mely amannál jóval nagyobb. De ekkor ügyét megis nyeri, ha ellenfelének jó ügyvédje vagy hatalmas pártolói nincsenek.

Miután a bírák a zsángón helyet fogtak, elkezdődik a tárgyalás. Most már nem a felek, hanem csak olombángóik beszélnek, kik általában nagy ügyességet fejtenek ki védenceik védelmében. Néha több napig tart a tárgyalás, míg végre a bírák ítéletet hoznak, mely háromszor ismételt felkiáltással, s a fontosabb esetekben puska- lövésekkel is tétetik közzé.

A vesztes fél a kérdéses ügy nagyságához képest kisebb nagyobb „effetu kiroja milonga,“ azaz

vétségfoglaló adására kényszerítették³⁾, s ennek megtörténte után kitüzetik a határnap, melyen a foglalónak megfelelő birságot kell megfizetnie. Mindezek után a nyertes fél kisebb nagyobb „olopáнду“ (köszönet) ajándékot tartozik a bírának adni.

A vesztes fél a szekuluk ítéletét feljebb viheti a fejedelemhez, de ennek az említett ajándékokat legalább kétszerte kell megadnia; itt gyakran megis nyeri ügyét, de akkor ellenfele, kinek javára a szekuluk ítétek vala, rendesen hazugnak kiáltja ki s a bulongo-italra hívja fel. Tehát utóljára is csak a kimbanda dönti el végérvényesen az ügyet.

Az ítélet végrehajtását maga a nyertes fél és rokonai eszközlik, s csak azon esetben, midőn az ellenfél hatalmával meg nem birnak, szoktak a fejedelemhez vagy valamely hatalmas erombe főnökhöz folyamodni. De ez esetben, igen hasonlólag az orosz-lány- és farkasról szóló meséhez, a nyert préda csaknem egészen a végrehajtó körmei között marad, sőt néha még maga a segélyért folyamodó is ott kénytelen bőrét hagyni.

A ki ítélethozáskor az „effetu kiroja“ foglalót megadta, a kitüzött határidőben az annak megfelelő birságot is köteles lefizetni, mihelyt felszólittatik; ha nem teszi, a nyertes fél erővel veszi meg rajta, ha pedig tulajdon erejében nem bizik, valamely hatalmas erombe szekuluhoz folyamodik, kinek természetesen a kérdésben álló összeghez képest kisebb nagyobb ajándékot nyújt be. A szekulu azután számos fegyveres kíséretében a késedelmes adóshoz megyen s libatájában minden halogatás nélkül beszél-lésolja magát, s jöttének okát megsem mondva, maga

és fegyveresei számára bő ételt és italt követel a gazdától. Ez a követelésnek legott eleget tartozik tenni, különben a zsákmányt leső fegyveres csapat könnyen egész libatáját feldulja s telpörköli. Néha több napig csak evéssel és ivással foglalkozik a végrehajtó csapat, s csak azután szólítja fel a gazdát, hogy tartozását rójva le, és pedig most nemcsak a törvényszéki foglalónak megfelelő összeget, de rendszeren három annyit kell fizetnie. Könyörgés, siránkozás mitsem használ, ha a követelt birságot meg nem adhatja, az irgalmatlan végrehajtó legott feldúlja a libátát, s néha még háznépét is megkötözve elhurcolja s rabszolgául eladja. A zsákmányból a követelő fél néha megkapja részét, de csak szűken, néha meg épen semmitsem kap.

Sokszor megtörténik, kivált a tartomány határszélin levő helységeekben, hogy az elítélt libátatulajdonosok, midőn a végrehajtók jötteinek híret veszik, ellenállásra készülnek, s minthogy ott a libáták rendszeren karózatkerítéssel s árokkal jól meg vannak erősítve, könnyen megszalasztják a megtámadókat, miután közülök néhányat lelöttek. Ekkor a megszalasztott végrehajtókat rendszeren a felmérgesedett szomszédok is megtámadják s irgalmatlan mészárlást követnek el rajtuk ⁴⁾). Ha most a végrehajtókon ekkép boszút állt lakosoknak attól kell félniök, hogy a fejdelem, vagy a nemesség közös erővel fog rájuk támadni, akkor ingatlan jószágaikat ott hagyva, a szomszéd tartományba bujdosnak s halálos boszút eszköznek megbántójok s minden hozzátartozói ellen. Minden kitelhető módon igyekeznek megbántójoknak ártani, sőt minden különbség nélkül a ha-

talmokba eső földieik javait, még személyét is lefoglalják, s zálogban tartják, míg a kárvallott ki nem váltja, a mikor is bejelentik megbántójok nevét és lakhelyét, s oda utasítják, hogy tőle vegyen kárpótlást.

Minthogy a nyertes fél tudja, hogy a fölkért végrehajtásban nincs köszönet, azért ritkán folyamodik szekuluhoz végrehajtásért, de ha maga erejével nem képes az adóst a fizetésre kényszeríteni, ravasz álnoksággal igyekszik céljához jutni. Meg sem említi a törvényszék ítéletét, úgy tettet magát, mintha az egész dolgot már elfeledte volna, néha több évig is így folytatja a képmutatást, de mihelyt alkalma akad az adósnak, atyjafiainak vagy szomszédjainak javait vagy népeit lefoglalni, azonnal megteszi, s így hő kamattal együtt megveszi a tartozást.

Ha pedig így sem tud boldogulni, mivel az adósnak nagy pártfogása van, akkor minden lépését szemmel kíséri; s ha pl. tudomására jut, hogy az adós maga, vagy rabszolgái vagy fogadott emberei által szöveteket vagy más jószágot küldött külföldre utazó karavánnal, akkor gyorsan annak eleibe kerül s a karaván útjában eső külföldi tartomány fejedelméhez folyamodik, természetesen ajándékkal, hogy a tartományán keresztül utazó karavánnál levő adósát, vagy embereit a tartozás lefizetésére szorítsa. Ha a fejdelem a folyamodást elfogadja, akkor vagy maga, vagy küldöttjei a követelővel együtt a megérkező karaván tanyájára mennek s ott az adóst, vagy embereit felhívják, hogy a tartozást fizessék meg tüstént, különben az egész karaván megraboltatik⁵⁾. Az ily esetben, bátor a karaván fegyveres kísérete elég erős, hogy fegyver-

rel is ellenállhatna, mégis egynek hibájaért sem kárt, sem halasztást nem akar szenvedni, s kényszeríti az adóst, hogy tartozását leróvjá. Az uzsorával kicsikart összeg fele a követelő, másik fele pedig a végrehajtóé. — Hogyha pedig az adós vagyona a követelt összeg árát meg nem éri, tehát a hiányt a karaván tagjai közös adakozással pótolják, de ekkor az adós vagy emberei a karaván fukái (rabszolga) lesznek, mindaddig, míg ki nem válthatják magokat.

A kielégített követelő a fizetés alkalmával kapott szövetből egy rőfnyi darabot elvág, s a bikásze vérével megfestvén, az adósnak adja át mintegy nyugtatványul. Ezt gondosan elteszik, mint hiteles okmányt a netán előfordulható kétségek eloszlatására.

Az előadottakból kitetszik, hogy a kimbunda népek közt nemcsak élet- és vagyombiztosság nincsen, de többnyire az ártatlan bűnhődik a vétkesért, s békeesség helyett soha meg nem szünő civakodások uralkodnak, s még a közel rokon családok is a viszonyos megtorolások miatt folytonos háborúságban élnek.

Ezen népek vallása csak buta fetisimadás. Bizonyos esetekben a legundokabb tárgyakat, de különösen a kigyókat, békákat, krokodilokat, oroszlan-yokat, stb. mint az istenek képmásait tisztelik. Ismernek fő istenséget is, melyet „Szu ku-ván-án ge“ névvel illetnek, de ez, véleményök szerint, igen közömbös lény s az emberek sorsában csak kevés részt vesz. A világon valódilag csak két elv, vagyis inkább kétrendbeli lelkek uralkodnak: a „kilulu-szande“ (jó lélek) s „kilulu-jangolo-apeszere“ (rosz lélek).

Hiszik ugyan, hogy a lélek halhatatlan s hogy a más világon (kalunga) tovább él, de e földalatti más világ csak az itteni világnak hasonmása, s csak érzéki élvezeteket remélnek ott; hiszik t. i. hogy ott elég ételök és italuk lesz, s idejüket minden gond és munka nélkül csak vadászattal és táncvigalmakkal fogják tölteni, mert elég feleségök lesz szolgálatjokra. Véleményök szerint mikor itt éjszaka, akkor a másik világon nap van s megfordítva.

A földi életben gyakorolt jó vagy rossz tettekért a más világon se jutalmat se büntetést nem várnak, s azt hiszik, egyedül a kilulúk önkényétől függ, hogy haláluk után jobb vagy rosszabb sorsban részesüljenek. Midőn a halál után a lélek a „kálungá“-ba jut, akkor a földi éltében tapasztalt körülményekhez képest az élőknek vagy barátja vagy ellensége lesz, s a szerint vagy a „szande“, vagy a „jangolo kilulúk“-hoz csatlakozik s azokkal együtt az emberek boldogsága vagy nyomorúsága előmozdításán működik. Minthogy pedig a „jangolo apeszere kilulúk“ száma sokkal nagyobb mint a jótékony „szande kilulúk“, azért amazok az utóbbiaknak az emberi boldogságot tervező szándékát könnyen megghiúsítják, s számtalan nyomorúságot árasztanak az emberekre. Az emberi nyomorúságok egészen elviselhetlenek volnának, ha „Szuku-vánánga“ olykor fel nem boszankodnék a rossz lelkek gonosz tettein, s a „gyitemila“ (menydörgés) által rájuk nem ijesztene, s a makacsabbakat az „ombéra-kerum“ (mennykő) ostorával meg nem fenyítené. De azután ismét kényökre hagyja őket.

Halál után se jutalmat se büntetést nem várván,

csak az ellenséges indulatú kilulúk haragját igyekeznek gyakori áldozatokkal lecsillapítani. A végre mindenkinek egy vagy több háziistene van, kiket „kilulu ja kula kongyso“ névvel tisztelnek, s kikhez mint közbenjárókhöz folyamodnak a kilulúk haragja lecsillapítására. Nagy tiszteletben tartják s gyakran áldoznak nekik állatok vérével, s ezen különbözőféle állatok alakját ábrázoló, fából vagy sárból durván készített bálványaikat kápolnájukba teszik, hol gondosan őrzik, s hol körülök több antilopszarv van a földbe leszurva. E szarvak porrátört faszén és zsír keverettel megtöltvék, melyre az áldozatok alkalmával égő parázst tesznek, s az így támadt füsttel mind magokat, mint házi isteneiket megfüstölgetik. Az említett kápolnák a libáták legelrejtettebb részén vannak, s azokba csak a tulajdonos s az áldozattételre meghívott kimbanda mehetnek be; másnak nem szabad bemenni, s ha idegen ember történetesen a kápolna közelébe jut, hamar odább áll, mert attól fél, hogy a kápolnában levő, ismeretlen kilulúk képeit magára haragitja.

Kétszer esztendőnként, a száraz és esős időszak elején a szande kilulúk tiszteletére nyilvános körmenetet szoktak tartani. Ekkor az ugynevezett „K a n d u n d u“ bálványképet, mely természeti nagyságban szövetekből mint bábu van készítve, menyegyzet alatt ének és zeneszóval helységről helysére hordozzák, az ünnepileg öltözött férfiak a bálvány körül táncolnak s tiszteletére dicsérőénekeket énekelnek. A körmenetet több kimbanda kíséri, kik a „Kándundu“ számára minden libáta tulajdonosától, a kinél befordulnak, ajándékot kérnek, mert így

mondják, a „Kándundu“ mindenütt szerencsét osztogat, tehát azok, kiknek alkalmok volt azt házokban elfogadni, s a mi még több, számára ajándékot adni, mindenesetre számíthatnak kegyelmére, s bizton remélhetik, hogy a mihez fognak, szerencsés kimenetele leszen; kivált pedig kereskedési ügyekben szerencsések lesznek, mindig olesó áron sok jó elefántesontot, viaszt s egyéb holmit fognak vásárolhatni.

A bálványisteneknek általában állatok vérével áldoznak, s csak a fejdelem beigtatásakor s akkor, midőn az esős évszakban az esők kimaradnak, emberek szoktak áldozni, leginkább hadi foglyokat.

E népek semmiféle tudományt sem ismernek, azért közoktatásról náluk tulajdonkép szó sem lehet. Mindazáltal némi kézmivességek divatoznak náluk, s ezeket egymástól tanulják.

Legkitünőbb mesterember a „kángula“ (kovács), ki a fegyvereket s gazdasági szerszámokat készíti. Azután következnek: a „kuszongola“ (ács), ki ajtót, nyoszolyát, széket s egyéb egyszerű bútort készít; a „vátunga-nánga“ (takács), ki holmi szöveteket készít, nevezetesen „tángát“, „mabállát“, s finom gyékényeket; az „olombia“ (fazekas), ki kisebb nagyobb, gömbölyü fenekű fazekat és korsót (muringe) készít.

A „vákongoja olibi“-k (törvadászok), az erdőn felállíttatni szokott csapatatókat készítik, többnyire a híres pakaszéro egylethez tartoznak, s a nép-nél általánosan nagy tiszteletben állnak.

A „mukuengyse-jámbákká“-k a karaván s egyéb utazásokra szükséges dolgokat készítik.

A mester „esszené“-nek, az inas pedig „kátungisza“-nak neveztetik:

A mesterségre készülő 10—12 éves fiúnak atyjafiai a választott mesterhez folyamodnak a tanítás végett, s rendszeren 20 rőf szövetet s egy kecskét adnak neki mint foglalót. A fiú megfogadja, hogy a mestert tanulása ideje alatt hiven fogja szolgálni, parancsainak engedelmeskedni, s mindenben segítségére lenni, jutalom nélkül, s hogy ha majd felszabadul, tanítómesterének leányát veszi feleségül, ha pedig kiadó leánya nem volna, közel rokonát veszi el, hogy a nála tanult mesterség idegen család körébe ne kerüljön. Felszabadulásakor a kimbunda bekeni a leölt kecske vérével s átadja neki az impemba-jelt, s ezzel mindjárt mesterré is lesz.

Kik az utazásra tartozó mivek készítését tanulják, azok próbatétel végett kötelesek különböző vidékekre több utazást tenni s ha a portékák eltakarításában és a „bánzó“-k⁶⁾ helyes elintézésében elég jártasságot mutatnak, akkor mint „kimbálók“⁷⁾ honmaradt ösmerőseiktől a kereskedésre szöveteket kapnak, s a nyereségből bizonyos részlet nekik jár. Ez életmód a legnyereségesebb s ezért első rendű.

A kimbunda népek általában szép és magas termet s rendes arcvonások által különböztetik meg magokat a többi feketéktől; egy ölet meghaladó magasság köztük nem ritka eset. Széles mellök és válluk, kemény tömött húsos izmaik nagy testi erőre mutatnak; arcvonásaik erősen kinyomvák, járomcsontuk többnyire erősen kiáll, de nem okoz feltűnő aránytalanságot; szemök hol apró és csillogó, hol nagy, kerek s szelid vonzó fényű⁸⁾; vannak köztük

néha egészen kék szeműek is, de a kék szem roszul illik a fekete archoz, azért ők természeti hibának tartják s nem szeretik ⁹). Orruk többnyire rövid, vastag, lapos s düllyedt lyuku, de soknak egyenes s szép arányos orra van ¹⁰). Ajkaik rendszeren vastagok s gambások, de a finomabb orrú egyéneknek rendszeren finomabb s jól metszett ajkuk is van. Homlokuk többnyire magas, de ritkán széles, s a fejtető felé keskenyedő. Fejüket erősen göndör, gyapjas, tömött haj fedi, mely arasznál hosszabbra nem igen nő ¹¹). Arcuk színe fénylő fekete, de némelyeknél többé kevesbbé kormos sárgára, sőt egyeseknél egészen sárgára változik. Szakálluk többnyire rendetlenül s ritkán nő, annál sűrűbb a szemöldökük, mely szép görbülettel árnyazza a szemet. Nem igen kedvelik a szakállt s még kevesbbé a bajúszot, azért mindig gondosan leberetvélják. Hajukat a férfiak bőven bekennik olajjal s vékony fürtökbe fonják, melyek a fejen szabadon lebegnek, az asszonyok különféle képen csomókba kötik, melyek közé ékességül többféle színű gyöngyöket tűznek. A harcosok s a csint kedvellő más ifjak a már említett „epunta“ hajdisszel (dragonos sisak tarójához hasonló félkerek fonat) tüntetik ki magokat. Mindnyájoknak feltűnő szépségű, jól rendezett, hó fehér foguk van, mely még öreg korukban is ép szokott lenni.

Viri apud cunctas fere gentes Africae habent nimium exultas et praegrandes partes genitales, pubes vero tam viri quam et mulieres partim abrasas, partim naturaliter crescentes gerere consveverunt.

Időnként egész testöket tetőtől talpig olajjal vagy zsirral szokták bekenni, miáltal a durva test-

bőr nagyobb fényt és rugalmasságot nyer¹²⁾. A férfiak semmi metszéssel testök bármely részét is meg nem bélyegzik; ellenben a nők testök több helyén feltűnő, többnyire valami virág képét ábrázoló metszéseket tesznek. E fájdalmas tátoirozás mennél nagyobb kiterjedésben és feltűnőbb alakban mutatkozik a testen, annál nagyobb becsben tartatik. Élesre köszörült késsel csinálják a bevágásokat, s a vérző sebeket valami növény porával hegesztik be, úgy hogy azok a bőrszínén húsos domborodásokat képeznek. Eltérve az ausztraliai vagy más afrikai népek izlésétől nem testök azon részét, mely meztelen szokott maradni, az arcot vagy kezet, szokták a kimbunda nők tátoirozni, hanem azon részeket, melyeket a természet eltakarni parancsol, praesertim circa genitalia, in regione iniquinali et hypogastrica, praeterea unum vel ambos musculos gluteos, néha vagy egy vagy mindkét vállapockát is. Ezt leginkább kevéssel férjhez menetelök után szokták megtenni.

A kimbundákat a természet jó szellemi erővel áldotta meg; eszesek, gyorsan feltalálják magokat, hevenyéből mondott hosszú beszédeikben ritka emlékező tehetséget tanúsítanak. A mit látnak vagy hallanak, mindent könnyen eltanulnak, nyelvet, írást, olvasást, kézimunkát, különösen pedig zene vagy énekdarabot¹³⁾. De minthogy az erkölcsnek nálök semmi befolyása sincs, s a társadalom jó törvények által nincsen fegyelmezve, azért nem csuda, ha öök inkább csak a rossz természeti ösztönöknek hódolnak s a jó és szép iránt érzékök sincs. A nyers indulatokon meg nem szokván uralkodni, minden korlát nélkül követik sugalmaikat, s könnyen fellobbanó és

féktelen indulatjaiknál fogva gyakori vétkeket és szörnyű boszúállásokat követnek el. De ha boszújokat mindjárt ki nem elégíthetik, ördögi álnok tette-
tessel sokszor több évig elfojtani tudják, mignem jó alkalom kínálkozik, a gyűlölt egyén személyén s minden hozzátartozandón boszút állani. Csak a házassági féltékenységnek nincs nagy befolyása indulataikra, vagyis inkább a sokkal erősebb haszonvágyuknak engedve az efféle bántalmakat a megváltás útján nyert kárpótlás elfelejteti velök.

Érzékeik, kivált a látás és hallás, a koragyakorlat miatt, felette élesek; hihetetlen távolságról tökéletesen megkülönböztetik a tárgyakat, s a legkisebb nyomot mérföldekre képesek követni, ugy szinte a távolról hallott hangokat is oly jól tudják kivenni, hogy azonnal tudják, miféle hang s mi távolságról jő.

A barátságban igen állhatatlanok, könnyen a legkisebb okból eltökélt ellenségekké válnak. Adott szavoknak ritkán lesznek urai, a legkisebb önhaszon tekintetéből eltagadják s erős esküvel az ellenkezőt állítják. Felette nagy kapzsiság s haszonvágy jellemzi általában a kimbundákat, s azért törvényeik, eltérőleg a többi afrikai népek törvényeitől, a tolvajságot némileg ótalmazzák. Az idegen vagyon után annyira áhítoznak, hogy ezt minden lehető; de többnyire erőszak nélküli módon s inkább hizelgő álnoksággal magokhoz iparkodnak szerezni.

Jellemök ezen árnyoldai mellett vannak azonban jó tulajdonságaik is; ilyen a nagy vendégszeretet, mellyel az idegenek iránt viseltetnek, midőn ezekkel örömet házukat, asztalukat, ha szükség, huzamos időre is, megosztják; igaz, hosszas utazásaikon

nekik is van jó alkalmok ezen társasági erény áldásait élvezhetni. Vallás dolgában felette türelmesek, senkit eltérő véleménye miatt nem üldöznek, vagy jobban szólva, erről még csak hallani sem akarnak. Az öregek iránt tisztelettel viseltetvén, többnyire ellenvetés nélkül követik tanácsaikat; az öregeket peres ügyeik elintézésére bíráknak is megválasztják, s ítéletökben bizodalommal megnyugosznak. Végre bátor harcosok, szilárd magokviseletűek s méltóságos külsejűek.

Öltözetekre felette nagy gondot fordítanak. Mindkét nem bő, lobogó, különbféle eleven színű szövetekből készült, talárformá ruhát visel, melyet fehér, többször körültekert gyapotövvel szorosan összeszorítanak, e fölött a vállra, sálmódra, többnyire fehér, veres vagy sárga csikú kék szövetet vetnek. Az előbbkelők fejüket turbánmódra színes kendővel pólyázzák be, de az asszonyok fedetlen fővel járnak. A vagyonosbak s általában minden fegyverviselők előtt, övük alá szorított s lelógó, kis onka- és leopárdbőrt viselnek, régi szokásaik emlékére, midőn még csak vadállatok bőrével ruházkodtak. Ünget csak a vagyonosbak viselnek. Sarut (luháko), melyet szarvasmarha vagy valami vadállat bőréből boeskor-módra készítenek, csak az úton viselnek, különben mezítláb járnak. Kedveltebb nemzeti színek a sötétkék és fekete.

Ékességül különbféle színű, igen apró szemű, üveg és porcellán gyöngyöket (kaszungo) használnak, de leginkább csak a nők, a férfiak csak hajfürtjeiket szokták kevés s nagyobb szemű gyönggyel ékesíteni; de a vas és réz kargyűrűket mindnyájan viselik.

Fegyvereik: a „mutáka“¹⁴⁾, „diábite“¹⁵⁾, „hunya“¹⁶⁾, „zagája“¹⁷⁾ s hosszúcsövű puskák. A pus-kát ügyesen tudják kezelni, ritkán vétik el a célt s ha kell, oly gyorsan töltik meg, hogy egy perc alatt három lövést is tesznek. A nyilat csak vadászaton használják, megmérgezését nem ismerik.

Az időt napokra, hónapokra és évekre osztják fel, a hetek rendszerét nem ismerik, a napnak órákra való felosztásáról sem tudnak semmit, de csak az egyes napszakokat különböztetik meg, a nap állásá-hoz képest; így: „vomene“ (reggel), „vomene kátu“ (délelőtt), melyet megkülönböztetőleg kézzel a nap állására mutatnak, „hatukili“ (dél), „kiliongo“ (dél-után), „ongonussi“ (estve), „uteke“ (éjszaka).

Az egyes napokat következő módon sorolják el: hetan (ma), hela (holnap), helainá (holnapután), hela tualale (tegnap), heláinyanya (tegnapelőtt). Az em-litetteken túl eső napokat a jelentől olvasó számi-tással jelölik meg.

A hónapot (száji) egyik ujholdtól a másigig szá-mítják, minden más különböztetés nélkül, tizenkét ily hónap egy esztendőt (virimba) képez. Az eszten-dőt száraz vagy hideg s esős szakra osztják; a má-jus, junius, julius, augusztus, szeptember és oktober „virimba onbámbi“, azaz hideg hónapok; a novem-ber, december, januar, februar, martius, aprilis „vi-rimba jombera“, azaz esős hónapok. A lefolyt esz-tendőket bennök előfordult valamely nevezetesb ese-mény vagy tünemény által megkülönböztetve emli-tik; pl. „virimba ja zala inéne“ (a nagy éhség esz-tendeje), „virimba ja tuenda Komo“ (Komo eljötté-nek esztendeje, azaz melyben én jöttem közéjük), stb.

Az életkort már 7 éves gyermeknél sem jelölik meg az évek számával, hanem csak általában az emberi élet fázisai szerint határozzák meg.

A nap- és holdfogyatkozásokat minden részvét s félelem nélkül nézik, s általában a csillagok változásainak semmi rossz hatást sem tulajdonítanak, hihetőleg azért, mivel véleményök szerint, az elköltözött lelkek országa nem fent, de a föld alatt van. Oly részvétlen közönnnyel vannak a természet tünevényei iránt, hogy nyolc évi köztük tartózkodásom alatt sohasem hallottam őket pl. a nap- és holdfogyatkozás okáról tudakozni.

Mint a természet szabad gyermekei már zsenge koruktól kezdve az élet minden sanyarúságaihoz hozzátörődnek, s erős testalkotásuknál fogva az éhséget, szomjat, a nagy forróságra hirtelen bekövetkező hideget s minden bajt és fáradságot könnyen eltűrnek; egyszerű életmódjuk megóvjja őket a mivel társasági élettel járó asztali s más egyéb mértékletlenségek következéseitől. Szünteleni testgyakorlásaik¹⁸⁾, az uszás, vadászat, nagy terhekkel tett hosszús utazások, testi erejüket annyira megedzik s öregbitik, hogy az europai ember el sem képzelheti magának.

Az ekkép növekedett embereknél, nem csoda, hogy kevés nyavalyát találunk, azértis a hosszú életkor nálok épen nem ritka; 100 és több éves embereket találunk köztük, kik többnyire még elegendő testi erővel birnak, hogy valamely munka által magoknak a szükséges élelmet megszerezzék¹⁹⁾. Hatvan és több éves emberek hónapokra terjedő utazásaim-

ban, 65 fonttal terhelve hasznos, vidám s fáradhatlan bajtársaim voltak.

A tengerpartokra utazó karavánoknál útközben kifejlődni szokott különböző s többnyire makacs járványokon kívül főleg a következő nyavalyák uralkodnak e népek közt: a himlő, mely időnkint beáll s olykor rettenetes pusztitást tesz köztük, mivel a beoltást nem ismerik. Rendesen ördögi bűbajos mivének tartják a himlőt, s elhárítására vagy meggyógyítására semmi orvoslást sem használnak, egyedül csak a haragos kiluluknak állatok vérével áldoznak, mindazonáltal a ragadós nyavalya korlátozására az általa megtámadott vidékeket örvonalok által elzárják.

A sűly elég gyakran mutatkozik s többnyire felette alkalmatlan bőrbetegségeket okoz, melyeket azonban többféle növényvel, különösen a „tije“²⁰⁾ szárított és porrátört levelével szerencsésen gyógyítanak.

A hideglelések, melyeket leginkább a meghütések okoznak; izzadás, gyakori érvágások és köpüzések által orvosolják.²¹⁾

A szembajok rendes periodikus betegségek, melyek tavasz kezdetével szoktak beállani, midőn a falevelek újra kifejlenek, de általában nem makacs lefolyásuak s egyszerű orvoslás, t. i. a „bábá“-nak nevezett kaktusféle növény főzetével történt mosogatás által meggyógyíthatók.

Annál súlyosabb a vérhas, mely általában rossz lefolyású, s melynek azért is sokan lesznek áldozatai, mivel bűbajos mivének tartják, melytől csak holmi véráldozattal igyekeznek megmenekedni.

A „tenia“ vagy „solitaria“ vagyis gelészta nyavalya itt egészen általános, de nem veszedelmes, noha eddigelé még semmi orvosságot sem találtak ellene ²²⁾).

A rüh itt rendesen szelid lefolyásu, egyedül langyos vízzel való mosogatás által több vagy kevesebb idő alatt meggyógyul, s mint észrevettem, közsem oly ragadós, mint az európai, de itt nagyon elterjedt.

Az erdők töltve vannak számtalan fajú illatos s orvosi növényekkel, s a bensülöttek sok orvosi növénynek ismerik tulajdonságait, de mivel a nyavalyákat a gonosz lelkek varázslatának tulajdonítják, azért leginkább a kimbandákhoz folyamodnak, hogy áldozatokkal a gonosz lelkek haragját megkerleljék, s épen a legsúlyosabb betegségekben nem használnak orvosságot. A kimbandák a halandók legálnokabb impostorai már kora gyermekésgöktől a tettetés és hazugság mesterségébe avatvák, a nép babonáját okosan ki tudják zsákmányolni s a betegségek elhárítására a legnevetségebb s a józan észszel egészen ellenkező módokat alkalmaznak.

A beteg tehetségéhez képest nagyobb vagy kisebb állatnak megáldoztatása után a kimbanda több jelenlévő előtt a betegnek házi isteneit a betegség oka s gyógyítása iránt kérdezi meg hangos szóval, a feleletet kérdéseire a hely közelében ügyesen elrejtett segédje ²³⁾ adja. Azután a lelkektől ekképp kapott választ a beteggel közli. A betegség rendesen a beteg testébe varázslat által bejuttatott holmi vas,

szövet, bőr s más idegen darabok jelenlétének tulajdonítottatik, mely tárgyakat a kimbanda már előre közelében a földbe rejtett vala el. Azután a beteg testét több helyen fehér és veres csikokkal mázolja be s oly állásba helyezi, hogy az említett s előre elrejtett tárgyak könnyen kezére lehessenek, s míg a betegnek leginkább fájlalt tagját tenyerével erősen simogatja s azután markával összeszorítja, úgy tetteteli, mintha belőle valamit erővel kihuzott volna, s ekkor az összetartott markát a jelenlevők előtt felnyitván, a földre ejti a vas, szövet vagy bőr-darabot. E műtétet mindaddig ismételteti, mignem a testből állítólag kihuzott darabokból jó rakást kuruzsolt a földre, s azután kijelenti, hogy most, miután a test a belé varázsolt idegen tárgyaktól megvan tisztítva, a bevett orvosi szerek sikeresek lesznek. S most a szükséghez képest belső, többnyire azonban csak külső orvosszereket alkalmaz a betegre.

Nem szenved kétséget, hogy a kimbandák sok és feltűnőleg jó tékony orvosi növények tulajdonságát ismervén, azok által szapora és szerencsés gyógyításokat eszközölnek, de minden tetteiket nevésséges és titkos babonafátyolba burkolják s a valódi gyógyszer s alkalmazása módját is nagy titokban tartják, azért általok lehetet len azoknak ismeretébe jutni. Csonttöréseket, mély vágásokat igen hamar tudnak meggyógyítani, de minthogy az orvosszerek, alkalmazása előtt, alatt s után a legotrombább szer-tartásokkal élnek, azért a beteg felgyógyulását inkább ördögi kuruzsolásuknak mintsem a gyógyszer hatásának tulajdonítja.

Mihelyt valaki meghal, azonnal a rokonok az elhunyt házába járulnak s a holt testet szövetekkel beburkolván s a földre vetett gyékényen a ház közepén kiterítvén, megkezdik a „námbi“-t (siratást). A néberek a halotti házon belül és kívül hangos jajgatással siratják az elhunytat s életében tapasztalt jó tulajdonait panaszszavakkal emlegetik. A férfiak a roszelemek elűzésére a halotti ház körül lövöldöznek. E közben az elhunytnek legjobb marháit levágják s elegendő kimbombót is megszereznek s azután a „pirouka-jaffa“-hoz (halotti tor) fognak. Ez az elhunytnek vagyonához képest néha sok napon és éjen át tartatik a már rothadásnak indult holttest közelében. A számosan egybegyültek étkekkel és italokkal bőven lakozva lármás dobok szava mellett éjjel nappal szünet nélkül járják a halotti táncot, míg a vén asszonyok fülhasító siránkozással jajgatnak, s mindnyájan a legnagyobb kicsapongásokkal dobzódnak, mignem a halotti torra beszerzett ételt és italt elköltvén, a holttest eltakáritásáról gondoskodnak.

Ekkor az elhunytnek legközelebbi rokonai²⁴⁾ a holttestet egy lepedőbe varrva hosszú póznára kötözik s ketten vállaikra vevén kihordják, nem a libáta ajtaján, de a kerítésben különösen e végre készített nyíláson. A halotti kíséret csak férfiakból áll, kik szünteleni puska-övdözéssel követik a holttestet. Miután a halottvivők az elhunyt házatól bizonyos távolságra haladtak, a holttest nehézségéről panaszkodnak s egyik a másikat taszigálni kezdi, hol előre hol hátra; mintha a halott nem akar-na a sirba menni, hanem visszafordulván, ismét há-

zában szándékoznék helyet foglalni. Erre egyik a közelállók közül különbféle kérdéseket intéz a halotthoz s felszólítja, hadd tudassa velök, a mit mondani akar s különösen ha valaki ellen panasza volna. Most egyik halottvivő a holttest fejét kezével úgy hajtja meg, mintha igent akarna mondani, s erre a halott s élők közti párbeszéd kezdődik.

Miért haltál meg atyafi? kérdi egyik kísérő, talán bűbájossággal ölt meg valaki?

Erre egyik vivő a halottnak fejét igenlőleg mozgatja. A kérdező aztán folytatja: Mond meg atyafi, kit gondolsz gyilkosodnak? s legottt több esmerős egyénnek sorolja fel nevét, mire a feje tagadó intéssel felel, mignem végre az álnok atyafiak a köztük már előre kijelölt áldozat nevét említik meg, mire a halott feje ismételve igent bólint. Most a halotti kíséret „tyá“! kiáltásra fakad, s a halotthoz ezen utolsó bucsuszavakat intézik. „Légy nyugodt, atyafi, a holtak országában, mert mi itt készen vagyunk halálotat megboszulni“! Végre a holttestet gyors léptekkel a számára már elkészített sirba viszik, melyet rendesen az út szélén ásnak, s melyben a holttestet vízirányosan hanyatfekve temetik el.

A magasra felhalmazott sírdombra az elhunyt által éltében használt különbféle házi edényeket, fazékokat, tányérokat, kosarakat, s ha több libáta tulajdonosa volt — több marha szarvat raknak, s azonfelül minden sírdombon hosszú póznára erősített fehér lobogót tűznek ki. A lövöldözéseket még a temetés után is három napig szokták folytatni, de már csak háromszor napjában, t. i. reggel, délben, és este.

A temetési szertartásokkal járó dorbézolásban az elhunytak vagyona vagy egészen, vagy nagyrészt elköltetik, sőt néha még az elhunytak gyermekei is eladatnak, ha másképp a halotti tor ki nem telik.

A fejdelem vagy atyjafiai temetése alkalmával jaj annak, ki utjában a halotti kísérettel találkozik, mert sem nemére sem korára nem tekintve megragadják s a fejedelmi sirhoz hurcolják, hol az áldozatra szánt személyek számát szaporítja. A fejdelem holttestének eltakarítása után az ugynevezett, valóban rettenetes „lun g u t a“²⁵⁾ kilenc napig tart.

A temetés után egy holnap múlva a búbajosági perlekedés kezdődik. Az elhunyt atyjafiai az előre kijelölt ellenfelöket²⁶⁾ a kimbandánál jelentik be. Ez rendszeren a környülállásokhoz képest úgy intézi el a dolgot, a mint neki legtöbb hasznot ígér. Megadja a panaszlónak a szükséges utasítást, melyhez magát szabnia kell, ezután a zsángón nyilván bevádolják a vélt bünöst, kire a halált szerző várázslatot fogják, s a bulongo itatra idézik meg. Eről már feljebb volt szó. †)

-
- 1) A kimbandák közt oly nagy az egyetértés és cimboraság, hogy soha egyik a másiknak véleményét vagy ítéletét meg nem hazudtolja, bár egészen esmeretlenek egymással s tán más más nemzethez tartoznak is. Erre nézve különös gondjok van a hozzájuk érkező panaszoktól alkalmas kérdésekkel megtudni, vajjon megke-restek-e már más kimbandát véleményadás végett, s mi-féle feleletet s utasítást kaptak tőle? S ezt megtudván, a szerint intézik el dolgaikat.

- 2) Az ily kényszerített kivándorlások nagyon gyakoriak e népek közt, a midőn egész családok a szomszéd tartomány határain tanyázva földieikkel, soha meg nem szüű csatározást folytatnak, mignem a fejdelem halála után az utódja által rendesen kihirdetett bünbocsánat folytán hazájokba visszatérhetnek.
- 3) Az „effetu kiroja milonga“ birságfoglaló, mely mint már feljebb láttuk, arányban van a később fizetendő birsággal, a foglalóul adott egy rőf szövetnek tiz rőf felelven meg. Pl. fejen tett könnyű sebesítésért jeladásul 4 rőf szövet követeltetik, tehát az összes birság, melyet annak idején a bünös leróni tartozik, 40 rőf szövetet tesz.
- 4) Igen gyakran megtörténik, hogy a fejdelemtől küldött rendes katonaság is, néha több napi haszontalan ostromlás után a lassankint egybeseregülő szomszédok segítségével visszaveretik. A győztesek ilyenkor a kézrekerített foglyokat lemetszett orral és füllel eresztik útnak. De azután ritkán lehet nekik helyben maradniok, mert nemsokára az összes katonasággal lesz dolguk, mely nek nem igen állhatnak ellen.
- 5) Az ily adóssági végrehajtások nagyon veszedelmesek az utazó karavánra nézve, mert a rendesen nagy számmal összeseregleni szokott föld népe, látván a jó alkalmat, könnyen rátámad a bekerített karavánra. Nekem ily körülmények közt már kétszer véres csatákat kellett a bennünket körülvevett ganguellákkal vívnom, kik csak több halott és sebesült árán tágitottak.
- 6) „Banzó“-nak nevezik a különféle europai árukból álló köteget, mellyel a belföldön rabszolgákat vagy elefántcsontot vásárolnak. De az ily kötegeben foglalt árúk értéke s mennyisége a különféle távolságokban tanyázó népek kereskedéséhez képest kisebb nagyobb. Bővebb felvilágosítás végett a következő részleteket igtatom ide:

Bihéországban egy fölserdült fiatal, férfi vagy nő rabszolga bánzója a következő értékekből áll:

4 rőf baeta, veres vagy kék durva posztó,

8 „ zuarte, kék pamutszövet,

8 rőf pintado, kék pamutszövet fehér virágokkal,
 16 „ fazenda de ley, ritka kockás szövet,
 40 töltés s néhány tűzkő,

1—2 palack égettbor.

Vagy az előbbi értéknek megfelelő másféle áruk, t. i.

1 lőfegyver, 24 rőf szövet, 50 töltés, 2 palack égettbor s némely apróságok, mint kargyűrűk, kések vagy gyöngyök. Vagy ismét más árukból, ha az eladónak jobban tetszik: 1 hordó (20 font) lőpor, 30 tűzkő s 100 levél papiros, 8 rőf szövet, 2 palack égettbor s némely apróságok.

Már a Bihétől beljebb éjszakkeletre hatvan napi járó földre levő Moropu birodalomban ugyanoly rabszolga bánzója a következő értékekből áll:

4 rőf baeta, 4 rőf zuarte, 4 rőf keszkenyő, 8 rőf fazenda de ley, 1 kis kötet fehér öreg szemű gyöngy, 5 arasz hosszú veres üveg korálfüzér, s ugyanakkora fehér porcellán korálfüzér.

Egy hatvan fontnyi elefántagyar ugyancsak Moropuban szintén az említett áron vásároltatik, esakhogy az elefántesontért adott bánzóba legalább még 50 töltést szoktak tenni, s ha az agyar 80 fontnál többet nyom, (azonban meg nem mázsálják, de csak nagysága szerint osztályozzák), az említett összeghez még egy lőfegyvert is adnak, s még talán egy gyapju pokrócot is, némi kevés értékű apróságokkal (tükör, kés, stb.) egyetemben. Ha pedig az agyar 100 fontnál többet nyom, akkor a felsorolt árucikkeken kívül még egy fiatal rabnót is adnak s aránylag több lőport. — Még odább keletre a Riambégysi folyamon túl a Kazembe tartományokban az elefántesontnak már ismét nagyobb ára van, az Ind tenger felől oda érkező arab s egyéb kereskedők miatt, kik szintén az elefántesontért járnak oda, de a rabszolgák ára felette csekély, mert a válogatott ifjak és nők bánzója rendszeren: 4 rőf baeta vagy panno da costa, 4 rőf keszkenyő, 4 rőf koromandel, 4 rőf kaluko (vagyis fazenda de ley), 10 arasz hosszú öreg szemű fehér

gyöngyfűzér s 5 arasz hosszú veres üveg korálfűzér. Az ott vásárolt rabszolgákat Nyembe, Dalán-houssi, Molondo és Gambos tartományokban elefántesontért és szarvasmarháért cserélik ki. A szarvasmarhát azután onnan még jobban délre hajtják s a mucimba népeknél elefántesontért cserélik ki. Vannak tartományok, hol a bánzók csak egyedül különféle színű gyöngyökből állanak. Erről más helyen.

- 7) „Kimbáló“-knak nevezik a karavánokkal utazó kereskedőket, kik tulajdon, vagy bizományba vett árukkal a beltartományi kereskedésre utaznak. Általában tapasztalt élénk emberek, néha tetemes vagyonnak (rabszolgáknak s szarvasmarháknak) jutnak birtokába.
- 8) Ez leginkább a nőknél vehető észre, s nekik a tündöklő fekete arcon valóban igen jól áll, s eléggé elárulja tüzes szerelmi szenvedélyöket.
- 9) Mint tapasztaltam, a kék szemet egyáltalán nem kedvelik s azt még az európaiaknál is feltűnő hibának nézik. Többször hallottam a nőket, a mint tulajdon személyem külsejéről bírálataikat egymással közlék, mondván: Ez a fehér ember magas és karcsu természeténél fogva szép ember lehetne, ha kék szeme s sárgaveres haja valami erdei állathoz nem tenné hasonlóvá; kár, hogy anyja nem fekete szemmel és hajjal szülte a világra.
- 10) Földieiknél az egyenes és finomabb metszetű orrot és ajkot sem kedvellik s az ezzel bíró embert „kalunguká“-nak nevezik s ravasz embernek tartják.
- 11) El sem képzelhetjük magunknak, mennyi gondot és dolgot okoz ezen népeknek a hosszú hajviselet. Gyapjas göndör hajuk ugyanis tömötten összeragadó csomókba bongyolódik, s igen jól kell megolajozni, hogy nagy munkával számtalan, igen vékony fodrokba sodortatva hajlékony lélógó állapotba tétethessék. S a esint kedvellő egyének kénytelenek azt minden 14 nap alatt legalább egyszer kibontani s újra fűrtökbe fenni.

E dolog kizárólag a feleségeket illeti, s érdekes látni, mikép a férj két vagy több fekete Venus közt a

földre terített gyékényen kényelmesen elnyújtózva nyugodtan hever mint holttest, míg azoknak kezei a makacs gyapjas haj helyes elrendelésén működnek. Az „epunta“ hajfonat teljes bevégzésére rendszeren 2–3 nap kell. — Nagy véteknek tartják a hajból csak egy fürtöt is elvágni, s a mi nekik a rabszolgák sorsában legijesztőbbnek tetszik, az a kurta haj, mely azokat a szabad egyénektől megkülönbözteti.

- 12) Rendszeren minden harmadnap szokták testöket zsirral v. olajjal bekenni, mert a nélkül a fényes, bársony tapintatú felbőr, kivált az asszonyoknál, elveszti színét s hamvassá durvává válik, főleg a hives hónapokban.
- 13) A portugál gyarmatokra utazó karavánok ujoneaitól gyakran lehet hallani az ott eltanult opera-áriákat énekelni vagy füttyülni. Fiatalszolgáim, mind a fiúk mind a leányok, miután félesztendeig körültem voltak, megtanulták tőlem a portugál nyelvet, melyen velök csak szokásbul beszéltem.
- 14) A „mutáka“ hadi balta, melynek éle a mi esákányainkhoz hasonlít, de füle nincsen, hanem a helyett több mint arasznyi hosszú, mindinkább hegyesedő nyulványa van, melynek tompa szeghez hasonló vége kurta s hajlott végű fa nyélbe van dugva s megerősítve. Ez eszköz borotva-élesre köszörülve kezökben hathatós fegyver.
- 15) A „diábite“ egészen oly szerkezetű mint az előbbi, de nem oly csinos, s annál sokkal nagyobb és nehezebb; valódilig a fejsze helyét pótolja nálök, s vele nemcsak a fákat házaik építésére vágják le, de az erdőket is kiirtják, midőn ott szántóföldeket készítenek. Ezen s a kapán kívül nincs is más földmivelő szerszámuk. A mutákát és diabitét mindig övükben szokták hordani.
- 16) A „hunya“ arasz hosszú s ökölnyi furkójú buzogány, mely a szép zsákáranda fekete és veres fájából, vagy az orrszarvú szarvából készül, különbféle hornyolásokkal csinosítva. Tetemes messzeségről ügyesen hajtva ütök le vele ellenségeiket.

- 17) A „zaga“ vagy „zagája“ öl hosszú és végén arasznyi hegyes éllel bíró vékony s hajlékony vas dárda, melynek közepén ott hol megmarkolják hosszú szőrű állat farkából való szakállos csomózat van megerősítve, hogy hajtáskor egyensúlyban maradjon. E fegyver az innét délre lakozó népek kezében, melyek megmérgezik s igen ügyesen tudják hajtani, sokkal veszedelmesebb, mint a kimbundáknál, kik nem tudják méregbe mártani s kik inkább a löfegyverben biznak.
- 18) Rendszeren a teherhordók 80—90 fontnyi teherrel egyremásra naponként 5 földirati portugál mfdet szoktak megtenni, s e mellett szűken s silány eledellel táplálkoznak. Mindazáltal sok napon át képesek egymásután utazni. 1855-ben a Lungé-bungo folyó mellett kilombómat, melyben valami 300 fegyveres ember volt, a Lucsázi ganguellák körülvették s csak több órai lövöldözés és harc után sikerült azokat szétvernünk s utunkat folytatnunk. Minthogy löporunk nagyobbrészt el volt költve, csak tartós utazással remélhettük a terjedelmes vad országokon keresztül veszély nélkül Bihéországot elérni, tehát 12 napig egymásután s naponként 7—8 órát gyalogoltunk s így értük el honunkat. Mindazáltal egyetlen egy teherhordó sem dőlt ki elfáradtan az útból.
- 19) Oly nagy a tisztelet vagy félelem, mellyel a család tagjai az ily öregek iránt viseltetnek, hogy hozzájuk csak a legnagyobb tartózkodás jelével közelednek, s kivált a nők csak földre borulva jelennek meg előttük, mert azt hiszik, hogy azok mint különös kedveltjei a kiluluknak csak az ezektől kapott intések által lettek képesek az életök ellen hihetőleg sokszor intézett varázslatokat megsemmisíteni.
- 20) A „tije“ bizonyos akác faj, melynek levele hosszabb és világosabb színű s végén némileg sárgára átmenő. E fának megszáritott s porrá tört levele veszedelmes sebeket is meggyógyít.

- 21) A vércöptük nálok gazella szarvából vannak készítve, t. i. használás alkalmával a léget nem tűz, hanem felső, nyitva tartott végén szívás által huzzák ki s azután a nyilást a nyelv segítségével viaszkkal ügyesen betapasztják. Ekkép jó sikerrel használják ez egyszerű eszközt.
- 22) Ohila tartományba tett utazásom alkalmával az oda valóktól megértettem, hogy a tenia ellen valami fél font tökmagvat héjastól megpörkölnek s éhgyomorra elköltének. De mi sikere van ez orvosszernek, azt még eddig nem volt módom megtudni.
- 23) E nevetséges jóslások mindig kivül a legközelebb erdőben történnek. A kimbandával mindig néhány segédje van. Az egész dolog lármás ének és csengőzaj közt történik, csak a kérdésekre adott feleletek halkkal s mindig sok idő vártatva tétetnek, mintha a föld alul jöttek volna, többnyire oly érthetlen módon, hogy a körülállók alig érthetnek belőlük valamit.
- 24) Vétéknek tartják az emberi holttestet megérinteni, azért csak az elhunytak rokonai kötelessége azt eltakarítani s ha az elhunytak rokonai nincsenek jelen s rabszolgái sincsenek, akkor a holttest temetetlen marad, mert ha valaki idegen emberek által parancsolná kivitetni, akkor azoknak a teendő tisztulási szertartásokra tetemes díjt tartoznék fizetni.
- 25) „Lungutá“-nak nevezik azon időközt, mely a megholt fejdelem eltakarítása utáni kilencednapra beáll, s a szó teljes értelmében szabad fegyverforgatást jelent. Ekkor az egész tartományban a legnagyobb rendetlenség áll be, a különben is gyenge társasági törvények egészen elenyésznek s rettenetes fejtelenség uralkodik, az élet-és vagyonszállás egészen megszűnik, az erős büntetlenül támadja meg a gyengét. A rég elfojtva tartott bosszúvágy most szabad tért nyerve véres nyomokat hagy maga után. Csak számos fegyveres kíséretében lehet ilyenkor egyik helyről a másikra utazni. Végre a táborba szállott új fejdelem véget vetni parancsol a fejtel-

ségnek, de a vadindulatú népek csak több nap mulva esendesednek meg s térnek az engedelmességre.

26) Rendesen régi haragból gyűlölt, vagyonos s számos családi taggal bíró személyeket szoktak e képzelt vétékkel bevádolni, kik ha a veszélyről annak idején tudomást vesznek, s ellenségeik erős pártját látják, többnyire gyors futással menekülnek, semhogy a bulongo ital folytán magok és családjok romlását bevárják.

†) Az afrikai népek magán és köz élete s összes szokásai egymáshoz nagyon hasonlók; a kaffirok, hottentottok, bajejék-, ovampók- s más déli népekről Moffat, Livingstone, Galtón és Andersson munkáiban a feljebbiekhez hasonló dolgokat olvashatunk. Wilsonból pedig meggyőződhetünk, hogy az egyenlítőől éjszakra lakó szerezények közt is hasonló intézmények és szokások uralkodnak.

H. J.

IX. FEJEZET.

A kimbunda tartományok részletes leírása.

Már fentebb volt alkalmam megemlíteni, hogy a különbféle, egymástól független kimbunda tartományok négy és fél szélességi s öt hosszúsági fokon terjednek el, s hogy e tartományok népei ugyanezen nyelvvel és szokásokkal élnek, de különben nemcsak országlati egyetértés nélkül, sőt nagyobbrészt mint egymásnak eltökélt ellenségei örökös háboruságban élnek.

A kimbunda országok a déli szélesség 9- és 14 $\frac{1}{2}$ -dik s a keleti hosszúság 13- és 18-dik fokai közt terülnek. Határjokat éjszakra és keletre a Koanza folyam képezi, mely délkeletről hatalmas ivhajtással nyugotnak folyván a kimbunda tartományokat a kimbándi ganguelláktól s alább a portugál birtokoktól választja el. Nyugotra az Atlanti tenger határolja, délre a Kuparol vagy Rio S. Francisco, de közönségesebb néven Kibángulula folyó torkolatjától kezdve forrásaig s ettől beljebb egész a Koanza folyam forrásaig terjedelmes vadon pusztaságok választják el a munyemba ganguella népektől. Kiterjedésöket valami 7300 □ mérföldre (18 mérföldet egy fokra számítva) becsülöm, az összes népességet pedig 1,880,000 lélekre, minden mfdre

256 lelket számítva. A kimbunda tartományok ez összes lakosságából a kiszáma, mupinda, muszumbe, luszeke, munyemba és maszongo népek, számra mintegy 300,000 lélek, tulajdonkép nem tartoznak a kimbunda néptörzshöz, s más nyelven beszélnek, mint a kimbundák, de nyers szokásaikra nézve meg-egyeznek kimbunda szomszédaikkal.

Kiszáma.

A Koanza folyam a portugál birtokoktól választja el, nyugotra az Atlanti tenger határolja, délre a Longa folyó a mupinda népektől választja el, végre keletre Libollo tartomány határos vele. A tartomány kiterjedését 200 □ mérföldre, a lakosság számát 25,000-re számítom; ezek két, egymástól egészen független főnök igazgatása alatt élnek.

A tartomány két részre, alsó és felső Kiszámára osztatik. Az első a tengerpartok hosszában részint sík, homokos földekből, részint kopár sziklás hegyekből áll. Éghajlata meleg és száraz, a földet csak kevés csekély vizér öntözi, s az időszakos esők is gyérek, miértis a lakosok gyakran a nagy szárazság miatt otthagyják helységeiket s a Koanza és Longa folyók partjaira vonulnak, hol nagyobbbrészt mivelt földjeik is vannak, melyeken maniokot, kukoricát, maszángót (pisorgum), maszábólát (re mais minima) és makondit (bab) termesztenek.

Kisebb nagyobb, egymástól rendetlen távolságra elszórt valami 300 helységeik közül legnevezetesebbek:

Demba, 6 mfdre a tenger partjától, kopár magaslaton épülve, alsó Kiszáma főnökének székhelye; 2000 lakosa leginkább sóbányászattal foglalatoskodik. Nagy szüke levén itt az ivóviznek, a lakosok a vidékőkön nagy bőségben termő roppant vastagságu imbundero fákból, melyek könnyen furhatók, vitzartókat készítenek, midőn puha belöket különös ügyességgel felülről lefelé kivájják. A fák e kivájt állapotukban is tenyésznek s az eső vizét fel-fogván, valóságos vitzartókul szolgálnak.

Demba helység közelében a hasonnevű kősóbányák vannak. Az itt kifejtett söt másfél arasz hosszú s mintegy 2 fontot nyomó, hengerded darabokban, öt ily darabot egy nyalábba kötvén, messze Afrika belsejébe viszik, hol a különböző távolságokhoz képest nagyobb vagy kisebb értékű pénz gyanánt forog. E sóbányák kimeríthetlenség, könnyű munkával mivelhetők s a legjobb söt szolgáltatják, milyent sehol másutt Afrikában nem találtam. Kár, hogy a portugál kormány ezen nagyon kezére eső kincset már régóta nem vette birtokába.

Felső Kiszáma az éjszokról elnyúló hegylánc ágazatjain terül, azért éghajlatja alsó Kiszamáénál jóval mérsékeltebb, s nagyobb részint veres agyagból álló s az időszakos esözések által bőven áztatott földje nagyon termékeny. Számos vízerektől öntözött völgyeit változatos tenyész s magas erdők borítják, de a rest lakosok a már említett élelmi szereken kívül egyebet nem termesztenek. A sziklás magaslatokon madárfészkek gyanánt épített helységek száma talán 400-ra rúg, köztük első helyen áll: Kitel-Kamásingi, mely köves magaslaton

épült s a felső kiszámák főhelye 1500 lakossal, kik részint a hegyen található sziklabarlangokban laknak.

Kiszáma házi állatai: kevés számu, apró fajta szarvas marha, annál több juh, kecske és sertvés, a szárnyasokból pedig sok tyúk. Vad állatai a már említett fajok. Ismeretesb növényei: a kopálmézgafa, a dendéepálma és festőmoh; ¹⁾ de kivált a tartomány felső részében bizonyosan sok még eddig ismeretlen hasznos növényfajt lehetne fölfedezni.

E tartományt csak a Koanza folyam választja el a portugal birtokoktól s a portugal gyarmatok fővárosa alig hét mérföldre van, azért csodálkozunk lehet rajta, hogy a portugal kormány azt már régen el nem foglalta, ²⁾ annál is inkább, mert jó ürügyet talált volna a naponkénti zaklatásokban, melyeket a barbár és vadindulatu kiszámák a portugal birtokoknak okoznak. †)

Mupinda.

Éjszakra a Longa folyó, keletre Kiszála és Ombuim tartományok, délre a Kuvo vagy Keve folyó s nyugotra az Atlanti tenger határolják; 120 □ mérföldnyi területén valami 20,000 ember lakik, kik szintén egymástól független két főnököt uralnak.

A tartomány alig 10—12 mérföld széles s két rohanó folyó közzé van szorítva, melyek az időszakos elöntések alkalmával különösen a tengerhez közelebb lapályokat elárasztják, s azokon a vizek apadása után is sok kisebb nagyobb mocsárt és tavat hagynak hátra. Igen alkalmas a földmivelésre, ki-

vált pedig a baromtenyésztésre. Lakosai sokkal sze-
 lidebb és békésebb indulatúak mint szomszédjaik,
 földmivelők, pásztorok s ügyes vadászok. Sok ma-
 niokot, kukoricát, maszángót, maszábólát, babot,
 tökököt, dohányt és amendiumot (?) termesztenek.
 A számos szarvasmarhát, juhot és kecskét a száraz
 hónapokban a Longa folyó által képezett s mindig
 dús növényzetű szigeteken legeltetik.

E szigetek közül legnagyobb a Kápollo, mely
 5 mérföld hosszú, de lakott helység nincsen benne,
 mert alacsony s magas vizálláskor a folyó által
 nagyrészt elöntetik. Sok elefánt és viziló is tanyázik
 rajta, mely vadállatokat a lakosok kitűnő ügyes-
 séggel tudnak vadászni. 3)

Az éghajlat általában egészségtelen, az esős év-
 szakban elöntött földből a nagy melegség veszedel-
 mes betegségeket okozó gőzöket fejt ki; de a tar-
 tomány keleti, magasabb fekvésű része egészsé-
 gesebb.

Az alsó kerületnek 250 helységei közül fel-
 tűnik: Kazánza, mely 3 mérföldre van a tenger
 partjától, a hasonló nevű tó mellett, a főnök székhelye;
 2000 lakosai hires elefánt- és vizilóvadászok.

A felső vagyis keleti kerület, mely a Háma
 hegylánc ágazatjain terül el, valami 300 helységet
 foglal magában, melyek közt első helyen áll: Káhi,
 a Háma hegység oldalán, nem messze a Muzsinzi
 folyótól, a főnök székhelye, 2500 lakosai szorgal-
 mas földmivelők. E helységtől keletre egy negyed
 mérföldre s 14 mérföldre a tenger partjától a felsé-
 ges Káhi vizzuhatag van, melyet még eddig senki-
 sem írt le.

A Muzsinzsi folyó a báilundói hegyekből kifolyván, s délkeletről éjszaknyugotra menő futásában Ombuim hegyes tartományt elhagyván, az éjszokról délre huzódó Háma hegyláncon tör keresztül s itt alkotja a több mint 300 láb magas víz-esést. A szűk hegyhasadékban összeszorított folyó elsőben valami 80 foknyi lejtőn tajtékozva az útjában szélesen kiálló sziklasíkra rohan le, s erről azután iszonyu robajjal még valami 150 lábnyi mélységbe függőlegesen zuhan; a nagy eséstől megtört víztömeg köd alakjában magasan felszáll a légbe.— A vizzuhatagot haragos zöldszinü dús növényzet már messziről jelöli, zúgása pedig kivált az esős évszakban 5 mérföldre hallik; közelről tekintve a felséges jelenet bámulatot s félelmet gerjeszt a meglepett vándorban. A folyó az esés után sebesen, de rendes mederben folyván, a Longa folyóba ömlik.

Mupinda tartomány terményei ugyanazok mint Kiszamáéi; csakhogy több elefántja és vizilova van. Az elefántok száma napról napra fogy, de a vizilovák, úgy látszik, mindegyre szaporodnak s a Kuvo és Longa folyókban a hajózást veszedelmessé teszik. Ugyanazon folyókban igen sok krokodíl is van, melyek itt nagyon vérengzők, hogy halálos veszedelem nélkül a vizek partjára sem lehet menni, sőt a hajózást is veszélyeztetik, mert megtörténik, hogy az evezőket összezúzzák s a kisebb ladikokat feldöntik. Azért a csónakon menők mindig nagy zajt ütnek s gyakran lövöldöznek, hogy a veszedelmes szörnyetegeket elriasszák.

Szumbe.

Határai éjszakra a Kuvo vagy Keve folyó, nyugatra az Atlanti tenger, délre a Kubále vagy Ánhám-dánda folyó, keletre Szelles és Ombuim tartományok. Éjszokról délre a tengerpart hosszában 25 mérföldre terjed, míg szélessége nyugatról keletre a 8 mérföldet meg nem haladja. Összes népességét 35,000 lélekre becsülöm, kik egymástól független, három főnök alatt élnek.

Éjszaki részén a Timba kerület van, melyet a portugálok általában Ó-Benguelának (Benguelha velha) neveznek, s mely a Kuvo folyó hosszában terül. Földje igen termékeny, s a már említett élelmi szereket termi, számos s szép fajta szarvasmarhát is táplál. Éghajlata meleg s nagyon egészségtelen. Több mint 200 elszórt helységei közt legnevezetesebb Timba, a főnök székhelye, 1500 lakosai szorgalmas földmivelők és marhatenyésztők, s jó egyetértésben élnek az európaiakkal s velök kopálmézga, viaszok és festőmoh-kereskedést üznek.

A tengerparttól befelé valami 5 mérföldre több kialudt tűzhányó van, melyeket magasra felhalmozott láva és hamu környez; közelökben gazdag kénkötelepek vannak, melyek azonban, mint tapasztaltam, még ki nem bányásztatnak.

A tartomány közép része felett az alattvalóinak száma által hatalmas s nagy befolyásu Gunza főnök uralkodik, ki mint a muszumbe triumviratusnak elnöke általában ismeretes. Több mint 300 helységei között legnevezetesebbek: Gunza a Szumbe vagy Labongo folyó torkolata mellett. E folyó ke-

leten Bailundoországbán, hol Dsámbe nevét viseli, veszi eredetét s nyugotra folyván s az Ombuim hegyes vidékekről alázuhanván, sok kanyarulattal a Szumbe földeket termékenyíti, s végre szelid hömpölygéssel a tengerbe ömlik. Gunza a főnök székhelye, erős fakerítéssel védett, szép incendéra fákkal árnyékolt, 2000 lakost számláló helység.

Singe két mérföldre van Gunzától, ugyancsak a Szumbe folyó mellett, nagy dendée pálmaerdő közepett; gyönyörű regényes fekvése s 2000 szorgalmas földmivelő lakosa miatt nevezetes.

Poálho még 3 mérfölddel feljebb van mint Singe, s szintén a Szumbe folyó közelében, meredek hegy oldalában épült. A hegyről meglepő és bájoló kilátás esik a magasról tájékozva lerohanó s azután a pálmaerdő alatt gyönyörű kanyarulatokkal elki-gyózdzó, ezüstös vizű folyóra. A helységnek mintegy 1500 lakosai szorgalmasan termesztik a maniokot, kukoricát, babot, amendumot és dohányt, mely cikkeket azután a tengerparton elszórt európai telepekre kihordván, tetemes kereskedést üznek.

A folyó déli partján, közel a tengerhez Novorredondo ††) portugál prezidium van, mely a múlt század végén épült várból s valami 200 házat számláló helységből áll. A fellegvár a tengerhez egészen közeledő gúlaalakú hegytetőn van építve; kilenc ágyuja nagyobb része rézből van öntve s 6 fontos, kár, hogy az ágyuknak alig fele van használható állapotban s felszerelve, a többi hasznavehetlen. A vár köfalai jó karban vannak, s különösen Da Silva Cruz Zakariás, ki otlétemkor a vár parancsnoka volt, nagy érdemet szerzett magának a várfalak

helyreállítása s kitatarozása által. Jó egyetértésben élvén a lakosokkal, ezektől önkénytes adakozások útján kapta meg az erősség helyreállítására szükséges költséget, s nem kellett a kormány pénztárát igénybe vennie.

A helység a vártól keletre meredek halmokon s völgyeken terül el rendetlen alakban, némely ház köből s két emeletre van építve s csinos külseje által feltűnő, ezek közt az első helyet a templom érdemli meg. ⁴⁾ De a helység nagyobb része a vár-ágyuk védelmén kívül esik. A lakosok kisebb részét európai portugálok teszik, a többi benszültöt mulát és fekete, kik a földmivelést egészen elhanyagolva egyedül a belföldi kereskedéssel foglalkoznak, mely néhány év előtt kizárólag csak rabszolgavásárlásból állott. E kereskedés oly nyereséggel járt, hogy sokan roppant gazdagság birtokába jutának. Most tilos levén a rabszolgakereskedés, a kereskedelem főcikkei: kevés elefántcsont, viasz, több kopálmézga és festőmoh. E cikkeket a független belföldi népek viszik oda eladásra. De e kereskedés kevés nyereséget hajt s mindinkább hanyatlik, miértis a helység mind szegényebb és népetlenebb lesz.

Itt ismét fájdalommal kell megjegyeznem, hogy a portugál kormány mind a mellett hogy itt már valami 90 év óta létezik a prezidium, a benszültöttek mivelődésére mitsem tett; s ámitás nélkül állithatjuk, hogy a portugál kormány uralma csakis addig ér, meddig a vár ágyúinak golyói érnek. ⁵⁾ Mi legyen ennek oka, azt meg nem foghatom. A benszültöttek legyőzhetlen ereje nem lehet oka, mert ők legfeljebb 5—6000 rendetlen fegyverest képesek

összeszedni, s ezzel a minden oldalról könnyen hozzájók férhető rendes, s ágyukkal fölkészült, bár sokkal kisebb európai fegyveres erőnek nem képesek ellentállani. A benszülöttek megszelidíthetlen vad indulata sem lehet oka, mert ők szorgalmas földmivelők és baromtenyésztők s ügyes tengeri halászok, sőt egyedül ők tartják el élelmiszerral a prezidiumot, hol naponkint számosan közülök megfordulván s az idegenekkel hosszú idő óta közlekedvén már félig civilizálva vannak, annál is inkább, minthogy már eredetileg nyájas természetűek. Végre még az sem lehet oka, hogy a hódítási munkával járó költség nem téríttetnék meg. Mert a népes tartománynak több folyó által termékenyített völgyei, nagy kiterjedésű dendée-pálma erdői s számos marhacsordái elegendők arra, hogy a meghódított népnek zsarolása nélkül a hadi költség megtéríttethessék. S azután a benszülöttek sorsa anyagi és szellemi tekintetben megjavulhatna, mert a civilizatio áldásaiban részesülnének, holott most még folyvást a babonájokból származó undok anthropophagia vétkében léledzenek s a portugál útegek láttára egymást kanibáli módon felfalják. 6)

Délre nem messze Novo-Redondótól a Kikombo vagy Ambuvido folyó torkolatja van. E folyó forrása Bailundo hegyeiben van, nyugoti útjában Szelles tartományt hasítja s azután a tengerbe szakad. A folyó déli oldalán, torkolatjához közel, a hasonnevű portugál faktoria van, mely földbe ásott fából épült, szalmával fedett 16 házikóbol áll. Lakosai két braziliait kivéve portugálok, kik még csak néhány év előtt egyedül rabszolgakerekedés-

sel foglalkoztak, most pedig viaszk, kopálmézga- s festőmohhal kereskednek.

A kereskedő telep alacsony s a folyó időszakos elöntéseinek kitett helyen épült, azért igen egészségtelen s ez az oka, hogy soha európai telepítvényesekkel nem gyarapodott, noha meglehetősen jó kikötője van.

A teleptől keletre, 2 mfdre, közel a folyó északi partjához, az egyedül független benszülöttektől lakott K i k o m b o helység van, iszonyu gránit szikláktól környezve, a harmadik főnök székhelye. E helységnek 1700 lakosa van, kik földmivelők, pásztorok s tengeri halászok; az úszásban oly ügyesek, hogy a tengeren a hullámok és szélvész ellenére bátran és könnyen hihetlen messzeségre úsznak, kis darab bambuszfát tartva bal hónuk alatt. De az európaiak iránt nem oly nyájasok, mint a tőlük északra lakozó testvéreik, minek okát azonban, mint értesültem, a faktoriákon lakozó európaiak kemény és igazságtalan bánásmódjában kell keresnünk.

A szumbe vagy muszumbe népek általában magos s izmos testalkotásuak; európai szövetekbe öltözködnek; az asszonyok sajátságos hajviselet által tűnnek ki, t. i. hajokat a hálánték mellől felnyúló két hegyes szarvba fonják. Munkás, s az európaiakkal általában jól megférő emberek, kár, hogy az említett fertelmes emberevési szokást még le nem tették.

Délre a pusztá tengerpart mentében egészen a Bálomba folyó torkolatáig, egymástól különböző távolságra elszórt öt európai faktoria létezett, de azokból a következő négy: Kibángxyula, Ki-

szengi-itu, Kiszenge-néne s Rio-Tapádo 1852-ben a szomszéd zsvány szellesi népektől elpusztított, s most még csak az Egyiptom nevű telep áll fenn. E telep a Balomba folyó torkolata mellett épült, mintegy 40 házból áll, melyek részint kőből épültek és cseréppel fedvék. Silány készületű ágynüteg védi. Lakosai nagyobb része európai fehérek, a többiek benszüilött mulátok, kik az odább keletre lakozó muszelles népekkel kereskedést üznek, melynek cikkei: jó mennyiségű kopálmézga, festőmoh s élelmiszerek. A telep rendszeren minden évben egyszer vagy kétszer szokott a szomszéd rabló népektől megtámadtatni, de még eddig a százszorta nagyobb, otromba erőt is szerencsésen visszaverték az ágyúk segítségével 7).

A telep éghajlata általában véve meglehetősen egészséges az európaira nézve is, mit a szép Balomba folyó kristály tiszta s frisítő vizének köszönhetni.

Hét mfdre odább délre a Kubále folyónak ugynevezett Anhamdánda torkolatánál Anha portugál telep volt, melyet a muszelles népek egészen elpusztítottak, leöldösvén vagy rabszolgaságba hurcolván lakosait. Azóta a folyótól termékenyített szép vidék művelő kéz nélkül van. 8) Ettől szintén valami 7 mfdre délre Lubito faktoria van, hol a kormány mészégető kemencéi vannak; itt nem kőből, de a tengeri kagylók héjából égetik a meszet. Ezen szállást is már többször megtámadták az említett rablók, de minthogy a part melletti szigeteken épült, azért nem oly könnyen férhetnek hozzá. A tengerpart hosszában számos ily sziget van, melyeket keskeny de mély csatornák választanak el egymástól. E szigeteket

sűrű mángofák borítják, ezek a kormány tulajdona s a hadi hajók számára a szükséges tüzfát szolgáltatják, épületi fának is alkalmasok. E helység éghajlata nagyon meleg és egészségtelen; 40 lakosa sem talál itt ivó vizet s dereglyéken szállítják Benguelából, vagy a jó két mfdre levő Katumbéla folyóból szárazon viszik oda, mert a folyó torkolatja a hajózást meg nem engedi. A Katumbéla és Kugarol vagy Rio S. Francisco vagy Kibángulula folyók közt van Benguela, mely a mundombe népségek területén épült. Ezek a tengerpart hosszában 20 mérföld hosszú területen élnek s három különböző felekezetre oszlanak. A mundombe an Katumbéla nevűek a folyó mentében tanyáznak; a mundombe a Gyitunda, vagy közönségesen dombe pequeno (kis dombék) nevűek Benguela város környékén a Belo és Bimba tavak körül lakoznak; végre a mundombe an Kinzámba, vagy közönségesen dombe grande (nagy dombék) nevűek odább délre laknak s a legszamosabbak s legvagyonosabbak.

A Kugarol folyótól délre levő országok és népek leírását munkám második kötetében fogom közleni, most éjszakra fordulunk, a forró, hegyes, kopár Makángón keresztül, hol az éjszokról délre a tengerparttal csaknem egyenközű irányban elnyúló hegyláncok tetején a tulajdonképeni kimbunda népektől lakott tartományok kezdődnek.

Gánda.

Határai éjszakra a Kiszángysi birtok, keletre s délre rengeteg pusztá erdőségek, nyugotra a még rengetegebb Makángók. 150 □ mérföldnyi területén

valami 30,000 ember lakik, kik egy rajtok önkényes hatalmat gyakorló szóba alatt élnek. A magas sziklás hegyektől körülvelt mély völgyeket csak hegyi patakok öntözik; ezek közt nagyságával kitűnik az Ommáte, mely a keleti vadonyokban eredve a tartományon keresztül foly s az ott találkozó vízereket magábaveszi s azután a délnyugoti részen elfolyó Katumbélába ömlik. A tartomány éghajlata bár meleg, mégis egészséges. A rengeteg erdőkben sok kopálmézgát szolgáltató fa van s a lakosok a mézgát Benguelába szállítják s tetemes kereskedést üznek vele. De a mi őket leginkább foglalatostudatja, az a szünetnélküli rablás, mellyel a szomszéd népeknek s kivált az utazó karavánoknak nagy terhére vannak. ⁹⁾ Azért a gándabeliek még messze földön is rettenetes haramiák hírében állanak. A földmivelés maniok, kukorica, bab és dohánytermesztésből áll. A baromtenyésztés itt nagyon csekély, mert mikor szarvasmarhára vagy juhra szükségök van, a délre lakozó szomszéd népeket keresik föl, s ezektől ingyen veszik el. Számosabb a tertvés meg tyúk.

A vason kívül alkalmasint más kincseket is rejt magában e tartomány földje, de a vad indulatu lakosok a tudományos kutatásokkal foglaltatos jövevényt nem igen békésen fogadnák.

Sok apró, s többnyire magas sziklákra épült helységei közt kitűnik: Ommáte vagy Nomáte a tartomány közepén, a fejdelem lakhelye, feltornyosodott hegyen épülve, honnan szép kilátás esik a rengeteg erdőkre s az alatta elterülő mély völgybe, melyben az Ommáte folyó kigyószik el dús növény-

zet között. Ommáte helységet vakolat nélkül összehalmazott kőből rakott fal keríti, az ily kerítőfalat a benszülöttek „g a n g u é“-nak nevezik; 1500 lakosai vakmerő zsványok.

Nyugotra esik a Kibonga kerület, melyben valami 120 helység van, ezek közt kitünik Lunga, mely szintén magas hegyen épült s erős gangue kőfallal van kerítve; 1200 lakosa kopálmézga-szedéssel s ráblással foglalkozik. A Lubi hegyi patak a helységgel szemben álló hegyen keresztültörve két szép vizesesen zuhog le s a vidéknek regényes tekintetet kölcsönöz; a mély völgyet elhagyva a nyugatra folyó Katumbélába ömlik.

Délre van a Dsámbe legnépesebb kerület, melyben valami 200 helység van. Lángángumbi fellegvárként magas sziklahegyen épült s kőfallal van kerítve; 1500 lakosa van. Nem messze e helységtől a Dsámbe hegyi patak csörgedez.

A tartománynak csaknem hozzáférhetlen hegyes erdőiben még sok elefánt tanyázik, mi e vidéken jelenleg ritka tünemény, mert vagy 10 esztendő óta a tartós vadászatok miatt az elefántok a tenger partjáról a messze belföldre menekültek.

Gándától éjszakra Kiszángysi tartomány van, melyet már feljebb leirtam. Azon tulnyugatra Szelles tartomány fekszik.

Szelles.

Határai éjszakra Ambuim tartomány, keletre terjedelmes lakatlan erdőség, melyen túl a bailundo népek laknak, délre Kiszángysi, nyugatra a Makángók. 150 □ mérföldnyi területén valami 75,000 em-

ber lakik, kik egymástól egészen független több kis főnök alatt vannak. Mint Gánda ugy Szelles is az éjszakról délre elnyuló hegységen terül el, de több folyótól öntöztetik s ezért termékenyebb mint amaz s valóságos élestára a terméketlen tengerparti vidéknek. A tartomány számos vízerei között legnagyobbak: a Balomba, mely nagy kanyargásokkal a tartományt keletről nyugatra keresztülhasítja s Egyiptomnál a tengerbe szakad; a Rio-Tapádo, mely Bailundo tartományban ered; a Kikombo.

Éghajlata meleg, de egészséges. Kár, hogy különben munkás és szorgalmas lakosai, kik naponkint a közel portugál birtokokból hozzájuk szökött bünnös rabszolgákkal szaporodnak, dühös útonálló haramiák s undok emberhusevők. Ez utálatos vétek oly általános nálok, hogy nincs vigalmok, melyen egy vagy több embert meg ne emésztenének. Többnyire a varázslat miatt elítélt egyének, a hadi foglyok s betegek szolgálnak ez embertelen lakomára.

Kereskedési cikkeik a nagy mennyiségű élelmi szerek, melyekkel a tengerpart lakosait is ellátják, a kopálmézga, viaszok, festőmoh, s a csiga héjából készült dongo ékszer. Mindezekért Novo-Redondo és Egyiptom prezidiumokban európai árukat cserélnek be. Szarvasmarhájok kevés van, de juhot, sertvést és tyúkot sokat tenyésztenek. Több helyen jó vasat találnak.

Az uralkodó főnökök közt leghatalmasabbak: Tunda főnöke, mely helység a déli részen, hasonló nevű hegyi patak mellett kúphegyen van építve, 2000 lakossal, kik szorgalmas földmivelők, de félelmes útonálló haramiák is. Kám era főnöke, mely

helység szintén hegyen épült, környezve regényes völgyektől, melyeken a Vizika hegyi patak kigyózik el. Kámara 1500 lakosai a dongo ékesség készítésével foglalkoznak s élénk kereskedést üznek az európai telepekkel. Kinyánda főnöke, e helység a Balomba folyó mellett épült, 1200 lakossal, kik földmivelők s kopálmézaszedők.

A közép tájon Holondondo és Gyikuma szóbák uralkodnak, mindegyike valami 200 helységet bír, melyek közt a főnökök hasonnevű székhelei legnevezetesebbek; mindegyiknek valami 1500 lakosa van, kik szorgalmas földmivelők, kopálmézaszedők, dongokészítők s kereskedők. Földjüket a keletről nyugatra futó Tapádo folyó termékenyíti.

Mindezen főnököket birtokával és népességével felülmulja a tartomány éjszaki részén uralkodó s nem oly zsivány életű Kulembo-Kuabándi szóba, ki valami 300 helységen uralkodik, melyek közt legnagyobb Kipánda, a Kikombo folyó mellett, magaslaton, erős gángue kerítéssel, 3000 lakossal, kik földmiveléssel, baromtenyésztéssel; kopálmézaszedéssel s dongokészítéssel s kereskedéssel foglalkoznak.

Ambuim vagy Ombe.

Határai éjszakeről Kiszáma és Libollo, keletről Kibála és Bailundo, délre Szelles, nyugatra Szumbe és Mupinda tartományok. 200 □ mérföldnyi területén valami 75,000 ember lakik, kik egymástól független, de a nemességtől szűk határok közé szorított hatalmu 3 főnököt uralnak. Ezek közt leghatalmasabb

a tartomány déli részén Lumbo a Tena kerület főnöke, ki valami 300 helységen uralkodik. Ezek közt első helyen áll: A s z á n g o a Szumbe folyó közelében, hegyoldal meredekjén épülve, honnan szép kilátás esik a pálmafákkal szegélyezett folyóra. Aszán-go a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik a földet mivelik s viaszkkal és kopálmézgával kereskednek. E helység a spanyol születésű Mera Jeromos gyászos haláláról nevezetes. ¹⁰⁾

A tartomány közép részén Ongysila és Hánda kerületek vannak, mindenike valami 200 helységgel, melyek közt legnevezeteseb Ongysila, sziklás magaslaton, a főnök székhelye, 2000 lakossal, kik a földet mivelik s kopálmézgával és festőmohhal kereskednek s általában az európaiakkal élénk közlekedésben vannak. Ettől éjszakeletre esik Hánda kerület, melyben J u t u helység van, a Háma hegység tetején, a főnök székhelye, 2000 lakossal, nem messze a Muzsinzsi folyótól.

E tartomány lakosai izmos, szép testalkotású emberek, leginkább földmiveléssel és kereskedéssel foglalkoznak, maniokot, kukoricát, maszambálát, ¹¹⁾ maszángót, ¹²⁾ babot, tököt, burgonyát, amenduimot és dohányt termesztenek, s elefántcsonttal, viaszkkal, kopálmézgával és festőmohhal kereskednek. Sajnos, hogy e békés életű népek is emberhússal élnek, sőt azt nyilvánosan is árulják. Eltérőleg az általam látogatott délafrikai népek szokásától a házastörést minden különbség nélkül halállal büntetik.

Libollo.

Határai éjszokról a Koanza folyó, mely azt a portugál birtokoktól választja el, nyugotra Kiszáma, délre Ombuim, keletre Háko és Kibála tartományok. 150 □ mérföldnyi területén mintegy 40,000 lakos van. E tartomány borítva van sziklás hegyektől, melyek közt hegyi patakoktól öntözött völgyek nyúlnak el. Az éghajlat egészséges. A völgyekben elég élelmi szer terem. A Koanza folyam hosszában dendéepálma-erdők terülnek el, s a lakosok sok pálmaolajt készítenek. Libollo lakosai középtermetű, békés, s az idegenek iránt nyájas indulatú emberek, mert régóta a szomszéd portugálokkal kereskedési viszonyban állván, félig civilizáltak. Az általok készített különféle pamutszövetek (tánga és mabálla) a belföldön ismert s keresett cikkek.

A tartomány fő nevezetességeihez tartozik a nyugoti részén levő Mulondo-Zambi (Lelkek hegye) nevű tűzhányó, mely egyetlen ismert, munkás tűzhányó Déli-Afrikában. Kopár hegyek környezik, melyek fölé magasra emeli kupdad tetejét a tölésérrrel, mely időről időre, három négy órában egyszer törik ki. Tompa zugás után gőzfellegbe burkolt, félőlnyi átmérőjű s két ölnyi magasságra felnyuló lángoszlop száll fel. Etümenény többször egymásután ismétlődik, de a lángoszlop mind kisebb lesz. Végre mintegy 10 perc múlva tökéletes csend áll be, s ekkor csak a tűzhányó közelében a levegőt eltöltő kénköszagot érezni. A benszülöttek azt vélik, hogy ott a megholtak lelkei lakoznak, s

azért nem bátorkodnak a hegyet megközelíteni, annál kevesebbé ott meghálni.

A tartományon sok korlátolt hatalmú főnök uralkodik. Legnevezeteseb helység L u n d a, *) mely sziklahegyen épült, a főnök székhelye, 1500 lakossal; a hegy alatt Luinda hegyi patak foly.

Libollo népei sokat szenvednek Kibála és Bailundo népei berontásaitól, de sziklás hegyeiktől védve még eddig megtartották függetlenségöket.

H á k o v a g y O á k o.

Határai éjszokról a Koanza folyam, keletre és délre Bailundo, nyugotra Libollo tartományok. 200 □ mérföldnyi területén valami 35,000 ember lakik, kik nemességtől korlátolt fejdelem alatt élnek. Többször a délre lakozó harcias bailundók által évenkénti adófizetésre kényszerítették, de jelenleg a portugalok segítségével kivívták függetlenségöket. A tartomány általában véve hegyes, s éghajlata mérsékelt és egészséges, de vannak terjedelmes nedves lapályai is. Folyói a Kuszangai és Lubure, melyek délről éjszakra folyván a Koanzába ömlenek. Terményei közt legnevezeteseb a bőven találtató s tán legjobb minőségű viasz, mellyel a lakosok a Koanzán tul éjszakkeletre levő Pungo Andongo prezidiumban élénk kereskedést üznek. Kevés szarvasmarhát és juhot, annál több sertvést és tyukot találunk Háko tartományban. Nevezeteseb helységei:

*) Az eredeti kéziratban világos betűkkel Lunda van írva, de a földképen M u l u d a áll.

Vitengo a Lubure folyócska mellett, a főnök lakhelye, 1500 lakossal; Káábanda *) a Kuszangai folyó mellett, 2000 lakossal, kik földmivelésen kívül halászáttal is foglalkoznak. A bőven nyert hatlat megszáritják s tizet egy csomóba kötve kereskedésre elszállitják.

Kibála.

Határai éjszakra Libollo és Háko, keletre és délre Bailundo, nyugotra Ambuim. 200 □ mérföldnyi területén valami 35,000 ember lakik, kik korlátolt hatalmu fejedelmet uralnak s a bailundóknak már régóta |évenkinti adót fizetnek. A tartomány folyói: a Keve és Longa, melyek keletről nyugotra folyván, a tartományt hasítják. Ezeken kívül számos kisebb nagyobb vízér termékenyíti a földet. A tartomány általában hegyes, rengeteg erdővel borítva, éghajlatja mérsékelt és egészséges. Az erdőkben sok méh van s a viaszok a rabszolgákon kívül a lakosok külkereskedésének legfontosabb cikke. A viaszokat a tengerparti faktoriákra szállitják, a rabszolgákat pedig a délkeletre lakozó népeknél szarvasmarháért és elefántesontért cserélik ki.

Kibála lakosai jól termett s igen harcias emberek, inkább ragadozásból, mintsem földmivelésből és marhatenyésztésből élnek. A tartományban bőven fordul elő jóféle vas. Két részre oszlik: Nagy és Kis Kibálára, amaz éjszakra, emez délre terül, minde-

*) E helység nincs a földképen, a Kuszangai folyó mellett csak Kaindo és Kiapillo helységeket találjuk. H. J.

niknek külön főnöke van, de Kis Kibála főnöke ismeri a másoknak felsőségét.

Kámbuite a Longa mellett épült, a a fejdelem lakhelye, 2000 lakossal, kik földmivelésből és halászatból élnek. Kingo Kis Kibála főnökének lakhelye, magas sziklás hegyre épült méh kaptárhoz hasonlít, 1200 lakosa van, közel hozzá a Keve foly el.

Bailundo.

Határai éjszakra Háko s a Koanza folyam, keletre Ándulo és Bihé országok, délre Szambos Hámbó és Kiáka tartományok, nyugotra rengeteg erdők, melyek Ambuim tartománytól választják el. 2000 □ mfdnyi területén valami 450,000 ember lakik.

Folyói: a Keve vagy Kuvo, mely a tartományt délkeletről nyugotra keresztülmetszi, azután az Atlanti tengerbe szakad; a Dsámba, melyet alább Szumbénak neveznek; a Kuszángai, mely a Dsámába ömlik; a Kibombo, melyet alább Kikombónak, vagy Ambuvidónak neveznek, s mely keletről nyugotra folyván, a tengerbe zuhan; a Kutátu an Mungoja, mely délről éjszakra foly s a Koanzába ömlik; a Longa, mely a tartomány északkeleti részén ered s azután az Atlanti tengerbe szakad; továbbá a Gángo, Kunyinga és Kuilla, melyek délről éjszakra folyván a Koanzába ömlenek. Állandó tavai nincsenek, de az esős évszakban a Koanza és Kutátu folyók mentében sok kisebb nagyobb állóvíz támad.

A tartományon két hegylánc vonul él, egyenközüleg egymástól 20-25 mfdnyi távolságra; a nyugoti hegylánc legmagasabb pontját a Ling i-Ling i,

a keleti hegyláncét pedig a D s á m b a csucs teszi. E hegységek gerincein két felsík terül, a nyugati felsík valami 4000 lábra emelkedik a tenger színe felett s mérsékelt és egészséges éghajlatú, a keleti felsík ennél valami 2000 lábbal magasabb, s mint-hogy a téli száraz hónapok alatt rendszeren fújni szokott keleti szeleknek egészen ki van téve, azért hives, sőt mondhatni hideg s gyakran a téli éjszakákon a hőmérő csaknem a fagypontra száll, s vastag dér borítja a föld színét. A nyugoti felsíkon ellenben, mivel a magasabb keleti hegységtől védve van, soha 10 foknál alább nem száll a hőmérő.

Bailundo nyugoti része hegyes és sziklás, s rengeteg sűrű erdőkkel van borítva, keleti része pedig szép, hullámos síkság, hol terjedelmes rétek magas erdőkkel váltakoznak. Minthogy az egész tartomány folyókban és vizekben bővelkedik s az évszakos esők is bővekek, azért igen alkalmas a földmivelésre. A kukoricán, maniokon, maszambálán, maszangón, babon, burgonyán, amenduimon és dohányon kívül veres hagymát is termesztenek, de fő kereskedési cikkek a viaszok és rabszolgák.

A fejedelem korlátlan hatalommal uralkodik s alattvalóinak éltével és vagyonával parancsol, de ha a nemesség felülkerekedhetik, az önkényű fejdelmet az úgynevezett „impunga“¹³⁾ törvényszék elé idézi, mely őt lemondásra kényszerítheti, s hatalmát törvényes örökösére ruházhatja.

Bailundo a kimbunda nemzet tulajdonképi házája; lakosai általában mint magas és szép termetű emberek a többi délafrikai népek közül kitűnnek, harcias vitézséggel is felülmulják azokat, s azért

messze földön rettegve emlegettetnek a rettenetes „munáno“ névvel. Azelőtt rablójárataikkal gyakran a tengerparton levő portugál szállásokat is megkeresték, most különösen a messze délre levő Humbe és Kobále tartományokat szokták feldúlni, melyek kivált szarvas marhában bővelkednek. ¹⁴⁾ Általában inkább rablásból élnek, s a mely mértékben bihéi testvéreiket hadi ügyességben mulják felül, oly mértékben maradnak el ezek mögött a kereskedői szellemben. Az idegenek iránt közelszem barátságosak; sőt durva, álnok, rabló természetűek, s a jövevényt a legcsekélyebb okból megölik, azért csak számos fegyveres kíséretében lehet köztük némi bátorsággal utazni. ¹⁵⁾ Az anthropophagia a tartomány nyugoti részén napi renden vagyon, de a keleti kerületekben csak bizonyos ünnepi alkalmakkor divatoz.

Bailundo sok kisebb nagyobb hatalmu „szóvetá erombe“ által igazgattatik, de mindezek a fejdelem felsőségét elismerik. A tartomány éjszakkeleti részén Onduma vagy Mulemba kerület van, melynek 120 helységit meg annyi szekulu igazgatja, kik mindnyájan a felettök uralkodó „erombe szekulu“ vagy „szóba an Mulemba“ főnöknek adóznak. Legnevezeteseb helység Viten da, Kongori a houssi, az erombe székhelye, a Kutátu folyó közelében, nyílt térségen, erős fakerítéssel és árokkal, 2000 lakossal.

Gyikoma kerület keletre van, mintegy 150 helységit közt első helyen áll Viheli a főnök lakhelye, a hasonnevű folyócska mellett, termékeny erdők közt, kerítéssel és árokkal, 2000 lakossal, kik a földet mivelik s a vadmézből nyert viaszot Benguelába szállítják.

Donde és Kimbolenge kerületek délkeletre esnek, mindenikének vagy 120 helysége van, melyek közt legnevezetesebbek a hasonló nevű főnökök libátái, melyek magas síkon épültek, magas incenderafák árnyékában, s mindenikének vagy 2000 lakosa van, kik a helységeiken keresztüljáró bihéi karavánokkal élénk kereskedést üznek.

Kipeju, Kapitángo és Lom-ágánda kerületek délre esnek. Kipeju főnöke, ki alatt vagy 300 helység van, nagy befolyást gyakorol az impunga-gyűlésen, mert elnöke s azért gyakran a fejdelemnek félelmes ellenfele. Székhelye Kápalla helységben van, az erdős Kipeju hegység oldalán épült, erős gángue kerítéssel, 2500 lakossal, kik a karavánok előtt vakmerő zsványok hírében állanak.

Kapitángo kerületben valami 150 helység van, főnöke mint örökös fő hadvezér az összes bailundo hadsereg vezére. ¹⁶⁾ Kilánda a hasonló nevű folyócska mellett köves magaslaton épült helység, a főnök székhelye, 2000 lakosa van, kik bátor harcosok.

Lom-ágánda kerületben valami 120 helység van, jelenlegi főnöke a fejdelem közel rokona s hű pártolója, azért most ő vezérli Kapitángo főnöke helyett a tartomány összes seregét. Zsula termékeny völgyben épült s erős kőfallal kerített helység, 2500 lakossal, a főnök lakhelye.

Délnyugotra Kubula kerület van, mely azelőtt Kiákához tartozott, de most Bailundo fejedelmét uralja. 50 helysége közt legnevezetesebb: Kumbira a főnök lakhelye, sziklás hegyen, 3000 lakossal, kik nyugtalan dühös zsványok. Nem messze Kumbirától

regényes völgyben van a hasonló nevű új szállás, melynek félig civilizált lakosai nagyjából Benguelából származtak ide, s Donna Anna Lartius de Santa Anna dús özvegy kíséretében költöztek ide. Ezen új telepítvényesek a bensülöttekkel jó egyetértésben élén s földműveléssel, baromtenyésztéssel foglalatostkodván, igen vagyonos állapotra jutottak.

Nyugaton a valamennyi között leghatalmasabb Kibánda kerület terül, valami 500 helységgel. Korlátlan hatalmu főnöke a bailundo fejdelemnek alig évenként csekély ajándék-adót fizet s felsőségét csak az önhasznával megférő esetekben ismeri el, különben mint független főnök csak rablással foglalatostkodik. Több főnökkel egyesülvén, olykor ezrekből álló fegyveres hókáival a messze földön szerte tanyázó népeknek valódi ostorul szolgál. A munáno¹⁷⁾ fegyveres népektől okozott pusztításoknak két harmadrésze bizonyosan ez afrikai Attilának tulajnitandó.

A kerület nyugoti részén környezve középrendű sziklás és erdős hegyektől a Kitágota nevű kénköves meleg forrás van, mely növényzettel gazdagon benőtt halom alján fakad s mint arasznyi széles vízer iszapos medrében éjszakra foly erős kénköszaggal töltve el a levegőt.¹⁸⁾ A kerület főhelységei: Kombála a Kibánda, meredek sziklás hegy oldalában, gangue kerítéssel, a hatalmas főnök lakhelye. 4000 lakosai rettenetes zsványok. Egyitáli a Keve vagy Dsamba folyó mellett, több egymáshoz közellévő helységek közül áll, összesen 6000

lakossal, kik földmivelők, halászok, révészek, de mindazáltal rablással is foglalkoznak.

A tartomány közepén még több kerület van, melyek leginkább a fejdelem sarjadékainak és tisztviselőinek birtokai; ilyenek: Ina-Kullu a Szóma, vagy is az uralkodó első nejének birtoka, 30 helységgel, melyek közt legnevezeteseb V o n g y s o á N á k u l l u, a fejdelemnő helytartójának lakhelye, 1500 lakossal; K á p i n g á n o i a S z ó m a, vagyis a fejedelmi utód birtoka, valami 75 helységgel, melyek közt legnagyobb X i m b a a Korova folyó közelében, jó fa kerítéssel és árokkal, a tulajdonos lakhelye; 2000 kiváltságos lakosai csakis a közöttük tartózkodó örökösnek hódolnak s egyedül őt követve hagyják el lakhelyeiket, rendesen közülök választja tisztviselőit az új fejdelem. Manisápi, vagyis az udvarmester birtoka, valami 15 helységgel, melyek közt Pl á u k a helység a Kunéne folyócska mellett, 1500 lakossal.

Az előszámlált birtokokon kívül még csak nem ugyanannyi helység a fejdelem közvetlen birtokát teszi, melyek mind neki adóznak. De az adó közelsines aránylag kivette, hanem önkénytesen szedik; az adó szövetekből, viaszkból, rabszolgákból s marhából áll.

A tartomány fővárosa: K o m b á l a a n B á i l u n d o, mely terjedelmes szeliden hullámszott síkság közepett emelkedő ámbász ¹⁹⁾ oldalán félkörben épült s már több mérföldnyi távolságról látható. Egymásra halmazott kövekből rakott vastag fal keríti. A városba utcáról utcára durva kölépesőkön járnak fel szig-szegben. Itt székel a fejdelem, ki a várost ugyszólván még csak kis időre sem merészli

elhagyni, attól félvén, hogy alattvalói fölzendülnek s öt örökre kizárják belőle. A városnak 5000 lakói nagyobbrészt a fejdelem testőrei s tisztviselői. A hegytetőről lefolyó patak a városon keresztül futván, ostrom esetében a bentlevőknek jó szolgálatjára van.

Épületei közül a fejedelmi lakás csak nagy kiterjedésével tűnik ki; egymástól udvarok által elválasztott sok kisebb nagyobb, szalmával fedett faházból áll, melyek minden rend és csín nélkül készültek. E házakban lakik a fejdelem és számos felesége.

A hegy tetejéről, melynek lejtőjén a város fekszik, felséges kilátás esik a köröskörül szélesen kiterjedő síkságra, melyen mint hatalmas gúlák ittott elszórva feltűnnek a roppant ámbászok, a távol látkört pedig csaknem minden oldalról kékelő hegyláncok rekesztik be.

Kakonda.

Határai éjszakra Kiáka és Hámbo, keletre Szambos és Galángue, délre a luszeke és nyemba gangüellák földje, nyugotra terjedelmes pusztaságok, melyek Benguela vidékeitől választják el. 300 □ mérföldnyi területén valami 100,000 lakos van. Folyói: a Kunéne, mely éjszakkeletről délre, azután nyugotra folyván, az Atlanti tengerbe ömlik; a Kálái, mely éjszakról délre folyván, a Kunénébe szakad; a Kuparol, mely az Anhai hegységből eredve keletről nyugotra foly s alább San Francisco,-vagy közönségesen Kibángululának neveztetik s a széles-

ség 13-és 14-dik fokai közt azt Atlanti tengerbe szakad; a Kuándó, mely éjszokról a Kitátai hegyekről lezuhanván délre foly s a Kuparolba ömlik.

A tartomány éghajlata magos fekvése és számos folyója miatt hives és egészséges; termékeny földjén mind a forró égöv, mind Europa terményei teremnek, pl. a barack, alma, buza. A buzát a beköltözött európaiak hozták be s jó sikerrel termesztik. De a bensülöttek csak kukoricát, maniokot kevesebb maszángót és maszambálát, több babot borsót, kolompért, amenduimot és dohányt termesztenek. A baromtenyésztés is jó karban van s a buja réteken sok szarvasmarha és juh legel, azonkívül sok sertés, kácsa és tyúk is van.

A kereskedés az európaiak által meghonosított miveltebb és jobb életmódtól származván, még most is meglehetősen kiterjedésű, midőn különösen a keletre és délre lakozó belnépektől európai árukért elefántcsontot, viaszkot és szarvasmarhát cserélnek be, melyeket azután a tengerparton levő portugál gyarmatokra szállítanak.

Kakonda egyik igen kis része csaknem egy század óta a portugaloctól meghódoltatott, s ezeknek ott ágyukkal felszerelt s egy század rendes gyalogsággal megrakott erösségök van. E prezidium sokáig igen virágzó állapotban volt. A vidék egészséges volta s a rabszolgakereskedésből háramló nyereség sok európai embert csalt oda, kiktől, mert mindnyájan bensülött nőekkel éltek, számos mulát nemzedék származott. De miután néhány év óta a kormány a rabszolgakereskedést erős büntetések alatt megtiltotta, s az európaiak jobbjára már kihál-

tak, a régen híres prezidium mindinkább hanyatlak és pusztul, annál is inkább, mivel a fekete keveretű sarjadék nem képes a rabszolgakereskedés eltörlése által megszüntetett nyereséget az áldásthozó földmivelés termékeivel kipótolni. A kereskedelmi telepnek befolyása a környékre alig egykét mfdnyi távolságra vehető észre, s a tartomány népei a portugál kormánytól egészen függetlenek, s legkisebb engedelmességgel sincsenek iránta.

A „Presidio de Kakonda“ a Sekula és Katápe folyócskák között fekszik, †††) földbe ásott karók közé tömött földvárral, melyben 2—6 fontos nyolc ágyu van; az őrséget egy század rendes katonaság teszi, kapitány parancsnoksága alatt van, ki egyszersmind a polgári ügyeket is elintézi; alatta van egy hadnagy és egy zászlós (alferez). A helység házai minden csín nélkül földbe ásott karókból épültek s szalmával fedvék, nagy térségen elszórvák; a helységben és környékén valami 3000 ember lakik, kik néhány európai portugalt kivéve benszültt mulátok és feketék, s félig civilizáltak lévén, földmiveléssel, baromtenyésztéssel és kereskedéssel foglalkoznak, mindazonáltal fájdalommal kell megvallanunk, hogy a körülök lakozó független nyersnépek szokását követve, noha keresztyéneknek mondják magokat, a pogány népekkel szövetkezve iszonyú rablásokat követnek el minden kezökre kerithető személyen és vagyonon.²⁰⁾ S e rablási vágy oly legyőzhetetlen bennök, hogy a portugál kormány minden jó igyekezete sem képes őket a rablástól visszatartóztatni.

Kakonda tartomány több kerületre van osztva, s az egyes kerületek főnökei egészen függetlenek minden külső vagy belső főhatalomtól. A portugál prezidiumtól éjszaknyugotra s éjszakra a Kitátá szóba kerülete terjed el, mely általában köves és hegyes, mindazonáltal termékeny. A térség, melyen a prezidium áll, szintén e főnök birtoka volt, de mind maga a főnök mind népei keveset vagy épen semmitsem engedelmeskednek a portugál kormánynak. A Katumbéla folyó azon kerület hegyei közt veszi eredetét, nyugoti utjában a sivatag vadonokon keresztül folyván a Gándai hegyekről rohan le s több szép vizesést képez, egyik a már leirtam Upá vizesés. Odább folyván a sziklás Makángókon keresztül az Atlanti tengerbe szakad. A Kitátá szóba kerülete valami 200 helységet foglal magában, legnevezeteseb Kilombo, magasodáson épült, a főnök lakhelye, 2000 lakossal, kik a többi kerületek lakóinál békésebb indulatuak.

Délnyugotra a Kalukeme szóba birtoka van mintegy 90 helység, melyeknek lakosai már régóta az éjszaki hegyes vidékekről lerontó munáno zsivány csapatok kalauzai voltak s résztvettek a déli tartományok kirablásában. De a munánók 1853-ban véletlen barátságot váltva rájuk ütöttek s csaknem egészen tönkre tették, elrabolván jószágaikat s megkötöztvén s rabszolgaságba hurcolván a kiket közülök elfoghattak.

Ekkor a portugál kormány ótalmaért esedeztek s ettől fogva annak felsőségét ismerik el. Kalukeme helység magas hegyen épült, környezve iszo-

nyú sziklatömegektől, hova igen bajos a feljárás. De ez mitsem használt 3000 lakosának, mert az ezeknél még haramiább munánók hirtelen ellepték s felpörkölték a helységet. Bongo 1500 lakossal. Itt volt az első európai szállás. Innét nyugotra a volt Anyai (Anhai) kerület esik, szigetként környezve rengeteg pusztaságokkal. E kerület valami 50 helységet foglalt magában, melyek a délre elnyuló, hasonnevű hegyágon voltak elszórva. Ezeknek lakosai szintén a munánókkal szoktak volt szövetkezni s velök együtt rablószkodni, mignem a mondott évben volt barátjaiktól megtámadtattak s egészen tönkre tétettek. A kik a halált vagy rabszolgaságot futással kikerülhették, azok a kalukemei és kiákai földekre menekültek. Azóta a vidék megszabadult veszélyes jelenlétöktől, de most az arra járó karavánokat más baj éri. Ezek t. i. most mind fel- mind lemenet nyole egész napig lakatlan vadonokon kénytelenek keresztülmenni, míg ismét lakott földeket érnek, s a kipusztult zsványok helyét dühös oroszlányok foglalták el, melyek különösen e vadonokban felette vérengzők, s a karavánokat világos nappal is megtámadják.

Délre a luszeke ganguellák tanyáznak, kiknek nagyobb részint sík és termékeny földjét a Kunéne folyam éjszokról délre hasítja. Azon kerület erdőiben felette sok méh tenyészik, s a lakosok fő kereskedési cikke a viasz: A luszeke ganguellák békés indulatú, földmivelő és baromtenyésztő népek, számok valami 120,000-re rúg, kik mintegy 400 □ mfdnyi területen lakoznak, egymástól független több főnök (hámbá) alatt. Leghatalmasabb főnökök;

Luszeke főnöke; ezen helység a Kunéne folyam mellett épült, 1500 lakossal, kik békés földmivelők s marhatenyésztők. (Leginkább maszángót, maszám-bálát, maniokot és babot termesztenek.) Lubándo főnöke, ki valami 100 helységet bír; Lubándo a hasonló nevű főnök lakhelye, 2000 lakossal.

Keletre a Kingolo szóba kerülete van, melyet éjszokról délre a Kálái folyó hasít, mely azután nemsokára a Kunéne folyamba ömlik. A kerület 60 helységei közt első: Kombála, erős fa kerítéssel és árokkal, a Kálái folyó közelében, a főnök székhelye, 2000 lakossal, kik földmivelésből, de még inkább rablásból élnek. Nem messze e helységtől egy betelepült európai fehér tanyázik, ki a családjához tartozó számos népen határtalan hatalommal uralkodik, de a helyett hogy őket tehetségéhez képest a mivelődés útjára vezetné, fájdalom, csak a rablásban oktatja s rettenetes rablóvezér hírében áll.

Galángue.

Határai éjszakra Bailundo és Számbos, keletre a Kubángo folyó, délre a nyemba ganguellák birtokai, nyugotra Kakonda. 1000 □ mfdnyi területén valami 250,000 ember lakik.

E tartomány a délafrikai felsíkok legmagasbikán terül el s több mint 6000 lábnyira van a tenger szine felett. Éghajlata azért mérsékelt, sőt a téli hónapokban hideg is, mert a hőmérő némely éjszaka csaknem a fagypontra száll alá. A különböző idősza-kokban más-más szelek járják át, azért általában véve egészséges. Folyói: a Kubángo, mely éjszokról

délkeletre folyván, határját teszi; a Kunéne, mely szintén éjszokról délre foly s a tartományt a kankonda birtokoktól választja el; a Kunyogáma, mely a Kunénebe szakad; s a Kutátu, mely a Kunyogámával egyesül. Ezeken kívül több kisebb folyó van: a Gándo, Bámbi, Ászoko, stb., melyek részint a Kunéne, részint a Kubángo folyókba ömlenek.

Itt a fejdelem korlátlan hatalommal uralkodik, a nemességnek nincs oly befolyása, mint Bailundóban.

A galánguék általában magas karsu termetűek, s felette harciasok, azért szüntelen a délre lakozó szomszéd népek kirablásával foglalkoznak. Tulajdonkép ők igazgatják a munánó fegyveres csapatokat, s megüzenik követjeik által a különbféle kimbunda főnököknek, mikor és hol kellessék nekik csapatjaikkal összetalálkozni s az általok már előre kikémlelt, szarvasmarhával bővelkedő népeket megtámadni. Azért is már több év óta a rabló csapatok²¹⁾ fővezérlete a most uralkodó Dumba nevű galángue fejedelmet illeti.

A földművelés Galángne országban is divatozik, de még inkább a baromtenyésztés, s a szarvas és gypjas marha számát külföldi rablásaikkal is szaporítják. Kereskedési cikkek: viaszok és szarvasmarha, melyeket Benguelába szállítanak, s rabszolgák, kikért a délkeletre és délre lakozó népeknél elefántcsontot cserélnek be.

A tartomány több erombszoveta kerületre van osztva, mindegyik hűbéri főnök alatt van, kik valamennyien a fejdelem felsőségét elismerik.

Az éjszaki részen a Dumba erembe kerület van, valami 300 helységgel, ezek közt legnevezetesebbek: Pállánka nyílt síkságon, a Bambi folyócska mellett, fa kerítéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 2500 lakossal. Ándála 3000 lakossal, kik sok szarvasmarhát tartanak, mert legelőik körülbelől olyanok, mint a déli tartományokban levő legelők, miért is az ott rablott marha jobban megmarad s megszaprodik, mint a többi kerületekben, hol ninesenek oly jó legelők.

Keletre Kindemba kerület van, több mint 200 helységgel, ezek közt Sakábbaba a Tempo folyócska mellett, magas incendera fák árnyékában, árkolattal és fakerítéssel, 1500 lakossal, a főnök székhelye.

Délre Musinda s a hatalmas Maní-Katoko kerületek vannak, amaz 200, ez legalább 500 helységgel; lakosaik nyemba ganguellák, kik a többi galánguéknál békésebbek s csak földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak.

Főhelységek: Zsámbán-bángo terjedelmes síkon, magas incendera fákkal, kerítéssel és árkolattal környezve, a Nenher folyócska mellett, 3000 lakossal. Ez Katoko főnök székhelye. Musinda az előbbihez hasonló módra épült a Bombe folyócska mellett, a főnök lakhelye, lakosai viaszokban és szarvasmarhában gazdagok.

Keletre a Kubángo folyó mentében a Lámbos kerület van, 250 helységgel, melyek közt kitűnnek, Szenge a Kubángo közelében, kerítéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik földmiveléssel s halászattal foglalkoznak. Kindumda

1500 lakossal, nevezetes révhely a Kubángó-folyón, hol a keleti ganguellákkal esónakon közlekednek. Lakosai leginkább a halászatból élnek.

A tartomány közepén a fejdelem birtokai terülnek el; valami 600 helysége között legnevezetesebb: Kombála a n Dumba az ország fővárosa s a fejdelem lakhelye, magas sík téren, a Kabange folyócska mellett, erős fa kerítéssel és árkolattal; 4000 lakosai többnyire a fejdelem testőrei és tisztviselői, kik leginkább csak a rablott prédából élnek, s kemény harcosok és bizonyos ünnepi alkalmakkor emberhúst is esznek.

Számbos.

Határai éjszakra Bailundo, keletre Kákingi, délre Galángue, nyugotra Hámbo. 120 □ mfdnyi területén vagy 30,000 ember él. E tartomány egészen a belső magos síkon fekszik, mérsékelt és egészséges; számos folyótól nedvesített földje termékeny s a művelésre igen alkalmas. A fejdelem korlátolt hatalommal uralkodik. A lakosok szomszédjaiktól különbözve békés földművelők és kereskedők. A körülbelül 450-re menő helységek közt kitűnik: K a n d u m b a a tartomány nyugoti részén, szelid hullámzatu halom tetején, kerítéssel és árkolattal, a fejdelem székhelye, 2500 lakossal, kik ismeretes földművelők s kereskedők. E helységtől környezett s ömlyékes tóban a nevezetes K u n é n e folyam forrása van, mely ott kiszivárogván, déli irányban folyik s hosszú útjában számos mellék folyóval egyesül, s a Luszeke tartományban elhagyván köves medrét,

már hajózható, alább Molondo, Kámba, Humbe és Hinge tartományokat elválasztja a keletre fekvő Kányáma országtól, hol az Ovál folyót s alább a nyugotról jövő tetemes vizű Kakulubale folyót veszi magába, azután délnyugotnak tart, mig nem a Mucimba (Ambeba) tartományokban egészen nyugotnak fordul s a déli szélesség $17^{\circ} 15'$ alatt az Atlanti tengerbe szakad. ²²⁾

Kápuka a tartomány éjszakkeleti részén, 1200 lakossal, árkolattal s keritéssel. E helység szomszédjában (közte és Donde közt) ered a Kunénénél még nagyobb Kubángo folyam, mely itt több sömlyékből kifolyván előbb délnek folyik s egymásra hamar következő több szép zuhatagon általtörve, forrásától mintegy 15 mfdnyi távolságra Dsámba helységnél az utolsó zuhatagról rohan le s azután a sziklák alatt 300 lépésnyi távolságra egészen eltűnik; ²³⁾ odább két napi járásra elhagyván köves medrét, délkeletnek fordul s ott már deréglyékkal hajózható. Tovább a Nyemba tartományokon folyik keresztül, délre maradván tőle Hánda Kányáma, Kafima és Ovámpo vagy Donga, éjszakra pedig Dalánhoussi, Kilombo és Maszáka tartományok; odább Indirikónál az éjszokról jövő, szintén bővizű Kuitu folyóval egyesül s mindig az említett irányban folyik Lulu és Mukurszu vagy Libébe országok közt, éjszakra maradván az első, s délre a másik.

Alsó folyásáról nincs biztos tudomásom, azonban gondolom, hogy az Ind tengerbe szakad. De vannak, kik állítják, hogy az éjszokról jövő hatalmas Riámbégyysi folyammal egyesül, mások mondják,

hogy a szélesség 21° alatt levő Ngámi nagy tóba ömlik. Bizonyosan a tudós angol utazó (Livingstone), ki, mint értesültem, a folyam alsó futását bejárta, már megfejté a kételyt ††††).

Kuéva csekély helység, alig 300 lakossal; közelében támad a szép Kutátu an Mungoja folyó, mely délről éjszakra folyván, a Koanzába ömlik. — Ezekből kitetszik, hogy a különben nem nagy Szambos tartomány, mint több nevezetes folyó szülője, geografiai tekintetben érdekes.

Kakingi vagy Kibába.

Határai éjszakra Bihé, keletre a Koanza folyam, egészen a délkeletre levő forrásaig, délre Dálánhoussi és Kilombo tartományok, nyugatra a Kubángo folyó és Számbos. 600 □ mfdnyi területén valami 120,000 ember lakik, kik, nagyobb részök ganguel-lák levén, a kimbundákétól különböző nyelvjáráson beszélnek; szokásaik is sokkal szelídebbek, s életmódjuk emberségesebb.

Éghajlatja egészen olyan, mint a vele szomszédos Bihéországé, úgy szinte az ország alakzata s a föld termékenysége is. Sőt a kákingibeliek még nagyobb mennyiségben termesztik a maniokot, maszángót és maszambálát, mint a gögös bihéiek.

Kákingi folyói: a Kutyi, mely éjszakkéleten a Bulum-bulu síkságon eredvén, a tartományt nyugotról keletre áthatítja s azután a Koanzába ömlik; a Kutátu an Kingi, mely szintén a Bulum-bulu síkságon támad s éjszaknyugotról délkeletre folyván a nagy Kuitu folyamba szakad; a Mukunya, mely

a bihéi sömlyékekből kifolyván, éjszokról délkeletre a Koanzába szakad. Ezeken kívül még sok kisebb vízer öntözi a tartományt különböző irányokban, s az általok termékenyített réteken nagy számú szarvas és gyapjas marha táplálkozik.

A tartomány mintegy 20 év előtt egymástól független több tartománytöredékből létesítettett a jelenleg uralkodó Kibába²⁴⁾ fejdelem által, ki okosan tudván felhasználni a szomszédoknak egymással folytatott örökös viszálykodásait, ügyes fogásaival a köztük leghatalmasabb Moma főnökét a maga részére vonta, s végre a többieket is meghódította s felsősége elismerésére birta. Így az egyes meghódolt főnökök hatalmával erősödván, vitézül tudta magát az őt ismételve megtámadó bailundói és bihéi népek ellen védelmezni s őket is méltósága elismerésére birni.

Kákingi népei több jó tulajdonsággal tüntetik ki magokat; békeszeretők, az idegenek iránt nyájas indulatúak s vendégszeretők, szorgalmas földművelők, pásztorok s kereskedők. Az emberhúsevést utálják és soha nem keverednek ez undok vétekbe. Mérsékelt hatalmú fejedelmet uralnak, s általában szomszédjaiknál boldogabb állapotban élnek. Kereskedési cikkeik: elefántesont, viasz, szarvasmarha, gazdasági kapák, s kevés rabszolgák; a három első cikket Benguelába szállítják, a két utolsó cikkért pedig az elefántesontot és viaszot cserélik be.

Régi állása szerint a tartomány négy főkerületre van osztva, mindegyiknek tulajdon hűbéres főnöke van, kik a fejdelem parancsának engedelmeskednek. A tartomány éjszaknyugoti részén Moma kerület

van, valami 300 helységgel, melyek közt első: Káméra, nem messze a Kutyi folyótól, erős fa kerítéssel, árkolattal, a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik bátor utazók s karavánjaik a messze belvidékeken is ösmeretesekek.

Középen Kangombe kerület van, valami 400 helységgel, melyek közt Kombála a Kibába, az egész tartomány fővárosa, a Kutyi folyó déli partján, szép incendera fák között, a fejdelem székhelye. A fejedelmi lakás csaknem egészen európai módra épült, ha nemis csinos, de mindenesetre tiszta és alkalmas. A várost jó fakerítés és árkolat védi, s 4000 ember lakja, kik már több ostromot szerencsésen kiállottak.

Éjszakkeletre Mukunya kerület van a Kókéma és Koanza folyók közt, 60 helységgel. E kerületet Kibába alig 10 év előtt hódoltatta meg. Legnevezetesebb helység: Mukunya fakerítéssel s árkolattal, a főnök lakhelye; roppant incendera fái nagy régiségére mutatnak; 4000 ganguella lakosai szorgalmas mézszedők s viaszkkereskedők.

Délkeletre a terjedelmes Kijengo kerület van, mintegy 300 helységgel, melyeknek békés lakosai mind ganguellák, földmivelők s baromtenyésztők; néhány év előtt önkényt hódoltak meg Kákingi fejedelmének. Nevezetesebb helységek: Kijengo terjedelmes síkság közepén, több sötlyékes tó közelében, incendera fák árnyékában, árkolattal és fa kerítéssel, a főnök lakhelye, 2000 lakossal. Ettől keletre 5 mfdre Szamba-Kátenda van, 1500 lakossal. E helység közelében elnyúló Kapeke nevű sötlyékes tavakból ered a híres Koanza folyó,

honnét több ereken kifolyván, éjszakra fordul, utjában keletről és nyugotról jövő több vizekkel egyesül, úgy hogy forrásától négy napi járó távolságra, Heke helységénél már hajózható; további, mindig éjszakra menő utjában a keletről jövő Kujo folyót, alább a nyugotról jövő Kokémát s ezzel csaknem szemközt a Kuivát veszi föl, azután gyengéden nyugotnak fordulván, még az éjszakkeletről jövő Luándo folyóval egyesül, azután a Maszongo földeken keresztül egyenest nyugotnak tart, s a délről jövő Kunyinga, Kutátu s az éjszokról jövő Lombe folyókkal egyesülvén, két ágra oszlik s több, tetemes hosszúságu szigeteket, mint Kiszanga és Kinálonga szigeteket alkot, míg ágai ismét egyesülvén, az éjszokról délre elnyuló sziklás hegyláncon általtör, hol a 12 mfdre elnyuló vizeséseket képezi, melyek utolsóján valami 30 lábnyi magasságról lezuhanván legott Kámbámbe portugál prezidiumnál ismét hajózhatóvá lesz, s az éjszokról jövő Lukála folyóval szaporodván, egész méltósággal hömpölygeti vizét a portugál birtokok s Libollo és Kiszama tartományok között, mignem végre a déli szélesség $9^{\circ} 11'$ alatt az Atlanti tengerbe szakad †††††).

Kiszendi vagy Maszongo.

Határai éjszokról keletre a Koanza, délre Bihéország, nyugotra Andulo és Bailundo. 300 □ mflnyi területén valami 100,000 ember lakik, kiknek fele a kimbunda, másik fele a maszongo nemzethez tartozik. A maszongók nyelvre különböznek a kimbundáktól, de szokásaikra nézve megegyeznek ezekkel.

A tartomány szépen hullámszórt síkságokból áll, melyeken szélesen kiterjedett erdőségek még terjedelmesebb rétségekkel váltakoznak. A minden irányban elhuzódó kisebb nagyobb folyói közt legnagyobbak: a **Kunyinga**, mely a délnyugatra levő **Andulo** tartományban ered, s sok kanyarodással éjszakra folyván, a **Koanzába** ömlik; a **Dsamba**, mely keletről éjszaknyugatra foly s a **Kunyingába** szakad. A tartomány éghajlata mérsékelt és egészséges. Termékei: sok maniok, maszango és maszambála, s különösen sok viaszok, melyet a lakosok a **Pungo-Andongo** prezidiumba szállítanak, hol érte európai árukat cserélnek be. A juhok száma nagyobb, mint a szarvas marháé. Három, egymástól független s csekély hatalmú főnök uralkodik a tartományon. A lakosok, mind a tulajdonképi kimbundák, mind a maszongók, tolvaj, makacs s fertelmes babonás emberek, de mindazáltal hajlandók a kereskedésre, s gyakran lehet őket a messze keletre fekvő **Kibokue** és **Luesázi** országokban látni, hol viaszot vásárlanak.

A tartomány nyugoti részén **Kiszendi** kerület van, valami 400 helységgel, melyeknek lakói a kimbunda nemzethez tartoznak s a bihéi fejdelemnek évenkénti adót fizetnek. Főhelység: **Kiszendi** a hasonló nevű folyócska mellett, sík téren, magas incendera fák közt, kerítéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 2500 lakossal, kik földmíveléssel s kereskedéssel foglalkoznak. — Keleten **Poáke** kerület van, valami 300 helységgel, melyek lakosai maszongók, legnevezetesebb helységek: **Poáke** valami 3000 lakossal; **Dsamba** a **Koanza** partján, 2000 lakossal,

nevezetes révhely, hol a keletre lakozó kimbándi népekkel ladikokon történik a közlekedés.

Kamesze a kerületek legnagyobbika, a Koanza folyam mentében terül el, mintegy 500 helységgel, melyek lakói szintén maszongók s vad zshivány indulatú és felette babonás emberek. Legnagyobb helység: K o m b á l a a n K a m e s z e a K a m e s z e nevű folyócska mellett, 4000 lakossal, a főnök székhelye, erős fa kerítéssel, incendera fák árnyékában. E helység arról is nevezetes, hogy ott híres kimbánda iskola van, melyben a „kezila“ babonás törvényeket tanítják.

A n d u l o.

Határai éjszakra Bailundo, keletre Kiszendi, délre Bihé, nyugotra megint Bailundo. 160 □ mfdnyi területén 40,000 ember lakik. A tartomány éghajlata, s általános alakzata olyan mint Kiszendié, de lakosai békésebb indulatúak, földmivelők s szorgalmas kereskedők; árucikkeik jó mennyiségű viaszok s némi kevés elefántesont, melyet a belföldön rabszolgákért váltanak be.

Folyói: a Bálé, mely a Bulum-bulu síkságon ered, s délről éjszaknyugotra folyván a Kutátuba ömlik; a L u m b u m b o, mely délkeletről nyugotra folyik s a Báléba ömlik. Még számos más folyócska öntözi a tartományt, melyek részint a Kunyinga, részint a Kutátu folyókba szakadnak.

A fejdelem korlátolt hatalmu, a bailundók ótalma alatt áll, s ezeknek közbenjárásával jut a méltóságra, miért is nekik rendszeren évenkénti adót fizet, de különben függetlenül intézi el a tartomány ügyeit.

A tartomány több hűbéres kerületre van osztva; déli részén Bále kerület van, 120 helységgel, melyek közt: Bále a hasonnevű folyó jobb partján, kerítéssel s árkolattal, a főnök lakhelye, 2000 lakossal; keletre Kábánda kerület van 100 helységgel, melyek közt: Kerángobe a Lumbumbo folyó mellett, a főnök lakhelye; nem messze tőle a hasonnevű vasbányák vannak, s 4000 lakosai többnyire bányászok és kovácsok, kik sok gazdasági kapát készítenek, melyekkel a belföldön, hol pénz gyanánt keringnek, nagy kereskedést üznek.

A tartomány éjszaknyugoti részén Kikállá kerület van, valami 250 helységgel, melyek a fejdelem birtokát teszik. Legnevezetesebb: Kombála, a tartomány fővárosa s a fejdelem lakhelye, a Bále folyó mellett, 2000 lakossal, jó kerítéssel s árkolattal. E helységtől nem messze némely sekély vizű tavak vannak, melyek fenekén a víz elapadása után sok széksó támad. Ezt összeseprik, de elég gondatlannul, miért is mocskos színű, és sok földrésszel kevert. 5--10 fontnyi zacskókban (mukáta) messze külföldre szállítják, hol konyhasó gyanánt árulják. Nevezetes kereskedési cikk.

Az utazó nem képes Afrikában alapos statisztikai adatokat gyűjteni, s a benszülött lakosokat kevéssé számba venni. Az én fölvetéseim is csak conjecturán nyugszanak, melyet azonban hosszas ittlétem tapasztalásai támogatnak.

Tekintetbe vettem a helységek építésmódját s egyre másra vett népességöket. A helységek, né-

hány nevezetesebbnek kivételével, kicsinyek s szűk téren nagy számmal szoktak elszórva lenni, azután ismét aránylag nagy távolságra más helység-csoportok vannak. Mindenik helység népességét egyremásra 80-tól 160-ig terjedő személyre számítottam, ide nem értve a kisdedeket.

A leirt tartományoknak kerületekre való felosztása némileg alapos adatokon nyugszik, s ez adatok részint saját tapasztalásom eredményei, részint a benszülött előkelőbb emberektől származnak. De a helységek számát egyedül a benszülöttek tudósításai szerint határozhattam meg, s így azt nem lehet egészen bizonyosnak vennünk. Mindazáltal állithatom, hogy azzal, mit az általános népesség s a helységek építésmódja tekintetében tapasztalhattam, meglehetősen összhangzásban van, s hogy általában a legbiztosabb szám, melyet fölvehettem s közölhettem. Egyébiránt e népeknél a lakott helységek, sőt még a kerületek nevei is nagyon mulékonyak és változók. E nevezetek t. i. nagyjöbbrészt a helységek és kerületek birtokosaitól vannak kölcsönözve; azért csak a föbb helyek s azok, melyeknek nevei a közelökben levő hegyek-, tavak- és folyóktól erednek, tartják meg nevezeteiket. De nemcsak a nevezet mulékony, hanem a helységek léte is az. Könnyen otthagyják a helységet s nagyobb vagy kisebb távolságra mást építenek, melynek rendesen új nevet adnak. Erre különböző okok által indíttathatnak, különösen babonás véleményeik által; ilyen okok lehetnek: járványos betegség, hirteleni halálozások, nevezetesb egyének halála, valamely orosz lány berontása, stb. Az ily bajokat, melyek a helységet érhetik, rendesen a hely-

ség kilulni boszujának tulajdonítják, s a kimbandák javallatára otthagyják a helységet. Onnan van, hogy a Délafrikáról készült legjobb földképeket is néhány év mulva az utazó hamisaknak találja, mert az ott följegyzett helységeket többnyire már nem találja elábbi helyeiken. Ez az eset különösen a bel-földi ganguella tartományokban fordul elő, hol 25 év óta a helységek már többnyire eltűntek hajdani helyökről. Midőn a pl. a Kimbunda tartományokban a magas incendéra fák még sok évnek lefolyta után is a volt helységek helyét mutatják, addig a ganguella földjén az elhagyott helység helyén bőven termett száraz gázt az első száraz évszak beálltával a földre vetett szikra villámsebességgel megemésztí, s a felgomolygó füstfelleggel együtt az ott volt helységnek neve is örökre elenyészik.

Könnyebb áttekinthetés végett még a leirt tartományokról rovatos kimutatást közlök.

A kimbunda országok áttekintete.

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Kiszama, 150 ☐ mfd, népessége 25,000	Kitel-Kamasingi, Demba.	Cekély vizerek a felső részén	Demba.
Mupinda, 120 ☐ mfd, népessége 20,000	Kazánza, Kahi.	Longa, Muzsinzsi, Kuvo.	Háma.
Szumbe, 200 ☐ mfd, népessége 35,000	Timba, Gunza, Singe, Poálho, Novo-Redondo, Kikombo helység és faktoría, Kibangysula, két Kiszenga, Tapádo, Egyiptom.	Dsámba, Lubungo vagy Szumbe, Kikombo, Tapádo, Balombo, Kubále vagy Anhamdánda.	Tete, Cabeça da Balea.
Dombe, 100 ☐ mfd, népessége 20,000	Lubito, Katumbéla-prezidium, Benguéla, Gytuma, Belo, Bimba, Dombe-an-Kinzamba.	Katumbéla, Maribombo vagy Kaváko, Kibángulula.	Sombrero, Szaua, Lengi, Kipupa.
Gánda, 150 ☐ mfd, népessége 30,000	Ommáte, Kibonga, Lángangombe.	Ommáte, Dsámba, Lubi zuhatag.	Gánda, melyen a tartomány elterül.

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Kiszangysi, 120 □ mfd, népessége 25,000	Kombála, Futa.	Kubále, Luszol.	Gánda.
Szelles, 150 □ mfd, népessége 75,000	Tunda, hol Kámera, Holondondo, Gyikuma, Kulembo, Kuábandi.	Balombo, Tapádo, Kikombo.	Ereu, melyen az egész tartomány elterül.
Ambuim, 200 □ mfd, népessége 75,000	Lumbo-a-tena, hol Asszango, Ongysila, Hánda, hol Ongysila, Tutu.	Szumbe vagy Dsámba, Kuvo vagy Keve, Muzsinzsi.	Háma.
Libollo, 150 □ mfd, népessége 40,000	Malunda, Zámba.	Koánza.	Mulondo-Zámbi tűzhányó.
Háko, 250 □ mfd, népessége 35,000	Vitengo, Kabánda.	Koánza, Lubura.	Dsámba.
Kibála, 200 □ mfd, népessége 35,000	Nagy-Kibála, Kámbuitto, Kis-Kibála, Kingo.	Keve, Longa.	Dimba.

A tartomány, neve területé és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
<p>B a i l u n d o, 2000 □ mfd. népessége 450,000</p>	<p>Kombála, Vitenda, Viheli, Donde, Kimbolonge, Kipeju, Kapitángo, Kápállá, Kááandi, Zsulla, Kubulu; hol Kumbira, Kibánda, hol Kombála, Egyitáli, Nákullu, hol Kombála, Manisápi, Kapinganá, Ximba.</p>	<p>Keve, Dsámba, Kuszángai, Kutátu, Longa, Gángo, Kunyinga.</p>	<p>Kibanda, Kipeju, Dsámba.</p>
<p>K i á k k a, 200 □ mfd, népessége 75,000</p>	<p>Kombála, Kahale, Gyindumbu, Kimbondo.</p>	<p>Balomba, Nyenge, Kimbondo.</p>	<p>Lingi-lingi, Kahale.</p>
<p>H á m b o, 300 □ mfd, népessége 120,000</p>	<p>Kombála, Kandála, Sakambéra, Kolongo, Munda.</p>	<p>Keve, Kolongo, Kambéra.</p>	<p>Lingi-lingi, Dsámba.</p>
<p>K a k o n d a, 300 □ mfd, népessége 100,000</p>	<p>Prezidium, Kitatu, hol Kilombo, Anya, most pusztaság, Kálukeme, hol Kálukeme, Bongo, Luszeke, Lubándo, Kingolo, hol Kombála.</p>	<p>Kunéne, Kálái, Kupárol, Kuándo, Kátápi és Kui.</p>	<p>Ányá, Kitáta.</p>
<p>G a l a n g u e, 950 □ mfd, népessége 250,000</p>	<p>Dumbo, hol Palánke, Ándále, Kimdembo, hol Sáká bába, Musinda és Kátoko hol Zsambán-bango, Lambos, hol Szege, Kombála an Dumba.</p>	<p>Kubango, Kunéne, Kunyogama, Kutátu, Bambi és Aszoko.</p>	<p>Csak halmok.</p>

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Számbo, 120 □ mfd, népessége 30,000	Kándumbu, Kápuka, Kuéva.	A Kunéne forrása, a Kubángo forrása, a Kutátu forrása.	Dsámbsziklatömeg.
Kakingi, 500 □ mfd, népessége 120,000	Moma, hol Kamera, Kángombe, hol Kombálá-án-Kingi, Mukunya, Kijengo, Számbsa-Káténdá, Kápéke.	Kutyi, Kutátu-án-Kingi, Koánza.	
Bihé, 800 □ mfd, népessége 160,000	Kánzsungo, hol Kombála, Gyinygoja, Dele, Kaluándo, Kikába, Manisápi, Káboa, Kánána, Tumbá, Kámbándi, Ombále, Kiteke, Kombála-án-Bihé.	Kokéma, Kuitu-Masisi, Kongyso, Kálu-an-panda, Koánza.	Kénye hegy.
Kiszendi és Szongo, 300 □ mfd, népessége 120,000	Kiszendi, Poáke, Dsámbsa-Kámesze, hol Kombála-án-Kámesze.	Koanza, Kunyinga, Dsámbsa.	
Andulo, 160 □ mfd, népessége 60,000	Bále, Kerangobe, Kombála-andulo.	Bale, Lumbombo.	

A tartomány neve.	A nevezeteseb hegyek magassága a tenger színe felett.	A fensikok magassága.	Tavak.
Kiszangysi.	Binga jam Bambi 3,500 láb.	Kálmánda 2,500 láb.	
Kiákka és Hámbó.	Lingi-lingi 5000 láb.		
Báilundo.	Dsámba 7000 láb.	Bulum-bulu 6,500 láb.	
Libollo.	Mulundo-Zambi tűzhányó 5,500 láb.		
Bihé.	Kénye 7000 láb.	a tartomány közepes magassága 6,8000 láb.	Novaju-lakatai, Engandu, Ovivá.

A nevezetesebb Folyamok.

Neve.	Forrása.	Iránya.	A tartományok, melyeken keresztül foly.	Torkolatja.
Koanza,	Kapeke	Nyugotra	Jobbra: Kimbándi, Mulembák, Szongo, Pungo-Andongo, Kambambi, Musima, Masszangano; balra: Kákingi, Bihé, Szongo (kisebb), Bailundo, Háko, Libollo, Kiszáma.	Atlanti tenger, D. szélesség 9° 15' 0''
Kuvo,	Hámbo	Nyugotra	Hámbo, Bailundo, Ambuim, Szumbe.	Atlanti tenger.
Kunéne,	Kándumba	Délre és Nyugotra	Jobbra: Hámbo, Kakonda, Luceke, Molondo, Kámba, Hinga, Muimba; balra: Galangue, Nyemba, Handa, Ovár, Dongouna, Badombodolla, Mucimbák.	Atlanti tenger, D. szélesség 17° 15' 0''
Kubángo,	Számbo	Délkeletre	Jobbra: Galangue, Nyémba, Hánda, Káfima, Ovámpo, Kongári, Mukurszu; balra: Kákingi, Dálánhoussi, Kilombo, Maszáka, Bungysa, Számbo, Indiriko, Lulu.	Indus oceán, vagy Ngámi tó.

Észrevételek a leirt tartományok folyóinak hajózhatásáról, s népeinek lehető civilizálásáról.

Láttuk, hogy a leirt tartományokat több folyó szeldeli, s különböző tájakról, keletről nyugotra folyván, az említett szélességi fokok között a tengerbe szakad. Azt gondolhatnók tehát, hogy azokon könnyen a beltartományokba lehetne felhajózni. De a beljebb való hajózásra csak egyetlen egy folyó használható, s még az sem egészen akadály nélkül; ezen azonban segíteni lehetne. A többi folyók torkolatját zátonyok rekesztik el, s a tenger felől hajón még csak meg sem közelíthetők. Azonfelül medreik rakva vannak zuhatagokkal, melyeknek legkisebbike is elegendő a hajózás meggátlására, főleg ezen földrészben, hol az ipar és vállalkozási szellem még föl nem ébredt.

A hajózásra egyedül alkalmas folyam a Koanza. E folyón torkolatjától felfelé mintegy 40 mfdnyi távolságra már régóta járnak hajók, azaz bizonyos naszádok, melyek t. i. első zuhatagjáig mennek föl. De e zuhatagtól kezdve fölfelé 12 mfdnyi távolságra, az egymásra következő vizesések miatt, a Koanza is egyáltalában nem hajózható. Itt a folyó medrén nagyrészt tömött sziklák vonul-

nak keresztül, melyeket, véleményem szerint, emberi erő ki nem mozdíthatna helyökből. Tehát ez akadályon csak úgy lehetne segíteni, ha az éjszakai par-ton a folyam hosszában elterülő portugál birtokokon keresztül a szintén portugál birtokban levő Kiszendi révig vasut építtetnék, melyen az áruk tovább szállíttatnának. Ott azután ismét hajóra lehetne rakni, mert Kiszenditől kezdve fölfelé valami 200 mfdre akadály nélkül hajózható a Koanza az évnek bármely szakában, sőt a Koanzából azután több mellék-folyóján is lehetne felhajózni s így különböző bel-földi tartományokba eljutni. Így a Koanzába délről szakadó Kutátu folyó a bailundo birtokokon keresztül, torkolatjától felfelé valami 50 mfdre volna lapos felekü naszádokon megjárható. Odább a Kunyinga, de különösen a Kokéma folyó Bihéor-szágon keresztül szintén valami 50 mfdre volna hajózható. Az éjszakai oldalon a Lombe, odább a Luando folyókon messzire éjszakkeleti irányban, a mungoják vagy maszongók földjén keresztül, lehetne felhajózni s tehát viaszokban gazdag tartományokba eljutni. Feljebb, csaknem a Kokéma torkolatjával szemben, a szépen kanyargó, tekintélyes Kuiván messze keletre a Kimbándi népek földjein keresztül egészen Kariongo vidékeig, Lucsázi tartományban, lehetne dereglyéken felhajózni, legalább is 50 mfdnyi távolságra. Végre szintén keleti irányban a valami 30 mfdre hajózható Kujó folyó a Koanzából az éjszakról délre folyó Kuitu an Zambuella folyam közeléig vezetne.

Nagy értékűek az említett folyóktól érintet tartományok kereskedési cikkei, mint elefántesont,

viaszk, kopálmézga, állatbőrök. De a hajózás folytatában a népek közt ébredni szokott iparszellem mindenestre még más, mostanság még egészen ismeretlen terményeket is hozna létre.

De mikép lehetne ezen tartományok népei közt a mivelődés magvait elhinteni? azt kérdik olvasóim. Talán igen nagyok, vagy épen legyőzhetlenek az akadályok, melyekkel küzdeni kellene? Ilyen az éghajlat, de különösen a benszülöttek megszelidíthetetlen vad indulata, melynek következtében könnyen védelmezhető helyzetöktől segítettve a behatni akaró civilizációnak hatalmasan ellenszegülnének. — Erre csak azt jegyzem meg, hogy az említett akadályok bármelyikét a beható mivelte szellem ereje sokkal könnyebben legyőzhetné, mint általában vélni lehetne. Az éghajlat, a tengerpartok kivételével, általában mérsékelt és egészséges, s az európai ember könnyen megszokja. A mi pedig a népeket illeti, azt mondhatom, hogy azok a tengerpartok közelében sokkal vadabb és vérengzőbb indulatúak, mint a messze belföldön. Amazok mindedig makacson megvetették a portugaloiktól nekik ajánlott ember-séges intézményeket, s sziklás hegyeiktől segítettve könnyen még fegyverrel is ellenállottak s ellenállhatnak. Azért tehát nem a tengerpartokon kezdve befelé keletre, de megfordítva belülről nyugotra kellene s lehetne könnyebben a mivelődést terjeszteni a belföldi népek közt. De nem hiszem, hogy e civilizálás munkája szelíd, békés módon volna eszközölhető, hanem csak fegyveres kézzel lehetne azt végrehajtani.

A portugaloiktól meghódoltatott népek földjei

éjszakra csaknem egész kiterjedésökben határolják a kimbunda tartományokat, s csak a Koanza folyam választja el ezeket amazoktól. A belföldön közel a Koanzához a jól megerősített Pungo-Andongo prezidium van, mely célirányos fekvése miatt igen alkalmas támasz lehetne az érintett cél elérésére, sőt véleményem szerint, az jelenleg az egyetlen támaszpont. A portugalok szintén harcias népeken uralkodnak, melyek magokat hív alattvalóknak vallják; ezek segítségével csekély európai haderő képes volna, a Koanzán átkelve, a legott útjába eső Mulemba sík földeken lakozó népeket meghódítani. Ezekkel szaporodva csaknem akadály nélkül a belső forradalmaktól erősen megszaggatott Bihéországot foglalhatná el, ott azután alkalmas helyeken erősségeket kellene rakni, melyek hatalmas fokhelyekül szolgálnának a mivelődésnek nyugotra való lassankénti terjesztésére.

A bátor harcias népektől lakott sokféle kimbunda országoknak egymással folytonos viszálykodásban levő kapzsi, önhasznukat leső fejedelmek csekély ajándokokkal egyiket a másik meghódítására lehetne felhasználni; így pl. a bailundók segítségével a többi népeket lehetne engedelmességre szorítani, vagy a bailundókkal versengő bihéi és hámbói népeket amazok megtörésére használni. Ekkép lassankint az összes tartományokat lehetne meghódítani, mert azután a tengerpartok közelében lakozó vérengző hegyi népeket, Gánda, Kiszángysi, Szelles, Kibála és Ambuim, stb. népeit is könnyen lehetne megfélekezni és szelidíteni, miután többé nem támaszkodhatnak a keletre lakozó népek segítségére.

Anyagi és szellemi tekintetben felette hasznos volna ezen népek meghódítása és civilizálása. A portugál, mint egyedül itt uralkodó nemzetnek áll kötelességében, s neki van fentartva e nagy és dicső munkát végrehajtani. S ha a gondot tekintjük, mellyel a portugál kormány új célszerű s emberi intézményekkel és törvényekkel néhány év óta fáradhatlanul az afrikai népek kimivelésén és boldogításán munkálkodik, bizvást remélhetjük, hogy nem sok idő múlva e munkát végre is hajtja ²⁵⁾.

-
- 1) A festőmoh (orseille, urzella) tüskés fán terem, mely ritkán magasabb két ölnél; e fának ágait zöldelő levél helyett a hamuszínű moh fedi, mely részint rájuk gyűrűdik, részint róluk szakáll módjára lelóg. Azon moh szolgáltatja az ismeretes festéket, miért is az afrikai kereskedésnek egyik fontos cikke. Csak a tengerpart hosszában fordul elő, nem több mint 6 mfdnyi szélességre a parttól befelé, s csak a köves s a tengeri szeleknek egészen kitett helyeken tenyészik, hol csaknem minden más növényzet kihal. Képzelné sem lehet a szomorú tekintetet, melyet a hamuszínű szakállal borított sinylődő fák a kietlen sivatag vidéknek kölcsönöznek. A festőmoh tökéletes kifejlődését 2—3 év alatt éri el.
  - 2) A kizámák meghódítását már több év előtt kísérlék meg a portugálok; néhány ágyúval fölkészült hadosztály beronta a tartományba s néhány helységet el is foglala, de a hadjárásnak igen gyászos, sőt mondhatnók, szégyenítő kimenetele volt. Mert a hadosztály parancsnoka a tartomány topographiájáról s egyéb viszonyairól semmi tudomással sem bírván, gond nélkül előrenyomula: a benszülöttek tehát az ellenség útjában találkozó imbundero vagyis baobabfákból készített viztar-

tókat kivágás által megsemmisíték, s azután a már jó messzire előnyomult s a víz szűke miatt zavarodásba esett hadosztályt megtámadák s könnyű szerrel tönkretevék, úgy hogy csak kevesen menekülhetének meg, hátrahagyván hadi készületeiket. A győztesek azonban utóbb visszaadták az ágyúkat. — Jobb sikerrel lehetne a tartományt a felső részéről megtámadni, hol minden évszakban elegendő vizerek öntözik.

- †) A kiszámáról Livingstone (406 l.) azt mondja: „A Koanza déli oldalán levő föld (,on the north side of the Coanza' — nyilván sajtó hiba ,on the south side' helyett) a kiszámáké (quisama), független népségé, melyet a portugálok nem bírtak meghódítani. Azon kevesen, kiket láthattam, nagyon hasonlítottak a busmann- vagy hottentotokhoz s puha kéregfoszlányokba voltak öltözve, melyek ágyékukról térdökig lelógtak. Sokat kereskednek sóval, melyben tartományuk bővelkedik. Mintegy 12 hüvelyk hosszú s $1\frac{1}{2}$ hüvelyknyi átmérőjű kristályokban hozzák. Egész Angolában hordozzák körül, s azon só a kaliko mellett a legközönségesb csere-eszköz. A kiszámák vitézek; s mikor a portugál hadsereg őket az erdőikbe követé, a berontott ellenséget a legnagyobb szükségbe ejték azzal, hogy a vizeket lecsapolák; ezen vizek nem egyebek, mint a tartományban termő roppant baobabfák, melyeket vizekké kivájnak. Minthogy Kiszama tartomány vízben szűkülöködik, azért a portugálok csak hamar kénytelenek voltak visszavonulni. — Maszangano közelében levő földjök alacsony s mocsáros, de odább magasabb, s Kiszámán túl Libollo magas hegyláncai sötétlenek.“

H. J.

- 3) Az elefántok jelenleg a sok üldöztetés folytán csaknem egészen eltűntek e vidékről, de a vizilovak száma épen nem csökkent. A mupindák következőleg vadásszák a vizilovat: könnyű, alig két embert megbíró sajkán a magas nád között halkkal evezve megközelítik a napon sütkérezve alvó szörnnyeteget, azután nagy erővel három vagy négy hosszú vas dárdát vernek a testébe, mire

tüstént a könnyű sajkán nagy hirtelenséggel a nád közé menekülnek. A megsebesített állat most hol elmerülve hol felbukkanva a halállal küzködik, mignem a sok vérvesztés következtében, rendesen kevés idő múlva, páráját kiadja s életnélkül a víz színén úszik. De gyakran megesik, hogy a megsebesült állat az elillanó vadászokat utoléri, s azután sajkástul széttépi. (A bajejék hasonló módon vadásszák a vízi lovat; lásd *Andersson: Reise in Süd-West-Afrika*, II. köt. 259 s köv. l. H. J.)

††) *Petermann* legújabb földképén, mely déli Afrikát tárgyalja (*Geogr. Mitth.* 1858. V. füzet) „Bengelha,” azaz Ó Benguela alatt rekeszben „Novo Redondo” áll, mintha e két név azon egy helyet illetné. Ez hiba; mert Novo Redondo még most is fennálló portugál telep és várdó, Ó Benguela pedig rég elpusztult. Hogy továbbá ez utóbbi telep jóval odább éjszakra volt, mint Novo Redondo vagy Kiszála, ezt *Tams* is bizonyítja. Midőn Benguelából a tengerpart hosszában Loanda felé hajózzék, elsőben Inandanha (Anha) elé jutta, mely a meredek parti sziklákon keresztül törő, hasonló folyócskának torkolatjánál épült, s mely 9—10 mfdre van Benguelától éjszakra. Azután tovább menvén, Quicumbo (Kikombo) kis négervárost ér el, mely egészen a kokuspálma erdőben volt elrejtve s hasonló folyócskánál feküdt; s végre még két óráig odább evezvén, a Quicumbótól 2 port. mfdre éjszakra levő Novo Redondót ér el. Ez sziklakingrás mögött hegynek tetején épült, a tenger felett mintegy 150 lábnyi magasságban, hasonló folyócska mellett (ez nyilván a Szumbe folyó), köröskörül mosolygó virányzattal s erdővel környezve. „Földképtünkön, folytatja *Tams*, 32 perccel tovább délre volt följegyezve, holott igazán a déli szélesség $11^{\circ} 13'$ alatt fekszik. A folyó kigyózdó futását a szem a fokföldi gyaratokig elnyuló Hármas hegység második láncáig követheti; e hegylánc kissé kopár lejtőin világosan öt szerezsen helységet láthattunk, t. i. Tetét, Quipembát (tán Magyar Kipandája), Andellét, Chingót (Singe), Ganzát

(Gunza). . . A folyó, noha vize csak térdig ér, mégis tor-
kolatánál igen széles s fa magasságu náddal sűrűn be-
nőtt, s minthogy más mocsáros partu folyóval kapcsolat-
ban van, mely odább éjszakra fél mfdnyi távolságra a
tengerbe szakad, azért e vidéken igen sok viziló tartóz-
kodik; a nádmocsárban krokodilok is tartózkodnak, a
hegyekben pedig oroszlányok, onkák és elefántok van-
nak.“ Azután utját Loanda felé folytatván, Novo Redon-
dón tul keresé Ó-Benguela maradványait, de még nyo-
mát sem láthatá sehol. — Ebből tehát világos, hogy Ó-
Benguela odább éjszakra volt s nem a mostani Novo Re-
dondo helyén.

H. J.

- 4) A novo-redondói templomban még eddig sohasem volt pap. A templom ajtaja felett belül réz lemezen feliratot olvastam, mely azt mondja, hogy 1789-ben — ha jól emlékszem — a templomot néhány vagyonosb lakos a „Nossa Senhora da Conceição“ tiszteletére építteté s az isteni tiszteletre szükséges arany és ezüst edényekkel is fölkészíték.
- 5) Novo Redondóban mulatásom alkalmával az oda félórán-
nyira levő Tete és Kiszála szerezseny helységek lakosai a várda lakóinak rabszolgáival, hihetőleg ivás közben, civakodásba elegyedtek s az utóbbiaktól megbotoztat-
tak. Erre csakhamar a nevezett helységekbeől számo-
san jól fegyverkezve segítségükre jöttek s a várda népessége s a boszút lihegő teteiek és kiszálaiak közt dühös lövöldözésre került a dolog; a csatározásnak a katonaság is csak nagy nehezen tudott véget vetni, s a megtámadókat elkergetni. Többen meg is sebestültek. Ily esetepáték nem ritkák a várda lakói s a szomszéd független népek közt.
- 6) Ez a szó teljes értelmében igaz. Mikor ott jártam, a gun-
zaiak bűbájosság miatt elítélt két embert a folyó jobb partján levő pálmaligetben, a vártól alig ezer lépésnyi távolságra, szétdaraboltak s megfőzve felfaltak, mig a várban, mert épen vasárnap volt, a portugál zászló ünne-

píleg lobog vala zajos táncvígáalom között. A kannibáli dobzódás egész nap és éjjel folyt.

- 7) Épen midőn e sorokat írom, azon tudósítást veszem, hogy 1857 elején Egyiptomot Szelles, Kiszángysi és Gánda népeiből álló, valami 5000-re rugó fegyveres csapat déltájban megtámadá, de hat órai ostrom után az alig 120 emberből álló helyőrségtől visszavereték.
- 8) A n h a elpusztítása után már több ízben kísérleteket tettek a belföldi kereskedésre nézve igen alkalmas vidéken új gyarmatot telepíteni, de a szomszéd népek mindannyiszor ismét tönkre tették.
- 9) Kilengues tartományba tett utazásom alkalmával 1852-ben a Hetála folyón átkelvén, közel hozzá éjjeli szállásra telepedénk le. Kis idő múlva kiszongóm többed magával a borzalom jelével hozzám jöve s minden más magyarázat nélkül felszólita, kövessem őt. Vele menvén, tuskés erdőn keresztül éjjeli szállásunktól mintegy 1000 lépésnyi távolságra több roppant nagyságu vad figefa alá érkezem, hol hajborzasztó látvány ötlék szemembe. A fák terebélyes gallyai már egészen kiaszott emberfejekkel voltak beaggatva, a földön pedig a nap sugáraitól fehéritett esontvázak heverték. Valamivel odább tágas kilombóra találánk, melynek gallyakkal fedett s különös módra épített, háromszáznál több singéi nyilván mutatták, hogy nem utazó karavánoktól, de mindenesetre valamely gándai, anyái, vagy kalukemei rabló csordáktól készítették. A kilombóban is több kiaszott emberi esontváz hevert a földön. Mindezekből már gyaníthatók, hogy az itt tanyázó rabló csapat európai, vagy legalább civilizált egyéntől vezetett s jól fegyverzett karaván által tétetett tönkre, mert csak a babonás véleményektől ment ember hajthatott végre ily példás büntetést. Kilenguesbe érkezvén, megtudám, hogy azon végrehajtás szerzője Luiz Gama de Almeida volt. Ez loandai születés s mulát ember, portugal jobbágy s rég karaván-főnök. Midőn Kilenguesből számos fegyveres kíséretében jó mennyiségű elefántesontot Benguelába

szállita, s az említett folyó mellett letelepedék, az erdőn elszéledő emberei sok fris embernymra akadának. Ebből mindjárt azt gyaníták, hogy a közelben valami ellenség lappang, s legott elhatározzák, hogy fölkeresik s megtámadják. Csakugyan nemsokára ráakadának a zsványok kilombójára; estve felé a karaván fegyveresei, valami 2000 ember, halkkal körülvevék a kilombót s azután egyszerre minden oldalról jól célzott lövésekkel megtámadák. A felrettent rablók látván, hogy köröskörül el vannak zárva s elszökniök többé nem lehet, főnökük, a messze földön elhírhedt, vérengző Kalukángo bátorítására fegyvert ragadának s tüzesen védelmezzék magukat, s a megtámadókból sokat le is terítének. De miután vezérjök elesett vala, lerakák fegyvereiket s kegyelemért esedeznéek. Gama de Almeida az ismeretes zsványokból hetvenet lenyakasztata, a többieket elvágott füllel s minden fegyver és eleség nélkül útnak ereszté. Alkalmasint ezek is odavesztek, mert élelem s fegyver nélkül nehezen vergődhettek keresztül a nyolcnapi járó földre kiterjedő lakatlan vidéken. — Még egy néhány ily példát kellene a zsványoknak adni, s a karavánoktól járt uton bizonyosan ritkábban mutatkoznának.

- 10) Mera Jeromossal 1848-ban a Zaire folyamon találkoztam s vele együtt Loandába utaztam. Később megint Novo-Redondóban találkoztam vele, honnan ő európai árukkal Ambuim tartományon át Bailundóba szándékozott menni. De útközben Aszango helységben tulajdon benszülött kísérőinek segítségével mindenéből kifosztatott s azután pálma-olajban megfőzetett s fölemésztetett. Hogy felfalták volna, azt előttem erősen tagadták, állítván, hogy a holttestet eltemették. E kannibál népnek általában az a szokása, hogy idegen előtt az emberhús-evést elfitkolják s tagadják.
- 11) A m a s z á m b á l a igen apró szemű kukoricafaj, szára oly növésű mint nálunk a ciroké, szeme is csak valamivel nagyobb.

- 12) A maszango pizorgumfaj, (tán „sorghum“), csak-hogy szeme hamvasszinű s a közönséges pizorguménál valamivel nagyobb s gömbölyűbb; szára egészen a mi ugynevezett vizibuzogányunkéhoz hasonlít, feje rakva van maszango szemekkel. Mind e két növény a puha homokos földeken diszlik s kevés esőt kíván.
- 13) Impungá-nak az ország nemességétől a fejdelem ellen alkotott törvényszék neveztetik, mely a fejdelmet, ha ez az ellenzékét le nem győzheti, lemondásra kényszeríti, s helyébe mindjárt örökösét kiáltja ki fejdelemnek. A méltóságától megfosztott fejdelem saját kezével szokta magát föbe löni, ezt mondva: „Nem lehetvén a bailundo nemzet uralkodója, hol találhatnék rangomra méltó más helyet?“
- 14) Ezen ugyszólván rendes időközökben megmegujuló rabló-járatok, köz tapasztalás szerint, főleg a rabszolgakereskedés eltörlése óta kaptak fel. Most t. i. a rabszolgának az europai telepeken nincsen keletjük, tehát ezen hiú és fényüzést kedvellő népnek nincs más módja az europai kelméket és csecsebecsüket megszerezni, mint hogy évenként a szarvas marhában bővelkedő déli tartományok békés lakosait megkeresse s az ezektől elrablott marhát Benguelába hajtván, az europai árúkat becserélje.
- 15) Nekem a bihéi fejdelemtől ajánlatom volt a bailundói fejdelemhez, s így lehetséges volt azon vérengző nép közt több hónapot töltenem. De így is alkalmam volt tapasztalni, hogy azon kapzsi tolvaj népek közt csak számos fegyveres kíséretében lehet bátorságosan utazni.
- 16) Néhány éve, hogy Kapitángo főnökének egyik testvérje, midőn több kerület főnökei által követségben a fejdelemhez küldetett, ettől valamely gondolatlanul kiejtett szó miatt hadi baltával levágték. E miatt több hatalmas főnök összeszövetkezék a fejdelem ellen, hogy rajta boszut álljon. S a bailundók királya, az europaikat nagyon pártoló erélyes Kalándula végre csakugyan

legyőzeték a nemesi ellenzék által s az impunga ítélete következtében föbe lövé magát.

- 17) A déli tartományok népei a kimbundákat *muna nó*-nak nevezik, mi hegyi népet jelent, a kimbundák viszont amazokat közös néven *mombueró*-k-nak nevezik, mi al- vagy síkföldi népet jelent.
- 18) A *Kitágota* kénköves forrás egy és fél napi járó földre nyugotra *Kombála* an *Kibándától* buzog ki köves, de csak kis dombokkal borított vidéken, csekély magaslat tövében, s a vizér teknőforma, hosszú, keskeny, sebes hajlatu völgyben huzódik el. A forrásba meritett hőmérő 78 R. fokra száll fel; a forrás közelében talíttató növényzet mocskos fekete színű. Alább a vizér tócsát képez, melynek iszapos partjain a föld naftával van erősen keverve.
- 19) Az „*ambász*” szó abüszíniai nevezet, mellyel a különösen Abüszíniában igen gyakori, elszigetelt gúlaalakú hegyeket illetik.
- ††) *Kakonda* portugál őrségi hely *Gumprecht* szerint (*Wappaeus: Handbuch der Geographie und Statistik, II. B. Afrika von Dr. T. E. Gumprecht*) a déli szélesség 14° 35', *Cooley* szerint a déli szél. 14° 12' s a keleti hosszúság 14° 56' alatt van, *Magyar* földképén ellenben a déli szél. 13° 42' s a keleti hossz. 16° 35' alatt.
- 20) Midőn a délre fekvő *Ohila* tartományból csekély kísérettel *Bihébe* visszamenék, *Luszeke* tartomány lakatlan erdeiben véletlenül rabló csapat által megtámadtám. A megtámadók is kevesen voltak, hihetőleg nem reméltek vala ellenállásra s annál kevesebbé európai fehérre találni. Nehány lövés után három sebestültjüket hátrahagyva elfutának. A foglyok vallomásából megtudám, hogy a megtámadók mindnyájan *Kakonda* őrségi hely lakóinak rabszolgái voltak, kik vadászatra és mézszedésre levén kiküldve (ezzel szokták kiküldetések valódi célját elpalástolni), jónak tarták a későn estve közelökbe érkezett utazókat, kiket *ganguelláknak* véltek, megtámadni.

- 21) Azon rablócsapatok különbféle tartományok népeiből alakulnak, s néha 15 sőt 20 ezer emberből is állanak. Elegendő élelmi szerekkel fölkészülve levén, hihetetlen gyorsasággal rontanak be a kiszemelt országba, s a lakott vidékeket kikerülve, csak a rengeteg erdőségeken vergődnek keresztül. Néha azonban megtörténik, hogy a berontásukkal fenyegetett tartomány lakói előre értesülnek a veszélyről, s ideje korán, marháikkal együtt, a viztelen sivatagon keresztül az általok jól ismert utakon egész a mucimba népek közeléig vonulnak. Ekkor a rablócsapatok makaesul utánuk mennek s néha ezrenként odavesznek a víz szüke miatt. De a délre lakozó pásztornépek oly gyávák, vagyis inkább a munáno név bennök oly félelmet okoz, hogy a rablókat még akkor sem merik megtámadni, mikor a sivatag vidéken a legnagyobb szorultságba jutnak, s könnyű szerrel tönkretétehetnének.
- 22) A Kunéne folyó már régóta különböző vitatkozások és vélekedések tárgya volt. 1824-ben a „Springle“ angol hajó a déli szélesség 17° 15' alatt tetemes folyam torkolatjára akada, de a következő évben Owen angol tengeri kapitány, ki az afrikai partok megvizsgálásával foglalatoskodott, az említett szélesség alatt s ettől délre és éjszakra félfoknyi távolságra, folyamnak még csak nyomát sem lelé. Ezt csak így vélték megmagyarázhatónak, hogy a Springle által fölfedezett folyó néha a homokban elvész, mielőtt a tengert elérné, mint több afrikai folyóval történik, melyek keletről nyugotnak tartva a forró homokos vidéken keresztül folynak. De másfelől a belső vidékeken járt különbféle utazók: Lacerda, Brochado, Magyar tudósításai szerint lehetlennék látszott, hogy az oly tetemes víztömegű folyó a homoktól tökéletesen elnyelelessék, annélkül, hogy annak legalább egy része a tenger partját elérné. Azért mások azt vélték, hogy a Kunéne a belföldön valami nagy tóba ömlik. — Most végre mindezen kétségek el vannak oszlatva. A portugál kormány t. i. 1854-ben fölkeresteté s meg-

vizsgáltatá a folyó torkolatját; az illető expeditio nov. 14-dikén a Tigrisek félszigeténél kikötvén, onnét szárazon mene déli irányban a partok hosszában. Egy és fél napi járás után csakugyan ráakada a folyó torkolatára, s azután futását fölfelé valami 25 angol mfdre követé. Így megvizsgálá a folyam alsó futását. A folyam melléke, mint olvastam, gazdag növényzettel van borítva, az erdei fák között kitűnnek a magas cedrusok, s az erdőkben nagy számmal különbféle állatok tanyáznak, különösen elefántok, miért is a folyó eddigi nevét föleserélve *Elefántfolyamnak* nevezték s e névvel irták be földképökbe a déli szél. 17° 15' alatt.

- 23) Már több mint egy mfdnyi távolságról hallám a folyó tompa zugását, végre a sűrű erdőből kijutva egyszerre a 40 öl széles, de iszonyú sziklatömegetől egészen elborított mederben elrohanó *Kubango* partjára érkeztem. Fölmásztam a folyót eltakaró sziklákra, s itt ott a nyilásokon keresztül megláttam 10 ölnyi mélységben a folyó tajtékozó hullámait. Alább nem nagy távolságra ismét napvilágra jön a folyó, s regényes vidéken, magas cedrusokkal borított partok között sebesen odább siet.

†††) A *Kunéne* (*Ku-néne*—nagy folyó) és *Kubango* folyók még most is azokhoz tartoznak, melyeknek futását nem igen üsmerjük. A *Kunénét* az angolok *Nourse Rivernek* is nevezik. Magyar e folyót 1853-ban a mosszamedesi portugál kormányzó hivatalos megkeresése folytán vizsgálá meg, de kutatásairól részletesb tudósítást hozzánk nem küldé. Megjelent naplótöredékeiben (Lásd: M. L. délafrikai levelei s naplókivonatai, Pesten, 1857, 75 l.) csak azt mondja, hogy a *Kunénét* *Muszanda* helységnél érte el, hogy a folyó ott *Tiszáknál* nagyobb, s tele van vizilovakkal s krokodilokkal. A *Kalisse* és *Kingolo* folyókkal egyesülvén, s délnyugatra folyván, a *Mombuella* (*Ambuella*) tartományokat csaknem két egyenlő részre osztja, stb., A portugál expeditióról, melyet Magyar megemlít

Da Costa Leal Ferdinánd a Földirati közlemények számára küldte Pétermannak tudósítást, melyből kitetszik, hogy a Kunéne torkolata homokzátonnyal van elrekesztve, s hogy keskeny, tekervényes és zuhatagos volta miatt alsó futásában nem hajózható. 1857 május végén Hahn és Rath hithirdetők Damaraországból, Otsimbingéből indulának utnak, hogy a Kunéne vidékét kikutassák, de Nangoro főnöke Andongo-országban meghüstitá vállalatukat. Ugyanezen főnök már Galtont és Andersson is megakadályozta volt abban, hogy a Kunéne vidékére kirándulást tegyenek. Hahn és Rath kénytelenek valának jul. 30-dikán megfordulni, útjukban álnokul megtámadtatának az ovampóktól, hogy csak nagy nehezen menekülhetének meg. — E helyen tehát egybeállítjuk, a mit a Kunénéről eddigelé tudunk. Cooley szerint (Inner Africa laid open) forrása Kandumbo mellett van, s ebben megegyez Magyararal, csak hogy Kandumbo Cooley szerint a déli szélesség $13^{\circ} 30'$ s a keleti hosszúság $16^{\circ} 40'$, Magyar szerint pedig a déli szél. $12^{\circ} 55'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 20'$ alatt van; sőt Cooley más földképén (Geogr. Mitth. 1856. IX.) a folyó forrását a keleti hosszúság 15-dik foka alá teszi. Magyar szerint továbbá jobb felől, azaz nyugatról a Kálái, Katape és Kue, bal felől vagyis keletről a Kunyogama és Aszoko, alább a keletről jövő Ovál s a nyugatról jövő Kakulubale ömlenek a Kunénébe. Cooley szerint ellenben nyugatról a Kuando, a Kakonda mellett elfolyó Katape és még egy nevezetlen folyó elébb egymással egyesülnek s csak azután szakadnak a Kunénébe, alább még egy nevezetlen folyó s azután a Kakuluvale (Kakulubale) folynak nyugatról a Kunénébe; keletről pedig a Kutete és Kingolo (ezt Magyar elébbi közleményében szintén megemlíti), miután elébb egymással egyesültek, alább a Kobango, melybe a Szandan szakad, s még alább az Ovál, a Kamba tóval szemben, s az Acsitánda ömlenek a Kunénébe. — Anderssonban csak ezt olvassuk: „Nangoro székhelyén a Kunéne felől tudakozódván, arról ér-

tesülénk, hogy Ondongától csak 4 napi járó földre nagy folyó van, ezt mindjárt azonosnak tartók a Kunénével s nyomozásaink tökéletesen megerősíték ebbeli gyanításunkat. Benguelából ide szökött s most itt tartózkodó rabszolga elbeszélé nekünk, hogy a folyó felső futását (inkább egyik ágát) Mukuru-Mukovandsának, alsó futását pedig Kunénének hívják. Cooley földképén Acsitanda nevű mellékfolyót találunk, ezt azonosnak tartom a Mukuru-Mukovandsával. — De hogy a Kubango, vagy mint Magyar írja — a Kubángo is a Kunénébe szakadna, arról Andersson mitsem hallott. S én úgy tartom, Cooley hibázott, midőn a Kubángót nyugatra folytatja s a Kunénével egyesülteti. Annyi bizonyos, hogy Magyar a Kunéne két oldalán levő Handa, Kámba és Oukanyáma vagy Kanyáma (Quinhama) országokat bejárta, sőt a Kunénén a Kámba tó közelében átkelt. Ha tehát a Kubango Handaország déli határszélén folyna s Kámbaország irányában a Kunénébe szakadna, akkor Magyar ezt bizonyosan megtudta volna. Magyar továbbá világosan azt mondja, hogy a Kubángo még a Kunénénél is nagyobb folyó; ha tehát a két folyó egymással egyesülne, akkor az ovampók nem mondhatták volna Anderssonnak, hogy a Mukuru-Mukovandsa nagyobb folyó, mint a Kunéne; s végre ha mindezen nagy folyók egymással egyesülnének, akkor a Kunéne torkolatja és alsó futása nem lehetne oly keskeny, mint milyenek a portugál expedítio találta. — Magyar a Kubángo folyóra nézve megegyez Petermann legújabb földképével (Geogr. Mitth. 1858. V.). Itt elébb a Kuitu an Kingi, azután Darikónál (Magyar Indirikója) az éjszokról jövő Quito (Kuitu), odább még a Kunabare, Kuando és Banjenko szakadnak a Kubangóba, melyet ott már Tsobének neveznek. A Tsobe vagyis Zabeza folyó végre a Liambájba szakad s így, ha Livingstone véleménye áll, hogy t. i. a Liambáj (Leeambye) a keleti parton ismeretes Zambezé-vel egyazon folyó, csakugyan az Ind tengerbe ömlik. Magyar több ízben emlegeti a Riám-

bégyszi nagy folyót. Kérdés támadhat, micsoda folyót ért alatta? — Cooley (Geogr. Mitth. 1857. III.) Milua, azaz Moropuorszag nagy folyóiról értekezvén, azt mondja, hogy Douville, ki tudósításait a rabszolgakereskedőktől bunda vagyis angola nyelven kapta, a Lulua vagyis Ja-Mbéze folyót nevezte Ria-mbigé-nek. (A Lulua a Kazáin tul délről éjszaknyugotnak foly s hihetőleg a Kazáiba ömlik). Magyar egyik legelső közleményében azt mondja: „Oda hagyván Karióngót . . . elértem a dél-afrikai kontinens legmagasabb pontjára . . . Itt mintegy 10 mfdnyi kerek kiterjedésben a legnagyobb folyamok támadnak, melyeknek egy része keletre folyva az Indus tengerbe, más része szintén ezen pontból kiindulva nyugatra az Atlanti tengerbe ömlenek. Innét ered a hatalmas még eddig ismeretlen Kaszabi kaudal (bővizű) folyam, mely délnyugotról éjszakra az aequatoron keresztül több mint 1500 geogr. mfdnyi futásában sok folyamokkal erősödvé s több mfdnyi szélességre kinyulva az Indus tengerbe szakad; ugy szintén a kanyargó Lungo-Bungo, mely a lobári (loválei) sik ország és a bundai királyság között keletre a hatalmas Riambégyszi *) folyammal egyesül; a Luena, mely az említett Lobárt a Kalundai királyságtól elválasztva éjszakra vizét szintén a Riambégysibe önti; a Lumegi, mely Lobár és Kalui országokon keresztül még eddig bizonytalan helyen eltűnik.“ (Lásd: M. L. délafrikai leveleit és naplókivonatait, Pesten, 1857.). Cooley ezekre azt jegyzi meg (Geogr. Mitth. 1855. XI.). „Világos, hogy a Kaszabi-Kandale (a ki Magyar tudósítását angolra fordította, a „caudal“ portugál szót, mely annyi mint „bővizű“ bizonyosan nem értette s tulajdonnevet csinált belőle), azaz a Kazembe-folyó a Luapula (ez a Luviri és Uj-Zambeze folyók egyesüléséből támad s éjszakkéletnek folyik), mely itt a

*) Az idézett helyen Ziambégi áll, de ez hiba; általában meg kell jegyezni, hogy az idézett füzetben a tulajdonnevek igen sokszor hibásan nyomatvák, minthogy szerkesztésénél az eredeti kézirat nem volt kezemnél.

Njassza tavával azonosítatik s melyről az képzeltek, hogy a tengert eléri. A Lu alábát (a Lulua egyik ága) László (azaz Magyar László), ki e folyót délről került meg, helytelenül, de megfoghatólag Lunge-Bungónak nevezi. A Luennya, (azaz folyam) . . . a Kazái vagy Cazéje, s a Lumégi a régibb utazók Luambeje-je vagyis Livingstone Leeambye-ja. A Riambégysit a fordító tán kifeledte, azért Cooley nem említi. De ha Cooley szerint Magyar a Lumégi alatt csakugyan a Liambájt (Leeambye) értette, akkor valóban azt kellene gondolnunk, hogy a Riambégysivel a Luluát jelölte meg, mint Cooley szerint Douville tette. Ez azonban nem áll, s Cooley azon egész magyarázatát hibásnak kell mondanom. Maga Cooley is utóbb megváltoztatá véleményét, midőn Graça és Texeira utazásait taglalgatá (Geogr. Mitth. 1856. IX.). Ez utazók szintén megemlítik a Kaszabit, melyet most Cooley is egyazon folyónak tart Livingstone Kazájával (Kasye), mely csakugyan „délnyugotról éjszakra foly“ s melyről azt hiszik, hogy azután éjszaknyugotnak fordul s a Kuangóval egyesülve a Kongót képezi; továbbá megemlítik a Luennyát és Lumegit. Ez utóbbiról Magyar mondja, hogy Lobar és Kalui országokon keresztül folyván, még eddig bizonytalan helyen eltűnik; Cooley azt tartja, hogy alsóbb futását Luaké-nak nevezik, Livingstone szerint Loke, s hogy ezen folyó a Kaszabiba ömlik. A Luennya is Cooley szerint a Kaszabi felső folyása; de Magyar Luennya-ja attól különböző folyó, mert azt mondja róla, hogy Lobalét a Kalundai királyságtól választja el, s azután a Riambégysibe ömlik, s tehát alig lehet más folyó, mint az, melyet mások Lokalujé-nek neveznek, s mely alsó futásában Libának neveztetik. A Lunge-Bungo, mely „Lobale és Bundaországok között keletre foly s a Riambégysivel egyesül, úgy tartom, azon folyó, melyet Livingstone Loeti-nek nevez, s mely szerinte Kibokuéból jön. Végre mindezekből kitetszik, hogy a Riambégysi nem más folyó, mint a Luambeje vagy Luambezi vagy Liambáj. Ezt bizonyítják mindazon

helyek, hol Magyar a Riambégysit megemlíti pl. midőn mondja: a Moropu birodalom 60 napi járó földre van Bihétől; még odább keletre a Riambégysi folyamon túl a Kazembe tartományok vannak; vagy midőn mondja, hogy a délkeletre folyó Kubango némelek szerint a Riambégysibe ömlik. — Melesleg megemlítjük, hogy Cooley még nagyobb hibát követett el, midőn Magyarnek: „Kirándulás némely középafrikai országokba“ című tudósításához irt magyarázatában azt mondá: a Vindika, Kuiva, Karima és Kambale folyók a Lulua medencéjéhez tartozóknak tekinthetők.“ — Magyar világosan mondja, hogy e folyók „keletről nyugotra folyván, vizeiket a Koanza-val egyesítik.“ A Bandikát (Vindika), Cuibát (Kuiva) Cooley földképén is, melyet Graça utazásához készített, mint a Koanza mellékfolyóit találjuk feljegyezve, s az ugyanott találtató Caluembé-ben könnyen Magyar Kambaléját gyaníthatjuk. H. J.

- 24) Kibába, mint tőle személyesen értesültem, a Kángombe főnök sarjadéka levén, felserdült korában a galanguei harcosoktól elfogatott s Benguelában mint rabszolga eladatott. Braziliába szállítatván, 10 évnél tovább mint rabszolga dolgozott, de jó magaviseletével urának bizodalját megnyervén, ennek halálával felszabadult. Azután apródonként annyi pénzt gyűjtögetett össze, hogy Benguelába visszahajózhatott. Sok évi távolléte után haza érkezvén rokonaitól elismertetett. Lassankint megnyeré földieit kedvét s végre testvére helyébe főnökké lön. Most az egymással szüntelen civakodó szomszédokat egyiket a másiknak segítségével rendre legyőzé s végre rábirá, hogy öt fejedelmökül ismerjék el. Így lön virágzó független állammak szerzője, s hareban és kereskedésben jeles népen uralkodik. Kibába magas, kövér testalkotású, mintegy 60 éves ember; vig társalgása, könnyen talál rokon-szenvre, a portugál nyelvet jól tudja s a fehéreknek háladatos barátja. Nagyon sajnálja, hogy buta, ba-

bonás népét kívánságához képest ki nem mivelheti, tartván a kimbandák veszedelmes befolyásátúl.

++++) A Koanza vagy Quanza (helyesebb: Ku-anza) felső futását eddigelé még nem ismerjük tökéletesen. Midőn Livingstone Loanda felé irányzott útjában a Csikapa folyón (a déli szél. $10^{\circ} 22'$ alatt) átkelt vala, nagyon csodálkozék azon, hogy ott azon szélesség alatt, melyben állítólag a Koanza forrása van, a benszülöttek e folyóról semmitsem tudtak. Mert akkor még nem tudá, hogy a Koanza sokkal nyugatibb vidéken támad, s hogy „neki aránylag rövid futása van forrásától torkolatáig.“ Régi portugál földképen, mely kezénél volt, a Koanza forrása a Kuango nyugati hegyszéle, az ugy nevezett Tala Mungongo (Lásd a hegysort!) vidékére volt helyeztetve, de oda érkezhén azt hallá, hogy a Koanza messze délre Bihé közelében támad, délkeletre vagy déldélkeletre a Lombe folyóval való egyesülésétől. Livingstone nem tudta jól, hogy hol fekszik Bihé, s tehát azt tartá, hogy a Koanza forrása nincs messze Szanza helyesgtől, mely a déli szél. $9^{\circ} 37'46''$ s a keleti hosszúság $16^{\circ} 59'$ alatt fekszik. De ebben nyilván tévedett. Cooley földképén (Inner-Africa laid open) a Koanza forrása Samba mellett, azaz a déli szél. 13° s a keleti hossz. $17^{\circ} 20'$ alatt van, onnan elébb délre, azután keletre s végre éjszakra s éjszaknyugatra folyik. Ugyanesak Cooley későbbi földképén, melyet Graça utazásához készített (Geogr. Mitth. 1856, IX. füz.) a Koanza a déli szél. 13° s a keleti hossz. $15^{\circ} 20'$ alatt támad, két pataknak egyesülése által, azután keletnek s északkeletnek foly, egészen a keleti hosszúság $17^{\circ} 30'$ -ig, s csak azután fordul északéjszaknyugatra. Magyar szerint a Koanza körülbelöl a déli szélesség $13^{\circ} 30'$ s a keleti hossz. $18^{\circ} 50'$ alatt támad, s mindjárt éjszaknyugotnak foly. Futásában elsőben az éjszaknyugatról jövő Kutyival s a hasonló irányban folyó Mukunyával egyesül, odább a délkeletről jövő

Kujo, s a délnyugatról jövő Kokéma folyók szakadnak belé. A Kokéma, Magyar szerint, a Bulum-Bulu felsikoned s előbb délkeleti, azután éjszakeleti irányban folyik, egyesülvén a délnyugatról s az éjszaknyugatról jövő Kutátu s Masisi Kuitu folyókkal. Cooley utóbb említett földképén a Coquémát (Kokémát) szintén megtaláljuk, s forrása egy fokkal éjszakibbra s vagy 10 perccel keletibbre esik a Koanzáénál, futása pedig a Koanzáéval majdnem egyenközü, végre körülbelöl a déli szél. $12^{\circ} 30'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 25'$ alatt a Koanzával egyesül. A Kokémával majdnem egyenközüleg menő más folyó a Cunge, mely körülbelöl a déli szél. $11^{\circ} 30'$ s a keleti hossz. 16° alatt támad, s mely a Koanzába mintegy 10 perccel feljebb szakad be, mint a Kokéma. A Cunge (olv. Kunzse) nem lehet más, mint a Magyar által említett Kuitu, s ha ez csakugyan a Kokémába ömlik, akkor Cooley mindkét folyónak futását roszul jelölte meg. Graça nem említi meg a Kokémát, s Cooley azt mondja róla, hogy éjszakeről jövő s a Koanzába ömlő kis folyó, mely a délre vagy délnyugatra lakó ganguellókat Bihétől elválasztja. Magyar szerint a Kuitu a déli szélességnek $11^{\circ} 45'$ alatt szakad a Kokémába, ez pedig a déli szél. $11^{\circ} 25'$ alatt egyesül a Koanzával. A keletről jövő mellékfolyók közzül a Kujo a déli szél. 12° felett szakad a Koanzába, s valami 40 perccel odább éjszakra a Kuiva egyesül vele. A Kuivát (Cuiba) Cooley földképén is találjuk, de mikép a Kokéma, úgy az is körülbelöl egy fokkal délibbre van, mint Magyar helyezi. A Kujót nem találjuk, s azért hihetőnek tartom, hogy Magyar Kujója a Graça által említett Cotia, s hogy ez nem a Cuibába, mint Cooley véli, de egyenest a Koanzába ömlik. Graça ugyanis azt mondja, hogy 1846-ban május 5-dikén elhagyván Bóa Vistát, a portugal telepet Bihében, mely most, úgy látszik, már elpusztult, minthogy Magyar nem említi, — két napi járással Lukátát éré el, a ganguellók földjén, innen tovább menve 4 nap alatt a pusztán halada keresztül (ez nyilván a Magyar által említett Bulum-Bulu

felsik), s azután a Koanza mellékére Gombéba juta. Ez nem lehet más, mint a Magyar által említett Kángombe, Kakingi tartományban, a Mukunya és Kutyi folyók közt. Graça Lukatá-ja tehát, úgy látszik, nem helység, de folyó neve s annyi mint Kutátu, mely a Bulum-Bulu éjszaki oldalán foly el. A Koánzán (a Kutyi és Mukunya mellékfolyók közt) átkelvén, négy napi utazással, 19 port. mfdet haladván, a Cotia folyóhoz juta, mely tehát Magyar földképe szerint nem lehet más, mint a Kujó.

A Kuivától valami egy fokkal odább éjszakra Magyar szerint a délkeletről jövő Kámárlui ömlik a Koanzába; Cooley földképén ugyanazon távolságban hasonló irányban menő mellékfolyócskát találunk, melynek neve azonban nincs kiírva, csak hogy ez is körülbelül egy fokkal délibbre esik, mint Magyar földképén. Mintegy 40 perccel odább éjszakra Magyar földképén az éjszakeletről jövő Luándo ömlik a Koanzába, Cooley földképén pedig a Loando keletről jön s a nevezetlen folyócskától valami 32 perccel éjszakra szakad a Koanzába. A Loando és Cuiba Cooley földképén majdnem egyenközülleg folynak s egymástól $1^{\circ} 22'$ -nyi távolságban vannak, Magyar földképe szerint pedig a két folyó közt $1^{\circ} 35'$ -nyi távolság van, s a Luándo a déli szél. $9^{\circ} 37'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 45'$, Cooley szerint ellenben a déli szél. $10^{\circ} 50'$ s a keleti hossz. 17° alatt ömlik a Koanzába. Feljebb még nagyobb eltérés van. Magyar földképén a Loando és Lombe között nem találunk mellékfolyót, mely a Koanzába keletről ömленék. Cooley földképén ellenben a Loandótól éjszakra valami 55 perccel Luchexe mellett elfolyó nevezetlen folyócskát, azután még valami 25 perccel odább a Cuije (olv. Kuize) folyót találjuk, melyet Livingstone Quize-nek (Kuize), mások Cuie vagy Cuiye-nek neveznek, s mely az esős évszakban rohanó folyam. E folyó Cooley földképén a déli szél. $9^{\circ} 55'$ s a keleti hosszúság $16^{\circ} 22'$ alatt ömlik a Koanzába; a Lombe pedig Cooley szerint a déli szél. $9^{\circ} 32'$ s a keleti hossz. $15^{\circ} 55'$, Livingstone szerint a déli szél. $9^{\circ} 41' 26''$

s a kel. hossz. 16° , Magyar szerint ellenben a déli szél. $9^{\circ} 20'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 4'$ alatt szakad a Koanzába. Odább az éjszokról jövő Lukála folyót találjuk, mely Magyar szerint a déli szél. $9^{\circ} 5'$ s a keleti hossz. $15^{\circ} 43'$, Cooley szerint pedig a déli szél. $9^{\circ} 38'$ s a keleti hossz. $14^{\circ} 32'$ alatt szakad a Koanzába. — Általában Magyar földképének éjszaki része, úgy látszik, hibás, s nem egyezik meg sem Cooley földképével sem Livingstone vizsgálataival. Magyar szerint Maszangano a déli szélesség $9^{\circ} 6'$ s a keleti hosszúság $15^{\circ} 23'$ alatt fekszik, tehát nyugatra a Lukála torkolatától valami 9 mfdre; Kámbámbe a déli szél. $9^{\circ} 14'$ s a keleti hosszúság $16^{\circ} 8'$ alatt, végre Pungo Andongo a déli szél. $9^{\circ} 15'$ s a keleti hossz. $16^{\circ} 34'$ alatt van, ez utóbbi hely valamivel közelebb esvén Kámbámbéhoz mint a Lombe torkolatához. Cooley szerint ellenben a Koanza jobb partján levő azon helységek közül Maszangano a Lukála bal partján, a torkolata és Koanza közötti földszögleten fekszik, a déli szél. $9^{\circ} 40'$ s a keleti hossz. $14^{\circ} 40'$ alatt, Pungo Andongo körülbelől ugyanazon szélesség alatt s a keleti hossz. $15^{\circ} 35'$ alatt, Cambambe végre közepett van, de kissé közelebb esik Maszanganóhoz. Livingstone (402 s k. l.) a Lukála folyón lehajózva érkezett Maszanganóba, mely a Lukála bal partja s a Koanza jobb partja által képezett magasabb földnyelven épült s úgy találta, hogy a déli szél. $9^{\circ} 37' 46''$ alatt van, körülbelől ugyanazon szélesség alatt, mint Kazengo. Kambambe, Livingstone szerint, valami 30 angol mfdre odább keletre esik, végre Pungo Andongo a déli szél. $9^{\circ} 42' 14''$ s a keleti hossz. $15^{\circ} 30'$ alatt van. Enevezett pontok tulajdonkép már Magyar földképén kívül esnek, s tán azért nem ügyelt arra, hogy fekvésöket szabatosan följegyezze, különösen hogy Maszanganót ne tegye néhány mfdre a Lukála jobb partjától, holott valóságban a Lukála bal partján fekszik. Mindazáltal meg kell valánom, hogy e hiba némileg az egész földkép hitelét esőkenti, vagy legalább azt sejteti velem, hogy Magyar az

alsó Koanza vidékeit, tehát Libollo és Háko tartományokat sem járta be. Ugyis e tartományokról aránylag keveset mond, s különösen Libollo és Háko hegyeit nem írja le kellőleg, sőt az alsó Koanza mellett levő két portugál telepet és várdát, Muximát és Calumbót is kifelelte. Cooley földképén Libollo a Pungo Andongo mellett délről a Koanzába ömlő Gango s a Cambambe mellett szintén délről a Koanzába szakadó nevezetlen folyó között van; a Gángót Magyar is megemlíti, de nem mondja, hogy hol szakad a Koanzába, a másik pedig csak a Kuszangai, vagy pedig a Lubure lehet. E földterület Magyar szerint Bailundóhoz tartozik, s ettől nyugatra előbb Háko van s csak azután Libollo. Hákót Cooley a Koanza mellé helyezi, holott Magyar szerint ott Malemba, Andulo és Maszongo tartományok vannak. Cooley szerint az említett két folyó közt a Zamba Hita, Libollo, Mula Amána és Kazale hegyek és hegységek vannak, a Gango és Koanza folyók közt pedig a Hákó; hegység volna. Ez utóbbi hegység Magyar földképe szerint Malemba és Maszongo tartományokba esnék, Libollo tartományban pedig különösen csak a Mulondo-Zambi tűzhányó van megnevezve, mely tán azonos Cooley Zamba Hitájával, csak hogy amaz, Magyar szerint, a keleti hossz. 14 és 15, a Zamba Hita pedig a keleti hossz. 15 és 16 fokai közt van. Livingstone szerint Pungo Andongótól délre s délnyugatra Libollo magas hegyeit látjuk, délkeletre szintén hegyes vidék terül, melyen a kimbondák vagy ambondák laknak, a Koanza bal partján Pungo Andongo felett a hákók laknak, délre a libollók, kik nem oly jó természetűek mint a hákók; Kiszáma pedig Maszangano vidékén a Koanza déli partján van, s Libollo hegyei Kiszámán túl sötétlenek.

Még egy eltérést akarok e helyen megérinteni. Magyar földképén Kamesze és Kiszendi kerületek Maszongo tartományban vannak, amaz a déli szél. 9 és 10., emez a déli szél. 10 és 11-dik fokai közt; Cooley ellenben Kameszét (Camexe) a déli szél. 11° 50' alá s

Kiszendít (Quissende) a 12-dik foktól délre helyezi, és pedig Graça tudósítása nyomán. Ez t. i. a Loandón átkelvé, 33 port. mfdet járt s így elére Kapellát, itt átkele a Koanzán s Banzába Camexe főnöke falujába juta, melytől a főnök székhelye 12 port. mfdre volt. Camexéből Camathiába, azután a Cunge folyóhoz, s végre Calungo bihéi helységbe juta. Cooley tehát fölteszi, hogy Graça Capellától Camexéig nyugatra s innen délre utazott. Graça Calungója csak Magyar Kängsungója vagy Kaluandója lehet, s tehát Kamesze fekvését okvetlenül délibbre kell tennünk. H. J.

- 25) Dicséretet érdemel a munkásság, melyet a nyugotafrikai portugál gyarmatok jelenlegi főkormányzója, Jozé Rodriguez Coelho d' Amaral, az anyaország s a benszülöttek javára kifejt. A gyarmatok elhanyagolt ügyeit rendbe hozta s feltűnő javításokat eszközölt mindenfelé; a benszülött alattvalókat fölmenté a felette nyomasztó adózásoktól s elhínté köztük a mivelődés csiráit. Több szomszéd makacs népséget, melyek megrögzött ellenséges indulattal a belső tartományokkal való kereskedést akadályozták s minden javításnak ellenszegültek, meghódoltata, úgy hogy most készségesen fogadják el az emberiséges törvényeket és intézményeket, melyek boldogabb jövődjöket előkészítik. Ilyenek különösen Ambriz és Bemba kongói tartományok népei. Ambriz, az egykori undok rabszolgakereskedési telep most mivel városná alakítottatott, mely az új várnak ótalma alatt gyors felvirágzásnak indult. Bembában az oly sokáig elhanyagolt rézbányák most szorgalmasan miveltetnek s az oda behatott europai ipar a benszülötteket is hasznos munkásságra serkenté, úgy hogy az ott nyert réz már is kereskedési cikké lett.

X. FEJEZET.

Jegyzetek a kimbunda népek nyelvéről.

A délafrikai népek származásáról és történetéről szóló, írott vagy másféle emlékeket hiában keresünk, mert azon népek az eredeti természeti állapotból még alig bontakoztak ki s a miveltségnek még csak igen alacsony lépcsőjére jutottak fel. A ki tehát eredetöket és történeteiket kutatja, annak nem marad más segédeszköz, mint nyelveiket tanulmányozni, s egyiket a másikhoz hasonlítva a nagyon elágazott s széles kiterjedésű földön elszórt különbözőféle nemzetek kisebb nagyobb rokonságát ki-süttni.

Délafrikában legelterjedtebb nyelv a b u n d a vagyis á b u n d a; e nyelven, vagyis inkább azon nyelvnek egymástól inkább kevesebbé különböző, számtalan járásain a 20 szélességi s csaknem ugyanannyi hosszúsági fokok között lakozó népek beszélnek. A b u n d a nyelvnek sokféle járásai közül a következő ötöt kell kiemelnünk, mint melyek a főbbek s egymástól nagyon eltérnek, tudniillik: a k i m b u n d a vagy n á n o, a l o v á r vagy l o b á r (lobale), a l ú n d a vagy m o r o p u, a m u n y a n é k a vagy h ú m b i s a k a n y á m a vagy

o v a m p o nyelvjárásokat. Most csak az elsőről fogok értekezni, melyen a leirt népek beszélnek. †)

A kimbunda vagy náno nyelv kétségkívül jobban van kiképezve, mint a többiek; benne elegendő bőségben megvannak a kifejezésre szükséges szók, s ezek hangzata a fülnek kellemes és vonzó; a szeszélyes közmondások pedig, melyek a beszédnek erőteljes jellemet kölcsönöznek, a művelt népek nyelveivel egy rangba helyezik.

Igen gyakoriak ezen nyelvben a természet-utánzó szók, melyek már hangzásuk által fejezik ki a jelentendő tárgyat, s e szók rendszeren kétszer szoktak ismételtetni; pl. mémé juh, kúkú kakúk, vetapuhpuh botozás.

Nagyon kedvelik továbbá a metaforikus és allegorikus szólásokat, s ezekkel hosszas előadásaikban nagyon helyesen tudnak élni, miáltal beszédjük eredeti, s mondhatnók, oktatói színt kap.

A magánhangzókat hol hosszan és erősen, hol röviden és gyengén ejtik ki; így különösen a végtagok is hol hosszúk, hol rövidek. Sok orr-, fog- s még több ínyhang van; torokhang ellenben kevés fordul elő. A magyar nyelv hangjaival általában sokkal hivebben lehet az ábunda nyelv hangjait kifejezni, mint akár a portugál és francia, akár a német nyelv hangjaival. Azért az ábunda szókat a magyar helyesírás szerint írom, s egészen úgy kell azokat olvasni, mint a betük a magyar nyelvben ejtetnek ki. Pl. nauá sógor, ukái asszony, ouvi rút, ne olvastassanak franciásan nóának, ükének, uvinak, stb. Úvi már nem rutat, de csinosat jelent.

Nyelvtani nemet nem különböztetnek meg, s e tekintetben az ábunda nyelv a magyarhoz hasonlít.

Az ejtegetés ragjai a szó elejére tételnek, kivé-
vén a tárgyi esetet, hol az illető rag a szó után áll;
e ragok következők: a genitivus- és dativusban *j*,
az accusativusban *oi*, az ablativusban pedig *li*. A
többes számban a ragokon kívül még *s* járul a szók
végéhez. P. o.

Egyes szám.	Többes szám.
Nom. ulume férfi	ulumes férfiak
Genit. julume	julumes
Dativ. julume	julumes
Accus. ulumeoi	ulumesoi
Ablat. lilume	lilumes.
Nom. ongombe ökör	ongombes ökrök
Genit. jongombe	jongombes
Dativ. jongombe	jongombes
Accus. ongombeoi	ongombesoi
Ablat. lingombe	lingombes.
Nom. ukái asszony	ukáis asszonyok
Genit. jukái	jukáis
Dativ. jukái	jukáis
Accus. ukáioi	ukáisoi
Ablat. liukái	liukáis.

Az adjectivum mindig a substantivum után áll,
pl. ulume aposzoke jó ember; vongyso néne nagy
ház, uiki gyápepa édes méz.

A tulajdonságnevek fokoztatása ekkép történik,
hogy a comparativusban *néne* nagy, a superlativus-
ban pedig *inéne* járul hozzájuk; pl. bambi hideg;
bambinéne hidegebb; bambiinéne leghidegebb;
gyápepa édes, gyápepanéne édesebb, gyápepainéne
legédesebb.

A névszókhoz járuló *li* tag nagyítást, a *ká, kám, kán* tagok pedig kisebbitést jelentenek. Pl. ombueti bot; limbueti nagy bot, pózna; kámbueti botocska; hombo kecske, lihombo nagy kecske, káhombo kis kecske; oszima majom, lizima nagy majom. kászima majmocska.

A személyes névmások: ami én, ove te, ejje ő etu mi, enu ti, ovo ők; ezek az ejtegetésben a genitivusban *ty*, a dativusban *nyi*, az ablativusban pedig *tyi* ragokat veszik föl.

Egyes szám.	Többes szám.
Nom. ame én	etu mi
Gen. tyame	tyames
Dat. nyiame	nyiames
Accus. ame	ames
Ablat. tyiame	tyiames.
Nom. ove te	oves (enu) ti
Gen. tyove	tyoves
Dat. nyiove	nyioves
Accus. ove	oves
Ablat. tyiove	tyioves.
Nom. ejje ő	ejjes (ovo) ők
Gen. tyejje	tyejjes
Dat. nyiejje	nyiejjes
Accus. ejje	ejjes
Abl. tyiejje.	tyiejjes.

A igeajtogatás a segédigékkel: hámo lenni, •genda menni történik, kivált a múlt és jövő időkben.

Jelenidő.

Egyes szám.	Többes szám.
Ame tuszole szeretek	etu tuszole szeretünk
Ove ouszole	enu ouszole
Ejje ouszole	ovo vouszole.

Aligmult.

	Egyes szám.		Többszám.
ame	tuszolele	etu	tuszolele
ove	ouszolele	enu	ouszolele
ejje	váuszolele	ovo	váuszolele.

Multidő.

ame	hámo tuszolele	etu	hámo tuszoleli
ove	hámo ouszolele	enu	hámo ouszoleli
ejje	hámo váuszolele	ovo	hámo váuszoleli.

Jövendő.

ame	dala okuszolele	etu	tucla okuszolele
ove	guala okuszolele	enu	vuala okuszolele
ejje	vualaka okuszolele	ovo	vualaka okuszolele.

Parancsolómód: okuszola.**Kötmód:** siamen d'ouszole.**Határozatlanmód:** kujongola.**Jelenidő.**

ame	dokuveta büntetek	etu	tuveta büntetünk
ove	dokuveta	enu	ouvetti
ejje	douvette	ovo	ouvetta.

Aligmult.

ame	douvetere	etu	touvetere
ove	ouvetera	enu	ouvetere
ejje	ouvetere	ovo	ouvetere.

Múlt.

ame	hámo douvetare	etu	hámo douvetteri
ove	hámo douvetera	enu	hámo ouvettari
ejje	hámo douvetari	ovo	hámo ouvettari.

Jövendő.

ame	dálé okuvétá	etu	tuále kokuvétá
ove	uálé ká kuvétá	enu	uale kokuvéti
ejje	uálá kokuvétá	ovo	ouále kokuvétá.

Parancsolómód: ovétá.

Kötmód: siamen douvetere.

Határozatlanmód: kuvétávétá.

Jelenidő.

ame	géndá megyek	etu	túéndá megyünk
ove	uéndá	enu	úándi
ejje	néndá	ovo	úándá.

Aligmult.

ame	dálé	etu	tuálé
ove	uálé	enu	uálé
ejje	uálá	ovo	ouálé.

Multidő.

ame	dáli áli	etu	tuáli áli
ove	tuáli áli	enu	uáli áli
ejje	uáli áli	ovo	uále áli.

Jövendő.

ame	dálá kokuéndá	etu	tuále kokuéndá
ove	uálá kokuéndá	enu	ouále kokuénde
ejje	ouálé kokuéndi	ovo	vuálá kokuéndá.

Parancsolómód: kuendi.

Kötmód: siamen gende.

Határozatlanmód: ouvendanda.

Szógyűjtemény.

A természetéről: szúkú isten, átimbá test, kilelémbiá lélek, kiru ég, kálungá alvilág, kándingo ördög, ándálu tűz, oférá levegő, eve föld, obábá víz, lumbongululu csillag, ekumbi nap, oszányi hold, oszáká korá megtelő hold, géndá koéréma telihold, ikasze gyirumbu fogyó hold, ouja meleg, bambi hideg, kuáposzoké jó idő, uváléndé felhő, umbera eső, gyilemila égdörgés, umbera kerum mennykő, hongolo szivárvány, otyirumá földrengés.

A z i d ő r ő l: Ongyovo tavasz, kuányá nyár, kakuányá ős, bámbi tél, eteke nap, gyimélé méke reggel, ongurá hajnal, kuátya pitá hajnallik, uteke éjszak, pokáti teke éjfé, kekumbi délután, kunyiko utányé napnyugta, tyikungyi ünne, hétari ma, hélá holnap, helainyána holnap után, ekumbili hela tegnap, szaki, száhi hónap, ulima esztendő.

A z e m b e r r ő l: ulume ember, ukái asszony, ohololundá aggember, oholo-lukái aggnő, ukuengye legény, ofeku leány, mona nevendék, umeleke szüzleány, kámoná kised, ulume-inéne óriás, katyininibu törpe, ututue fej, kiszáme haj, otyipala arc, obászo szem, viszokopia szemöld, enyulou orr, pokati kányulou orrlyuk, ongyembo ajak, omela száj, ovajjo fog, okieri állkapca, anguru torok, vátui fül, orungyele szakáll, oszingo nyak, poinette mell, polipepe váll, koko kar, koko kongyio jobb kar, koko kapina bal kar, ovoko kéz, ovimuinya újj, olongyále köröm, vimu has, ohopa köldök, kondunda hát, kamukátito öv, matáku alfel, olongola térd, okulu láb, ositu hús, szondi vér, mokatikimu belek, utimá szív, olomuma tüdő, aszengyere téj, kujora nevetés, kurira sirás, ukofima lélekzet, okulitelela sohajtás, utolo álom, ondáká szózat, undámbi szépség, ouvi rútság, uhákopá soványság, uvahájjá egészség, gyivela szín, okulete látás, okujábite hallás, élémba szaglás, okupépá izlés, kokutává tapintás, ohundá púpos hát, bumbi tökös, omeke vak, opute sebesült, okuvála betegség, epuilá hideglelés, overutue fejfájás, tyinyonyá nehézkór, okuskuzola köhögés, kufima rekedtség, gyimomüssu stily, olohátá rüh, okulenga dagadás, gyingongo hímlő, ovavimu hasmenés, omounyu élet, oloffá, kuffa halál, okityipángó akarat, olondunge értelem, vatopa butaság, oválonguká élénkség, ututue-úá emlékezet, okurimbá feledékenység, okuskuzola szeretet, onyénge gyűlölet, gyikolomoinya remény, uszumbá félelem, okukalá békesség, oszámbo öröm, okunyimáná szomorúság, ologémbiá fájdalom, oszoki szégyen, okumia vakmerőség, dipopere kegyelmesség, vatema kegyetlenség, oloholo vitézség, kaloholo gyávaság.

Rokonsági szók: táté atya, mámé anya, kuku öreg atya és anya, kukulululu ősapa és ősanya, mona fiú,

monukái leány, mányángé testvér, imámu nagybátya, tyepua unokatestvér, otyimumbá testvérfi, náuá sógor, dátémbó ipa vagy anyós, tembo vej, kátumbá mostoha atya vagy anya, omone utete elsősztülött, uszokáne házasság, ukotyina lakodalom, vihaje-ulume férj, vihaje-ukái feleség, kápingáná örökös, gyikolovia özvegy férj, nő, tuszonga kumue szomszéd, mukombe vendég.

Állatok nevei: houssi oroszlány, ongue leopárd (a tigrisfajhoz tartozó minden állatot így neveznek), dsamba elefánt, gyimánda orrszarvú, ongebe viziló, gándu krokodil, boma óriáskigyó, kimalánká hiéna, onguri farkas, ongulube vad-disznó, oszima majom, kandimba nyúl, pakasza vadbivaly, inyányi vadökör, nangolo zebra, ingyisiri antilop, bámbi gazella, nyundu vidra, hombo keeske, ongombe ökör, némá üsző, mémé juh, gulu sertvés, ombua eb, otyiszue macska, ongyila madár, gonga sas (így neveznek minden nagy ragadozó madarat), kikuamánya varju, kuku kakuk, kondombolo kakas, szángysi tyúk, opátu kacsá, olopombo galamb, onyénde gerlice, onguári fűrj, hángá gyöngytyúk, opiminini kanári, kapakáju papagáj, miapia fecske, ombo struemadár, káteve vérese, onyoká kigyó, andálá csörgő kigyó, enyányá skorpió, tátu gyík, gyingonge esiga, ángohi pók, olongyingyi hangya, müfume béka, lona tetű, oroluke bolha, olviszo büdös féreg, gyihopio acarus, olonyi légy, olukámá szúnyog, olonyihi méh, uiki méz, onde kaptár, onbizsi hal, ombeu teknyősbéka. Houssi ililá oroszlányordítás, ongombe ililá ökörbögés, ombua ikuá ebugatás, mémé ivándálá juhbégetés, ombulu ililá róka-csaholás. Ujela fehér, ukuszuká veres, ojeruruka sárga, kitakává fekete, otyingore kék, tyingoroká zöld.

Fegyverek, testi gyakorlatok, erkölcsi tulajdonságok: uta puska, honga dárda, hunya buzogány, mukuálló gyilok, mutáka hadi balta, diábite fejsze. Okotyiná tánc, kulomboká ugrás, okulupuka futás, okujová vadászat, okulováolossi halászat, ohuivá uszás, okuimba éneklés, okunda beszélgetés, pomángále játék, apitila sétálás. Olotyiri igazság, ulonyo serénység, obembua békettűrés, ukuszunga hüség, uholuhe részegség, okuszápá torkosság, kuka-

venga paráznaság, ovohonga házasságtörés, kiporulu nagyra-
vágás, ohortero fősvénység, aosze lustaság, okuipá gyilkos-
ság, umuna lopás, lombonde álnokság, kiszuángyi hazug, gyi-
natyángo roszlelkű, olyimunu tolvaj, onyema kurva, onyáki
verekedő, oholoa részeges.

N e h á n y i g e : okuria enni, okunua inni, uimá regge-
lizni, kuriákekumbi ebédelni, kutekiná rágni, okuinyá el-
nyelni, kokárungysalá éhezni, okárilényonya szomjazni, ou-
kolua megrészegedni, kupehere aludni, okupururuká nyugodni,
pászuká felkelni, ukoszia köpni, okuszalámia izzadni, kuru-
rumá reszketni, akuszenápo tapogatni, kukoszole köhögni,
upopia beszélni, kukovenga hívni, ukulongiszá tanítani, oku-
livendera engedelmeskedni, kupatáná tagadni, okukanumbi
kétkelkedni, ukászanánuná fenyegetni, okuliveti verekedni,
katamba győzni, okuenda menni, okuejja jőni, okutyitá szülni,
okutyitivua születni, kukuna nőni, olománya élni, kouffa
halni, kukendá eltemetni, talama várakozni, kuszeula csufo-
lódni, okukemála dicsérni, lupáandu megköszönni, olueszika
elbucsúzni, okupászula meglátogatni.

A legszokottabb **i n d u l a t s z ó k :** élo vigyáz, tyáá
lám, ái oh, aipátluka jaj, uluulu (örömkiáltás), éé nini, ejje
nosza.

Egyes szokott **s z ó l á s o k :** Kaivange édesem, utima
uánge édes szívem, oventyánge mindenem.

Otyiri igaz, eszántáko nagyon is igaz, okupopéa otyiri
igazán szólva, otyo moine otyo egészen úgy vagy, okupá-
tára kétkelkedhet-e?, ame tupütika tuggyiri fogadhatnék, oku-
lungula nem kétklem, siángola nem tetszik.

Etyin dingá nyéhé mit kell tenni? etu etari tukungá
nyé mit tegyünk most? uhe! ondonga etyin dinga erie mit
mondasz, mit tegyek? nála mérépo náito várj keveset, gé-
tye! digiringe etyi hadd ezt tennem, vouszi haivo vámue
mindegy, siámen szápuila etyi hogyha azt megtudhatnám,
ame da poperi lásála etyi úgy tartom hadd el azt.

A **s z e m é l y n e v e k.** Ezek vagy a természeti tárgyak-
tól vagy az illetők születése körülményeitől vétetvék; pl. a
gyermek Kánéketere (szélvész) nevet kap, ha születésekor

szél dühöngött. Enzála (éhség) nevet kap, ha inséges időben született. Külföldön születvén, többnyire születése helyéről neveztetik, pl. egyik fiam a Moropubirodalomban, az ugynevezett Sah-Kilembe helységben születvén, nevét azon helységről s akkori főnökéről kapta s így hivatik: Sah-Kilembe Gongá. A főrangú nemes személyek neveikhez birtokuktól vett jelzöt is kapcsolnak, pl. Lombe á Ganda=Gandai Lombe; Kángombe Kikába=Kikábai Kángombe; Sáh-Kilembe Gongá ia poutu=a fehérországi (fehértől származó) Sah-Kilembe Gongá (azaz fiam); Inakullu Száke a Nyenge=a nyengei Száke hercegnő; Inakullu Ozoro ia Komo=a Komói Ozoro hercegnő (feleségem).

Ugyanazon tárgy a férfinak és nőnek szolgálhat nevétől, csak hogy a nem megkülönböztetése végett a férfi neve elé a „sáh,“ az asszony neve elé pedig a „náh“ szót teszik; pl. a Dsámbe (elefánt) elé, ha férfi neve, a sáh-t tevén, lesz Sáh-Dsámbe; ha pedig nő neve, Náh-Dsámbe; bumba cserebogár, ebből lesz Sah-Bumba s Náh-Bumba; kisingi tuskó, ebből lesz Sáh-Kisingi s Náh-Kisingi. De bizonyos állatok nevei csak a férfiaknak, mások pedig csak a nőknek adatnak, pl. a houssi (oroszlány), nángolo (zebra), óngue (leopárd), boma óriáskigyó, stb. csak a férfiaknak szoktak adatni, úgy ongebe (viziló), gámboa (bizonyos hal), gondi (fehér hangya) is.

Igen gyakran az atyát és anyát elsőszülött gyermekök nevével szokták nevezni, mivel bizonyos jóakaratot és tiszteletet akarnak kifejezni. Pl. mikor elsőszülött gyermek neve Sah-Kalumbo vagy (ha t. i. leány) Náh-Kalumbo, akkor az atyját Tate Sah- vagy Náh-Kalumbo-nak, atyját pedig Mame-Sah- vagy Náh-Kalumbo-nak nevezik, azaz Kalumbo fiának vagy leánynak atyja vagy anyja.

A számnemek: mosi egy, váári kettő, táátu három, kuána négy, tánú öt, epándu hat, pánduváári hét, kiráná nyole, tyiérá kilenc, ekunyi tiz, ekunyi-ai-mosi, ekunnyi-ai-vivári, ekunyi-ai-táátu, ekunyi-ai-kuána, ekunyi-ai-tánu, ekunyi-ai-pándu, ekunyi-ai-pánduvári, ekunyi-ai-kirána, ekunyi-ai-tyi-érá. Ekunyi váári husz, ekunyi váári ai mosi 21, ekunyi váári

ai vivári 22, ekunyi váári ai tátu 23, stb. Ekunyi tátu ai mosi 31, ekunyi tátu ai váári 32, ekunyi tátu ai táátu 33, ekunyi tátu ai kuána 34, stb. Ekunya kuána 40, ekunya kuána ai mosi 41, ekunya kuána ai váári 42, ekunya kuána ai táátu 43, ekunya kuána ai kuána 44, stb. Ekunya tánu 50, ekunya tánu ai mosi 51, stb. Ekunya pándu 60, ekunya pándu ai mosi 61, stb. Ekunya pánduvári 70, ekunya pánduvári ai mosi 71, ekunya pánduvári ai vári 72, ekunya pánduvári ai táátu 73, stb. ekunya pánduvári ai pánduvári 77, stb. Ekunyi ai kirána 80, ekunyi ai kirána i mosi 81, ekunyi ai kirána i vári 72, stb. ekunyi ai kirána i kirána 88. Kunyi i tyiéra ai mosi 91, kunyi i tyiéra ai tyiéra 99. Gyitá 100, gyitá vivári 200, gyitá i táátu 300, stb. Gyitá ekunyi 1000. ††)

Beszélgelési példák.

Onyihü ihuète	jó étvágyam van
Angyángola kuria	akarsz enni?
Nyihe otyimune tyi kuria	adj egy keveset ennem
Ámen da telále	megvagyok elégedve
Nyihe otyiui nyúú	adj innom
Angyángola vári	akarsz- e még többet?
Daitérá pándula	elég, köszönöm
Túún dápi	honnan jössz?
Één dápi	hova mégy?
Kuenda	menj el
Tuunda ovászo	takarodj el
Viringa-nyé	miért?
Ame hászí tyivúá pálo	jól vagyok itt
Jiká e pitu	tedd be az ajtót
Pita külo	jöjj ide
Oszánda nyé	mit keressz?
Uványeliszá nyé	mit vesztettél el?
Dáli	semmitsem
Dita lumbiri kobászo	gyorsan menj előre
Ka ambáti viteri inéne	ne vigy nagy terhet
Ame ka pitáli koviteli	nem járok teherrel
Da u vitundiszi lumbiri	ugy, szaporán visszajöhetsz

Vá evá nye	mi hír van?
Etyi vá popera oku	mit beszélnek a helységben?
Kuáje vere gyimu jo poperi	nem hallottam semmitsem be-
vita	szélni a háborúról
Vuáti oku kujávéla ovota	mondják, hogy odább dühös
inéne	csata volt
Tuátyi véra, katyelingele,	mondották, de a hír hamis
otyiri	
O vita vikoká ápesze o mánu	a háború sok kárt tesz a nép-
ja feká	nek
O feká jouszi ijongola okiü-	az egész világ szereti a békét
hátyi vué	
Vákoa vipindi viávo	kivált a kereskedők
Otyiri moine, vouszi mánu	igaz, hogy a fegyveresek sze-
vi uta tugyiszóli ja vita	retik a háborút
Ouszole kujévá	szeretsz-e vadászni?
Ame duku akuénda uszenge	szoktam foglalkozni a vadá-
okujévá	szattal
Ove huete olomboá viukujéva	vannak-e jó vadászkutyáid?
Ámen kuete moine olombua	vannak bizony két jó vadász-
vikujéva vívári	kutyáim
Olojela viru, ele volupesi	repültökben vagy futtokban
	ejted el a vadat?
Dinga tymue letyi tyikuávo	mind a két módon
Ouszole okulove	szeretsz- halászni?
Hákuti tukászi pálá lo luj	nem, mert távol vagyunk a
	folyótól
Hie olinga kuendi volui, lo	mit csinálsz hát, midőn sem a
uszenge, lo okulova	vadászattal sem a halászat-
	tal nem foglalkozol?
Tugyilá, tujukále, túnyuá tu-	táncolok eszem iszom s ked-
liá o tyélá otyi tyi vua	vemre játszom a tyéla táb-
	lán
Dámen vákulete oven vá ku-	látom, derék legény vagy
engye gyáposzoká	
Kuendápi v' ámbákká	hova megy a karaván?
Géénda ko Lucsázi	Lucsázi országba megy

Oloneke vingámi okuende kuna	hány napi járásra van ide?
Vápopere dá néke kunya vári	mondják, hogy 20 napi já-
moine	rásra van
Vongyilá muri áounyi vuelua	van-e veszedelem az úton?
Tukálanda olo mund okuna	odáig nem kell hegyet mászni
Ongyila iná vuakulikán dáti	jól tudod-e az utat, nem té-
	veszted el?
Okutuendá tukászangá o luij	hol találunk valami nagy fo-
inéne pi	lyóra?
Okutunda vinyanya inéne	mihelyt a nagy mezőségből
	kijutunk.
Utányou tuenda jápá)	Isten veled, menjünk.
Utányou sonánge)	

Közmondások.

U gángyá da ouenda mo luij	Addig jár a korszó a folyóra
da tyimue kiszálá	mig végre ott marad.
O szonéna ká, juká on gángyá	Öröm a szívben, könyek a
	szemben
Ouve a palálá enene oli szoke-	A ki szárny nélkül röptül, meg-
ira, tyálinga olonyima	fogja bánni tettét.
Vo tyialo viváli viáuilá poszi	Két szék között földre esett.
Olunyimá lualila ongyilá e'	Későn kiabál a madár, midőn
tyápándékuá	már fogva van.
Ouve uejjá okinyimá, olia etyi	Ki későn jön, rossz szállást
tyuámbátá	kap.
Itito tyávolá ukueké inéne ka-	Csekély adomány barátot
tyikoki ukámba	nagy pedig ellenséget sze-
	rez.
Úú ojongolá okuku lingá, haimo	A ki rosszat tenni akar, soha
kahámbi eteke vumuale	sem hibázik rá az alkalma.
héla	
Uvá kulihá, haije ouszole	Ha keveset jössz, kedves, ha
	sokszor, kedvetlen vendég
	lészesz.
Okokui káukete eszungá, vá-	A szegényt még az ág is
méla ongunya jázima	húzza.

- Láléká u úúviha, kalupuiszá
vongyo
- Ojévá uuhá hotáli, do jongolá
okutumálá tyivua
- Ouve ángyángolá ándálu otálá
oháli lóóuiszi
- Uszuku ákueti szeko uavitápo,
uu olimeleka oszule
- Okupá ongyéke látyimue oká-
pámo ironga uáli enene
- Ouve olonda enene, koku ku-
puka kóóli
- Kátyí kuvete ouá okukálá,
okokui utita, ho kuáffa
kukuássi vuu kunu.
- Uejje etyá, uejje ouála
- Háándi huásze ukuere uove,
vuéká láé gaudi ove ou-
szole.
- O munu voukulika kondákka,
ongyila kévává uti uimá
dá vászitirapu
- Okiná szoule tyikuria
- Gyimeke kujora, uteke kurira
- Ongyila ja jokuá káéku pitila
vomela
- Du váiszukáiná gyiri momela
hátyova, szándo pandolo
kuffá
- O vita ja kuáta kávikuete on-
gyilá, konyima jo mundé
i pitá.
- Adj a rosznak szállást, kiver
a házadból.
- Értsd lássd hallgass, ha bé-
kén akarsz élni.
- Ki títzet akar, kell hogy füst-
jét tőrje.
- Többet ér pillanatnyi szeren-
ese mint sokévi működés.
- Ha a zacskóból csak mindig
kiveszesz s soha belé nem
raksz, hamar fenekére
jutsz.
- A ki magasra mászik, nagyot
esik.
- Dőreség szegényül élni s gaz-
dagul meghalni.
- Egyik szövö, másik felölti.
- Többet ér egy jó barát, mint
szász rokon.
- Az embert szaváról, a mada-
rat pedig tolláról ismerik
meg.
- Sajtba esett féreg azt gon-
dolja, ott van a világ.
- Néha reggel tánc, estve láné.
A sült galamb nem repül a
szádba.
- Adj a szájnak enni eleget, mert
holnap azt tenned megtilt-
hatja a halál.
- A győztes harcosoknak nem
kell út, hegyen völgyön
mennek keresztül.

A költői tehetség a kimbunda népeknél koránt-
sines annyira kifejtve, mint ékes szónoklatukból

ítelve várhatnók. A versalkotást tulajdonkép nem is ösmerik. Dalaik csak rövid, gyakran értelemnélküli s összefüggéstelen mondatokból állanak, semmi költői fordulat vagy mérték és hanglejtés nincsen bennök. Rendesen az előéneklő rögtönzi, a többiek pedig karban énekelve utána mondják, vagy az előéneklő egy szakot mond, a többiek pedig más, de mindig ugyanazon szakkal felelnek. Mindazáltal azon egyszerű s pongyola dalaik énekelve a dallamok változatossága mellett kellemesen hangzanak. A dalok tárgya rendesen a legfajtalanabb szerelem, melyet csak az afrikai forró éghajlattól felgyulasztott képzelődés gondolhat ki, s a háborn. Még a hideg kegyetlenséget és vérszomjas indulatot lehellő csatadalok is tele vannak ocsmány s fajtalan kifejezésekkel, melyektől a feketék szája folyvást áradoz.

†) Az úgynevezett bunda nyelven nem csak Kongo, Angola és Benguela benszülött népei beszélnek, de Livingstone szerint a Délafrika szívében lakozó makalakák, azaz a barotszék, bajejék, banyetik nyelve is a bunda nyelv egyik járása. Moffat állítása szerint a masonák nyelve ugyanaz a makalakák nyelvével, tehát a bunda nyelv délkeletre egészen a keleti hosszúság 31-dik fokáig terjed. A déli széles. körülbelől 19° 30'-től 22° 58'-ig s a keleti hossz. 14° 20'-től 20°-ig a hererók (ovahereró) s mbangyerük (ovambangyerú) lakoznak, kik egy nyelven beszélnek, mely a kimbundák nyelvével igen közel rokonságban áll. Ugyanezen nyelvághoz a rondúk (barondu), vandák, ruik (ärui), ngolák (mangóla), induk (maindu) és koák (makóla) nyelvei is tartoznak, mint ezt már a következő mutatóvány is bizonyítja, melyet H a h n h e r e r ó n y e l v t a n á b ó l kölcsönzünk, hozzátevén Magyarból a kimbunda szókat.

Magyar,	kimbunda,	otyihereró,	rundu,	vanda,	ruí,	ngola,	indu,	kóá.
Isten	szuku	mukúru	szugu	szugu	nambe	inandzambi	murungu	muluku.
ember	munu	omundú	omunu	omunu	mundu	mutu	mutu	mutu
asszony	ukái	omuka- zendu	ukaja	. . .	muchadi	umuchetu	mukazi	mutiana
gyermek	mona	omuná	omola	omola	muana	mona	muana	muana
viz	obabá	omevá	ovava	. . .	mei	meija	mazi	mazi
nap (sol)	ekumbi	ejuvá	ekumbi	. . .	lejua	luana	zua	uzua
nap (dies)	eteke	ejuvá	. . .	eteke	. . .	luana	zua	melo
menny	kiru	euru	eru	elu	leuero	diulu	eru	. . .
szem	obászo	ehó	. . .	. . .	leszo	liszo	iszo	nito
puska	uta	otyimbari	. . .	. . .	leangora	uta	mfuti	kapati
fej	ututue	otyiuru	. . .	. . .	mutue	mutue	mutu	muurú
eledel	kuria	kudia	okudia	. . .	kudia	kudia	biakudia	. . .
madár	ongyila	ondzerá	. . .	ongyilá	tyinóni	zila	baramé	palame
ökör	ongombe	ongombé	ongombe	ongombe	ngombe	ngombe	ngombe	ngombe
kecske	hombo	ongombó	ochombo	mbongo	mbongo	chole	. . .	ikobe
sertés	gulu	ombindá	ongulu	. . .	. . .	nguli	nyurue	ikulue
eső	umberá	omburá	ombera	. . .	mvora	mvula	mvura	epula
csillag	lumbongu- lula	onoszé	ombungu- lulu	. . .	nongueti	mkela	ninezi	neneri
ujj	omumunye	omunúe	omuene	. . .	munue	muino	munue	munue
sziv	utimá	omutimá	. . .	. . .	mutima	mutyima	mutima	mutima
kigyó	onyoká	onyoká	onyohá	. . .	nyoka	nyoka	nyoka	noa

A rondúk (barondu) a nyugati parton laknak éjszakra vagy éjszakkeletre a mbóktól (ovambó, ovampó) a Runga folyó mellett, mely vagy a Kunéne vagy a Kuanza egyik ága. A vandák (otyivanda) alkalmasint a rondúk szomszédjai. A ruik vagy luik a Magyar által ismételve megemlített Kalui (Korui, Kolui) ország lakói, melyen a Liambáj folyó folyik keresztül. A ngólák (mangola) és koák (makóá) a nyugoti parton lakoznak.

Magyar szerint a messzire elterjedt nyelv törzs öt fő ágra szakad. Felosztása szerint a lui nyelvjárás a lovári ághoz tartoznék, a rondu, vanda, ngola és kóá nyelvjárások pedig részint a munyanéka, részint a kanyáma ágakhoz számítandók. A munyanéka népcsalád, Magyar szerint (Délafrikai levelei, stb. 71. l.) ohila, dsau, habi, gámbo, kipungó, molondó, kámbe és humbi népségekre szakad; a kanyáma vagy oukanyáma család pedig (az idézett munka 89. l.) a donga, káfíma, oukongari, ganzéla, ukonomáto és mucimba népségekre oszlik.

Moffat szerint a makalaka nyelv a szecsuaná nyelvnek (azaz a becsuanák nyelvének) egyik ága, s Hahn szerint is a szecsuaná nyelv rokonságban van a hereró nyelvvel. Ellenben a nama vagyis hottentott s a kaffir nyelvek nagyon különböznek a nyugati népek nyelveitől. Mind a hottentott, mind a kaffir nyelvekben bizonyos sziszegő és csettenő előhangok vannak, melyeket a szecsuaná és nyugati népek lágy és őszhangzatos nyelveiben nem találunk. Ugy látszik tehát, hogy a délafrikai népek összes nyelvei csak két, vagy legfeljebb három családhoz tartoznak. Livingstone (339. l.) erre nézve így nyilatkozik: „A déli néptörzsek szólamai közel rokonságban vannak azokkal, melyeken az éjszaki határjaikon lakó népek beszélnek; egyik szólam a másikba megyen át, s rokonságuk oly könnyen fedezhető fel, hogy azonnal rokonoknak ismerjük el. Ha két szélső pontnak szójárásait vetjük egybe, pl. a kaffir szójárást az egyenlítő szomszédjában lakozó néptörzsek nyelvével, akkor bajosabb a ténnyt fölismerni, hogy mindazon szó-

lamok valóban csak két nyelvesaláddhoz tartoznak. A szógyökök vizsgálata, ha a szólamokat földirati rendbe sorozzuk, azt mutatja, hogy egymásba mennek át.“

A külső testalkotás, a bőrszíne, haj s egyéb külső ismérvek szerint a délafrikai népeket rendszeren négy külön törzsre osztják, t. i. a hottentott, kaffir, becsuána és szerecseny vagy néger törzsekre. A hottentott népségek a földrész nyugati s déli vidékeit foglalják el, körülbelül a 21-dik szélességi fokig; a kaffir népségek ellenben a keleti vidékeken laknak felfelé majdnem a 24-dik szélességi fokig; a becsuánák a földrész közepén a hottentott és kaffir népségek között tanyáznak; a néger törzsökök végre a szélességi 21-dik s illetőleg 24-dik fokától kezdve az egyenlítőig s azon túl északi Afrikában is laknak, hol a sémi s másféle népségek által határoltattak.

H. J.

††) Látnivaló dolog, hogy Magyar a kimbunda nyelvnek kimerítő ismertetését nem akarta adni, de legalább arra kellett volna törekednie, hogy rövid vázлата ne legyen hibás és érthetetlen. Rövid ismertetésében csak azon szakaszok figyelemre méltó s becses adalékok, melyekben a kimbunda szám- és tulajdonneveket adja elő és magyarázza; a szójegyzéket s közmondásokat is szívesen vehetjük; de a közlött beszélgetések helyett inkább a névszók, névmások s igék ragozását kellett volna világosabban s részletesebben tárgyalnia. Az afrikai nyelvekben, pl. a hereróban, az előragok és képzők igen nagy szerepet visznek, s e ragok és képzők ismerete nélkül nem lehet sem a névszók, sem az igék változtatásait megérteni. Bátran állíthatom, hogy ily declinatio és conjunctio, mint Magyar leírja, nem létezik a kimbunda nyelvben; pl. a többes számot bizonyosan nem a szó végéhez függesztett s betűvel képezik, a kötmód is bizonyosan nem így van: „siamen d'ouszole.“ — Hahn szerint a kimbundával rokon hereró nyelvben minden névszónak ti z e n n y o c f é l e előragja van, melyek részint csak az egyesben vagy a többesben, részint mindkét számban

járulnak a nevekhez; s ez előragokon kívül még néhány viszonzyszó is van, melyek által a viszonyok fejeztetnek ki. A többes csakis az előragok által fejeztetik ki. A birtokviszony kifejezésére valami 40 előrag van. Épen oly bonyolódott az igék hajtogatása is, s ez részint a személyes névmásokhoz, részint magához az igéhez járó sokféle elő- és utóragok által képeztetik. Magyar nyelvtani ismertetése tehát nemcsak hiányos, de úgy látszik hibás is.

H. J.

F Ü G G E L E K.

Készületeim a belföldi utazásra.

Már több mint esztendeje folyt le, hogy Bihéországban letelepedtem vala. Egészségem folyvást jó volt s így időmet jól használhatám fel. Távol levén a mívelt világ körétől s zajától, figyelmemet egyedül csak az engemet környező népek szokásai és nyelve tanulmányozására fordítám, mignem képesnek vélém magamat arra, hogy Dél-Afrika sivatagjait bejárjam.

Hogy a tartomány fejlődésével vérségi rokonságba léptem, az tulajdonkép anyagi tekintetben inkább veszteség, mintsem nyereség volt rám nézve; de szellemi tekintetben bizonyosan hasznomra volt. E lépésemnek következménye volt az általános tisztelet és bizodalom, mellyel a benszülottek részéről találkoztam, s ez tervem valósítását hathatósan előmozdítá.

A messze belföldre menő karavánok leginkább a száraz évszak elején szoktak útnak indulni, s az elutazni akaró egyének már néhány hónappal elébb kezdik meg a szükséges készülődéseket. Miután mindennel elkészültek s a hosszas távollétök alatt szükséges házi intézkedéseiket is megtették, a kitüzött napon ott hagyják lakjaikat s rendesen a Kokéma és Koanza folyók közt kijelölt helyre gyülekeznek. Itt az egybesereglettek néhány napig várakoznak, mignem a különböző vidékekről beérkező utasok mindnyájan együtt vannak, s csak azután kezdik meg

a már ismeretes s bizodalmat érdemlő karavánfőnök vezérlete alatt az utazást.

A Bihében összevásárolt belföldi cikkeket a legközelebbi karavánnal Benguelába szállíttattam volt, hogy azok árán az utazásomra még szükségelt europai készítményeket megszerezhessem. Ezeket megkapván, azonnal a további utazásra készülék. Szándokom volt: Dél-Afrikát, a mennyiben csak lehet, bejárni, s némi renddel utazásaimat éjszokról délre apródonként kiterjeszteni. Azért most éjszakkéleti irányban menő karaván létesítésén munkálkodám.

A bihéi karavánok már néhány év óta az éjszakkéletre levő moropu országokat nem látogatták meg, a pungo-án-dongói és kaszángysi tartományokból való bangelák (belföldi kereskedők) miatt, kik oda igen sűrűn járnak, s kik az elefántcsont beváltásában s az elefántvadászatban a bihéieket belátással és serénységgel megelőzván, előlük a nyereségnek nagyobb részét elkapták. Ezért nagy versengés támadt a bihéiek és bangelák közt, s a versengő karavánok a moluvai sivatagokban egymásra találván, már többször véres csatára is keltek egymással. A bihéiek rendszeren kevesebb számmal voltak s tehát ismételve legyőzettek, azért a bangelák túlnyomóságától félvén, karavánaik végre keleti és délkeleti irányt vőnek, hogy azokat kikerüljék.

Mindez nem volt titok előttem. De ismervén a bihéi nép szellemét, elhatározám a hanyatlott lelki erőt benne újra fölélesztetni s versenytársaitól való félelmét elhárítani. Mert tudtam, ha ebben boldogulok, könnyen rábirhatom a nyereséghajhászó, kalandor szellemű népet, hogy azon országokat ismét föl-

keresse, melyekről a bangélák miatt lemondott vala. Már említettem, hogy a belföldön azon karavánt, melynél europai ember van, jobban tisztelik; ezt már magam is tapasztaltam vala. Azért megvoltam győződve, hogy a bihéiek felszólításomat egész bizalommal követni fogják.

A ki valamely kijelölt országba utazandó karavánt alkotni akar, az elsőben is tulajdon libatája zsángóterén saját előbbkelő embereivel közli szándékát. Ezek, kik közt természetesen a kiszongo és atyjafiai nagy szerepet visznek, a tudomásukra jutott tervet legott egymásközt komolyan meghányják; megfontolják micsoda haszon és nyereség remélhető a célba vett vállalatból s micsoda körülmények és akadályok teszik lehetségessé vagy kivihetlenné. Azután a körülmények szerint vagy helybenhagyják vagy ellenzik. Első esetben arra kötelezik magokat, hogy a karavánt mentől elébb létre fogják hozni, a másik esetben szó nélkül otthagyják a zsángót s ezzel tudatják a magára maradt tervezővel, hogy tervével fel kell hagynia vagy azt tetemesen megváltoztatnia.

Ha tehát a családtagok (kikumba) a tervet a zsángón elfogadják, kötelesek a karaván személyzetét összeállítani. E végett rokonaikkal együtt több csapatra oszlanak s így bejárják a tartományt s a zsángókon mindenütt kihirdetik, hogy ez vagy amaz egyén (tehetséges személynek kell lennie) ezen vagy más országba árúkat akar szállítani, s e végett teherhordókat keres. Ennél többet nem szabad nyilvánítaniok s különösen nem kell valakit egyenesen nevénel fogva felhívni, hogy részt vegyen a kara-

vánban. Mert ha az így felhívott ember a meghívást elfogadja, s utközben történetesen kárt vall, vagy épen életét veszti, akkor ő maga, ha t. i. életben maradt, vagy pedig rokonai legott azon váddal lépnek föl, hogy ha névszerint fel nem hivatott volna, a kárt vagy halált bizonynal elkerülte volna, s feleletre vonják a meghívót, vagy azt, ki őt kiküldötte, s tetemes kárpótlás vagy vérdíj lefizetésére kényszerítik. — A követek által kihirdetett vállalat csakhamar az egész tartománynak tudomására jut. Ha tetzésre talál, nemsokára mindenfelől a vállalkozó házába sereglenek össze, hogy az utazás módjáról és céljáról bővebb felvilágosítást szerezzenek magoknak. Az ily vállalathoz csatlakozó emberek közt első helyen állanak a kimbálók (kereskedők), kik kisebb nagyobb mennyiség árúnak tulajdonosi levén, azt szintén a kijelölt országba szállítani akarják. Ezek rendesen a magokkal hozott atyafiak és ismerősök számára terheket kérnek, melyek, ha a fizetendő bér iránt megegyeztek, legott át is adatnak nekik, és pedig az érettök szószóló kimbáló felelősége mellett; mert ha az átadott árúban hiány találna lenni, ő tartozik azt megtéríteni. A másik helyen a vákongo andsambák (elefántvadászok) állanak; ezek a karavánt többnyire egészen rendeltetése helyéig kísérik el, s míg az ottan telel, — mert a messze belföldre járó karavánok rendesen egész esztendeig maradnak az úton — ők egyes csapatokra oszlanak s így bejárják a különböző tartományokat elefántot vadászva, azután pedig elefántcsonttal rakodtan, a karavánnal együtt ismét haza mennek. Ha sok elefántcsontra tettek szert, egy részét még

az úton a kimbálóknak adják cserébe holmi árúkért. Az elefántvadászok rendszeren csak a szükséges löporral s golyókkal terhelik meg magokat, árút vagy más terhet nem visznek, s így a karavánnak nem annyira a terhek szállításával használnak, mint inkább csak azzal, hogy jelenlétükkel nagyobb bátorságot szereznek neki.

A felfogadott teherhordók a már leírt módon összekötözik s begöngyölik a terheket, de még a tulajdonos házában hagyják, mignem a főnök a kitűzött napon, az utazási áldozat tételére a karaván összes tagjait házába meghívja. Ezek ünnepi ruhában s fegyverrel jelennek meg s a libáta külső udvarán, számukhoz képest, kisebb nagyobb körben a földre leülnek. Ekkor a főnök számos tisztelgő lövés közben a körnek közepébe feltüzi a zászlót s közelében fa ágasokra a kimbángókat (töltvénytáskákat) rakatja, melyek nyitvák a végett, hogy az útitársak saját szemökkel meggyőződhesseenek, hogy a töltvények jó karban és rendben vannak. Ennek látására hangos ulu! ulu! örömkialtásra fakad a gyülekezet.

Most a főnök helyet fogván, hosszas és ünnepies komolysággal mondott beszédben előadja az utazás célját s felszólítja a hallgatókat, hogy ellenvetéseiket, ha volnának, sziveskedjenek ezennel nyilvánítani, mert nagy meglegedésére és megnyugtatóására szolgálna, ha nyilatkozataikból látná, hogy nem az ő kedvéért, hanem saját választásukból s önnön hasznukért szánták magukat az útra. Rendszeren ezzel jelentik ki meglegedésöket, hogy általános kiáltásra fakadnak: „Otyiri! hámokomó! hetyekotyó!” (Igaz,

helyes! nagyon jól van!). Azután az egybegyültek részéről valamelyik szószóló kijelenti a főnök előtt, hogy tökéletesen szabad akaratukból s önnön tetszésökből határozták el magukat az útra, s hogy öt előljárójoknak ismerik el, s tisztelettel engedelmeskedni fognak neki; egyszersmind megígérik, hogy veszély idején emberül fogják magokat viselni, egymást segíteni s ha kell egymásért meg is halni.

Mindezek után a kimbanda dolga kezdődik, ki addiglan csak néma tanú volt. A kimbanda levágja az áldozatra szánt ökröt, a legfuresább mozdulatokkal s folyvást érthetlen szavakat mormogva kifejti béleit s ezekből kiolvassa a jóslatot, melyet hangos, komoly szóval a kíváncsi figyelemmel ráhallgató gyülekezetnek kihirdet. Minthogy a karaván szerzője ajándékaival már előre lekötölte a kimbandát, azért ez rendesen kedvező kimenetelt jósol a tervezett vállalatnak. Azután a karaván főnökét s előbbkelő tagjait a leölt állat vérével arcukon és karjaikon gyengéden bekenvén, végre még fehér krétával az impemba-jelt is mellökre írja s így útra bocsátja a karavánt.

Az egész ünnepélyt bő lakoma s kimbombozás s tánc és vigalom rekeszti be. Végül a teherhordók a már elébb elkészített málhákat vállaikra veszik s házaikba magokkal viszik, innen azután haladék nélkül a kitüzött helyen vert kilombóba gyülekeznek, hol addig várakoznak, mignem a következő napon a főnök is megjelenik s jelt ad az elindulásra.

Én is tehát a leírt mód szerint intézém el ügyemet s állítám ki a karavánt, mellyel utazásaimat

folytatni akarám. Azután szándékomról inkább becsületből, mintsem kötelességből a fejedelmet is tudósítám s megegyezését kérem ki, annál is inkább, mivel nőm egyáltalán velem akart menni, atyja engedelmé nélkül pedig nem tartám jónak őt elvinni.

Tehát kiszongómat néhány atyjafia kíséretében s az ily alkalommal okvetlenül szükséges ajándékokkal a fejdelemhez küldém, hogy neki hírt vigyen a történekről s tőle engedelmet kérjen az utazásomra s leánya magammal vitelére s egyszersmind háza- mat és hátrahagyott javaimat ótalmába ajánlja. Küldöttem csakhamar visszajöttek azon hírrel, hogy a fejdelem a neki küldött ajándékot köszönettel vette, tervezett vállalatomat jóváhagyja s szerencsés kimenetelét óhajtja, s hogy, miután neki leánya fölött többé semmi hatalma vagy joga nincsen, őt mint feleségemet tetszésem szerint magammal vihetem vagy itthon hagyhatom. Azonban azt tartja, a feleség köteles férjét mindenben híven szolgálni, s tehát rendén találja, hogy feleségem elkisélni akar, ugyanis elegendő rabszolgája van, kik által magát a tipójában hordoztathatja, tehát baj és hátráltatás nélkül utazhat velem. Veszély sem érheti, mert nem hihető, hogy az európai fehér által vezérlett s bátorított bihéi karaván a vele netán találkozó ganguelltől megcsúfoltassék.

A már néhány hónap óta erősen készülődő karaván végképeni elindulására az 1850-diki május elejét tűzém ki, s tökéletesen megnyugodva az isteni gondviselésben, reménytelve s lelkesülten néztem jövőndő sorsom elé.

A földkép az Atlanti tengertől befelé a keleti hosszúság 19-dik fokáig, s a Koanza torkolatától délre a szélesség $14^{\circ} 30'$ között való tartományokat ábrázolja. A főbb pontoknak fekvését személyes tapasztalásom után astronomiai figyelések útján határoztam meg. A tartományok határai nem épen bizonyosak s ingatagok; a helységeket nagyobb részint a benszülöttektől összegyűjtött adatok után irtam be, de hosszas köztük mulatásom alatt meglehetősen bizonyossággal határozhattam meg számukat. A hegységek irányát, de kivált a nagyobb folyók forrását, futását és torkolatát, kevés esetet kivéve, személyesen vizsgáltam meg s astronomiai figyelésekkel határoztam meg. A különböző időkben tett sokféle utazásimat nem jelöltem meg, azt majd az általam készített egyetemes délafrikai földképen szándékozom tenni; azért a jelen földképen csak a Benguelából Bihébe való rendes karaván utat jelöltem meg.

Ezt jegyzi meg Magyar a munkájához csatolt földképről. Az illető helyen kimutattam, hogy e földkép sok tekintetben eltér mind Cooley mind Livingstone földképeitől. Itt általában még csak azt jegyzem meg, hogy Magyar földképén a Koanza futása s tehát a többi pontok is valami 15—20 mfddel, tehát egy foknál többet odább keletre, ellenben Kakonda s általában a déli pontok odább éjszakra esnek mint Livingstone földképén. Magyar földképe, mert részletesebb az eddigieknél, mindenesetre használható, sőt kútforrásul szolgálhat, de vajjon föltétlen hitelt érdemel-e s minden tekintetben helyesebb-e az eddigi földképeknél, azt mindaddig el nem dönthetjük, míg részletesen meg nem mondja, micsoda pontokat határozott meg astronomiailag, micsoda figyeléseket tett s ezek matematikai eredményét hogyan számította ki.

H. J.

S a j t ó h i b á k.

8	lap	17	sor	fel.	jelentéktelen	hlyt.	jelentéktelen ³⁾
28	—	17	—	—	teljesítenek	—	teljesítenek ⁸⁾
29	—	5	—	—	jetenlétében	—	jelenlétében
31	—	7	—	alul.	nágyon	—	nagyon
37	—	15	—	—	vivelik	—	viselik
41	—	10	—	—	jarraz	—	garraz
46	—	3	—	—	kérge	—	kérge
47	—	8	—	fel.	kibicek	—	bíbecsek
59	—	18	—	—	levegő	—	levegőt
60	—	1	—	—	e	—	a
63	—	5	—	alul.	földeríteni	—	földeríteni
69	—	6	—	fel.	adóztatástól	—	adóztatásból
69	—	15	—	—	tar-omány	—	tartomány
77	—	9	—	—	légdelibb	—	legdélibb
78	—	20	—	—	bihai	—	bihéi
79	—	5	—	—	körepén	—	közepén
80	—	13	—	alul.	tlajdonos	—	tulajdonos
84	—	4	—	fel.	legett	—	lehetett
107	—	12	—	—	vogy	—	hogy
116	—	3	—	alul.	ferfordítva	—	felfordítva
118	—	7	—	—	szel	—	szél.
119	—	10	—	fel.	bobonákkal	—	babonákkal
121	—	9	—	alul.	Mángó	—	Makángó
125	—	20	—	fel.	villamvezető	—	villámvezető
126	—	16	—	alul.	megnyujtották	—	meggyujtották
153	—	16	—	fel.	kiáradt, folyótól	—	kiáradt folyótól
156	—	4	—	alul.	semterem	—	sem terem
157	—	7	—	—	előfordulnk	—	előfordulnak
163	—	4	—	—	ez erősödő	—	erősödő
167	—	8	—	—	mehték, bár	—	mehték, bár
181	—	14	—	—	Kimbolengo	—	Kimbolenge
187	—	18	—	—	elfelejtékothto	—	elfelejték otthon
					nváro	—	váro
188	—	8	—	—	hgy	—	hogy
191	—	6	—	fel.	népnek	—	népeknek
192	—	1	—	—	veve	—	vevé
195	—	1	—	—	jegőeös	—	jegőcös
195	—	10	—	—	uagy	—	nagy
195	—	1	—	alul.	nézetett	—	nézeteit

200	lap	7	sor	fel.	kevés esetet	hlyt.	kevés esetet
207	—	18	—	—	eszembe	—	eszembe
211	—	1	—	—	czelédszer-	—	eselédszerzésnek
					zésnek		
212	—	8	—	—	esekely	—	esekély
231	—	13	—	alul.	sájából	—	szájából
235	—	15	—	—	dé	—	déle-
237	—	5	—	fel.	miden	—	minden
244	—	13	—	—	trochilus	—	trochilus
250	—	2	—	alul.	általában	—	általában
255	—	8	—	—	al-	—	ál-
255	—	2	—	—	partugal	—	portugal
266	—	14	—	fel.	köteletségeit	—	kötelességeit
278	—	12	—	alul.	követeltetik	—	követeltetik
303	—	10	—	—	asor	—	a sor
307	—	18	—	—	ejszakkeletre	—	éjszakkeletre
311	—	17	—	—	hüberései	—	hüberései
317	a lapszám hibásan van így				217		
330	—	8	—	alul.	általábau	—	általában
332	—	4	—	fel.	telpörköli	—	feipörköli
347	—	12	—	alul.	jó tékony	—	jótékony
347	—	9	—	—	babon afá	—	babonafátyolba
					tyolba		
347	—	7	—	—	lehetet len	—	lehetetlen
370	—	10	—	—	mnikám	—	munkám
379	—	9	—	—	ésszakkeleti	—	éjszakkeleti
391	—	10	—	—	Galángne	—	Galángne
403	—	10	—	—	Midön a pl.	—	Midön pl.
409	a lapszám hibásan van így				406		
418	—	3	—	alul.	rég	—	régi.

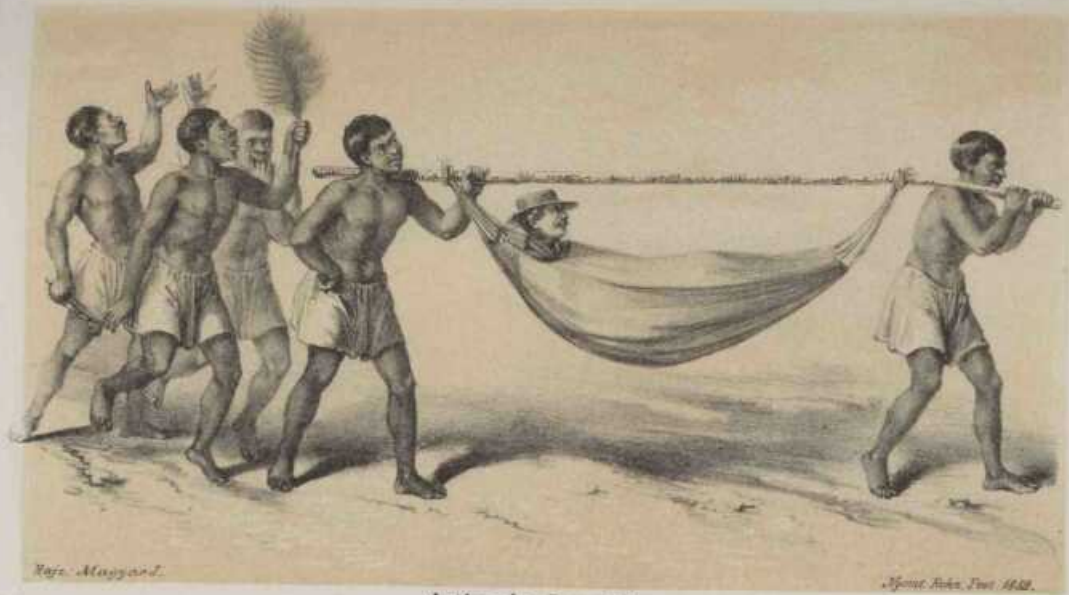
W. J. Magyard.

J. Smith & Co. Lith. 1860.

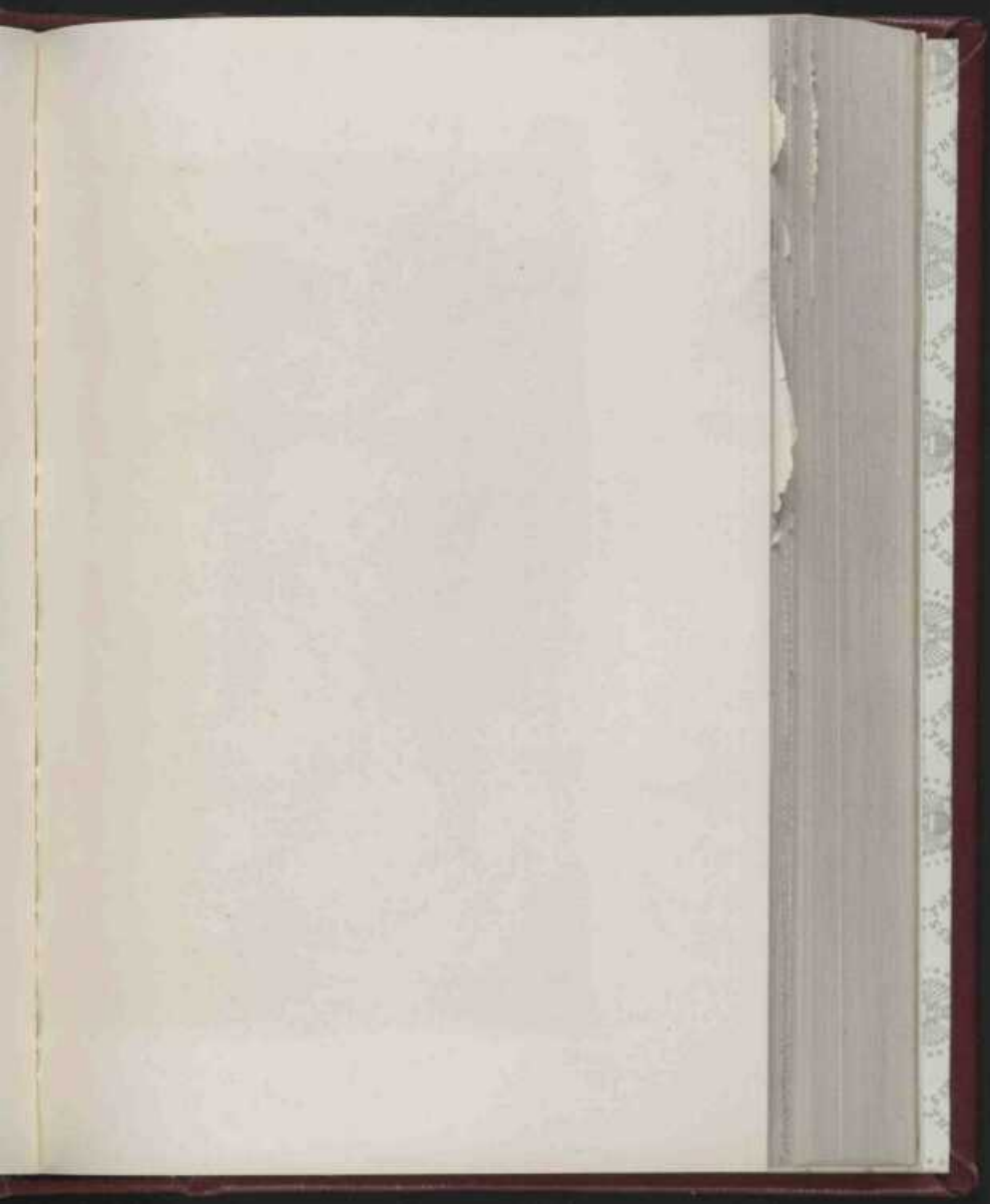
Mundombe nö.

Mundombe fërfi.

A típoja-hordás.

Kimbunda ember hadi készületben - Előkelő kimbunda.

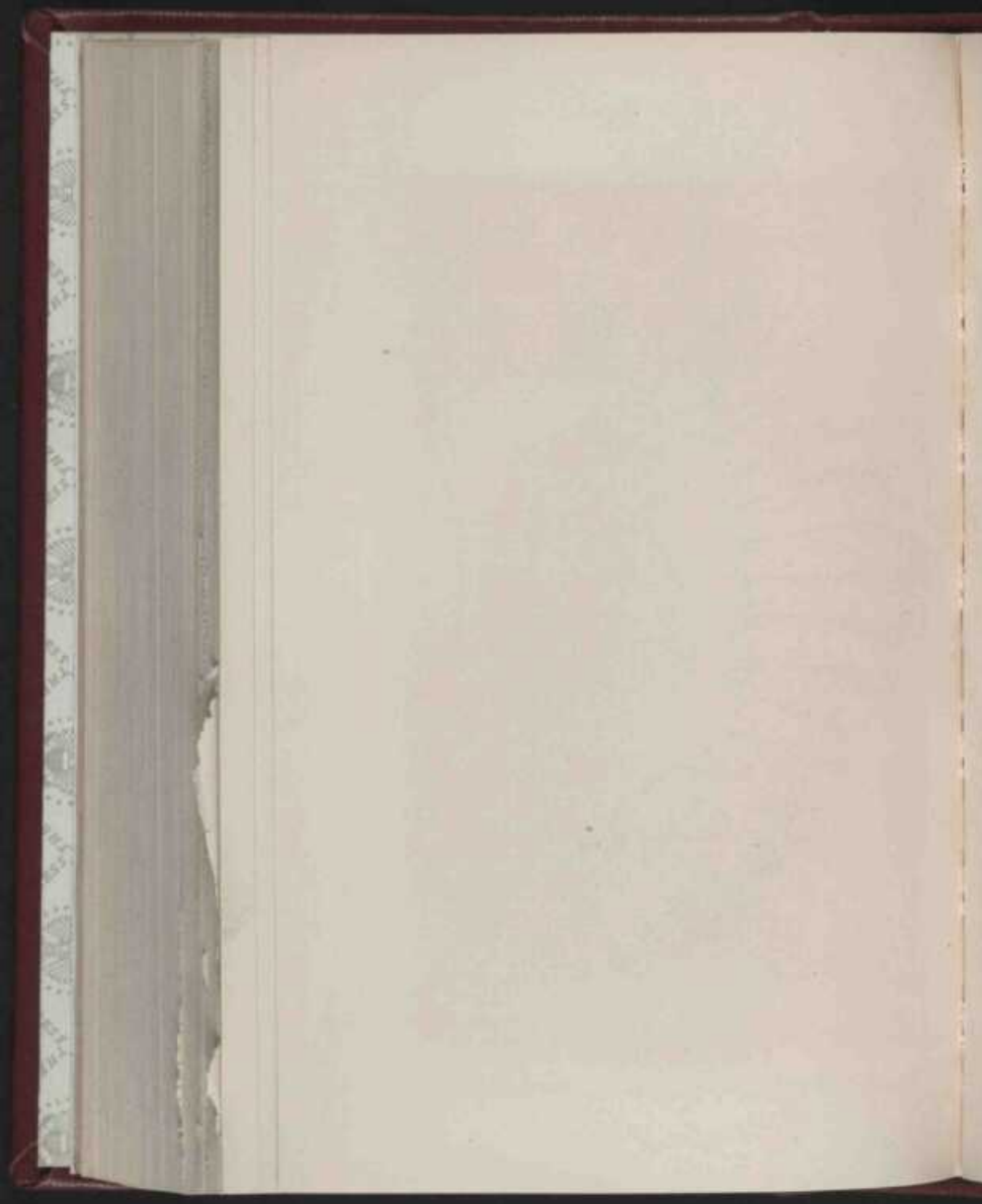

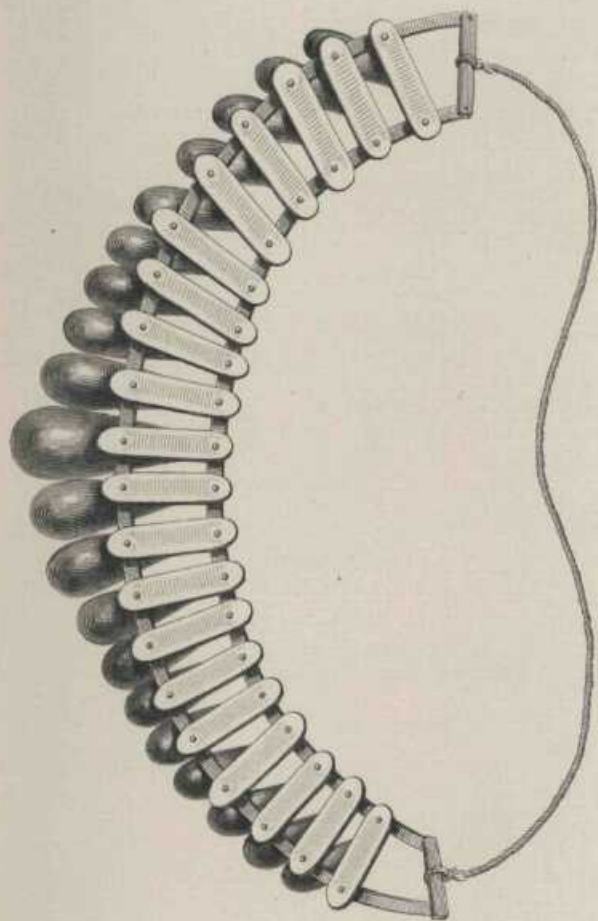

Képz. Bón. 1859

Képz. Bón. 1859

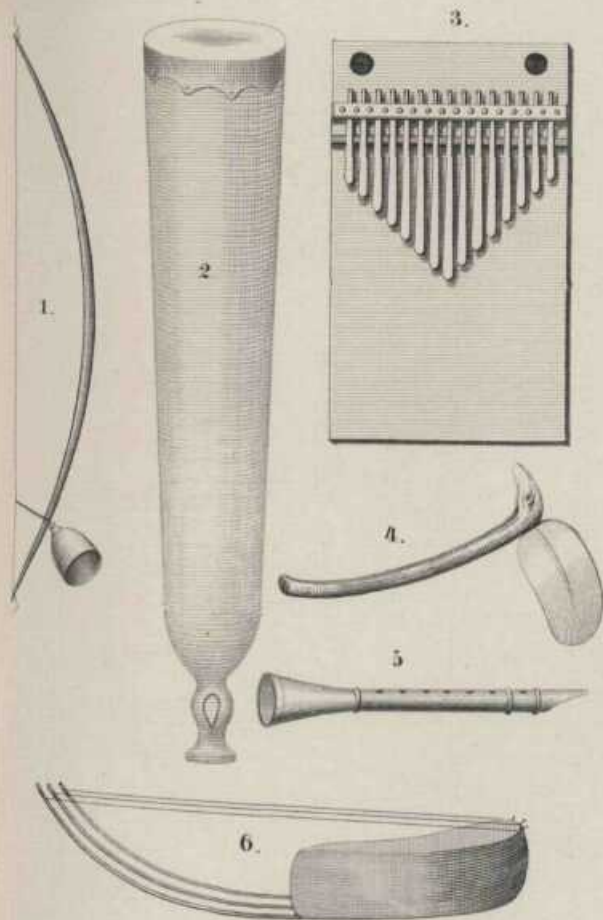
Előkelő kimbunda asszony beszélve rabszolgájával.

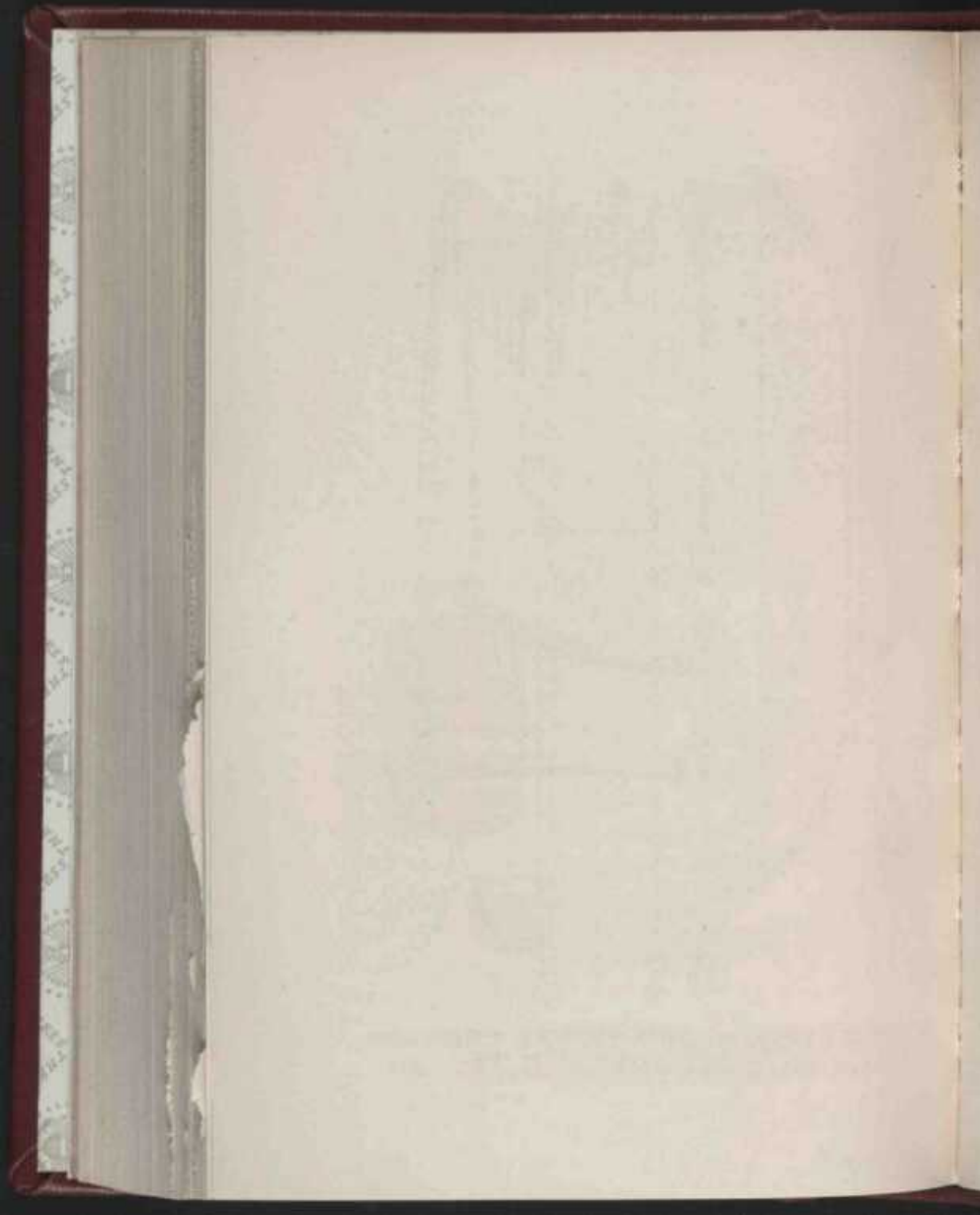

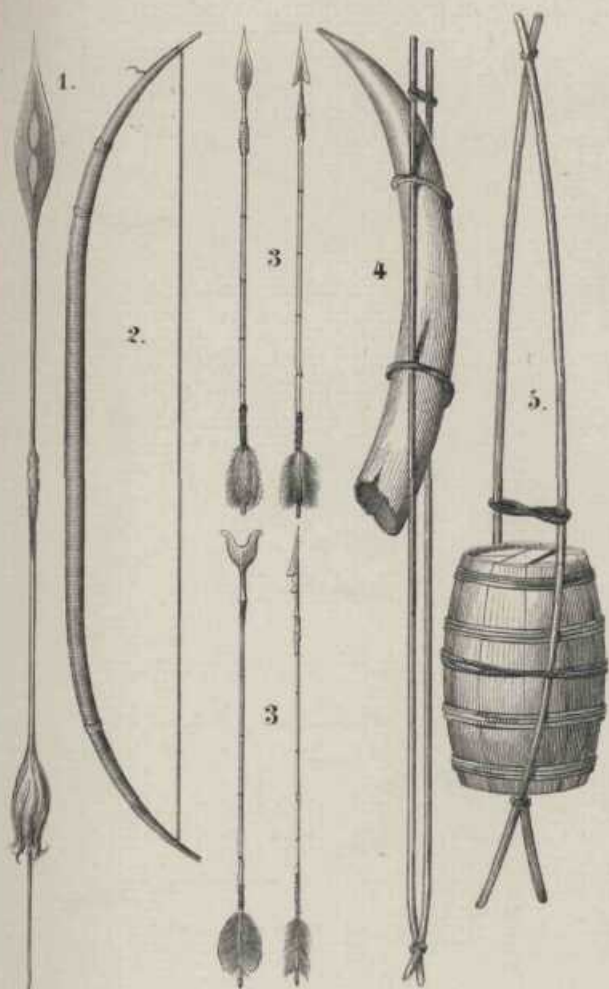
A marimba hangszer

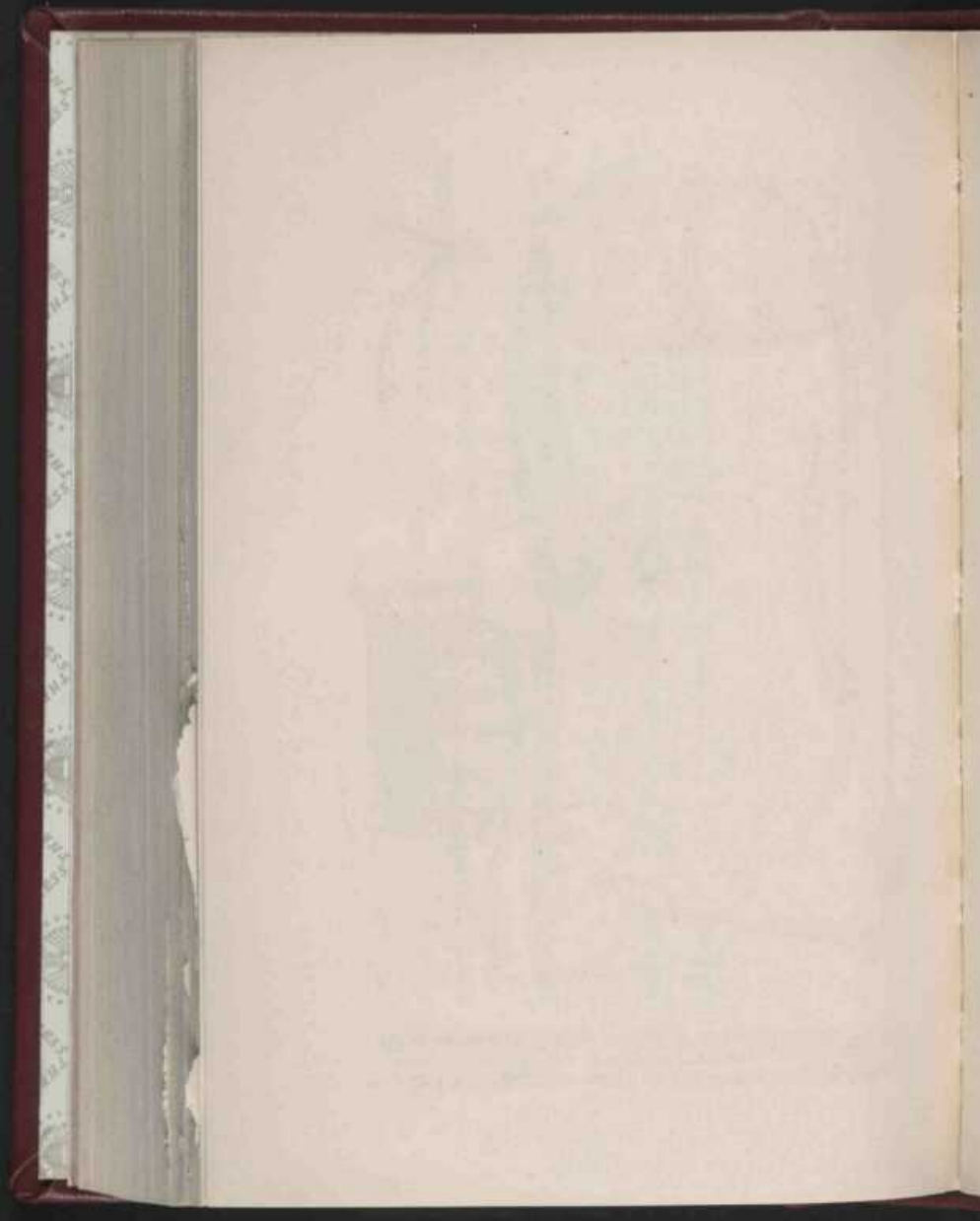

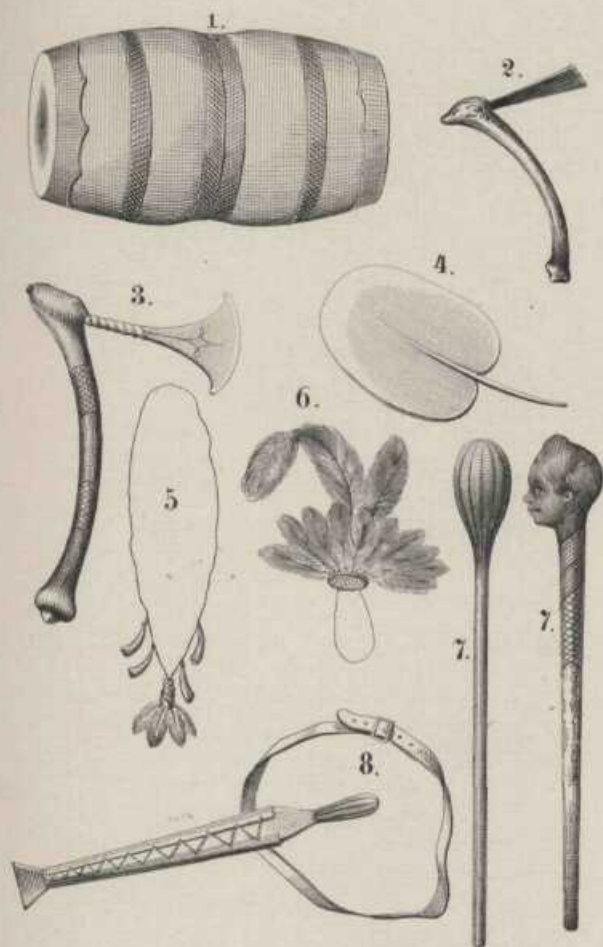
1 Barumbumba hangszer. 2 Engoma, dob. 3 Viszangyi
 hangszer. 4 Kapa. 5 Benda, fuvola. 6 Kiszumba,
 tantam vagyis tamburin.

1. Honga, za gája vagyis gerely. 2. Ongysi, ij. 3. Nyilvesszők.
 4. Elefántagyar. 5. Egettbor hordócska a mángók közé kötve.

1 Kandinga, hadidob. 2 Diabite. 3 Mutáka, hadibálta. 4 Temo, ásókapa. 5 Vihemba, a nyakon hordott gazellaszarvak. 6 Szala, harcokréta. 7 Hunya, buzogány. 8 Mukuáló hadígyilok.

LÉGÚJABB KIADÁSOK.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. *Első kötet:* X és 260 l., egy pecsét-füzetrel. — *Második kötet:* 216 l., száz németzetűl pecsétmással. — *Harmadik kötet:* 284 l., s egy címtarral. — *Negyedik kötet:* 260 l. — *Ötödik kötet:* XVIII és 331 l. Pest, 1855—8. Az I, II. k. ára együtt 4 fl., a III., IV. és V. diké külön 1 ft. 20 kr.

TARTALOM. I. kötet: Előszó (a munka tervéről). 1. A palóc nemzet és palóc krónika, orsz. és lengyel évkönyvek nyomán, *Jersey János*tól. 2. Budai Regeszták, a magyar történet legregyebb idejéről 1541-ig. Első kiadás, *Wessel Guesztér*tol. 3. A mohácsi ütközet, török forrásokból, *Repesky János*tól. 4. A soproni káptalynyal és királyi adóról szóló oklevelek, *Roth Károly*tól. 5. Két magyar közigazgató pecsét 1500. évből, két fametszetrel, *Lugassy József*tol. 6. Liptay Lőrincnek török követésége 1619-ben, *Nagy István*tol. 7. Rhédei László naplója, *Tass József*tol. 8. Martinuziánus, *Podhradsky János*tol. — II. kötet: 1. A magyarországi káptalanok és konventek, mint hitvesek és hitelés helyek története, *Jersey János*tól. 2. Okmányi kulcszat, 1—XXXII. 1102—1702. *Wessel Guesztér*tol. — III. kötet: Gríttí Alajost illő eredeti emlékiratok, *Nagy István*tol. 2. Mihály vajda jellem a leltárhoz vonatkozó okmányok, *gr. Kemény József*tol. 3. Az 1397-ki országgyűlés végrendelete, *Kovács Nándor*tól. 4. Kisebbségi közhelyek: a) Kivonatok Béray László naplójából, *Dankóczy János*tol.; b) Magyar történelmi adatok Svédországban, *Nagy István*tol.; c) Adalék a magyar kiráti pecsétlek ismeretéhez, *Roth Károly*tól; d) Egy urtelelemek egygyűlése 1427—1554. *Földy Ferenc*tol. — IV. kötet: 1. Liptói rosztrum 1391-ből, *Erdy János*tol. 2. Sárospataki magyar krónika, *Földy Ferenc*tol. 3. Budai Regeszták az Anjónk Leveleiben, *Wessel Guesztér*tol. 4. Oklevelek Bethlen Gábor 1619—20-ki hadjáratai történelméhez, *Szalagy Sándor*tól. 5. Román magyar regeszták, *Nagy István*tol. — V. kötet: Csányi János magyarországi krónikája 1682—1704. *Für István*. — VI. kötet saját állott.

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA Magyar Történelmi Emlékek. *Első osztály: Okmánygyűjtemények.* I. II. kötet: *Magyar Történelmi Okmánygyűjtemény* a brünzleltári országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeállította a leltárisolta *Rothmágyar Miklós*. I. II. kötet: 1441—1503. Pest, 1857—8. XXI és 387, mag. VIII és 367 l. — *Második osztály: Irók.* I. kötet: *Szeverény György*. II. *Lajos és János királyok házi káplánja* Emlékirata Magyarországi Romlásról 1435—1545. Közli *Wessel Guesztér*. 469 l. — II. III. IV. kötet: *Ferences Antal*, m. kir. helytartó, esztartományi ércsek *Ottócs Székely*. Külső *Szalagy László*, 400, 380, 472 l. Pest, 1857—58. A négy kötetes folyam ára 10 ft.

HUNYADIÁK KORA MAGYARORSZAGON. Irta *gr. Teleki Sándor*. Történelmi róma I—V. kötet: 538, 534, 563, 508, 546 ll., számos arcképekkel. Okmánytár X—XII. kötet. 642, 584, 500 ll. arcképekkel és hasonmásokkal. Pest, 1852—57. Minden kötet ára egyenként 3 ft. 20 kr.

HUNYADI JÁNOS UTOLSÓ HADJÁRATA Bolgár és Szerbországban 1424-ben, és Nándorfejérvár felmentése a török táborától 1446. A nándorfejérvári dandó negyedik százados napján jul. 31. 1836. előtérjeztesdés a m. akadémiánál *Hess Károly*. Pest, 1857. N. 8-r. 117 l. és 2 abrosz. Fűzve 1 ft.

ERDÉLYBEN TALÁLT VIASZOS LAPOK A Magyar Akadémia előbe terjesztette *Dr. Erdy János*. Hat könyvvel. Pest, 1856. kir. 6-r. 24 l. Fűzve 1 ft. 30 kr.

RÉGISÉGTANI KÖZLEMÉNYEK, *Erdy János* m. akad. r. tagtól. 1. A Pannónia és Dacia török elkorig talált bencsületi bocsátványok. 2. A verebhi pogány sír Buda, 1858. máj. 27. l. fia rajzos táblával. Fűzve 1 ft.

A BOSZNA ÉS SZERB RÉGI ÉRMEK. Ismertető *Erdy János*. 63 németzetűl és 1 könyvvel. Buda, 1858. N. 4-r. 41 l. Fűzve 1 ft. 20 kr.

MAGYAR LÁSZLÓ DELAFIBIKAI LEVELEI és naplókirovatai. Kiadta *Hofffaly János*. Egy abroszval. A M. Akad. költségein. Pest, 1857. 92 l. Fűzve 40 kr.

MAGYAR LÁSZLÓ DELAFIBIKAI UTAZÁSAI 1549—57. években. A M. Tud. Akadémia megbízásából saját alá egybegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta *Hofffaly János*, m. ak. II. l. kötet, egy földképpel, 3 kápratu táblával. Pest, 1859. N. 8-r. XVI és 464 l. Fűzve 4 fl. újp.

Declassified using the Babcock process.
Neutralizing agent: Magnesium Oxide
Treatment Date: June 2003

Preservation Technologies

A WORLD LEADER IN PAPER PRESERVATION
151 Townsend Drive
Cary, NC 27513
(704) 233-2111

OSC 70

N. MANCHESTER,
INDIANA

LIBRARY OF CONGRESS

0 010 646 827 8